

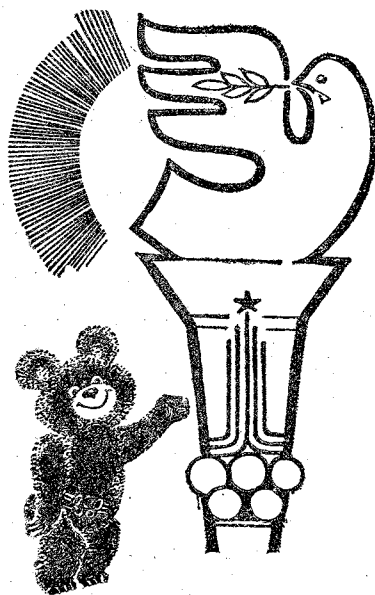
Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК, АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

48-йил чиқиши

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ
НАШРИЁТИ

1980 7

Мундарижа

Муҳаммад Али. Боқий дунё. Шеърӣй роман.
Давоми 3

М. Шатров. Алвон яйловда кўк тулпорлар. Инқило-
бий лавҳа. 13

ҲИҚОЯЛАР

С. Жамол. Чегарада. 39

С. Сотишев. Ингичка оёқли генерал 47

Р. Файзибоева. Хотин. Қабрдаги гул 55

Т. Сулаймон. Сизни суйиб, суяндим сизга. Шеърлар 60

А. Чаковский. Ғалаба. Сиёсий роман. Давоми 63

ЯНГИ ШЕЪРЛАР

Қ. Носирова. Солдат акам келяпти 116

Т. Қаҳҳоров. Осмон кимники? 117

О. Бўриев. Маъмура. 118

Шухрат. Оқибатли кишилар. Қисса. Давоми. . . 119

ОЧЕРКЛАР

Ҳ. Ғулум, В. Тўриков. Қорақалпоғистон ҳақида дostonлар. 161

О. Абдуллаев, А. Асиллов. Йиллар ва йўллар 181

ПУБЛИЦИСТИКА

М. Нурмуҳамедов. Буржуа советшуносларининг мада-
ниятимизни сохталаштиришига қарши 187

ЎЗБЕК ТАРИХИЙ РОМАНЛАРИ

П. Шермуҳамедов, А. Ҳакимов, И. Л. Гринберг, А. Д.
Копяева, Л. И. Климович, Ю. Суворцев, Д. Молдавс-
кий, К. Степанян, О. Ёқубов. 193

ИБН СИНО ТУҒИЛГАН КУННИНГ 1000 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

А. Ирисов. Ибн Сино қиссалари 217

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Ҳ. Зайниддинов. Давр солномаси 221

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

М. Алавия. Дostonчилик анъаналари 223

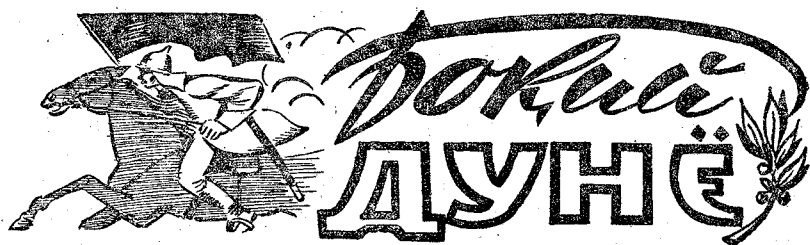
Д. Қамбарова. Шеърятнинг олтин тахтида... 229

ТАҚРИЗЛАР

С. Тошканов. Инсон қадрининг мадҳи 233

Б. Саримсоқов. Мангулик мавзуси 235

Б. Қосимов. Порлоқ инсонга қасида 237

ШЕЪРИЙ РОМАН

19

Қудрат худди шунда учрашди
Уқитғувчи Авлоний ила.
Маърифат деб қалблар туташди,
Охир дўстлик бўлди ҳосила.
«Филҳақ, урфдан — урфонгадир
йўл!

Мен ҳам андак раъбат кўргуздим.
Сабоқ ёздим, нафлансин йўқсул,
«Жамияти ҳайрия»² туздим...»
Уйларида қўним йўқ, қўним,
Қайтди Қудрат серғулу... Ёху!
Энди сокин Жиззахнинг туни
Кўзларига қуёлмас уйқу!
Ана, Фарҳод донг қотиб ухлар,
Илҳақ бўлиб Гунчақиз бироқ
Кўз юммаган — сезилиб турар...
Кимдир қаттиқ қичқирди шу чоқ!
Жон ҳолатда бир аёл кейин,
Не сабабдан, англамоқ қийин;
«Вой болам-ей! Вой болам!» деди!
Овоз — кампир овози эди.

¹ Давоми. Боши журналинг 6-сонига.

² Камбағаллар болаларини ўқитишга кўмак берувчи ташкилот.

20

Апил-тапил отиб кўрпасин,
Кийинди-ю Қудрат... — ё фалак! —
Қимларнингдир сезиб шарпасин,
Саросима ичра жонҳалак
Тўхтаб қолди! Гунчақиз ҳайрон:
«Энамми? — дер — бақирган
хотин?»

Шиддат пайдо бўлди ногаҳон,
Езганидай бургут қанотин,
Қаддин ростлаб, милтиқни олди,
Ҳовлига шарт отилди энди.
Теваракка бир-бир кўз солди:
Кампир уйи очиқ кўринди!
Музлаб кетди тани шу заҳот,
Ҳар балолар келди ўйига:
«Наҳот ўғри тушса-я, наҳот
Шўр пешона кампир уйига?
Бироқ... бироқ бир нарса галат:
Нола-фарёд ўрнига фақат
Уйдан... кулгу эшитиларди,
Зимзиё тун бағрин тиларди.

21

Йиғиб олди эс-хушин Қудрат,
 Уз-ўзини койиб соддадил,
 Кулгу қалбга бўлди-ю қувват
 Қадам қўйди уй сари дадил.
 «Ўғри эмас, келганлар —

меҳмон!»—

Энди бунга қолмас шубҳаси.
 Бироқ Қудрат билмас бу замон,
 Нечоғ ажиб тақдир тухфаси!
 «Насриддин!» «О, Қудрат,

бормисан?»

«Насриддинбек, оҳ, оғажоним!
 Қатордаги ўша нормисан?
 Оғам, сенга садога жоним!»
 «О, Қудрат-ей! Ай лав ю, дегин?
 Айлав ю-чи?»— Полвон қисар кўз.
 «Ҳа-ҳа... Эсдан чиқмайди лекин
 Жувоз тортган даҳшанда ҳўкиз!..»
 Қучоқлашиб кўришишар гоҳ,
 Гоҳ йиғлашар, кулишишар гоҳ.
 Термулишар, қаҳ-қаҳ отишар,
 Бир-бирини туртар, тортишар...

22

Йиғламсинар Ойчучук кампир,
 Насриддинга боқиб тўймас ҳеч.
 Ёлғизининг бақувват, чайир
 Қўлларини қўйиб, қўймас ҳеч.
 Ўн икки йил ўтиб кетибди!
 Норғул йигит бўлибди полвон!
 Бўйи ўсиб шипга етибди!
 Томга чиқса керакмас нарвон!

Девдай ўғли олдида, ана,
 Қудратжоннинг сиёғи бошқа...
 Не қўйларга солса замона,
 Не мустарлик тушса ҳам бошга —
 Болта кесмас ўғлин муртини!
 Кўзларига ёш келди яна!
 «Нима, қоронгида туртиниб
 Юрибсизлар, болам?»— дер она.
 Насриддин «пов» қизариб олиб
 Дўстларига қарар маъноли:
 «Отланувдик, эна, тонг маҳал,
 Сал мўлжалдан адашибмиз, сал...»

23

О, тақдирнинг аччиқ ўйини!
 Гувоҳ бўл, эй, мўйсафид тарих:
 Таламоққа ўзин уйини
 Саф тортибди полвон, водариг!
 Кўзи тинди йигитлар алпин,
 Титради-ю гезарди лаби:
 «Ўзга қолиб, ўзи ўз қалбин
 Ўғирлаган бефаҳм каби,
 Ё болалар ичида мағрур,
 Андишани ҳисобга қўшмай
 Уз боғига бошлаб кирган гўр,
 Мақтанмоққа мойил бир гушна —
 Янглиғдурсан Насриддин полвон!
 Юртингни-ку талар ўзгалар!»—
 Шундай ўйлар, ўйидан ҳайрон
 Ўз-ўзига алам кўзғолар!
 Увишар-да йигит юраги,
 Бир армоннинг олис дараги,
 Қамситгандай бўлар ғурурин,
 Титратгандай бўлар шуурин...

Саккизинчи боб

*Жуда кам одамларгина нариги қир-
 ғоққа ўтиб оладилар. Бошқа одамлар
 эса бу қирғоқда оворадирлар.*

«Дхаммапада»дан.

1

«Ҳаётингни ўйлагин, эй дўст,
 Умринг ярми ўтиб қолибди.
 Манглайингга йиллар устма-уст
 Учмайдиган излар солибди.

Вақт — ўткинчи, вақтда вафо йўқ.
 Вақт шу лаҳза фақат ғамгузор...»
 «Қудратилло, гапларинг улуғ,
 Файласуфлик даъвойинг ҳам бор!»
 «Насриддинбек, оғамсан, оғам,
 Қайишганлик туйғуси холос.

Ақл ўргатмоққа сира ҳам
 Уқув йўқдир, тоқат йўқдир, рост:
 Келибдики дунёга одам
 Одамдайин яшасин ахир.
 Бош кўтариб юрмоқ ўзи — кам,
 Шарт-шарт қадам ташласин ахир!
 Табиатнинг олий ижоди,
 Баҳоси йўқ бойлик, бисоти —
 Инсонлигин хотир этайлик,
 Фикрни ҳам ботир этайлик.

2

Мен инсонга таъзим қилурман!
 Ақл етмас сирли бир нарса.
 Табиатни гарчи, билурман,
 Табиат-да, жа нари борса,
 «Т» ҳарфини мумкин англамоқ!
 Унда шундай музаффар руҳ бор!
 Тоғдан тортиб то майса-япроқ,
 Тажаллиси¹ кўринур ошкор!
 Мана, менинг чеҳрамга боққил,
 Жилва қилар ёрқин табассум:
 Музаффар руҳ тажаллиси, бил,
 Йўқ, йўқ унда сеҳр ила афсун.
 Ул тажалли — илму урфондир,
 Барчага ҳам тушмас ул жило;
 Тушганларга жаҳон аёндыр,
 Тушмаганга тумандир дунё!
 Инсон сезар идрок-ла барин,
 Табиатнинг нур, жилоларин:
 Фаҳмлар, нур — аълодан аъло,
 У нур қайдан — билолмас асло!

3

Бироқ нурнинг бўлгани содир!
 Борлигидан бахтлидир инсон!
 Гарчи унга ожизлик хосдир,
 Фурсат камдир, чеклидир имкон,
 Гарчи англай олмас дунёни,
 Ёритмоқни орзу этадир.
 Сезолдингми пинҳон маънони,
 Нечун муни айлайсан таъбир?...»
 Насридинбек кулиб оҳиста
 Фасоҳатманд ошносига дер:
 «Мен розиман, майли илм иста,
 Кўнгилларга урфон нурын бер!
 Узгарурми турмуш ўшанда,
 Созланурми менинг ҳаётим?
 Бундоғ шамол эсиб гулшанда
 Ёзилурми боғлиқ қанотим?»

¹ Тажалли — жилваланиш.

Айт-чи, шамол тегарми кам-кам
 Темирчининг босқонига ҳам?
 Совунгарнинг уйи ёрирми?
 Юраклардан дардлар арирми?...»

4

«Ҳай-ҳай! — Қудрат тин олди
 оғир. —

Илм — дилга ёруғлик демак.
 Илм нуридан бойлар ҳам охир
 Бир инсофга келурлар бешак.
 Айтганларинг бўлса не ажаб...»
 «Ҳа, илоннинг боласи — илон...»
 «Нима?» «Йўқ, йўқ... Узим... Эски
 гап

Хаёлимга тушди» — дер полвон.
 Қайтиб кетди нафаси гўё,
 Райҳон шохин синдириб олиб
 Димоғига тутгани асно
 Жаннат боққа кирган мисоли
 Енгил тортиди! Англамоқ мушкул:
 Нима ваздан Қудрат-ла икков
 Сойнинг икки ёнидай нукул
 Йироқлашиб борар мисли ёв?
 «Қудратилло, ҳаёт — оғир дарс,
 Ҳар ким дилдан уқмоқлиги фарз.
 Сен ҳаётни менга талқин эт,
 Қаломингни кундай ёрқин эт!»

5

«Дунёга кўз очган онингдан
 Ҳаёт сенинг ҳамроҳинг эрур:
 Тепиб турар мурғак жонингда,
 Ўйнаб турар кўзларингда нур.
 Илм олурсан, уйлик бўлурсан,
 Сўнг жужуқлар кўтарса сурон,
 Бир белгисиз завққа тўлурсан,
 Сезажаксан ўзингни инсон...»
 «Бас, дўстгинам, англаб етолдим:
 Сен умрингни сўйладинг тўлиб.
 Ҳаёт эса бир четда қолди,
 Кўзга сиғмас улкан тоғ бўлиб.
 Ҳаёт нима? Қийинмоқми у?
 Ўйнаб-кулмоқ, емоқ-ичмоқни?
 Музаффар руҳ таратган ёғду?
 Данғиллама уй, ҳовли-боғми?
 Дабдабали оила қурмоқ,
 Ширин-ширин фарзандлар
 кўрмоқ...
 Сўнг мамнунлик деган бир туйғу
 Қалбингга ин қўяди... Ёҳу!»

6

«Таажжубки, фарзанд кўрмоқнинг
 Нечун нохуш жиҳатлари бор?
 Е тош дилга нур уфурмоқнинг
 Ўзи наҳот кўнгилга озор?
 Назар қилгил бир Туркистонга:
 Халқ зиёсиз, хат билмас зарра.
 Тамадуну илму урфонда
 Орта эрур неча минг карра!»
 «Парво қима, маданиятда
 Орта бўлса агар элимиз,
 Олдиндадир, ҳа-ҳа, меҳнатда,
 Бу хусусда бурро тилимиз!
 Бордир сенга шундай саволим,
 Ҳавола эт тоза виждонга:
 Нега анов темирчи Соли
 Елчимайди ўзи кетмонга?
 Очил новвой нега уззу кун
 Нон ясаркан, элар экан ун,
 Чеҳрасида олов ўйнайди,
 Аммо қорни нонга тўймайди?»

7

«Эскирмас ҳеч азалий удум,
 Йиллар кечди, бўронлар қўпти,
 Савол айлар ҳанузам мардум:
 Қачон беш қўл баробар бўпти?
 Бойларни хуш кўрмайсан, полвон,
 Амалдордан доим дилинг хит.
 Аммо ўзинг, ҳайронман, ҳайрон:
 Мингбошига бўлибсан йигит...»
 Насриддинбек бошини эгди,
 Оғир эди таъна, маломат.
 Ҳа... Ҳаётдан не улуш тегди:
 Севгисидан келди фалокат.
 Ихлоси дил қилган хизмати
 Сургун бўлиб қайтди ўзига.
 Не-не ерда хор-зор кезмади,
 Кўринмай деб мишраб кўзига.
 Сўнг Иваннынг уйида юрди,
 Йигит шундай мустарлик кўрди...
 Сўнгра тақдир бахш этди борин:
 Насиб қилди она дийдорин!

8

Насриддинбек, гапнинг сираси,
 Ҳеч таъқибсиз юра олурми?
 Маълум, машҳур Намоз жўраси
 Мишраблардан омон қолурми?
 Ажаб, йигит насибаси ё

Таъқибмикин? Тинмас хаёллар:
 Ев сиртида бўлмагин асло,
 Ичида бўл, дер эди чоллар.
 Барҳам есин, таъқиблар битсин!
 Битта йўл бор, хулласи калом:
 Таъқибчилар сафига ўтсин,
 Мишраб бўлсин ўзи, вассалом!
 «Гуноҳқорман сўзинг рост, бироқ
 Бир фикрдан дилимда ёғду:
 Хўжасига хиёнат қилмоқ
 Қул қалбини улғайтган орзу!
 Қулдан менинг фарқим йўқ асло!...»
 «Сен шоирсан, тилайсан зиё,
 Ҳамзахонни қара, қамоли —
 Илм таратмоқ олий омоли!

9

Авлонийни танийсан ахир,
 Маърифат деб яшар дунёда:
 Урфон ишин — гурур ва фахр
 Санар доим тўқувчизода.
 Мана Фарҳод ҳарбий мактабда,
 Ҳарб илмидан билмас авлони.
 Машқи қандоқ, нечукдир сафда —
 Бохабардир дўстим Авлони...»
 (Қудрат аҳдин олайлик эсга:
 Саккиз ёшли Фарҳодни аранг
 Жойлаб келди кадет-корпусга,
 Ивановга қасд қилиб, қаранг.
 Темур каби бўл дер, саркарда,
 Ҳарбийларнинг замонидир, бас:
 Қўлда қурол турса агарда
 Сени биров камсита олмас...
 Сен шоирсан, ашъоринг билан,
 Оринг, азму қароринг билан
 Илму урфон таратгувчисан,
 Зулматга тиг қаратгувчисан!

10

Зеро илму маърифат ёймоқ
 Ватан меҳрин тимсоли эрур!
 «Ватан... Шу сўз айтилгани чоқ
 Тиниқ тортар ақл ва шуур.
 Илм ёймоқ ила бандсан сен,
 Йигит бўлиб ўсмоқда Фарҳод.
 Юрт меҳридан баҳрамандсан сен.
 Шундоқ эрса, кўнглинг ҳам обон.
 Ватан! Сени ўлайман, она!
 Поёнсиздир ўғлинг ўйлари!
 Сени қучиб, авайлаб яна —
 Ўз-ўзимга қайтурлар бари...
 Нима ваядан юксак эрур кун,

Аммо хордир «кун» аталган сўз?
 Мен кимман, мен туғилдим нечун?
 Мен дунёга нечун очдим кўз?
 Қай тупроқнинг фарзандидурман?
 Қай бир чаман кутган сурурман?
 Ҳақим борми ёруғ жаҳонда?
 Туркистонда — кўҳна бўстонда?

11

Нечун сенинг бахтинг зиёда,
 Азимбойнинг зурёди, айт-чи?
 Нечун менга камлик — омода,
 Кўкка етмас фарёдим? Айт-чи?
 Нечун, нечун мири кам дунё?
 Нечун, нечун қотмишдир бошим?
 Нечун... Жавоб топмадим аммо
 Туркистоним, дардим, дарддошим!
 Қоим эрур бир нарса фақат,
 Иккиланмас бу ерда идрок:
 Ватан! Сенга меҳр, муҳаббат
 Юрагимнинг ол қонидай пок!..
 Шоир қалбим ўртанар ҳамон,
 Ёнмоққа бир баҳя қолмоқда.
 Она Ватан ҳақида дoston
 Хаёлимда пишиб келмоқда!
 Улкан тоғдай яхлит бир дoston,
 Нақ «Алломиш» тахлит бир дoston,
 На ишқнома, на бир жангнома,
 Туғилажак «Туркистоннома!»

12

Қўрқиб кетди Қудрат, бой ўғли:
 Йўқ, бу йигит Насриддин эмас!
 Аммо унинг сўзлари тўғри...
 Тўғри... Кор-ҳол юз бермаса бас!
 Шоир сўйлар, гўё бонг урар,
 Дил-дилидан ўқир ёниқ шеър!
 Қўрқоқ Қудрат қошида турар
 Бамисоли ҳамлакор бир шер!
 «Шерим» дейди эркалаб доим
 Суюкли қиз Валентинаси.
 Ҳар айтганда сўзни мулоийм
 Кўтарилиб тушар сийнаси.
 (Ҳайратларга тушма, ўқувчим,
 Қайдан келди Валентина, деб.
 Удум борким, дostonлар учун
 Таърифи ишқ азал эрур зеб).
 Валентина — чўрткесар бир қиз,
 Қад-қомати тўлғин ва тўкис,
 Қиз эмас, нақ олов, аланга,
 Қайсингил бўлув Иванга.

13

Насриддиннинг кўнгли армонли,
 Қалбгинаси қонли доғ эди,
 Қалбмас, мисли сўлгин, хазонли
 Диққинафас заъфар боғ эди.
 На қушларнинг саси келар, воҳ,
 На хуш илҳом еллар навоси...
 Шундоқ чоғда қулоққа ногоҳ
 Эшитилди ёрнинг садоси!
 Валентина! Мисли сарин ел
 Эсиб қолди йигит боғида,
 Эсди, гўё сўради кўнгили,
 Насриддиннинг интиқ чоғида,
 Сувга тўлди қақраган дарё.
 Жонсиз тана жонланди қайта,
 Бағри ёнди, нурланди фазо
 Офтобга ташаккур айта!
 Нурсиз умр, сурурсиз ҳаёт
 Обод бўлди, шунчалар обод!
 Барчасига сабабор ўша,
 Валентина, Валя, Валюша!

14

Ҳаёт нечоғ чигал ва сирли!
 Дабдурустдан ақлимиз ҳам лол...
 Гоҳо кундай равшан, зоҳирли,
 Гоҳ ботинан тийра тун мисол.
 Равшан эса бахтлимиз жуда,
 Қўл узатсак осмон бўлув паст.
 Тийра бўлса ҳуда-беҳуда
 Оҳ чекамиз, ожизмиз, бир хас...
 Насриддин ҳам бахтлидир шундоқ,
 Қалбига хўп тўлмиш наволар.
 Кўкси баланд мисли Помир тоғ,
 Таъзим айлаб келмиш самолар!..
 Валентина! Сўзга-ку чечан
 Қарқиноқдан чиққан бир булбул,
 Бироқ ширин сўзлаган билан,
 Яқин келмас мақсадга, нуқул
 Олиб қочар гапни йироққа!
 Сўнгра тажанг Насриддин ёққа
 Қўз ташлар-да юпатиб, қаранг,
 Қаҳ-қаҳ урар нозли, сержаранг!

15

Гувоҳ бўлдинг, эй кўҳна олам,
 Қонга тўлди Лена дарёси!
 Эшитилди Туркистонга ҳам
 Ленадаги ўқлар садоси!
 Бир ишчига отилган бир ўқ

Минг манглайга чизиқ тортгувси!
 Битта қалбдан узилган бир оқ
 Миллион қалбга алам ортгувси!
 Хайхот, тинмай Ленада сурон,
 Шундоққина Тошкент ёнида
 Сапёр эрлар кўгарди исён
 Жабру жафо ўтиб жонидан!
 Тағин жазо... Улим... Ва сургун...
 О, инсоннинг тор пешонаси!
 ...Ийгин жойи бўлибди бугун
 Темирйўлчи Иван хонаси.
 Гумон йўқдир бунда бировда,
 Сапёрларни ёзмиш «Правда»,
 Уқирдилар, кўнгилда исён...
 Тақ-тақ этди дарвоза шу он.

16

Сўнгра кимдир ийманмай асло
 Дарвозани очди-ю шахдам,
 Уз уйига келгандай гўё
 Ичкарига ташлади қадам.
 Деразадан боқди-ю Иван:
 «Миршаб! — деди. — Миршаб
 шопмўйлов!»

Кимдир олди қўлига наган,
 «Правда»ни яширди биров!
 «Қўрқманг, дўстлар!» — шивирлар
 Иван.

Суд ҳукмини эшитмоққа шай,
 Лекин айбин ҳеч тан олмаган
 Гуноҳи йўқ гуноҳкорлардай,
 Жим эшикка кўз тикди бари.
 Тўхтаб қолди даҳлизда миршаб.
 Иванни-чи, вақт ўтган сари
 Таҳликалар келарди қуршаб...
 Нима бўлур оқибат энди?
 Тўгаракнинг иши ҳам синди...
 Сукунатни бузиб оҳиста
 Сас улашди поезд олисда.

17

Аввал миршаб юзи кўринди,
 Сўнг бўй-басти бўлди намоён.
 Иван боқди ҳайратда энди:
 Сал танишга ўхшади меҳмон.
 «Ваня! — деди миршаб. —

Бормисан?

Носкаш дўстим, менинг кашандам!»
 «Ия! Ия!» — дер экан Иван,
 Ийғолмасди гапин сира ҳам.
 «Узгарибсан Насриддин полвон,
 Тўлишибсан, бўлибсан дароз...» —

Шундай дер-у, кўнглида гумон
 Уйлантирар Иванни бир оз.
 Иккиланиб қолар: не қилсин?
 Тўгаракни қилсинми ошкор?
 Миршаб кўнглин қаёқдан билсин,
 Не бор, миршаб кўнглида не бор?
 Уша билган Насриддини бу?
 Еким ўзга, ғайридинми бу?
 Ҳар сўзига қўшиб мингта лоф
 Еткурмасми сирни ноинсоф?

18

Ҳамма ҳамон оёқда эди...
 Сукунатни бузиб ногаҳон
 Тағин кимдир келмоқда эди!
 Одамларни кузатиб полвон
 Барчасида кўрди таҳлика...
 Ул ҳам сўргак эшикка боқди.
 Эшикдан-чи... кирди маҳлиқо!
 Маҳлиқоки, полвонга ёқди!
 Олтин сочлар лак-лак ёв мисол
 Елка узра зўр черик солмиш,
 Тушиб кетмай дея қора ҳол
 Ол ёноққа ёпишиб олмиш.
 Мовий кўзлар тикилса агар,
 Жон олса-ю еткурса озор,
 Нафис лаблар, бежирим лаблар
 Тургузмоғи аниқ баякбор!
 Узин ўнглар Иван ҳам охир:
 «Қайнсинглим Валя... Кўп моҳир
 Фельдшер қиз... Ишидан қайтди». —
 Шу сўзларни зўр-базўр айтди.

19

Аён эди бир сир бегумон:
 Тугаганди бугунги мажлис.
 Тарқалдилар дўстлар ҳар томон.
 Уйда қолди Иван, полвон, қиз.
 Нечун полвон уйга кирганда,
 Учиб кетди Иваннинг ранги?
 Кўришганда, аҳвол сўрганда
 Сохта чиқди сўзлар оҳанги?
 Ҳеч ким лом-мим демади бошқа...
 У, Иванни дўст деб келди-ку?
 Дўсти жон деб, кўтариб бошга,
 Шошқин самоллардай елди-ку?
 Не учун сует Иваннинг шаҳди?
 Нега дўстин кўриб шодланмас?
 Нега кўриб, дўстликнинг аҳду —
 Паймонлари бир-бир ёдланмас?
 Ҳа, одамзод, зоти пойидор!
 Лек мизожини елдай беқарор,
 Узгарувчан об-ҳаво янглиг!
 Қалбаки сўз, сас, садо янглиг!

20

Бирдан кўнгли ёришиб кетди!
 Гўё кўнгли — қол-қоронғи ғор:
 Туну зулмат қоришиқ эди,
 Итирқин ер эди хокисор.
 Ақл кўзи ҳеч на илғамас...
 Бирдан тушиб ғорга порлоқ нур
 Еришди-да борлиқ шу нафас!
 Йироқлар ҳам равшан кўринур!
 Қаҳ-қаҳ урди Насриддин шунда,
 Хона кулгу сасига тўлди!
 Кулгу ўйнаб қизнинг кўзинда,
 Бора-бора Иван ҳам кулди!
 «Эҳ, Ваняжон! Шунча йил юриб,
 Дўстгинангни билмас эдингми?
 Шоп мўловин, уст-бошин кўриб,
 Миршаб бўлиб кетди, дедингми?
 Энгил-бошга қараб фикр этсанг,
 Ҳақ олдида ҳолинг бўлур танг!
 Мен, билурсан, таъқиб бандаси,
 Бас, ниқобдур, миршаб жандаси!»

21

«Бойларга ҳам келтирдинг қирон...
 Нечта қолди улардан яна?
 Узгардими кўҳна Туркистон?..»
 Полвон «Уҳ! — дер. — Эҳ, Ваня,
 Ваня!

Ҳаёт ўша, Туркистон ўша,
 Мен ҳам ўзинг билган полвонман.
 На оила бордир, на гўша,
 Саргардонман, озурда жонман.
 Бойларни-ку қирдим беармон,
 Кўкариб ҳам чиқди нечаси.
 Юмшамди ва лекин замон,
 Топилмади толе кўчаси...»
 «Бари, бари билагимизда,
 Бирликдадир ўша бахт, толе!..»
 «Тўхта, Валя! Юрагимизда
 Макон қурмиш иқбол ҳаёли.
 Бироқ, мана Насриддин каби
 Ҳақсизликнинг билмай сабабин,
 Моҳиятин англамай равшан,
 Курашларга бош қўшган билан,

22

Олий орзу ушалмагай, йўқ!
 Бундай кураш — зимистон аро
 Тусмол билан отилган бир ўқ,
 Мўлжалга ё тегар, тегмас ё...»
 Рост айтади, Иван сўзи ҳақ:

Полвон иши — бахташ тараққал!
 Ўз-ўзига ҳар доим бефарқ,
 Лақмаликка ҳамиша масал.
 «Нима қилмоқ керак, эт аён?
 Қулоқ тутай, Ваня, сўзингга!»
 «Кўп адашдинг, адашдинг, полвон,
 Мана энди келдинг ўзингга!
 Туркистон ҳам ўзгарур бир кун,
 Россия ҳам бўлажак обод.
 Ахир замон қолгайми турғун?
 Ахир шундай қолгайми ҳаёт?
 Бирлашурмиз аввал сену биз,
 Сўнг подшони гўрга тиқурмиз.
 Нақ бошидан янчиб илонни,
 Қойил қилажакмиз жаҳонни!»

23

«Аҳ-ҳа! Подшо гўрга кирса, бас!
 Гуллаб кетар ҳаёт бегумон!
 Ундай бўлса, жўнай шу нафас,
 Уядирiboқ келай! Жонга-жон!»
 «Йўқ-йўқ! — деди Валя ногаҳон. —
 Битта ўзин ўлдирган билан
 Ўзгармагай турмуш ва замон,
 Наф бўлмас, а, огажон Иван?» —
 Сўнгра сўйлар тўлғаниб, ёниб,
 Тақдирларнинг аччиқ фолидан.
 Сўнг народник Саша Ульянов
 Фожиавий интиқолидан.
 Иван сўзлар Лениндан шунда:
 «Бошқа йўлдан борурмиз бизлар!»
 Насриддин ҳам недир тушунди,
 Дилгинада кўзголли ҳислар!
 Не-не бойга бичмади кафан...
 Демак, у ҳам народник экан!
 Бироқ, эшон... Дукчи эшон-чи?
 Эшонга ҳам зўрдир ишончи!

24

О. лобар қиз, Валя, Валюша!
 Азобларга солмиш йигитни.
 Ишқ ва номус ўз-ўз ҳолича
 Исканжага олмиш йигитни.
 Насриддиннинг андишаси бор.
 Рус қизини келин қилмоққа
 Нима деркин, волидаи зор?
 Зўр бермасми доду оҳ-воҳга?..
 Ўғлидаги пинҳона туғён
 Онани ҳам отар ўйларга.
 Она бўлиб, ўзига аён,
 Етгани йўқ ҳали тўйларга...

«Болам! — деди Ойчучук кампир. —
Шартим кетиб, партим қолибдир,
Мен эмас, сен яшайсан ахир!
Суйганини кимки олибдир —
Бахтнинг кулиб боққани ўша!
Бир-бирингга эш бўлиб яша!
Худонинг бир бандаси у ҳам,
Сенга ёқса бўпти-да, болам!»

25

Ассалом, эй яшил Молгузар!
Бош қўйибдир Жиззах пойингга.
Сенда хил-хил гиёҳлар ўсар,
Сўз йўқ таърифи чиройингга!
Чўққи киймиш бошига оқ бўрк,
Ён бағирлар эса арчазор.
Кўзиқулоқ, наъматак ва зирк,
Буғдойиқ ўт, оққуврай ҳам бор.
Гиёҳлардан ясаб гулдаста
Тутар экан полвон ёрига,
Шимол ёққа қаради аста,
Қийли чўли, ундан нарига...
Урталиқда ястанмиш шаҳар,
Лим-лим кўлдай жимирлайди ёз.
Ҳароратдан тўлгин далалар,
Ажаб, кўнгил истайди парвоз!..
Ёнгинада ёри вафодор,
Ҳаёт эса мангу, пойидор,
Мангуликни алқаган мисол,
Кўк арчани тебратар шамол.

26

Насриддинбек, Валя — икки жон
Хаёлларга мустағриқ бўлар.
Поёни йўқ ложувард осмон
Яқин қолган каби туюлар.
Теварак ҳам сокин бу чоғда,
Фақат шамол ўйнаб юрибди.
Ҳилқат мисол, кимсасиз тоғда
Икков ўзин танҳо кўрибди.
Кўкка қараб ётишар улар,
Валя дейди: «Ана зар булут!»
Насриддинда қизиқ туйғулар:

Бор мавжудод бир ошиқ бўлиб
Кўринади: ана арчажон
Ошиқмикин, яшнаб ётибди.
Севганидан қушча ҳам шодмон
Кўк бағрига ўзин отибди.
Хув, чўққи ҳам ошиқ чамаси,
Киймиш бугун яшил жомасин,
Ошиқликдан, чоғи, фусункор
Ялтирайди қуйида Сангзор...

27

Қиз қўлларин ушлади полвон,
Чирмашишиб кетди бармоқлар.
Юракдаги ҳису ҳаяжон
Чечан Валя тилини боғлар.
Бир-бирига келди ёндашиб...
Қақроқ лаблар ногоҳ топишди.
Насриддиннинг бағри туташиб
Жоннисорлик ила ёпишди!
Висол они! Фароғатли он!
Оҳ, икки дил қурган таитана!
...Иккисини яширди осмон,
Ёт кўзлардан айлади пана.
Не бўлганин билмоққа шитоб
Ошиққанди ошиқлар сари,
Арчажонга урилиб офтоб
Пароканда бўлди нурлари.
Ошиқларга келмай деб малол,
Юксаклардан йўл солар шамол,
Ғувиллару аллалар Ерни.
Билмай қолди дунё бир сирни...

Тўққизинчи боб

Воқеалар само гумбазининг ҳаракатига қараб
эмас, одамларнинг интилиши билан рўй беради.
Мирзо Улуғбек.

1

Европада ўтлар уфурди,
Осийёга ёйилди жанглар.
Кенг дунёни ютмоққа турди
Аждаҳолар, юҳо, наҳанглар.
Европанинг қоқ юрагида
Пинҳон ётган иллат мисоли —
Германия теварагида
Пишди дунё бўлиш хаёли.
«Дунё — менинг!» дея отилди
Аждаҳойи нафс Антанта
Ва Россия жангга қотилди,
Мусибатлар кечди Ватанда.
Қодир эрур балойи уруш:
Ташлайди-ю пинҳона бир тўр
Хирмондаги пахтадан то гўшт,
Чўнтакдаги чақага довур,
Рўзгордаги жўнгина буюм,
Дон, мева, ё энгил-бош, кийим —
Барин, барин шилиб олгувси,
Бечора халқ урён қолгувси.

2

Туркистонни кемирар очлик,
Тентирайди йўқлик шамоли.
Ҳар ён — таглик, ҳар ён —
муҳтожлик,
Адам чоҳин эди тимсоли.
Шаҳарларни тўлдирди бот-бот
Шимол ёқлик асир, қочоқлар...
Самоларни кўтарди азод
Кўнгиллардан ўрлаган оҳлар.
Халқ қон ютди, қон лахта-лахта
Бошга бало ёприлган палла...
Бироқ — пахта! Урушга — пахта!
Жон керакмас, ғалла бер, ғалла!
Не-не солиқ, не-не ўлпонлар...
Нарх-наволар ҳаволаб кетар.
Муштумини қисар деҳқонлар,
Пичоқ ҳам нақ суякка етар!
Жафо тортар не-не ушук жон...
Мисли эди қўҳна Туркистон
Жабдуқлари носоз, нотўқис,
Икки қўшни тортган бир ҳўкиз.

3

Кечагина Насридин полвон
Дарча қурди кўча томонга.
Гўёки уй, нурсиз бир макон,
Юзин бурди ёруғ жаҳонга.
Қалқиб келар эди замона,
Осойиш йўқ осий дунёда.
«Тинчлик бўлсин!» — деб қўяр она,
Игна тутган қўли дуода. —
Бозор борсам, тўпчагина ип,
Уч баравар баҳоси, дегин!
Одамлар ҳам имонни сотиб
Ўйлашмайди у дунёлигин!..»
Полвон сўзлар изтироб билан,
Оқ пошшонинг кирдикоридан.
Замонанинг учига чиққан
Худобезор дилозоридан,
Пишпакдаги ҳарбий ғалаён,
Андижонда кечган қўзғолон,
Овруподан қисса ўқийди,
Шоирона нақл тўқийди.

4

Икки киши кирди бемалол,
Поручик ва тилмоч бақалоқ.
Қутилмаган меҳмонлардан лол:
«Вой ўлай!» дер кампир шошқалоқ.
Кетишмасми ўғлини олиб?
Мунгсиратиб Ойчучук буни?¹
Сочин ёзиб, худодан нолиб
Қолмасми сўнг шўрлик ўкиниб?..
Тилмочига деди поручик:
«Я прошу, объясните ей!..»
«Замон нотинч, эл ҳам ҳар нечук!..
Ҳозир уруш... Оғир бўлди-ей!
Пошшомизнинг қўшинларига
Ёрдам этмоқ керак, эй она!
Ёв гум бўлсин ернинг қазрига!
Ихтиёрий айланг йона!»
«Оти ўчсин ўша урушни!
Нақ бўғзидан олди турмушни!
Қайдан топай йонани-я!
Ўйи куйсин замонани-я!»

¹ Бувини демоқчи.

5

«Хива хони, — дер эди тилмоч. —
 Қўмак шартин аъло билибдир.
 Мушкул дамда топибдир илож:
 Қирқ минг сўм пул ҳадя

қилибдир...»

Чап бурчакда поручик бирдан
 Қўриб қолди дастор ошқовоқ.
 Имо қилди: лаппакни ердан
 Қўлтиғига олди бақалоқ.
 «Ҳимматингиз учун ташаккур!
 Пошшомиз деб койитибсиз жон!..»
 Ташқарига чиқдилар мағрур.
 Мазаҳ ила иржайди полвон.
 Жавраб қолди Ойчучук кампир:
 «Бир кампирнинг ошқовоғига
 Ишониб жанг қилганча ахир
 Яшшамагур, йигит чоғингда
 Қопқора ер бўлганинг яхши!
 Пошшо бўлмай ўлганинг яхши!»
 Танг аҳволда шўрлик Россия,
 Касрин тортар Ўрта Осиё...

6

Оталарнинг юрти Туркистон
 Ҳануз ўша содда Шарқ эди.
 Саросима, ваҳма-ю гумон
 Миш-мишларга тамом фарқ эди.
 «Охир замон келмиш, ёронлар!..
 Яқин эмиш даври қиёмат!..
 «Динни сақланг, эй мусулмонлар.
 Имонингиз тутинг саломат!..»

«Босиб кетди юртни кофирлар...»
 «Яъжуж-маъжуж чиққан замони
 Қўзғолармиш ҳатто қабрлар...»
 «Ер ютармиш бутун дунёни!»
 Соғлом идрок, соғлом фаросат
 Ҳодисотга кўз ташлаб бир қур
 Сезар, ки бор миш-миш ҳавосат
 Аҳли динга бориб тақалур.
 Бироқ, қачон, қачон авом халқ
 Миш-мишларга қарапти бефарқ?
 Миш-мишларга сажда қилгувси,
 Нақ худонинг сўзи билгувси.

7

«Эҳ, Насриддин! Не синоат бу!
 Ўзлигингни ўйламай асло
 Авомни деб шиддат этсангу,
 Мактаб очсанг, илм ила зиё
 Таратмоққа боғлаб турсанг бел, —
 Бел боғлашнинг бор тасарруфи —
 Ҳимматингни билмаса бу эл...
 Ва билъакс, эл аҳли маъруфи
 Маъмурларнинг олдида илгор —
 Жилпанглашда кўргизиб сабот,
 Иззат-нафсга еткурса озор,
 Мактабни ҳам ёпса... дод, хайхот!..»
 «Қим эканлар ул зоти азиз?...»
 «Назирхўжа, машҳури офоқ». —
 Астагина деди Гунчақиз:
 «Ўрталикқа ташлабди нифоқ,
 Эшон биздан куфр топибди,
 Сўнг мактабни Рукин ёпибди...»
 «Қудратилло!..» — ингранар полвон.
 Кириб келар Суёнбой шу он.

(Давоми келгуси сонда)

Михаил Шатров

АЛВОН ЯЙЛОВДА КУК ТУЛПОРЛАР

Иззат СУЛТОН таржимаси

(ИНҢИЛОБИЙ ЛАВҲА)

ПУБЛИЦИСТИК ДРАМА СОҲАСИДА БИР ТАЖРИБА

Бу пьесада уч қатлам бор:

Бугунги кундан ўтмишга ташланган назар — музика ва замонавий кўшиқлар — саҳнада гитарачи йигитларнинг пайдо бўлишига боис шу;

1920 йил томонига очилган дераза — ўша долғали замоннинг ҳужжатлари ва материаллари — саҳнада, залда ва фозда революция шиорлари ва плакатларнинг мўллигига сабаб шу; хор ҳам шунга кирди, унинг иштирокчилари бизга ўша ҳужжатларни ўз кўзимиз билан кўриб, чинакам ўқишимизга ёрдам беради;

В. И. Ленин ҳаётининг бир кунидан лавҳалар — шунга кўра, саҳнада Лениннинг Кремлдаги иш хонаси, квартирасидаги ошхона ва ролларни ижро этувчи артистлар кўринади¹.

Буларнинг ҳаммаси ҳозир бир қараганда бир-бирига қовушмайдиган нарсаларнинг қизиқ қоришмасига ўхшаб кетади. Лекин биз замонлар орасидаги узилмас алоқани қалбимиз ва руҳимиз билан сезиб тураемиз.

Спектаклимиз театр номидаги айтиладиган қуйидаги сўзлар билан бошланса ҳам ажаб эмас:

«Биз ҳаммамиз революциянинг фарзандларимиз...

Бизнинг ўтмишга саволлар беришимиз ва уни сўроқ қилишимиздан нијатимиз уни билиб қўйишгина эмас —

¹ Пьесадаги бу уч қатламини саҳнада аynи бир маҳалда мавжуд этишден жуда муҳим вазифани адо этишда режиссурага тўла-тўқис ихтиёр берилади.

Биз бугунги кунимизни тушуноқчимиз,
 Биз эртанги кунимизга бир назар ташламоқчимиз.
 Биз Владимир Ильич Ленин ҳаётининг
 Бир кунидан ҳикоя қилмоқчимиз.
 Биз ўша ажойиб ва шиддатли замондан қолган
 Ва сарғайиб кетган ҳужжатларга жон ато қилмоқчимиз.
 Биз сиз билан бирга ўзимизни йигирманчи йилнинг кузида,
 Қомсомолнинг III съездида Ленин нидосини эшитган кишилардек
 ҳис этмоқчимиз.

Биз ташқи қиёфа жиҳатидан Ленинга ўхшаб кўринишга журъат
 этолмаймиз, биз Надежда Константиновна Крупскаянинг «Ленин об-
 рази — Ленин тафаккуридир» деган сўзларини амалда намоён этишга
 уриниб кўроқчимиз».

БИРИНЧИ ҚИСМ

Йигирманчи йиллар ҳужжатлари

**«БИЗ БАЛАНД КЎТАРГАН МЕҲНАТ ҚИЗИЛ БАЙРОҒИ БУТУН
 ЖАҲОН УСТИДА ҲИЛПИРАМОҚДА. БУ БАЙРОҚ ОСТИДА
 МИНГЛАР ҲАЛОК БЎЛДИЛАР, БУ БАЙРОҚ ОСТИДА МИЛ-
 ЛИОНЛАР ҒАЛАБА ҚОЗОНАЖАКЛАР».**

«Эълон.

Россия Коммунистик Ешлар Иттифоқининг Бутунроссия III съезди 1920 йилнинг
 2 октябрида очилади.

Кун тартиби:

1. Республиканинг ҳарбий ва хўжалик аҳволи. РКП(б) МКидан ким доклад қи-
 лиши келишилмоқда.
2. Ешларнинг Коммунистик интернационали.
3. МКнинг доклади.
4. Ешларни социалистик тарбиялаш.
5. Милиция армияси ва ешларнинг жисмоний тарбияси.
6. РКСМ программаси.
7. РКСМ устави.
8. МКни сайлаш.»

«Москва. Кремль. Ленинга.

Қадрдон ўртоқ, мен мана шу хат орқали Сизга маънан ва қалбдан яқин бўлиб қолиш
 имкониятига эга эканимдан бахтиёрман. Худди сиздек мен ҳам ўн саккизинчи йилда
 ярадор бўлган эдим, ўшандан буён ёстиқдан бош кўтаролмай ётиб қолганман ва
 ҳаётнинг энг каттақон масалалари устида бош қотираман. Фақат касалим сусайган
 камдан-кам минутлардагина мен келажакдаги тенглик ва биродарлик давронини, унда
 инсон чинакам гўзал, орзулардан қанот боғлаган ва озод бўлишини тасвир этувчи
 суратни чизиш учун қўлимга мўйқалам ва бўёқлар оламан. Мен у суратни «Алвон
 яйловдаги кўк тулпорлар» деб атамоқчиман. У даврни кўриш менга муяссар бўл-
 маслигини мен биламан. У давроннинг тақдири — Бугун бизнинг изимиздан келаёт-
 ганлар қўлида. Ушбу хатим билан мен Сиздан ана шу асаримни Сизга васият қилиб
 қолдиришга изн сўрайман, чунки менинг бошимга минут сайин ногаҳон фалокат
 тушуви мумкин. Коммунистлик саломини билан граждандар уруши қатнашчиси, ўрто-
 қингиз:

Алексей Ленёков».

Биринчи кўриниш

Ленин кабинети, столда яшил абажурли лампа ёнади. Кабинет бўш, у ерда ҳо-
 зирча ҳеч ким йўқ. Прожектор нури чеккада турган артистни ёритади, бу артист
 бизнинг спектаклимизда Владимир Ильич Ленин ролини ўйнайди. Бу артистнинг
 Ленин ролини ўйнашидан ҳозирча ҳеч қандай аломат йўқ, фақат Ленин костюмига
 ўхшаш костюм ва галстук (у ҳам кўк, холдоргина) бунга имо бўлиши эҳтимол.

Артистда Ленин портретига ўхшатадиган грим йўқ. Бу одат тарихий арбоблар ролини ўйновчи ҳамма артистларга нисбатан тadbиқ этилади.

А р т и с т. Йигирманчи йилнинг сентябрида осмон ҳаддан ташқари тиниқ ва олтин куз кунлари жуда ҳам илиқ эди. Владимир Ильич Ленин уйқусизликдан изтироб тортар эди. Кундузги қаттиқ ишдан чарчаб, ҳолдан тойган Ленин тунлари ҳам ҳордиқ чиқаролмас эди. Сентябрьнинг охириги кунларидан бирида Крупская қаттиқ туриб олди-да, Владимир Ильични доктор Обухни чақиришга кўндирди. Обух Лениннинг партиядош кадрдон ўртоғи эди, Ленин уни одамшавандалиги учун жуда ёқтирар ва яхши врачлигига имони комил эди. Владимир Ильич Обухга телефон қоқиб, учрашишга ваъда олгандан кейин, ўз кабинетига аста-секин равона бўлди (*Кабинетга киради*). Шу кунларда ўз портрети устида ишлаётган бир ҳайкалтарошнинг илтимосига биноан ҳайкалнинг устига ёпиб қўйилган латтанинг қуриган-қуримаганини текшириб кўрди (*текшириб кўради*), унга банкадан сув қуйди (*қуяди*), столига ўтирди (*ўтиради*). «Правда»нинг маҳаллий хабарлар босилган биринчи саҳифасига назар ташлади (*газетани тез кўздан кечириб чиқади*), ёш расмодан кеча келган хатни яна бир мартаба ўқиб чиқди (*хатни ўқийди*).

Бизнинг кўз ўнгимизда артистнинг Ленинга айланиш жараёни ўтиши керак.

Ана шундан кейингина Владимир Александрович Обух келганда уни кабинетга таклиф этишни секретардан илтимос қилди.

Пиджагини ечади, стол суянчигига осади, галстугини ҳам ечади.
Кабинетга доктор О б у х, ролини ўйновчи а р т и с т киради.

О б у х. Салом, Владимир Ильич.

Л е н и н. Салом, салом, Владимир Александрович (*Қўл бериб кўришадилар*). Кечирасиз, мен Сизни чинакам беморларни ташлаб келишга мажбур этдим. Ҳамма айб Надежда Константиновнада — ёқамдан тутиб олди, Мария бўлса, албатта; Надежда нима деса, шунини дейди.

О б у х. Бу икки кишининг гапини мен ҳам қайтаролмас эдим. Ҳечқиси йўқ, ҳозир иккаламиз ўтириб олиб, суҳбатлашамиз, уйдагиларни ҳам хотиржам қиламиз, ўзимиз ҳам хотиржам бўламиз. Сиз бекорга ечинибсиз, мен сизнинг нафасингизни эшитмоқчи эмасман. Ана у фалокатни эса ушлаб кўраман. Ҳа.

Л е н и н. Уқни айтмоқчимисиз?

О б у х. Ҳа. Ана шу нозанинни айтяпман. Қаерингизда эди у ҳароми?

Л е н и н. У ҳароми сиз ўзингиз бундан икки йил аввал қаерда қолдирган бўлсангиз, ўша жойда турибди.

О б у х (*беморнинг бўйинини ушлаб кўради*). Ундай бўлса, у фалокат мана шу жойда бўлиши керак. Ана, уни қаранг-а, жойида турибди! Мана, у, мана! Иккинчиси эса жуда чуқур жойлашган. У фалокатга нур билан етмасанг, бошқа иложи йўқ. Шундай. Шундай. Бу суллаҳлар сизни безовта қилишмаяптими, ишқилиб?

Л е н и н. Билолмадим. Безовта қилишмаяпти, десам ҳам бўлади.

О б у х. Бу шайтонга йўлиққурларнинг уруғини қуритиш керак, қанча тез қуритилса, шунча яхши! Шундоғ денг, шундоғ денг! Дардингиз нима? Кечирасиз. Масалани тўғри қўяйлик: синглингиз ва рафиқангизнинг фикрича, сизнинг дардингиз нима? Уйқусизликми?

Л е н и н (*илжияди*). Бу масалада мен улар билан ҳамфикрман, десам ҳам бўлади.

О б у х. Уйқусизликка мубтало бўлганингизга анча бўлдимми?

Л е н и н. Жуда кўп бўлди.

Обух. Бу даҳшатли сир эмас, бу сирдан мени аввалроқ хабардор қилсангиз ҳам бўлар эди. Бошингиз оғрийди, шундайми?

Ленин. Ҳаммасидан ҳам шуниси малол келяпти, деса ҳам бўлади.

Обух. Тез-тез оғриб турадимми?

Ленин. Жуда ҳам.

Обух. Бошингизни пўлат ҳалқа сиқаётгандек бўлса керак?

Ленин. Шунақа деса ҳам бўлади.

Обух. Кўзларингизда, айниқса икки чеккасида бир нарса қалтираб тургандек туюлади — эътибор қилганмисиз? Яъни, кўзингиз ти-нади.

Ленин. Бунақаси ҳам бўлиб туради.

Обух. Тез чарчасангиз керак?

Ленин. Шундай деса ҳам бўлади. Ҳа, аввалгига қараганда анча тез чарчайман.

Обух. Хўш... Хўш... Қўлингизни беринг-чи?... Томирларингизнинг уриши қаттиқ, Шундай. Жуда соз. Аъло. Бу ер ҳам... ҳаммаси жойида. Сиз...

Ленин. Нима, аҳволимга войми?

Обух (*илжаяди*). Хатарли ҳеч гап. Кийининг (*Залга*). Мана шу эрталабки суҳбатни ва мана шу ҳаяжонли, синчков кўзларни доктор Обух бутун умр эсда тутиб қолади, чунки бу кўзлар ундан ҳақиқатни ва фақат ҳақиқатни айтишни талаб этар эди. Тажрибали врач Владимир Александрович касални авж олдирмаслик учун қўлидан нима келса ҳаммасини қилди, аммо ҳозирча... ҳозирча... оғир суҳбатга тайёр туриши керак эди.

Ленин (*галстугини тақаётиб, ҳушчақчақлик билан*). Хўш, қалай? Умримдан қанча қолибди?

Обух (*Ленинга тақлид қилиб, кулиб*). Сизга қанча керак?

Ленин. Савдолашсам ҳам бўладими?

Обух. Савдолашинг, аммо инсоф билан.

Ленин (*ҳушчақчақлик билан*). Бору йўғини чўтга соладиган бўлсак, кўк оту қизил яйловга етишга қасд қиладиган бўлсак... менга... яна йигирма беш йилча умр керак. Нима, инсофсизлик қилиб ортиқроқ сўраб юбордимми?

Обух. Қанча десаңгиз, шунча умр берардим-у, лекин, азизим, сиз гапга кирмайсиз. Бизнинг ўғит ва маслаҳатларимиз ҳаммаси, бир қулоғингиздан кириб, иккинчи қулоғингиздан чиқиб кетади. Ҳозир қоп-қоп ёлғонни уйдириб, сизни гангитиб қўйсам нима дейсиз?

Ленин. Ҳаракатларингиз беҳуда кетади. Сиз ёлғонни эплайман-сиз.

Обух. Шундоғ эплайманки!

Ленин. Кўзларингиз сизни шарманда қилади.

Обух. Шундай бўлса, мен сиз билан эмас, ана шу икки азиза хоним билан гаплашаман, Надежда билан Мария менинг сўзларимнинг қадрига етишади.

Ленин. Менга шафқат қилинг, ахир!

Обух. Йўқ, шафқат қилмайман! Бошчу қулоғингиз билан ишга ботиб кетибсиз-ку, ваъдангиз қанақа эди? Куннинг қайси пайтида уйингиз ёнидан ўтсам, ойнакда чироқ ёниқ бўлади. Кеча соат ўн иккида сиз бемалол: «Менинг саккиз соатли иш кунимнинг ўн олтинчи соати бошланди» деб айта олар эдингиз.

Ленин. Ёлғонни дўндирдингиз. Кеча мен концертда ўтириб эдим.

Обух. Ёлғонни сиз дўндирдингиз. Сиз ростдан ҳам Большой театрга борган эдингиз. Халқ сизни таниб, гулдурос олқиш бошлади. Сиз эса шу ҳамано ўрнингиздан туриб, қочиб қолдингиз, бу ерга қай-

тиб келиб, соат учгача ишладингиз. Яхши қилмадингиз. Олқишларга чидаб ўтиравериш мумкин эди, нима бўлганда ҳам шундай ажойиб истироҳатдан ўзингизни маҳрум этмаслигингиз керак эди.

Л е н и н. Гап олқишларда дейсизми? Аслини айтганда, бизнинг томошабинларимиз маданиятсиз одамлар. Шаляпин саҳнага чиқиб бўбди-ю, уни олқишлаш ўрнига «Яшасин Ленин!» деб қичқиришади. Шаляпин бечора тисарилиб, саҳнанинг орқасига кириб кетди. Буюк ашуланинг қўшиқларини эшитишга келишади-ю, Ленинга чапак чалишади. Артистга ҳурматсизлик-ку бу! Мен қандай қилиб у ерда қола-лар эдим? Шаляпиндан биров орқали узр сўрашга тўғри келди.

О б у х. Ҳа, майли, кечаги истироҳатингиз бузилибди, дейлик. Истироҳатингиз бузилмаган бирон маҳал ҳам бўлганми ўзи? Цюрупани эмас, балки давлат мулки бўлган соғлигингизни исроф этганингиз учун худди сизни жавобгарликка тортиш керак.

Л е н и н (*хушчақчақлик билан*). Сиз жанжалкашликни сира ҳам ўхшатолмайсиз.

О б у х. Сиз сўнгги мартаба қачон дам олган эдингиз? Уйдирмасиз гапиринг-чи? Врачни-ку, сиз алдашингиз мумкин, аммо мен ҳам худди сиздек бир большевикман, ахир. Мен рост гапиришингизни талаб этаман. Бизнинг суҳбатимиз партиявий суҳбат.

Л е н и н. Тиббий суҳбат.

О б у х. Партиявий суҳбат.

Л е н и н. Ҳа, майли, партиявий-тиббий бўлсин.

О б у х. Уртоқ Ульянов, ростини айтинг-чи, сиз сўнгги мартаба қачон дам олган эдингиз?

Л е н и н. Сизни жиддий ташвишга солаётган бирон гап борми?

О б у х. Бор. Жиддий гап. Сиз ўзингизни бешафқат ўлдираётганингиз билан мени жиддий ташвишга соляпсиз. Сиз ўта номаъқул иш қиляпсиз. Сиз ҳадемай тамом бўласиз.

Л е н и н (*сукунатдан кейин*). Битта мен эмас, ЦК ҳам, Совнарком ҳам — ҳамманинг иши бошидан ошиб ётибди. Хоҳласам-хоҳламасам, иш кўп, шу жумладан беҳуда иш ҳам менинг зиммамга тушяпти. Менинг аъзон баданимда бир умрга етарли чарчоқлик бўлмаса эди...

О б у х. Бу можаронинг боши ҳам йўқ, охири ҳам. Қанчалик кўп чарчасангиз, шунчалик ишингиз бебарака бўлаверади.

Л е н и н. Мўлжалимдаги ишларни охирига етказишга улгурмай қолармиқинман, деб қўрқаман... (*Сукунат.*) Владимир Александрович, мени нима кутади? Бу аломатларнинг маъноси нима? Тушунингки, менинг ихтиёримда қанча вақт қолганини... тахминан бўлса ҳам... қанча умрим қолганини мен билишим керак, билишга мажбурман. Кечиринг мени, мен яхши тушунаманки, бу гап сизга оғир ботади, лекин мен бу тўғрида на хотиним билан гаплаша оламан, на синглим билан. Дардимни фақат сизга айтаяпман. Келинг, бу суҳбатимизни ҳақиқатан партиявий суҳбат деб ҳисоблайлик.

О б у х. Йўқ, бу суҳбатимиз тиббий суҳбат.

Л е н и н. Майли, хўп, тиббий-партиявий бўлсин.

О б у х. Азизим, Сиз кутган гапни ким айта олади? Бу қандайдир мистика бўлади-ку.

Л е н и н. Мистикани жин урсин! Менга фан керак. Тарозунинг бир палласига менинг ҳаққимда Сизга маълум нарсаларни қўйинг — ёшим элликда, ярадор бўлганман, бошим оғрийди, уйқум йўқ, — тарозунинг иккинчи палласига эса — сизнинг билимларингиз ва тажриба-ннгизни қўйинг. Хулосангиз нима бўлади?

О б у х. Инсон билиши мумкин бўлмаган нарсани билиш — фан эмас. Сиз масалани марксистча қўймайпсиз. Ҳа!

Л е н и н. Фикримни марксистларга мен бир илож қилиб тушунтирарман. Улар сиз билан мени кечирарлар.

Об у х. Сиз мени фолбинлик қилишга мажбур этяпсиз.

Л е н и н. Илтимос қиламан, Сиз озгина журъат кўрсатинг. (*Кабинетда у ёқдан-бу ёққа юради.*) Не бўларини билсак эди!.. Билсак эди!.. Чеховда шунақа гап бор эди шекилли-а?

Об у х (*уқтириб*). Энди элликка киргансиз, умумий аломатлар сира ёмон эмас, сиз сувда жуда яхши суза оласиз, аъло мергансиз, шу вақтгача ана у мажлисвозлик ва қоғозбозлик зарбидан дармонсизланиб йиқилмадингизми — демак, баҳодирона қувватга эгасиз. Бир умрга етадиган чарчоқларингизга келсак, иш режимингизни ўзгартирамиз, ҳамма нарса нормага тушади-қолади.

Л е н и н. Режимимни ўзгартириш менинг ихтиёримдаги иш эмас. Сиз ўзингиз ҳам бунни яхши биласиз, Владимир Александрович.

Об у х. Мени ўзингизга хайрихоҳ кишига айлантирманг, бу гапларни мен билмайман ва билишни ҳам истамайман.

Л е н и н (*столдан бир тўп қоғозни олади*). Граждан уруши тугай деб қолди, аммо Қримда Врангель ўтирибди. Ғарбда эса — Польша fronti. (*Бир неча варақни столга ташлайди*). Ригада сулҳ ҳақида музокаралар давом этмоқда, аммо иш жуда катта мушкулликлар билан силжимоқда, бугун Польшанинг янги шартлари эълон этилишини кутаятирмиз, Литвани ва Белоруссияни талаб этади, бу — аниқ (*яна бир варақ қоғоз столга тушади*). Юрт буткул вайрон. Мамлакат бўйича барча маҳсулот ҳажми урушдан аввалги маҳсулотнинг ўн саккиз процентига тенг. Далалар ташландиқ, заводлар ташландиқ, паровозларни занг босган (*столга ҳужжатларнинг саҳифалари устма-уст учиб тушади*). Шаҳар — оч, қишлоқ эса озуқа солиғи жабридан доду фарёд этмоқда. Солиқни камайтирсак, қишлоқ анча енгил тортади, аммо шаҳар очдан ўлади. Солиқни оширсак, шаҳарга сал жон киради, аммо қишлоқдан ажраб қоламиз, уни ўзимизга қарши қилиб қўямиз. Қишлоқдан ажраб қолиш — Россия шароитида нима деган гап? Мана Лондондан Красин юборган телеграмма, бизнинг ёғоч ва мўйнамизни сотиб, юз минг фунт ундирибди, бу пулга нима олайлик, деб сўраяпти. Ана шу юз минг фунт атрофида ҳамма халқ комиссарликлари орасида бир ҳафтадан буён беаёв кураш борапти. Кечаю кундўз бу ерда ва уйда менинг рўпарамдан чиқишяпти. Мана энг зарур нарсалар рўйхати: паровозлар, телеграф аппаратлари, гўшт консервалари, сим, электр моторлари, мих... Рўйхатда мингдан ортиқ нарсанинг номи бор. Бу пулни олишга ҳамманинг ҳам ҳаққи бор, ҳар бир одам мендан мадад кутади. Гапимни давом эттираверайми, Владимир Александрович?

Об у х. Йўқ. Ўзингизнинг соғлигингизни жиддий ўйланг. Сиз диққатингизни энг муҳим ишларга қаратинг, жўн ишларни эса ҳатто тез ҳал этиш зарур бўлса ҳам, иккинчи даражали иш бўлгани учун, бошқа ўртоқларга ташлаб қўйинг. Бир суткада ўн соатдан ортиқ ишланманг. Ҳар дам олиш кунни табиат кучоғига чиқмасангиз, мен Сизни уй қамонига ҳукм қиламан. Сузасиз, городки ўйнайсиз, ҳар кунни энг камида икки соатни сайрга сарф этасиз.

Л е н и н. Уқ эса шайтонга даф бўлсин! Шундайми?

Об у х. Нега энди ўқни орага суқасиз?

Л е н и н (*Обухга тикилиб тургандан кейин*). Ҳамма гапингизни тушундим (*ўрнидан туради*). Раҳмат, Владимир Александрович. Айтганларингизнинг ҳаммасини бажараман.

Об у х. Лекин агар бу ерда айтилган ҳамма гаплар яна бир қулоғингиздан кириб, иккинчи қулоғингиздан чиқиб кетадиган бўлса, мен Политбюрога ариза ёзаман, мендан хафа бўлмайсиз.

Л е н и н (*жилмайиб*). Янги қилиқ чиқарманг. Сиз ҳеч қачон бю-

рократларча қоғозбозликка мойиллик кўрсатган эмассиз. Раҳмат. Уйингиздагиларга салом денг.

Обух. Ташаккур. Надежда Константиновна билан Мария Ильичнага мендан куюқ салом.

Қўл беришиб хайрлашадилар. Обух кетади. Ленин стол ёнида қўлларини мушт қилиб, олдинга узатади, жим қолади. У диққатини бир жойга йиғиб, ўйлай бошлайди.

Ленин (секин ҳуштак чалади ва қуйлайди):

«Доғистон водийси, саратон, чошгоҳ...
Кўксимда қўрғошин ётар эдим жим.
Очиқ жароҳатим буғланиб, бу чоқ,
Томчи-томчи сизиб уйирди қоним».¹

Кўкқисдан бир қарорга келиб, тез ўрнидан туради, эшик томонга боради. Эшикни қия очиб.

Наташа, марҳамат қилиб, бу ёққа киринг.

Кабинетга йигирма ёшлардаги қиз — Халқ Комиссарлари Совети Раисининг секретари Наташа киради.

Бугун қанақа ишларимиз бор?

Наташа (блокнотни очади). Соат ўн иккида РОСТАнинг мухбири Долгов келадиган, у Лондондан қайтган.

Ленин. Яхши.

Наташа. Соат ўн бирда — давлат аппаратини қисқартиш бўйича комиссия.

Ленин. Узр сўранг, мен бу мажлисда бўлолмайман.

Наташа. Соат иккида ҳамма хўжалик халқ комиссарликларининг ҳамда ВСНХ вакилларининг кенгаши — Красин ундирган пул масаласи ҳал этилади.

Ленин. Эртага кўчиринг, Совнаркомнинг мажлисига.

Наташа. Соат ўн саккиз. Уртоқ Клара Цеткин. Лекин сиз у киши билан ваъдалашгансиз, уйингизга келадиган бўлган.

Ленин. Яхши.

Наташа. Бу ерда яна ўртоқ Брюханов ёзилган...

Ленин. Эсимда... Йўқ, қабул қилолмайман. Ломовга учрашсин.

Наташа. Давлат нашриётининг делегацияси.

Ленин. Узр сўранг, айтинг, мазам қочиброқ турибди (чўчиб назар ташлаган Наташага жавобан). Хатарли ҳеч гап йўқ... Луначарскийга муружаат этишсин.

Наташа. Цекамолдан қўнғироқ қилишди, қабул қилишингизни жуда илтимос қилишяпти. Иккинчи сентябрь куни ёшларнинг Учинчи съезди очиладиган, улар республиканинг ҳарбий ва хўжалик аҳволи ҳақида сизнинг доклад қилишингизни илтимос қилишяпти.

Ленин. Доклад?

Наташа. Цекамолда улар орасида катта мунозара ва тортишув бўляпти, тамом боши берк кўчага кириб қолишибди.

Ленин. Мунозара нима ҳақда?

Наташа. Масалан, жумбоқларнинг биттаси: ташкилотнинг номи қанақа бўлиши керак — Ёшларнинг Коммунистик иттифоқими ёки Коммунистик ёшлар Иттифоқими?

Ленин. Фарқи нима экан?

Наташа. Гапингиз қизиқ, бу масалага улар қанча-қанча қоғоз сарф қилишди-ку...

Ленин. Йўқ, мен бу масалалар билан тамом нотанишман, Оргбюро кўриб чиқиб, ҳал эта қолсин.

Наташа. Аммо уларни сизнинг фикрингиз қизиқтиради, бу аниқ.

¹ Шеърларни Шукур Қурбонов таржима қилган.

Ленин. Нега мен ўз шахсий фикримни айтиб, Цеканинг коллектив қарорини олдиндан мураккаблаштириб қўяй. Йўқ, Оргбюрога ўтказинг, Оргбюрога. Яна нима?

Наташа. Янами? Сапожникова деган бир аёл — Моссоветнинг ходими экан — қабул этувингизни илтимос қиляпти. Бу аёлни интизомга ўргатиш учун ўтгиз олти соат қамаб қўймоқчи эмишлар, бу адолатсизлик эмиш, сиз у билан қандайдир бир митингга танишган эмишсиз, ёрдам беришингиз мумкин эмиш...

Ленин. Сапожникова, дедингизми? Сапожникова... Эсимда йўқ. Уэр сўранг, илтимос қилинг — Москва партия комитетига мурожаат этсин... Кеч соат саккиздан кейинга ҳеч нарса таяин этмаймиз, сайр этгани бораман.

Наташа. Сайр этгани?

Ленин. Шундай. Энди ҳар куни бир ярим соатча сайр этаман. Наташа, яна бир илтимос, агар мумкин бўлса, деразаларга ҳеч қачон парда тутманг. Оламдан узилиб қолгандек, қопқонга тушгандек гашим келади.

Наташа. Кечирасиз, Владимир Ильич, мен буни билмабман.

(Деразаларни очади).

Ленин. Наташа, яна бир гап: Луначарскийни топинг, менга қўнғироқ қилсин. Цюрупуга айтинг, мен уни давлат аппаратини қисқартишга доир материаллар билан кутаман. Кировни топинг, менга телефон қилсин. Кундузи соат учга — аввал Ғарбий фронт билан, кейин Жанубий фронт билан гаплашишга шошилиш алоқа буюринг. Революцион Ғарбий Советдан Врангель ҳақида ҳамма материалларни талаб қилиб олинг ва соат тўртга шу масала юзасидан кенгаш таяин, этинг. Агар Ригадан қўнғироқ қилиб қолишса, мени дарров қаердан бўлса ҳам топинг. Учинчи, Советлар уйига Уралдан келган бир арзғўй деҳқон тушибди, ўн олтинчи хона. Мен у билан суҳбатлашмоқчиман. Агар у рози бўлса, унинг учун бугун ёки эртага ўнғай бўлган вақтда учрашувимизга ваъда олинг. Бугун қайси соатларимиз бўш?

Наташа. Фақат кечқурун — бешдан кейинги соатларингиз бор, лекин сиз сайр этмоқчисиз...

Ленин. Йўқ, йўқ, бу соатларга тегмаймиз. Агар у арзғўй деҳқон бўш бўлса, бугун соат бирда учрашасмикин? Ҳалиги хотиннинг фамилияси нима дедингиз?

Наташа. Сапожникова.

Ленин. Йўқ, эсимда йўқ. Эсимда йўқ. Энди охириги топшириқ: Кеча менга мана бу хат келган эди. Хатни ёзган кишининг аҳволини суриштириб кўринг. У одам бирор нарсага муҳтож эмасмикин? Уртоқларга айтинг, хатни ёзган кишининг кўнглига озор бермайдиган қилиб суриштирсинлар.

Наташа. Яхши.

Кетади.

Ленин дераза ёнига келиб, шаҳарга назар ташлайди. Шошмасдан, аста-секин «Алвон яйловда кўк тулпорлар» ашуласи янграй бошлади.

«Алвон яйловда
Учар кўк отлар...
Кўк отлар учар
Боғлаб қанотлар.
Ер юзи бўйлаб
уларни осмон
олиб ўтар шод
уфқлар томон.
Узун-узун ёллар —

Шаршара, ўйнар.
Туёқлар остида
Майсалар қайнар.
Майсалар алвон.
Қирмиз илдизлардан
кўқарган майсалар,
Россиянинг дашт-ўрмонларида
Бўронлар
кўтарган майсалар.

Қамрайди шамол
Булутни ҳам майсани,
Кўк отлар учар.
Бироқ сар-сарил!
Мағрур, ҳур, олға —
Интилар улар
Совишар ногоҳ...

Шамол куйлар.
Инқилоб зиёси —
Садоқат сасим;
Мисли кўк отлар
учар сар-сарил,
Келар кунлар бағрига
Ва кирар ёриб».

Йигирманчи йиллар ҳужжатлари

«ПРОЛЕТАРИАТНИНГ ҚАХРАМОНЛАРИ СОДДА ВА ОДДИЙДИРЛАР, УЛАРНИНГ ҚАХРАМОНЛИГИ ФАКАТ ШУНДАКИ, УЛАР ҚАЛТИС ПАЙТДА НИМА ҚИЛИШ ЛОЗИМ БЎЛСА, ШУНИ ҚИЛАДИЛАР».

«ҚАХРАМОНЛАР, БИЗ СИЗЛАРНИНГ ИСМЛАРИНГИЗНИ БИЛМАЙМИЗ, АММО СИЗНИНГ ЖАСОРАТИНГИЗ АБАДИЙДИР».

Ғарбий фронт.

15-армия махсус бўлимининг бошлиғи
Я. К. БЕРЕЗИНга.

РКСМ аъзоси С. Г. БОГДАНОВИЧдан.

РАПОРТ

Ушбу рапорт билан маълум қиламанки, душман аскарлари жойлашган жойда яширин равишда бўлган чоғимда, ушбу йилнинг 19 сентябри куни мен уч ёш қизнинг коммунистик эътиқодлари учун қатл қилинганлигининг гувоҳи бўлиб қолдим.

Петровский уездининг Яськово станциясининг бутун аҳолиси кечкурун соат ўнга яқин солдатлар томонидан майдонга ҳайдаб келтирилган эди. Бу ерда уч инглиз юк автомобиленинг чироқлари билан ёритилган мактаб девори ёнида ўлимга ҳукм этилган уч қиз бир-бирларини суяб турар эди. Ташқи кўринишларига ва ҳолатига қараганда, уларнинг жисмоний ҳақоратга дучор этилганликлари аниқ эди.

«Демократик» жаллодларга қўмондонлик қилувчи офицернинг: «Охирги тилагингиз нима?» деган саволига учала қиз ҳам «Интернационални айтмоқчи эканликларини изҳор этди. Бу илтимос рад этилди. Шунда улар «Мард бўлинг, ўртоқлар» ашуласини айтмоқчи эканликларини эълон қилдилар.

Бу ашула ижро этилаётган пайтда халқ орасида йиғи ва дуолар эшитилди. Бирон кори-ҳол рўй беришидан кўрққан офицер ашулани милтиқ ўқлари шовқини билан узиб қўйди.

Қатл этилганларнинг номларини аниқлаш йўлидаги ҳамма уринишларим натижа бермади, чунки бу жойдагилар уларни танимас эканлар, улар бу ерга қатл қилиниш учун бошқа жойдан олиб келинган экан. Текширилмаган миш-мишларга қараганда, улар Питердан келган комсомолкалар бўлиб, маҳаллий халқ орасида коммунистик пропаганда билан машғул эканлар.

Мени шахсан қаттиқ изтиробга солган бу масала юзасидан бундан ортиқ ҳеч нарса айтолмайман, деб қўл қўйгувчи:

Богданович С. Г.

Резолюция: «Архивга топширилсин. Абадий сақлаш керак».
Кўшимча (муаллифдан).

«Бардам бўлинг, дўстлар. йўқотманг
Дадилликни тенгсиз бу жангда.
Дўстлар, она-Ватани асранг,
Асранг номус, эркин омонда.
Улмоқ агар қисматда бордир,
Қамоғу зах шахталар аро,
Тузилажак авлод — баходир,
Ишларимиз ўлмайди асло.
Оҳ чекар ва хўрсинар бўзлаб
Дилбандимиз — бечора халқ рус.

Нажот сўраб, қўлларин чўзар,
Илтижоли тикар бизга кўз.
Улмоқ агар қисматда бордир
Қамоғу зах шахталар аро,
Тузилажак авлод — баходир,
Ишларимиз ўлмайди асло.
Элтиришлар бахори келур,
Эл-юрт зафар қуйини чалур.
Кабримизга келиб, номимиз
Ўхши сўз-ла хотирга олур».

«РКСМ МКга, СТАТИСТИК ҲИСОБОТ БУЛИМИГА

Маълумот

Москва шаҳридаги шаҳар районининг Иккинчи механика устахонаси қошидаги РКСМ ячейкасининг 1918—1919 йиллардаги тарихи ҳақида.

Ячейка 1918 йилнинг мартада қуйидаги ўн тўрт кишидан иборат қилиб тузилган эди.

1. Кирсанов Сергей.— Царицин атрофида ўлдирилди.

2. Забелин Сергей — Царицин атрофида ўлдирилди.
3. Нефедов Василий — Озиқ-овқат отрядида ишлаб турганида ўлдирилди.
4. Давидов Семен — Комсомолдан чиқиб кетди.
5. Терновский Николай — Шарқий фронтда ўлдирилди.
6. Попов Борис — Ярадор бўлиб, госпиталда вафот этди.
7. Светков Николай — Шарқий фронтда ўлдирилди.
8. Никитин Петя — Юденич билан жангда ўлдирилди.
9. Обухова Лида — Петлюрачилар томонидан осиб ўлдирилди.
10. Каршина Клавдия — Тиф касалидан вафот этди.
11. Нижник Игорь — Колчакчилар отиб ташлаган.
12. Соболевский Володя — Тула атрофида оқ гвардиячилар томонидан ўлдирилди.
13. Уварова Мария — РКСМга янги аъзолар тортиш юзасидан иш олиб бормоқда.

Ҳозирги пайтда ўттиз бир киши ариза берган.

Аслига тўғри — Уварова.
Москва, 1920 йил, 17 август».

Иккинчи кўриниш

В. И. Лениннинг иш хонаси. Ленин. Россия Телеграф Агентлигининг мухбири
Долгов билан суҳбатлашмоқда.

Ленин (*Долговга*). Европага нисбатан ниятларимиз қандай бўлса, Осиёга нисбатан ҳам ниятларимиз шундай. Яъни, уйғониб янги ҳаёт сари қадам босаётган ҳамма мамлакатларнинг халқлари билан бирга тинч-тотув яшамоқ.

Долгов (*ёзиб олаётиб*). Америка билан сулҳнинг асослари қанақа?

Ленин. Америка капиталистлари бизга тегмасин. Биз ҳам уларга тегмаймиз.

Долгов. Польша масаласи-чи?

Ленин. Маълумки, аввал Польша Киевни босиб олди, аммо биз қарши зарба билан жавоб бердик ва Варшавага яқинлашдик, сўнгра аҳвол тамом ўзгарди ва биз юзлаб чақирим орқага чекиндик. Ҳозир Ригада музокара бўлмоқда, биз унинг тугалланишини умид билан кутмоқдамиз.

Долгов (*бетоқат*). Эҳ, Владимир Ильич... Бир гапим бор, агар сизга айтишим, мумкин бўлса эди...

Ленин. Айтишингиз мумкингина эмас, айтишингиз зарур.

Долгов. Мен ҳозиргина Европадан қайтдим. Биласизми, бизнинг сулҳ ҳақидаги ён босишларимиз ва илтимосларимиз у ёқда қанақа таассурот қолдиранти?

Ленин. Социализм қурилиши учун тинчликнинг бир куни ҳатто голибона урушнинг ўн кунидан ҳам ортиқроқ фойда келтиради, буни тушуниш учун вақт ва маълум даражада фикрий кенглик керак бўлади, албатта.

Долгов. Йўқ, Владимир Ильич, голибона уруш биз учун Европада шундай имкониятлар очар эдики...

Ленин. Азизим Саша, сиз неча ёшдасиз?

Долгов. Йигирма учда.

Ленин (*ўйланиб тургандан кейин*). Сиёсатчи бўламиз десак, биз ҳамма вақт қизғин қалблигина эмас, балки вазмин мушоҳадали ҳам бўлишимиз керак, акс ҳолда душман бизни доимо лақиллатиб кетаверади (*такрорлайди*). Уруш имкониятлар очар эмиш... Уруш — уруш-да! Ахир уруш — одамларнинг ҳалок бўлиши, деган сўз, уруш — харобалик, очлик, юз минглаб деҳқон хўжаликларининг хонавайрон бўлиши, деган сўз, етим-есирларнинг яна кўпайиши, деган сўз...

Долгов. Аммо биз учун энг муҳими — оқибат-ку, натижа-ку!

Оқибат-натижада эса ғалаба бўлади, ғалаба бўлганда ҳам қандоғ!.. Нега сиз индамай қолдингиз, Владимир Ильич?

Ленин. Мен ҳар галги ғалабамизнинг қанчага тушаётганини ўйлаяпман. Бу фикр хаёлимдан сира кўтарилмаяпти — кундузи ҳам, кечаси ҳам (*телефон жиринглайди. Ленин трубкани олади*). Лаббай! Салом, Георгий Ипполитович. Йўқ, Красиндан келган пул ҳали тақсим этилганича йўқ. Эртага, Совнаркомда. Йўқ, йўқ, мени ўзингизга иттифоқдош қилишга ҳаракат қилманг, адолат билан бир тақсим қиламиз, ким кўпроқ муҳтож бўлса, шунга берамиз. Ҳайкалтарош ҳақида фикрингиз қандай, дейсизми? Бу гапларнинг ҳаммасини Луначарскийнинг виждонига ҳавола қилдим. Мен ҳар кунни бир соат жим ўтириб берар эмишман, бунга менинг ҳеч ҳам тоқатим йўқ, бунинг устига ҳайкалтарош йўқлигида мен ҳайкалимга тез-тез сув қуйиб турар эмишман, акс ҳолда, қоришни қуриб қолиб, ёрилиб кетар эмиш... (*Кулади*). Ҳа, билиб қўйинг, бу қилмишингизни мен кечирмайман, бир кун эмас, бир кун ўчимни оламан сиздан. «Қасосли дунё» дейдилар, ҳа! Хўп, келишдик (*трубкани қўяди*). Уртоқ Долгов, бизга нариги томондан қараганда одам қандай фикрга келиши мумкин? Дўстларимизнинг гаплари, фикрлари қандай?

Долгов. Афсуски, мен сизни ранжитишга мажбурман — дўстларимизнинг гаплари ва фикрлари хунук.

Ленин. Нега?

Долгов. Ҳамманинг ўйлашича, большевиклар ўзларининг интернационал бурчларига хиёнат қилдилар. Жаҳон инқилоби бўғилиб қолмоқда. Европанинг советлаштирилишидан умидвор бўлган эдилар, афсуски, советлаштириши энди гўзал, аммо ҳеч қачон амалга ошмас бир орзудек эслайдилар, холос. Тутган йўлимизнинг тўғрилигини исбот этиш жуда мушкул.

Ленин. Яъни?

Долгов. Жилмайшингиз беҳуда. Буржуа ҳукуматларининг оёғини осмондан келтириш учун кичкинагина бир туртки етарли бўлиб турган пайтда нима учун Қизил Армия Варшавага ва Германияга етиб тўхтаб қолганини европалик ишчига тушунтиришнинг ҳеч иложи йўқ. Ригага сиғиниб бориш ўрнига, кучларимизни қайта группалаштириб, Пилсудскийнинг елкасидан ошиб, Европага бостириб кириш керак эди. Будённийнинг отлик қўшини шунақа иш кўрсатар эдики...

Ленин. Бу фикрлар ўзингизникими ёхуд...

Долгов. Бу фикрлар — бизнинг дўстларимизники, мен ҳам уларга қўшиламан. Масалан, Англияни олайлик. У ерда ажойиб индустриячи ишчилар группаси бор. Улар инқилобни эртага десангиз ҳам бошлаб юборишга шайланиб туришибди, аммо уларга раҳбарлар керак, бу раҳбарларни эса биз беришимиз мумкин эди.

Ленин. Сильвия Панкрест менга: «Ажойиб кишиларимиз бор, уларнинг характерида анча шафқатсизлик мавжудки, инқилоб кунлари келганда бу шафқатсизлик бизга кўт келади» деб ёзган эди. Сильвия ана шу ишчиларни кўзда тутган бўлса керак. Шунақа шекилли, а?

Долгов. Худди шундай. Мен Сильвия билан учрашганман, бу хатдан ҳам хабарим бор. Сильвия сиздан ўз обрўйингиздан фойдаланиб, инглиз ишчиларини инқилоб қилишга даъват этишингизни илтижо этган экан, аммо сиз рад жавобини берибсиз. Сизнинг жавобингиз одамларни ҳайратга солиб, сиздан ихлосини қайтариб қўйди. Очиғини айтсам, мен сизнинг жавобингизни у ердаги аҳволдан беҳабарлигингиз натижаси, деб тушунган эдим. Аммо Москвага келганимдан кейин менинг гарвузим қўлтиғимдан тушиб кетди. Одамлар миҳни, гўштни ўйлайдилар-у, аммо Европа турмаларида бизнинг биродарларимиз ҳалок бўлаётганини ҳеч ким хаёлига келтирмайди. Ваҳоланки, агар

биз инқилобчилигимизда қолган бўлсак эди, Қизил Армия у биродарларимизни озод этган бўлар эди! Кейин мен бу аҳволнинг сабабини ахйри тушундим. Айтсам бўлаверадими?

Л е н и н. Айтишингиз зарур.

Д о л г о в. Менимча, бутун бало — кекса гвардиянинг чарчаганида. Турмалар, каторгалар, сургунар, хасталиклар, жароҳатлар — буларнинг ҳаммаси кекса гвардиянинг зиммасига тушган, одамларнинг имкониятлари чексиз эмас-ку, ахир?

Л е н и н. Сизнингча, сабаб шуми?

Д о л г о в. Албатта! Ёшлардаги кайфиятнинг тамом бошқачалиги тасодифий эмас.

Л е н и н. Ёшларнинг кайфияти қанақа?

Д о л г о в. Омадим бор экан, мен Москвага юк вагониди келдим. Вагон съездга келаётган делегатлар билан лиқ тўла эди. Эртаю кеч нималар гапиришганини айтайми? Сиз минбарга чиқасизу «Мажлис-бозлик бас! Битсин валақлаш. Қўлга милтиқ билан найза ол ва бир жон, бир тан бўлиб, Польша фронтига жўна! Даёш Варшаву!», дейсиз. Фақат бир масалада баҳс бўлди: Съезд бир мажлис билан тугайдию дарров сафарбарлик бошланадими ёки янги ЦҚани сайлашга улгуриш учун икки мажлис бўладими? Сиз у йигитларни кўрсангиз, қойил қолар эдингиз, Владимир Ильич!..

Л е н и н. Афсуски, мен уларнинг съездида сўзга чиқолмасам керак — жадал ишлар жуда кўп. Ҳозирча бу жумбоқни сиз билан бир ечиб кўрайлик-чи. Эътирозингиз йўқми?

Д о л г о в. Жоним билан.

Л е н и н. Сизнинг ёниб-куйиб гапиришингиз менга ёқяпти, кўзларингиз ҳам ёқяпти... Аммо, кечирасиз, гапларингиз шунақа бемаъни, фикрингиз шунақа гўрки, ҳеч нарёғ-берёғи йўқ.

Д о л г о в. Бу гапларингиз менга қаттиқ ботаётгани йўқ, ҳа, қаттиқ ботаётгани йўқ. Давом этинг.

Л е н и н (қулиб). Жаҳон инқилоби гоёси бизга жуда ҳам азиз, Саша, аммо Европани Қизил Армия ёрдами билан советлаштириш — бу инқилобий авантюра-ку! Оқибати ҳалокатли чираниш-ку! Ҳа, авантюранинг худди ўзи! Биз ҳеч кимни найза билан қўрқитиб, социализмга кўндирмоқчи эмасмиз. Биз социализмни найза билан мудофаа этамиз, аммо бу — тамом бошқа нарса. Революцияларни бир мамлакатга бошқа мамлакатдан кўчириб олиб келиш мумкин эмас, революциялар ҳар мамлакатнинг ўз ичидан туғилади. Нечун биз ҳозир Польшада ғалабани қўлдан бердик? Бунга ҳарбийларнинг хатолари сабаб бўлдими? Фақат шу сабабми? Биз Польша пролетариатининг кўнглидаги гапни топмадик, у биз томонга ўтмади. Агар кимдир бошқаларнинг найзалари ёрдами билан ёки кичкина — «бешафқат инқилобчлар» воситаси билан, халқдан мадад олмаган ҳолда, унинг иродаси ва хоҳишидан ташқари ҳокимият бошига келмоқчи бўлса ва бундай йўлни тўғри деб ҳисобласа...

Д о л г о в. Владимир Ильич, биз халққа чўқиниб юбормаяп-мизми-а?

Л е н и н. Халқ биз учун фақат раҳбарликка муҳтож — итоаткор, тилсиз бир жониворми, Саша? Кечирасиз, бунақа эмас. Мен инглиз ўртоқларимизнинг хатига революция қилиш даъвати билан жавоб бермасдан, чунки бундай даъват жиноят бўлар эди, мен омма орасида ишлашга, оммани оқартириш ва пировардида уни ўз томонимизга ағдаришга маслаҳат берганимда, сизнинг айтишингизга қараганда, менинг жавобим...

Д о л г о в. Одамларни ҳайратга солиб, сиздан ихлосини қайтариб қўйди.

Л е н и н. Ёш марксистда мана шунақа — омма билан ишлашни истамаслик, омманинг фикри билан ҳисоблашмаслик қаердан пайдо бўлади-а? Шу ёш марксист айна маҳалда масалани ҳал этишни халққа қўйиб бериш ўрнига ўзи ҳал этади, ўзи шу халқ номидан гапиради, бу қанақа гап-а? Нега биз бору йўғи бир неча минг киши бўлсак ҳам, ўн еттинчи йили ғалаба қозондик? Чунки, миллионлар бизга мадад берди. Бизнинг кучимиз ана шунда. Омма биз томонда экан, бундан кейин ҳам бизни ҳеч қачон, ҳеч қим енголмайди. Коммунистнинг муқаддас бурчи — халқ билан алоқа боғлаш. Бу алоқа узилса, биз ўзимизча, халқ ўзича яшаб кетадиган бўлса, фалокат юз бериши муқаррар. Шу сабабли халқдан бойваччаларча қўл силтаманг, агар сиз халқнинг партияси бўладиган бўлсангиз, унинг туб манфаатларини ифода этишга қодир бўлинг, халқдан ажралиб эмас, балки унинг ич-ичида яшашга қодир бўлинг, омманинг кайфиятини билишга, ҳамма нарсдан хабардор бўлишга, оммани тушунишга, омманинг кўнглини олабилишга, унинг тўла-тўқис ишончини қозонишга қодир бўлинг, шу билан бирга, оммага хушомад қилмасдан, балки ҳақиқатни гапириш керак, албатта.

Наташа кириб, пакет узатади.

Н а т а ш а. Инқилобий Ҳарбий Советдан. Врангель ҳақидаги материаллар.

Л е н и н (*тилхатга қўл қўяётиб*). Раҳмат. Ригадан қўнғироқ қилишмадими?

Н а т а ш а. Йўқ. Арзғўй деҳқон соат бирда келадиган бўлди. Сапожниковага мен яхшилаб тушунтирдим, йиғлаяпти.

Л е н и н. Москва комитетидаги ўртоқлардан илтимос қилинг, унга яхши эътибор беришсин.

Н а т а ш а. Мен қўнғироқ қилиб қўйдим.

Л е н и н. Раҳмат. Агар сизга малол келмаса, яна бир илтимос: бирор жойдан чойнак топинг-да, совуқ сувга тўлдириб, менинг шўрлик ҳайкалимга қўйиб-қўйинг.

Наташа беихтиёр «хўп» дея бош силкиб, кабинетдан чиқади.

Д о л г о в. Владимир Ильич, сиз келтирган далилларни мен диққат билан эшитдим, кўп нарсалар мени ўйлатиб қўйди. Лекин, менинг ҳам бир саволимга жавоб беринг-чи, агар шу гапларингиз тўғри бўлса, бизнинг интернационал бурчимиз нимадан иборат?

Л е н и н. Бизнинг интернационал бурчимиз — социализмни қуриш, жаҳондаги халқларга рўёбга чиққан порлоқ ғояни ҳаля этиш, социализмнинг капитализмга нисбатан афзалликларини амалий ютуқлар билан исбот этиш — Бош вазифа шу — Ҳамма мамлакатларда инқилобнинг ривожини, мадад олишини, уйғонишини учун нимаки керак бўлса, шуларнинг ҳаммасини бир мамлакатда энг кўп амалга ошириш. Ана шу — амалдаги интернационализм бўлади.

Д о л г о в. Лекин биз социализмни ҳозиргидек бир кеча-кундузда бир чимдимдан қурадиган бўлсак, бу иш ҳеч қачон тамом бўлмайди ва сизнинг гапларингиз қуруқ гап бўлиб қолиб кетади. Бу — масаланинг бор томони. Масаланинг иккинчи томонини олсак, сизнинг фикрингизча, Европани Қизил Армия ёрдами билан советлаштириш...

Л е н и н. Ҳамоқат! Шубҳасиз, ҳамоқат!

Д о л г о в. Ундай бўладиган бўлса, жараённи тезлатиш учун бизга ростдан ҳам ҳарбий зўрлик методига кўчиш зарур эмасмикин-а? Ахир, одам ҳақиқатан ҳам танбал бир ҳайвон, буюрмасангиз, қўмондонлик қилмасангиз, у ишламайди. Менимча, Троцкийнинг, озод меҳнат фақат буржуа тузуми шароитидагина унумли бўлади, деган фикри ҳам тўғри.

Бизнинг шароитимизда иқтисодни фақат зўрлик асосида қуриш мумкин. Агар биз бу энг яхши, идеал метод билан қурадиган бўлсак...

Ленин (*Ўзини зўрга ушлаб туриб*). Нимани қурадиган бўлсак?

Долгов. Коммунизмни.

Ленин. Қанақа коммунизмни? Маркс томонидан «казарма коммунизм» деб жуда аниқ таърифланган коммунизмними?

Долгов. Гап таърифда эмас, менинг фикримнинг моҳиятида.

Ленин. Қазарманинг коммунизмга нима алоқаси бор? Қазармада омма беном бир тўда, қурилиш материали, холос, у ерда бировдан қўрққанидан ишлайдилар; казармада одамнинг шахсияти бир чақа, у ерда истеъдоддан қўрқадилар ва шу сабабли зўрлик қилиб, ундан халос бўладилар, казармада маданият рад этилади ва маънавий турғунлик ҳукмронлик қилади, у ерда ҳаёт йўғ-у, аввалдан тайин этиб қўйилган тартиб — ҳукми фармо. Хўш-хўш, бу казарманинг коммунизмга нима алоқаси бор?

Долгов. Мен бошқа нарсани кўзда тутган эдим.

Ленин. Сизнинг «идеал» методингиз билан шундан бошқа бирон нарса қуриб бўлмайди. Агар ажойиб гоёни ярамас воситалар билан амалга оширсалар, биласизми, оқибат нима бўлади? Одамлар гоёнинг ўзига гўмон қилиб қараб қолишлари мумкин, ана унда одамлар масаланинг тагига етмасдан, воситаларни эмас, гоёнинг ўзини қоралашга тушадилар — масаланинг туб-томири мана шунда! (*Хонада у ёқдан бу ёққа юради*). Мен фақат бир нарсани тушунолмай доғман: Саша — ёш йигит бўла туриб, инсонга худди буюмга қарагандек бойваччаларча, менсимасдан қарашни сиз қаердан орттиргансиз-а? Коммунист инсонни, буюм деб тушунадиган, танбал ҳайвон, деб биладиган бўлса, бундай коммунистда жаҳон революциясини Қизил Армия найзалари ёрдами билан амалга оширишдан бошлаб, коммунизмни зўравонлик билан қуришни орзу қилишдек пуч хаёллар туғилаверади. Лекин бундай одам, кечирасиз, коммунист эмас (*графиндан стаканга сув қуйиб ичади*).

Долгов. Мен сизнинг табиатингизни хира қилдим, шекилли, Владимир Ильич? Тушунаман, лекин ишонингки, агар мен сиз нима десангиз, шунини маъқул деяверсам, бундан минг ҳисса ёмон иш қилган бўлар эдим, мен сизни ҳақорат этган бўлар эдим, холос.

Ленин. Доимо «сизники маъқул» деб икки букилиб таъзим қилиб лурадиганларни мен жинимдан ҳам ёмон кўраман, Саша. Кўлимдан келса ҳар бир кабинетга мен «Бели, чаққонлар эмас, ақли чаққонлар яшасин!» деган шиорни осиб қўяр эдим.

Долгов. Мен бу гапларнинг ҳаммасини ўйлаб кўришим, тушуниб олишим керак. Фақат ёдлаб олишим кифоя эмас.

Ленин. Яшанг, Саша! Ниҳоят, мен, сиздан ёш боланинг эмас, чин йигитнинг гапини эшитяпман. Коммунизмни ёдлаб олиш мумкин эмас. Азобу укубат, ўйлаш, тушуниш, ўзлаштириш оқибати бу! Фикрингизни ишга солмасангиз, коммунизм усти ялтироқ, ичи қалтироқ бир нарса бўлади-қолади.

Долгов. Ўйлаб кўрганимдан-кейин ҳам мен сизнинг фикрингизга қўшилолмасам, ҳамма тегишли хулосаларни ўзим чиқариб оламан.

Ленин. Қандай хулосаларни?

Долгов. Аниқки, сиз билан менинг тушунчаларимиз бир-биридан мана шундай фарқ қилаверса, мен ўз лавозимимда қололмайман.

Ленин (*жиддийлашиб*). Сизнинг маълумотингиз қанақа?

Долгов. Урта мактабни тугатолмаганман, инқилобий варақалар тарқатганим учун ҳайдалдим, кейин ўзим ўқиб, маълумотимни оширишга ҳаракат қилдим.

Ленин. Ҳамма гап ана шунда! Уқиш керак, тездан, дарров ўқиш

керак! Каллангизда ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетибди...
 Долгов. Уқиш керак дейсизми? Шу пайтда-я? Ким менга ишдан рухсат беради?

Ленин. Сиз бошлиқларингизга, мен коммунист бўлиб олишим керак, мен партага ўтиришим керак, дейсиз-да!

Долгов. Мен ўн бешинчи йилдан бери большевикман.

Ленин. Қўйинг, зардани қўйинг. Зарда қиламан, десам, бугун менда асос сиздагидан кўра анча ортиқроқ. Мен сизни, Саша, неча йиллардан бери танийман. Сизга ихлосимни сира яширмай, ҳаётингизни кузатиб бораман, уйдагилар мени сизга маҳлиё бўлган, деб куладилар... Наҳотки, сизнинг соф қалбингиз бу ерда айтган гапларингизнинг, ҳа, ҳа, бошдан охир — ҳаммасининг большевизмга зид, одамийликка зид эканлигини сезмайди?!

Долгов. Нега зид бўлар экан?

Ленин. Чунки сиз омма билан муомала қилишнинг бирдан-бир воситаси — зўрлик деб биласиз-да, ишонтириш ва намуна кўрсатиш ўрнига шу зўравонликни қўймоқчи бўласиз.

Долгов. Кечирасиз, Владимир Ильич, биз зўрликни бекор этганимиз йўқ ва бекор этмоқчи ҳам эмасмиз.

Ленин. Қадрли Саша, олий нуқтаи назардан олганда, биз ҳар қандай зўрликка қаршимиз. Афсуски, ҳозир зўрлик маъқулланиши мумкин, аммо фақат бизга қарши қаратилган зўрликка жавоб тариқасида, зўравонлар устидан зўрлик тарзидагина маъқулланиши мумкин, аммо зўрлик халқ оммасини идора қилиш усули тарзида мақулланиши мумкин эмас. Наҳотки, масаланинг сиз томондан бундай қўйилиши одамийликка зид эканини пайқамаяпсиз?

Долгов (*чуқур афсус билан*). Йўқ, Владимир Ильич, пайқамаяпман.

Ленин (*сукунатдан сўнг*). Саша, фақат шунчаки ўқиш, қандайдир билимларни шунчаки ямлаб ютиш кифоя эмас. Киши мана шу билим асосида ўзида коммунистик одобни, коммунистик ахлоқни тарбия этмаса, иш битмайди. Ахлоқ бўлмаса, фақат илмнинг ўзигина Маркс «профессионал анқовлик» деб атаган нарсани туғдиради, холос.

Долгов. Владимир Ильич, коммунистик ахлоқ ўзи нима? Уни сиз қандай тушунасиз?

Ленин (*индамай тургандан кейин*). Менга хат ёзган кишилардан бири ўзининг коммунизмга бағишлаган суратини «Алвон яйловдаги кўк тулпорлар» деб атабди. У киши келажакка ана шундай шонрона назар ташлаган. (*Жилмаяди.*) «Алвон яйловдаги кўк тулпорлар»... Нималарни ўйлаб чиқаришмайди-я!.. Ҳа, майли, муаллифнинг ҳар нарсаси дейишга ҳаққи бор. Шахсан мен — тўриқ отнинг яйловда ўтлаб юриши тарафдориман. Майли, биз ўзимизнинг бадий дидимизни раҳбарлик ғояларига айлантирмай қўяқолайлик-да, масаланинг моҳиятини тушунишга ҳаракат этайлик: Санъаткор коммунизм ҳақида сўзламоқда. Инсоният, ўзини танигандан бери, доимо ақл, адолат ва ҳақиқат ҳукм сурган жамиятни орзу қилди. Пролетариат шу жамиятни қуришдек улғу вазифани ўз зиммасига олди. Биз ахлоқ ҳақидаги коммунистик тушунчани пролетариатнинг ана шу жамият учун курашидан келтириб чиқарамиз. Инсоннинг ҳақиқат ва гўзаллик ҳақидаги орзусининг ер юзида қарор топишига нимаики хизмат этса — шу ахлоққа мос, ана шунга нимаики халақит берса — шу ахлоққа зид. Коммунист ҳар сафар бу масалани ечиб, бир қарорга келаятганида Маркснинг мана бу сўзини эсида тутиши керак: «Нопок восияталар билан амалга оширилишини талаб этадиган мақсаднинг ўзи пок эмас».

Долгов (*индамай тургандан кейин*). Кечирасиз, мен сизнинг жуда кўп вақтингизни олдим. Қўришгунимизча хайр.

Ленин. Кўришгунимизча хайр, Саша.

Долгов кетади. Наташа пайдо бўлади.

Ленин. Наташа, Совнаркомнинг эртанги мажлисида қанча масаламиз бор?

Наташа. Йигирма уч масала; бундан ташқари — Красиннинг пуллари масаласи — йигирма тўртта.

Ленин. Марҳамат қилиб, менга кун тартибини беринг-чи!

Наташа. Марҳамат.

Ленин. Хўш... Хўш... Мана бу икки масалага мен тайёр эмасман, шекилли. Марҳамат қилиб, Румянцев кутубхонаси билан гаплашинг, улардан (*мактубни беради*) мана бу китобларни юборишни сўранг. Бир кечага. Эрталабоқ бу китоблар ўз ўрнида бўлади.

Наташа. Яхши, Владимир Ильич. Комсомоллар қўнғироқ қилишди, уларни қабул этмаслигингизни эшитишиб, жуда хафа бўлишибди. Ильичнинг съездда сўзга чиқишига катта умид боғлаган эдик, дедилар.

Ленин (*ўйланиб туриб*). Йўқ, йўқ. Оргбюрога мурожаат этсинлар, Оргбюрога. Бир минутга тўхтаг, Наташа. Марҳамат қилиб, бир илтимосимни бажаринг, билинг-чи, Сухаревка бозорида бугун ноннинг нархи қанақа?

Йигирманчи йиллар ҳужжатлари

«ДУШМАН ҲАЛИ ЯНЧИЛМАГАНИ ЭСИНГИЗДА БЎЛСИН, ВРАНГЕЛЬ ЭСИНГИЗДА БЎЛСИН!»

«ҚАДОҚЛИ ҚУЛЛАРДА КИТОБ ДОИМО,
УҚИ, ПРОЛЕТАРИЙ, БЎЛУРСАН ДОНО»

«НОТИҚЛАР ТИББИЙ ЖИҲАТДАН ҚАТТИҚ ЧАРЧАГАНЛАРИ САБАБЛИ
БУ ҲАФТАДА ҲЕЧ ҚАНДАЙ МИТИНГЛАР БЎЛМАЙДИ»

«ЁШЛАР ВА МАДАНИЯТ» МАВЗУИДА МОСКВА ШАҲРИ ШАҲАР РАЙОНИНИНГ
РКСМ КЛУБИДА БЎЛГАН САВОЛ-ЖАВОБ КЕЧАСИ ҲАҚИДА ҲИСОБОТ

Саволларга ўртоқ Ерматов жавоб берди.

Савол. Ҳозир маданий ишларимиз қандай бормоқда?

Жавоб. Маданий ишларимиз, ўртоқлар, жуда яхши бормоқда. Биз эски дунёни вайрон этдик. Эски дунё харобалари устига ҳашаматли Меҳнат ва Озодлик саройи қурилмоқда; пролетариатнинг синфий жиҳатдан соф маданияти — бу, саройнинг таркибий қисмидир.

Савол. Пролетар маданияти ўзи нима?

Жавоб. Бу — пролетариатнинг ўзи томонидан яратилган маданиятдир. Пролетариат ҳозир ўз орасидан янги рассомлар ва ёзувчиларни ажратмоқда. Ҳа, айтгандек, рассом ё ёзувчи бўлишни хоҳлаганлар мажлис охирида менинг олдимга келиб, ёзилишлари мумкин. Бу пролетар ёзувчи ва рассомлари ўз ижодларида мустақил бўлишлари ва буржуа ҳамда деҳқон ёзувчиларининг уларга етадиган зарарли таъсиридан нари туришлари керак. Ўзингиз ўйлаб кўринг, ўртоқлар, агар ишчи мўйқаламга ёки сўз маҳоратига эга бўлса, ўзининг таассуротларини бизга бевосита ўзи етказди. Тўғрими? Зиёли эса бизга ўзининг бевосита кечинмаларини эмас, балки ишчининг станок ёнида кечирганлари устидан олиб борган мушоҳидаларини етказди. Бу биров орқали олинган кечинмаларнинг бизга нима кераги бор, ахир? Янги пролетар маданияти ишчилар томонидан ишлаб чиқаришдан узилмаган ҳолда яратилажак ва ҳозироқ яратилмоқда. Пролетар маданияти яратилиши оқибатида профессионал архитекторларнинг ўрнини бинокор ишчилар, рассомлар ўрнини пардозчи ишчилар, ёзувчи ва шoirлар ўрнини матбаачи ишчилар эгаллайди.

Савол. Деҳқонларни нима қиламиз?

Ж а в о б. Деҳқонлар пролетар маданиятини қуришга қодир эмас, шу сабабли биз улардан қатъий ва абадий ажралиб олишимиз керак.

С а в о л. Деҳқонлар билан қўлга қўл бериш сиёсати нима бўлади?

Ж а в о б. Бу сиёсат пролетар маданиятини яратиш масаласига татбиқ этилмайди. Ахир, тушунинг, ўртоқлар, биз қишлоқ унсурларидан ва таъсирларидан тамоман холи, синфий жиҳатдан тамоман соф маданият яратишимиз керак. Бизнинг ўтмиш маданиятига муносабатимиз ҳам шу билан тайин этилади, биз ўтмиш маданиятини қатъий ва сўзсиз рад этамиз.

С а в о л. Бошдан-оёқ ҳаммасиними?

Ж а в о б. Бошдан-оёқ ҳаммасини. Агар биз, ҳали куч йиғиб, мустақамланиб олмасдан туриб, ўтмиш маданиятига қўл тегизадиган бўлсак, пролетариат ўтмиш маданиятини эгалламайди, балки ўтмиш маданияти пролетариатни эгаллаб, ўзининг биз учун ёт бўлган синфий вазифаларига бизни инсоний материал сифатида бўйсундириб олади. Мисол келтирай. Агар сиз Тургенев ва Толстой, Чехов ва Достоевский сингариларнинг йиғлоқи-мешчанлик, иккиланиш билан тўлган асарларини ўқишга берилиб кетсангиз, ўзингиз нима бўласиз? Сизнинг онгингиз ёт синфлардан чиққан бу кишиларнинг таъсирига тушиб қолади. Ходисаларга баҳо беришда пролетарлар нуқтаи назарларини чиппакка чиқариш жараёни бошланади, иккиланиш — саросима бошланади-да, сиз расво бўласиз, ваҳоланки, сиз ажойиб қурилиш материалисиз, янги жамият сиздан бунёд этилади.

С а в о л. Бу гапларингиз марксистик нуқтаи назардан тўғрими?

Ж а в о б. Тамоман тўғри. Ўтмиш маданиятига бизнинг марксистик муносабатимизни бизнинг бириңчи пролетар классик шоиримиз бўлган Кириллов жуда яхши ифода этган. Мана бу сатрларни яхши-лаб уқиб олинг:

Исёнкор ўт-эҳтирос ҳукмидамиз биз,
Майлига қичқирсинлар: «Сиз гўзаллик қотили!»
Эртамиз деб Рафаэль асарларин ёқамиз,
Музейларни бузамиз, топтаймиз санъат гулин!»

С а в о л. Ундай бўлса, Совнаркомнинг ўтмиш ёдгорликларини сақлаш ҳақидаги декретларини қандай тушуниш керак? Аввалги даврларнинг ёзувчиларидан ва санъаткорларидан кимларга ҳайкал қўйиш масаласи ҳал этилганда рўйхатни ўртоқ Лениннинг ўзи тузган эмиш-ку?

Ж а в о б. Бизнинг партиявий доираларда ва Совет ҳукумати доираларида пролетар маданияти масаласи ҳали ҳақиқий эътиборга сазовор бўлган эмас, раҳбарлар фақат сабр-тоқат қилиб туришибди. Аммо биз ишонамизки, бу масалани ҳал этишга раҳбарлар ҳам қодир бўлиб қолишар.

Ўртоқлар, ўн тўққизинчи асрнинг ёзувчиларини мисолга олинг. Қайси бирини олсангиз ё ўзи граф, катта ер эгаси, ёки уларнинг маддоҳи: Биз улардан нима сабоқ олишимиз мумкин?

Ж о й л а р д а н о в о з л а р: Тўғри! Евгений Онегинлар жонимизга теккан.

Ж а в о б (давоми). Наҳотки, сиз, пролетар аёллари, шаҳватга ботиб кетган аллақандай граф хотин Анна Каренинанинг изтиробларини кўрганда ҳўнграб йиғласангиз? Сиз билан унинг орасида нима ўхшашлик бор? Масалан, конкрет равишда олганда, айтинг-чи, у йиртқич аёл билан сизнинг орангизда қандай ўхшашлик бор?

Ж о й д а н ж а в о б: Билмадим, Каренина ҳам, мен ҳам одам бўлсак керак.

Ж а в о б (давоми). Ана холос, кўряписми, сиз дарров ўзингизнинг пролетар синфий нуқтаи назарингизни йўқотиб қўяяписиз. Бунақа

адабиёт бизга керак эмас. Бунақа адабиётни пролетариат тарих ахлат-хонасига иргитиб ташлайди.

С а в о л. Мен сизга айтсам, яқинда мен қандайдир бир эски рассом чизган сувратни кўрдим. Сувратда ўрмон чизилган. Яхши чизилибди, оғзим очилиб қолди. Уша ўрмонга югуриб кириб кетгим келди. Бу масалани қандай ҳал этишимиз керак?

Ж а в о б. У сувратнинг сизга ёққанига сабаб бор: сиз ҳали санъат асарига ёндашишни ўрганиб олган эмассиз. У асарнинг конкрет фойдаси нимадан иборат? У суврат сизни қаёқларга чақиради? Баррикадаларгами? Жанг майдонларига чақирадими? А-а, ўрмонга чақиради, денг! Ўрмонларда сайр этиб юришимизга ҳали эртaroқ эмасми, ўртоқлар? Йўқ, ўртоқлар, бундай суврат бизнинг курашимизда бизга мадаккор бўлолмайди. Сиз ўз саволингиз билан бизнинг руҳимизга ҳузур берадиган чиройли сувратлар керак, демоқчи бўласиз. Бу фикрингиз нотўғри. Биз чиройли ўрмонлар ўстиришимиз керак. Лекин — бу бошқа масала. Доимо эсингизда бўлсин, ўртоқлар, пролетариатга руҳий ҳузур керак эмас, булутлар устида ҳузур қилиб юришга пролетариатнинг вақти йўқ, пролетариатга санъат бугун конкрет фойда бериши зарур.

С а в о л. Театр нима бўлади?

Ж а в о б. Эски театрни мажақлаб ташлаш керак. Буни тушунмаган одам ҳеч нарсани тушунмабди.

С а в о л. Газеталарда, замонлар ўтгач, пролетариат, жуда қимматли нарсаларни мандан сўрамай, расво қилиб, синдириб ташлабсизлар деб биздан ўпка қилмасмикин, деган гапларни ўқидик. Бу гапга нима дейсиз?

Ж а в о б. Ўртоқлар, мен сизларга айтдим-ку, ўз фикрингизни айтинг, пролетариат номидан гапирманг, ўзингизнинг каллангизни ишлашга мажбур этинг.

С а в о л. Сиз музика ҳақида ҳеч нима демадингиз-ку! Чайковскийни нима қиламиз?

Ж а в о б. Ўртоқлар, Чайковскийнинг музикаси — зиёлиларга хос руҳ билан тўлиб-тошган хазин музика, у ҳаётда омади йўқларнинг гам-ғусасини ифода этади. Бу музика пролетариатга керак эмас.

С а в о л. Эски зиёдиларни нима қиламиз? Улар баъзан келиб, бизга хизмат этишга тилак билдиришяпти.

Ж а в о б. «Зиёлилар, сизлар қаёқдан келган бўлсанглар, ўша ёққа йўқолинглар!» денг уларга.

С а в о л. Бизнинг орамизда айрим кишилар, айниқса қизлар баъзан Ахматованинг шеърларини ўқишади. Сиз бунга қандай баҳо бера-расиз?

Ж а в о б. Ахматова тўғрисида савол берганингиз яхши бўлди, мен ҳам яқинда унинг асарларини ўқиб кўрган эдим. Синфий позициясини йўқотиб қўйиб, шунақа адабиёт орқали ўз шахсини тарбиялаш мумкин, деб ўйловчи соддадил кишиларгина Ахматованинг шеърларини ўқишади. Шахс курашда тарбия тонади. Ўртоқлар, Ахматованинг шеърлари ёш ишчи аёлларда фақат асабий ва итоаткорона-мазлумлик ҳисларини тарбиялай олади, ҳолос. Ахматованинг диққати қанақа нарсалар билан банд эканига бир зътибор беринг, чунки шоирани, банд этган нарсалар олами унинг шахсиятини яққол намоиш қилиб беради, шоир бизни қаёққа этаклаётгани бизга дарров равшан бўлиб қолади. Мана, у шоиранинг етти китобидаги нарсалар олами — энг кўп ишлатиладиган сўз — «дараза» — бу сўз ўттиз мартаба ишлатилган, «ётоқхона» — ўн мартаба, «меҳмонхона» — етти мартаба, «чайла», «айвон», «крокет майдончаси» — тўрт мартабадан ишлатилган; яна — «билак узук, мўйна пўстин, мўйна нимча, чойшаб, кўрна»... Тор, кичик,

пардозхонадан чиқмайдиган хонаки — оилавий поэзия бу. Синфий кураш қани? Пролетариатнинг руҳига мос нарсалар, яъни тош, милтиқ, ўқ жаранги, қизил байроқ қаерда қолди? Чамамда, ўртоқлар, Ахматова масаласини пролетариат бугун тамоман йиғиштириб қўйиши мумкин.

С а в о л. Мен Пушкин ҳақида савол бермоқчиман. У қанча умрини «Евгений Онегин»га исроф этган-ку, аммо, масалан, кончиларга бир минутини ҳам бағишламаган. Буни қандай тушуниш керак?

Ж а в о б. Пушкин масаласида, ўртоқлар, эҳтиёт бўлиш керак. Ҳар ҳолда Пушкин баъзан подшоҳ билан баҳслашиб турган ва унинг ишларини шахсан маъқулламаган. Пушкиннинг ҳулқидаги бу томонлар бизга ёқади, аммо биз ундаги тушкунлик ва иккиланишларни рад этамиз. Сиз кўндаланг қўйган масалага келсак, ўртоқлар, Пушкиннинг кончилар ҳақида ёзмаганига сабаб бор: шахтёрлар тўғрисида ёзса цензура қувғин қилар эди. Аммо Пушкин ҳар ҳолда декабристлар ҳақида ёзиш билан кончилар ҳақида ўз фикрини айтиш иложини топган. Унинг «Сибирь конлари қаърида...» деган шеъри бор. Агар масаланинг таг-тубига етишга ҳаракат этсак, кўрамизки, шоир бир қанча мавзуларни ёрита олган. Мана шўнинг учун ҳам биз Пушкин масаласида эҳтиёт бўлиш керак, деб ҳисоблаймиз. Яна саволлар борми? Йўқ. Ундай бўлса, пролетар шоирлиги, ёзувчилиги ва рассомлигига ёзилмоқчи бўлганлар менинг ёнимга келсин.

Бошқа саволлар бўлмагани учун кеча шу билан тамом бўлди. Бундан кейин бу масалада бошқа мавқеъда турган кишининг докладыни эшитишга қарор қилинди. Кечанинг охирида партия аъзоларини қайтадан рўйхат қилиш муносабати билан Агиттеатр томонидан яратилган терма кўшиқлар эшитилди ва тасдиқ этилди.

Кўшимча (термалар матни).

Шитирлайди кузги ўрмон,
Куйлар заранг шох-шаббаси.

Партияга кириб олган

Ҳар қандай кас коммунистми?

Уйна бўрон, уйна бўрон! Йўлимиз —

Ҳақ сен уни губорлардан арит тез.

Хўппа семиз бу амалдор

Врангелнинг вакили, хом.

Эмизикли гўдак... Падар —

Микоил-Алайхиссалом.

Уйна бўрон, уйна бўрон! У безбет —

Олар ҳадеб билет устига билет.

Тонг-ла чиқиб остонага.

Сўйлар менга Савос ҳам:

Партиямиз сафларида

Олғирлар кўп, жудаям.

Ҳар ён бўрон шахди-шиддати текис,

Парчалаб ташланди қоғоз коммунист!!

Учинчи кўриниш

Лениннинг иш хонаси. Наташа арзгўй деҳқонни олиб киради. Ленин жадал пешвоз чиқади.

Л е н и н. Салом ўртоқ... саломатмисиз?

А р з г ў й. Муҳтарам арбоб, сенга мужиклардан қуюқ дуои салом.

Л е н и н. Ташаккур, Герасим Севастьянович... Чойга қалайсиз?

Бугунги чойимиз қандли.

А р з г ў й. Қуллуқ. Чой ичилган эди.

Н а т а ш а чиқиб кетади.

Л е н и н. Қани, марҳамат, ўтиринг. Михаил Иванович Калинин мендан сиз билан, учрашишни илтимос қилган эди. Москвага не иш билан келиб қолдингиз?

Арзгўй. Мен сенга айтсам... ҳукумат ташвиши билан келувдим.
Ленин. Яъни қандай ташвиш билан?

Арзгўй. Мен сенга айтсам, биз граждaнларимизни ҳукуматлик-ка сайлашга сайладик-ку, балога қолдик: Улар Советга ўтириб, елкаларига милтиқ осиб олишиб, нуқул бизни сиқиб сувимизни ичишаяпти. Эзганлари эзган! Жонимиз ҳалқумимизга келди. Сен қўтқаз бизни ўшалардан, барака топгур!

Ленин (*кулиб*). Нечук улар сизларни сиқиб сувингизни ичишадиди? Қандай гуноҳларингиз учун?

Арзгўй. Мана шундай-да, эрталабдан кечгача эзганлари эзган. Бошимизни қайси тошга уришни билмай қолдик. Бало деявергин, бало! Энди бош олиб чиқиб кетиш қолди, холос. Сизларнинг олдингизга ҳам мен яширинча келдим, билиб қолишса борми, дарров қамоққа олишадиди, авахта қилишади — ёт. иннайкейин бургага ем бўлиб.

Ленин. Улар нима қилишяпти ўзи?

Арзгўй (*атрофга қараб, овозини пасайтиради*). Бадкорликни авжга чиқаришяпти. Молу мулкимизни тортиб олиб, иштараф устига иштараф тўлатиб, уруғ-аймоқларига узатишяпти: донни, унни хатга туширишди — индамадик, ана энди уйларига ташияпти... Биз мактабга деб пул йиғдик, улар бу пулни ҳам чўнтакларига уришди — болалар саводсиз бўлиб қоляпти.

Ленин. Бу қанақаси бўлди? Улар — ўз одамларингиз-ку, уларни ўзларингиз сайлагансизлар-ку? Энг яхши, одил кишиларни сайлаган бўлсангизлар керак?

Арзгўй. Гапинг тўғри-ку я, ўз одамларимиз экани рост, аммо лекин адолатга қолганда иш чатоқ.

Ленин. Нега энди?

Арзгўй. Уларнинг кўпчилиги қаланғи-қасанғи, от ўғрилари, ғирт муттаҳамлар. Гапнинг пўст калласини айтсам, ҳаммаси турмадан қочган арестантлар. Улар Николай пошшо вақтида ғирт арестант эди, ҳали ҳам ўша-ўша.

Ленин. Ўз одамларингиз-а?

Арзгўй. Ҳа, ўз одамларимиз.

Ленин. Тушунолмади қолдим. Қандай қилиб улар Советга сайланиб қолишди? Ахир сайловни ўзларингиз ўтказгансизларми?

Арзгўй. Ўзимиз. Гапим рост, ўзимиз сайлаганмиз.

Ленин. Эҳтимол, сизларни биров мажбур қилгандир?

Арзгўй. Йўғ-э, йўғ-э. Ўзимиз жон-жон деб сайлаган эдик уларни.

Ленин. Ундай бўлса, нега ишни бунақа чатоқ қилдинглар?

Арзгўй (*шивирлаб*). Улар ҳаммаси турмада ётишнинг ҳавосини олган одамлар, шунинг учун сайлаган эдик. Муттаҳамлар, от ўғриси бўлгани учун сайлаган эдик-да.

Ленин. У одамлар сизларнинг одамларингиз эдими ўзи?

Арзгўй. Ўзимизнинг одамлар. Э, гапнинг ростини айтиб қўяқолай. Биз янги ҳукуматни маҳкам туриб қолишига ишонмаган эдик, бу гаплар ҳаммаси ўтар-кетар, кейин чинакам аскарлар, казаклар келиб, яна ҳаммасини роса саваляб, амалдорларни ҳаммадан олдин сургун қилиб, турмага тикнишар, деб ўйлаган эдик-да... Улар ҳақиқий арестантлар, турмада ётиш уларга ҳеч гап эмас, от ўғрилари-да, парво қилишмайди. Биз бўлсак, рўзгорли одамлармиз, турма-пурма деган жойлар бизга тўғри келмайди... Мана энди улар ҳукумат бўлиб олиб, сиқиб сувимизни ичишга, эзишга тушдилар. Ана эзади, мана эзади! Ҳа!

Ленин (*хахолаб*). Роса қўлга тушибсизлар-ку?!

Телефон жиринглайди.

Л е н и н. Лаббай, Александр Дмитриевич, мен ҳозир бандман. Узим қўнғироқ қиламан.

А р з г ў й. Ҳа, кўзимиз кўр эмас, кўриб турибмиз, хато қилибмиз... Энди қарасак, янги ҳукуматнинг умри узоқ экан, умрбоқий экан, десак ҳам бўлади. Қўшниларимиз сайлаган Совет болаларга мактаб соляпти, биз сайлаганлар бўлса — ғирт ўғрилар, айтишга тилинг бормайди киши.

Л е н и н. Улар қачондан бери сиқиб сувингизни ичишяпти.

А р з г ў й. Покров ҳайитидан бери деявер.

Л е н и н. Мактабдан ҳам дарак йўқ, денг?

А р з г ў й. Дарак йўқ. Бесавод деҳқоннинг энди иши юришмайди — замон шунақа. Хотин-халаж ҳам мактабни кўзлаб қолди, айниқса қизлар эрга текканда, оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатиб ўтирмаслик учун уларга ҳам мактаб керак эмиш! Сен ахир бизнинг доно арбобимизсан, бир иложини топиб, ана у муттаҳамлар билан орамизни очиқ қилиб қўй, барака топгур!

Л е н и н. Уртоқ Калинин билан мен бугун сизларнинг дардингизга бирор даво топишга ҳаракат қилиб кўраимиз. Аммо бундан кейин ҳақиқий одамларни, ораларингиздаги энг яхши кишиларнигина сайланглар, хўпми?

А р з г ў й. Гапинг тўғри, ҳақ гапни айтдинг. Адашдик, кўриб турибмиз, биз хато қилдик, хато.

Л е н и н. Хўш, умуман айтганда, деҳқонларнинг совет ҳоқимиятига муносабати қанақа?

А р з г ў й. Марказгами?

Л е н и н. Марказга.

А р з г ў й. Бир нав... Нима десам экан?.. Гапнинг пўст калласини айтсам, Қолчак босиб келаётганда биз унинг томонига ёпирилиб ўтиб олдик, нимага десанг — большевик бизга ёқмаган эди, донни ҳукумат қўйган нарх билан олар эди. Шу ҳам савдо бўлдими? Қолчакнинг паноҳига ўтгандан кейин, қарасак, помешчик яна қайтиб келяпти, ерни тортиб оляпти, бунга кўнмаганларни бўлса, дарра билан адабини беришяпти ё отиб ташлашяпти. Бошимизни қашиб қолдик, мужикнинг шўри қуриди! Қарасак, мужикка яна кул йўқ. Рабочийни гапига қарасак, тузукка ўхшайди.

Л е н и н. Тузукка ўхшайди денг?

А р з г ў й. Рабочий ҳам, текин боқаман деб ваъда бераётгани йўқ, ғалла солиғи билан жонимизни ҳалқумимизга келтиряпти, лекин рабочийнинг гапига кирсак, аҳволимиз энгилроқ бўлади.

Л е н и н. Нима учун энгилроқ бўлади?

А р з г ў й. Рабочий паноҳида бўлсам, мен ишқилиб. Ўз рўзгоримга ўзим хўжайинман, деҳқонман, хулласи калом — сдамман. Қолчак паноҳида бўлса, мен кимман? Аввал қанақа қул бўлсам, яна ўша қулман-да.

Л е н и н. Туппа-тузук мулла бўлиб қолибсизлар-ку, ўйлаб қарасам. Туппа-тузук!

А р з г ў й. Мулла бўлганда қандоғ! Шундан кейин ҳаммамиз йиғилиб бир қарорга келдик — рабочийнинг этагидан маҳкам ушлашга аҳд қилдик.

Л е н и н. Ғалла солиғи жонимизни ҳалқумимизга келтирди, денг?

А р з г ў й. Ғалла солиғидан дод деявериб, адо бўлдик. Ким кўп — папка кўтарган одам кўп, ҳеч иш қилишмайди. Ғалла солиғи деганда иш ёқмасга, ишбилармонга ҳам баббаробар солиқ солинади, шу ҳам адолат бўлдими? На омочи, на моласи бор дангаса кимга керак? Юкни камбағалга ортиб, уни сиқиштиравериш ҳам маъқул эмас. Мен

айтмоқчи бўлганим мундоғ: тирикчиликнинг ўзига, камбағалнинг кўнглига қараш керак — ҳамма гап шунда.

Л е н и н. Тушунаман. Ишқилиб, энди рабобийнинг айтганидан чиқмаймиз, дегг?

А р з г ў й. Чиқмаймиз. Лекин сен рабобийга айт, кўп сиқувга олавермасин. Индамасак, бизни нақ қиш уйқусига кирган айиқдек қучоқлаб сиқади-ю, қўйиб юборгунча биз жонимиздан жудо бўлаёзамиз. Деҳқонни ҳам қизиқтириш керак. Бўлмаса арава тақа-тақ тўхтаб қолади. Мен ўтин ёраман-у, бошимда қамчи тутган ишбоши. Деҳқончиликда пўписа билан иш битмайди. Бўйнидан боғланган овга ярамайди, деганлар (*ўрнидан туради*). Айбга буюрма, ҳурматли рабоб, мен сенинг кўп вақтингни олдим...

Л е н и н. Сўхбатингиз учун раҳмат (*қўл узатади*).

А р з г ў й. Қуллуқ. Энди мужикларга сендан ҳам қуюқ дуои салом айтсам майлими?

Л е н и н. Албатта, саломимни айтинг.

А р з г ў й. Сўзимнинг охирида сенга бир нарсани тикка айтай, бизни ана у муттаҳамлардан қутқазсанг, биз сенинг ота-бобонг руҳига бағишлаб шам ёқамиз, қутқазмасанг — ёқмаймиз.

Л е н и н (*хушчақчақ*). Шамларингизни дарров ёқаверинглар.

А р з г ў й (*сиполик билан*). Сен билан Герасим Севастьянович Зайчиков ҳамсўхбатда бўлди (*таъзим қилиб, чиқади*).

Л е н и н (*такрор этади*). «Хотин-халаж ҳам мактабни кўзлаб қолди, айниқса қизлар. Эрга текканда «оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатиб ўтирмаслик учун». Маъқул!.. Энди қарасак, янги ҳукуматнинг умри узоқ экан, умрбоқий десак ҳам бўлади» — Чиройлик гап! (*Телефон трубкасини олади*). Цюрупани уланг. Алексей Дмитриевич, мен бўшадим. Кутаман (*томоша залига мурожаат этади*).

Озиқ-овқат халқ комиссари Александр Дмитриевич Ц ю р у п а — бир йилдан бери Совнаркомда Владимир Ильичнинг ўринбосари бўлиб қолган киши. Л е н и н н и н г тенгқури, сафдоши, ўртоғи эди, ундан фақат тўрт йил зиёд яшади. У озиқ-овқат отрядлари жангчиларининг меҳнати, қаҳрамонлиги, қони билан, ўзининг қолдан тойган, хаста қалби билан ҳар куни мамлакат учун ғалла жамғарар эди. Ҳамма озиқ-овқат жамғармаси ўз ихтиёрида бўлган бу одам Совнаркомнинг бир мажлисида очликдан боши айланиб йиқилган эди. Кимдир буни: «Одамларга яхши кўриниш учун атайин қилинган қилиқ» деб атар эҳтимол. Йўқ, улар учун бу яхши хулқ намоиши эмас, балки ўз мамлакатининг халқи билан бир хил ҳаёт кечирришдек руҳий эҳтиёжнинг оқибати эди.

Кабинетга Ц ю р у п а ва Совнаркомда ишловчи ёш ходим киради.

Ц ю р у п а. Мана, Владимир Ильич, штатларни қисқартириш манзараси амалда қанақа бўлишини томоша қилинг.

Л е н и н. Нима бўпти?

Ц ю р у п а. Семён Ильич бизга доклад топширибди, бундай қарангиз, улкан муваффақиятларга эришибди, аслини олсак — ёлгончилик ва кўзбўямачилик.

Ёш ходим. Александр Дмитриевич, сиз бекорга муболага қил-япсиз.

Ц ю р у п а. Йўқ-йўқ. Муваффақиятларингиз жуда зўр. Масалан, мухбирлар етмиш процент қисқартирилган. Ер-сув ишлари комиссарлигидаги авиаторлар эса юз процент қисқартирилган.

Л е н и н. Семён Ильич, авиаторлар Ер-сув комиссарлигида нима қилиб юрибди?

Ёш ходим. Зараркунандалар билан кураш бўйича иш олиб борган.

Л е н и н. Комиссарликнинг ўзида улар нима қилишган? Далада ишлашган, десангиз, маъқул дер эдик. Комиссарликда улар нимани қиришган?

Еш ходим. Бекор ўтиришар эди, бекордан-бекорга учишар эди. Шу сабабли улар қисқартирилди-да.

Ленин. Томоша-ку! Томоша! Юз процент қисқартирилди, денг? Авиаторлар ўзи неча киши эди?

Еш ходим (*дарров жавоб бермай*). Бир киши.

Цюруп а. Бошқалар ҳам худди шу усулда қисқартирилган. Бутун Москва бўйича қисқартириш проценти — қирқ!

Ленин чидаёлмай кулиб юборади — қилинган иш шунчалик бемаъни.

Еш ходим ҳам кулади.

Ленин. Шундай қилиб, найранг равшан. Қани, беринг-чи, мен ҳам бир кўриб қўяй. Комбинаторларнинг устакорлигини қаранг-а!.. Беш юз контролёр қисқартирилибди-ю, бир минг икки юз киши инспектор қилиб олинди. Инспектор билан контролёр орасида қанақа фарқ бор?

Цюруп а. Ҳеч қандай фарқ йўқ.

Ленин. Демак, номини ўзгартириш билан одамларни аввалгича қолдириш йўлини топишган. Жуда соз, жуда соз...

Цюруп а. Штатларни қисқартириш борасида кўп ойлардан бери олиб борилган кураш натижасида эса марказий халқ комиссарликлари бўйича штатлар биргина Москванинг ўзида деярли икки минг кишига кўпайган. Семён Ильич бўлса, бу бемазагарчиликни ўз имзоси билан ёпиб кетмоқчи бўлган.

Ленин. Семён Ильич, сиз ҳозир нимадан кулдингиз? Биз сизга бу ишни топширганимизда умид қилган эдикки...

Еш ходим (*илжаяди*). Мен бу ишни аппаратимга топшириб қўяверибман-у, текширмабман. Улар ўрта статистик маълумотларга ўралашиб, тамом гангиб қолишибди.

Ленин. Улар гангиб қолишибди. Сиз текшириб кўрмабсиз-у, бу бемаъни қоғозга қўл қўйибсиз. Нималарни мўлжаллаб, бунақа иш қилдингиз?

Еш ходим индамайди.

Бу аҳволнинг боиси нима, Семён Ильич? Сиздан биров шундай қилишингизни илтимос қилган эдимиз?

Еш ходим. Владимир Ильич, ҳамма ҳам яхши кўринишни хоҳлайди... Декретни ҳаммадан олдин бажардик, деб ахборот беришни истайди... Шундай бўлгандан кейин, баъзи бировлар манзарани сал чиройлироқ қилиб кўрсатишади.

Ленин. Нима дедингиз?

Еш ходим. Манзарани сал чиройлироқ қилиб, пардозлаб кўрсатишади. Мен уларнинг ҳолига тушунаман, ўртоқларга қийин, иш ҳажми роят катта.

Ленин. Ўртоқларга қийин... Сизнинг пардоз-андозингиз оқибатида нонсиз қоладиган ишчиларга нима дейсиз? Уларга осон бўлади, дейсизми?

Еш ходим. Нега сиз масалани бунақа қўясиз?

Цюруп а. Ҳар бир штат — бир озиқ-овқат паёғи, деган сўз.

Еш ходим. Бутун мамлакат миқёсида олганда, ушоқларнинг нима аҳамияти бор?

Ленин. Ҳатто агар шу ушоқлар билан ақалли битта ишчини очлик туфайли ўлиб кетишдан қутқарсак ҳам, штатларни қисқартириш керак бўларди, Семён Ильич. Ҳамма нарсдан маҳрум бўлиш мумкин, аммо халқнинг ишончидан маҳрум бўлиш мумкин эмас. Астойдил айтганда, халқнинг ишончи — партиямизнинг асосий капитали. Белоруссияни, Литвани қайтариб олишимиз мумкин ҳа, ҳамма нарсани

қайтариб олишимиз мумкин, аммо биз халқ ишончини қўлдан бой бериб қўядиган бўлсак... Биз буни унутиб қўймаймизми, а?

Еш х о д и м индамайди.

Демак, гап фақат сизнинг ишни аппаратга ишониб ташлаб қўйганингиздагина эмас, ўрта статистик маълумотларни текшириб кўрмаганингиздагина эмас... Сиз кимни алдаяпсиз, Семён Ильич?

Еш х о д и м. Владимир Ильич, сиз менинг фикримни тўғри тушунмабсиз... Ахир, сиз ўзингиз ҳам, объектив сабаблар чиқиб қолганда баъзан одамларга ён босасиз-ку. Ҳар бир халқ комиссарлигининг бошида санокли большевиклар ўтирибди, одамларни улар ишга олишяпти, демак, бунинг учун жиддий асослар бор.

Л е н и н. Бунинг ишга нима фойдаси бор? Мен масаланинг шу томонини тушуниб олмоқчиман. Биз декретлар чиқарар эканмиз-у, сизлар телефонда дўстона сўзлашиб олиб, бу декретларни қуруқ қозғога айлантирасизлар экан. Кейин биз бу декретларнинг бажарилганлиги ҳақидаги сизларнинг «пардозланган» ахборотларингизни «Правда»да босиб чиқарар эканмиз-у, одамлар эса бурчак-бурчакда шивирлашиб, кулабошлар эканлар. Улар сизларнинг ишларингизнинг қайси аҳволда эканини яхши била туриб, бизнинг сўзларимизни ўқишади. Эски дунёнинг энг катта қабоҳатларидан ва иллатларидан бири матбуотдаги сўзнинг амалий ҳаётга тамом зидлиги эди. Китобда ҳамма нарса жимжимадор қилиб тасвир этилар эди-ю, атрофинга қарасанг, жирканч, разил, ёлғон «мана ман» деб бақрайиб турар эди. Сиз бизни қайси томонга судраяпсиз, Семён Ильич?

Еш х о д и м индамайди.

Бизнинг принципимиз — оммага ҳақиқатни айтиш. Ҳақиқатни айтиш бизга фойда келтирмаганда ҳам, биз ҳақиқатни айтаверамиз. Кимга хизмат қилишига ва кимга хизмат қилмаслигига қараб, ҳақиқатни яшириб ўтириш яхши эмас. Агар тарихнинг ҳамма бурилиш пайтларида ҳақиқатни гапирсаккина, амалга ошмаган орзуларимизни амалга ошган деб кўрсатмасак, «тактика нуқтаи назаридан» маъқул деб ҳисобланадиган мулоҳазаларга асосланган ёлғондан кечсаккина, биз енгилмас бўламиз. Агар атрофда ҳақиқат ҳукмрон бўлса, бизнинг кишиларимиз мўъжизалар яратишга қодир, улар ҳар қандай қийинчиликка бардош бера оладилар.

Ҳамма жим.

Йўқ, биз ҳақиқий коммунизм мактабидан ўтмагунимизча ишимиз юришмайди. Мана, бир деҳқон — коммунизм мактабидан ўтгунча адабини ебди, энди уни Қолчак жаноблари ёғлик кулча билан ҳам ўз томонига ағдаролмайди. У деҳқон коммунизмни тушунган, азобу уқубатда унинг маъносига етган, англаган. Биздаги кишилар бўлса кўпинча коммунистликка... ёзиладилар. Коммунистлар қаторига кирмайдилар, балки ёзиладилар. Бунақа ёзилувчилардан нима умид қилиш мумкин? Ёзилувчи ҳамма нарсага тайёр — «пардозлашга» ҳам, яна бундан баттарроқ нарсаларга ҳам.

Еш х о д и м. Ростини айтсам, сиз бу бемаъни можаро учун ортиқча куйиняпсиз. Менга ишонсангиз, бу можаронинг тагида бошқа жиддий ҳеч гап йўқ.

Узоқ ва оғир сукунат. Ленин қаттиқ эътироз билдирмоқчи, аммо ўзини босади. Наташа киради. Унинг қўлида — сув тўлдирилган чойнак.

Н а т а ш а (Цюрупана). Александр Дмитриевич, сизни телефонга шошилинч чақиришяпти.

Л е н и н. Александр Дмитриевич, Меҳнат халқ комиссарлигига топширайлик. Ҳамма халқ комиссарлиги учун қатъий паёқлар тайин

этилсин, ҳозир қанча ходим мавжудлиги эътиборга олинмасин. Фақат шу йўл билангина биз ишни юргизиб юбора оламиз.

Ц ю р у п а. Мен розиман (*кетади*).

Л е н и н (*осойишта*). Мен бугун Колумбиядан хат олдим. (*Хатни столдан олиб, ўқийди.*) «...Сиз ё коммунизмни барқарор этиб, дунёни қайта қурасиз, ёхуд муваффақиятсизликка учраб, большевизм ғояларини гўрга тикасиз». Қани айтинг-чи, Семён Ильич, сиз мана шу масъулиятни сезасизми?

Ё ш х о д и м. Владимир Ильич, бу саволингиз — менга ҳақорат.

Л е н и н. Қўйинг бу гапни... Сиз билан мен танноз хонимлардан эмасмиз, ўғил болача гаплашайлик. Вазифанинг энг энгил қисми — яъни бошлаб бериш — бизнинг зиммамизга тушди, сиз ёшсиз, вазифанинг энг қийин қисми, яъни — коммунизмни қуриш сизнинг авлоднингизнинг зиммасига тушади. Агар сизлар муваффақиятга эришмасанглар, тарих бизга ҳам шубҳа билан қараб қолади. Бутун ишнинг муваффақияти — сизларнинг қўлларингизда. Биз бу қўлларнинг тоза ва моҳир бўлишини истаймиз, бу тилак — табиий, шундай эмасми?

Ё ш х о д и м. Владимир Ильич...

Л е н и н. Октябр кунларида сиз ажойиб ишлар билан ўзингизни кўрсатган эдингиз, энди эса бюрократларни қанотингиз остига олиб ўтирибсиз. Сиз донишманд большевик бўлатуриб, коммунизм қобиғига бурканган ёлғончилик билан машғулсиз. Сиз ўзингизни зиёли, деб ҳисоблайсиз, қилган ишингиз эса — қаллоблик, холос.

Ё ш х о д и м. Владимир Ильич...

Л е н и н. Шу тобда нималарни ҳис этаётганимни сизнинг олдингизга тўкиб солмасам, мен ўзимга ўзим қабиҳ кўриниб кетардим. Агар сиз ёш бўлмасангиз, мен сизни партия судига беришни зарур, деб ҳисоблар эдим.

Ё ш х о д и м. Илтимос қиламан, менинг ёшлигимни роя қилманг.

Л е н и н (*дарғазаб*). Ундай бўлса...

...иродасининг зўри билан ўзини тутиб қолишга тиришади, юзини кескин ўгириб, стол ёнига равона бўлади. Наташа унинг рўпарасидан чиқади, унинг кўлида чойнак. Наташа сувни Владимир Ильичга қуймоқчи бўлиб, чойнакни кўтаради.

Л е н и н. Бу нима қилганингиз?

Н а т а ш а. Ўзингиз... совуқ сув, деган эдингиз.

Л е н и н. Қанақа сув?

Н а т а ш а. Илтимос қилган эдингиз, совуқ сув қўй. деб... Мен ҳам қўйдим.

Лениннинг қаҳқаҳаси Наташанинг сўзларини босиб кетади.

Л е н и н. Ҳайкалга қуйиш керак. Ҳайкал бошига. Қоришма қуриб, ёрилиб кетади.

Н а т а ш а. Аммо сиз ўзингизнинг бошингизга қуйишни сўрагандек бўлувдингиз.

Л е н и н. Айб менда. Лекин ҳар ҳолда бу бошга эмас, ана у бошга қуйиш керак.

Наташа ҳайкал томонга кетади.

Ё ш х о д и м. Мен кетсам бўладими?

Л е н и н. Боринг.

Ё ш х о д и м кетади.

Л е н и н (*кутиб туриб, ёш ходимнинг орқасидан эшикни бекитади*). Тўхтаг, Наташа, стаканга сув қуйиб менга беринг.

Н а т а ш а. Владимир Ильич, тобингиз қочдими?

Л е н и н. Хатарли ҳеч гап йўқ. Сувдан беринг. Марҳамат... Раҳмат.

Н а т а ш а. Мен докторни...

Л е н и н. Ҳожати йўқ. Бир оз чарчадим. Дам олсам, ўзимга келиб қоламан.

Очиқ деразанинг тахтасига ўтиради.

Н а т а ш а. Вой, мен шундай қўрқиб кетдимки..

Л е н и н. Хатарли ҳеч гап йўқ.

Н а т а ш а. Сиз бирор ёққа бутун бир ойга жўнаб кетишингиз, сиёсатни тамом ўйламаслигингиз керак. Албатта!

Л е н и н (*ўйланиб қолади*). Сиёсатни ўйламаслик... Йўқ, Наташа, бу менинг қўлимдан келадиган иш эмас... Ригадан жавоб йўқми?

Н а т а ш а. Жавоб йўқ... Узингизга келяпсизми?

Л е н и н. Тамом яхшиман. Аммо бу гапни... бировларга айтиш керак эмас. Хўпми? Ваъда берасизми?

Н а т а ш а. Бировларга айтмасам тўғри бўлармикин?

Л е н и н. Жуда тўғри бўлади.

Н а т а ш а. Ваъда бераман.

Л е н и н. Ҳалиги... Моссоветда ишлайдиган хотиннинг фамилияси нима эди?

Н а т а ш а. Сапожникова.

Л е н и н. Мен у билан таниш эмишманми?

Н а т а ш а. Сиз у хотин билан қандайдир митингда гаплашган экансиз.

Л е н и н. Сапожникова? Йўқ, эсимда йўқ. Нима иши бор экан, ўзи?

Н а т а ш а. Анигини билмайман, аммо уни интизомга ўргатиш учун ўттиз олти соат қамаб қўйишмоқчи эмишлар.

Л е н и н. Нега Ригадан жавоб йўғ-а? Ҳа, майли, Наташа, ана у хотинга қўнғироқ қилиб айтинг, келсин. Кеч соат саккизда.

Н а т а ш а. Сиз соат саккизда сайр, этгани чиқмоқчи эдингиз...

Л е н и н. Сайрга эрталаб чиқаман.

Н а т а ш а. Арзимас майда-чуйда нарсалар учун...

Л е н и н. Фикрингиз нотўғри Наташа. Бу— одамнинг ҳаёт-мамотини ҳал этадиган майда-чуйдалар. Айтинг, Сапожникова келсин.

Кабинетга ёш ходим қайтиб киради.

Ёш ходим. Владимир Ильич, мени кечиринг.

Л е н и н. Қулоғим сизда.

Ёш ходим. Мен фикрингизга тамом тушундим.

Л е н и н (*бир зум жим тургандан кейин*). Семён Ильич... Семён Ильич, агар коммунистлар ўзларини ўзлари беобрў қилмасалар, дунёда ҳеч ким уларни беобрў қилолмайди. Агар коммунистларнинг галабасига уларнинг ўзлари халақит бермасалар, дунёда ҳеч ким бу галабага халақит беролмайди.

(Давоми келгуси сонда).

Соҳиб Жамол

Чегарада

ҲИКОЯ

Арманистон — тоғ чўққилари осмон билан ўпишган ажойиб диёр. Бу ўлканинг осмони зангори, унда доим эркин булутлар сайр қилиб юради, қуёш порлаб, нур сочиб туради. Чўққисини оппоқ қор қоплаган улуғвор қоялар бўронли кунларда тундроқ кўринади, қуёш чарақлаган пайтларда эса, салобат билан жилмаяётгандай туюлади. Мана ҳозир ҳам Қарск яси тоғининг улкан қорли чўққилари кунботар ёғдусидан оч пушти ранг олган. Совуқ борган сари кучаймоқда.

Чегара заставасининг бошлиғи Айвазян кўзини дурбиндан олмас, тоғ оралиғидан пастга тушиб келаётган бир гуруҳ одамларни кузатарди. Чегара бузувчиларми, хоинларми ёки қочоқлармикин? Ўша кезларда, деҳқонлар қўзғолонидан кейин, турк деҳқонлари тез-тез совет туپроғидан бошпана ахтариб туришарди.

Айвазян қайтиб қоровулхонага кирди. У бунақангисини кўрмаган эди. Одамлар ҳеч иккилафмай шу томонга дадил юриб келишарди.

Аскарлар ўз командирларининг ҳаяжонини сезишаётган бўлишса ҳам, ҳеч нима билмагандай жим туришарди. Капитан эса, гилам поён-доз устида у ёқдан бу ёққа юрар экан. Ўйларди.

— Булар ким бўлдийкин? — овоз чиқариб ўзинча деди у. — Чегара бузувчилармикан ёки турк қочоқларими? Ҳар қалай, йўл уларга си-нашта кўринади.

Чегарачилар бир-бирларига қараб кўйишди.

Девор соат саккизи кўрсатарди. Айвазян старшинага қараб:

— Итларга овқат берилганми? — деб сўради.

— Худди шундай, ўртоқ командир!

— Ракеталарни ҳозирланг!

Одамлар ҳеч тап тортмай, ошкора бестириб келишарди. Улар ўн киши. Оёқ остида қор ғирчиллайди. Улар арқонга осилиб, пастга — Совет Иттифоқи чегараси томон энишди.

Оппоқ соқолли Ҳасан ота уларнинг сардори. Қоронғи тушиб қолганига қарамасдан, қария йўловчиларни ёлғизоёқ сўқмоқдан бемалол

бошлаб борарди. Унинг ёнида ўн яшар набираси Али ҳам бор. Бу ерлардан қиш куни, айниқса, қоронғида юриш очиқ кўз билан ўзини жарга ташлаш дегандай гап. Лекин Ҳасан ота бўш келмасди.

— Бардам бўлинглар, болаларим, бардам! Яна бир зўр берсак, советлар ерига етиб оламиз!

Осмон ёриша бошлади. Унда-бунда, шамол парчалаган булутлар орасида, юлдузлар йилтираб кўринадди. Лекин яна бир соатлардан кейин ёки ундан ҳам аввалроқ нима бўлишини ҳеч ким билмасди.

Кутилмаганда боланинг чинқирган овози эшитилди. Али қор қоплаган чуқурликка тушиб кетиб, кўрққанидан бақириб юборганди. У жонҳолатда чуқурдан чиқишга интилиб, жони борича ҳаракат қиларди. Биринчи бўлиб унга бувиси ёрдам қўлини чўзди:

— Кўрқма, кўзичоғим, кўрқма... Ахир бувангни орқасидан юргин, демабмидим сенга.

Шу ҳодиса туфайли бир оз тўхтаб қолган йўловчилар яна пастга тушишда давом этишди.

— Зангин, — деб катта ўғлини чақирди мўйсафид, — энди сен олдинга ўт.

Зангин олдинга ўтиб, йўлчиларни бошқара бошлади. Унинг кетидан Ҳасан отанинг умр йўлдоши Қундуз борарди. Ёши ўтиб қолганига қарамай, ҳали у бақувват, абжир аёл. Унинг пайлари меҳнатда қотган, иродаси мустаҳкам, келини Сакина эса унга аранг етиб юрарди. У иккинчи ўғли Жамолни орқасига арқоғлаб олган. Сакина ниҳоят даражада чарчаганидан ўзини бардам тутишга ҳаракат қилиб, тагин шу қаттиқ совуқда болам ухлаб қолмасин, дея ҳадеб уни гапга соларди.

Вақт жуда секин ўтарди. Ҳаммага ҳам бирдек бу йўлнинг поёни йўқдек туюларди.

Ярим кечада, қоп-қоронғи осмоннинг бир чеккасида тўлин ойнинг баркаши кўзга ташланди, шу заҳотиёқ теварак-атроф ёришиб кетди.

— Тезроқ юринглар, қоронғиликдан қутулдик! — деди суюниб Зангин. Лекин ҳали хавф-хатардан қутулишгани йўқ эди. Чап томондан тим қора булутлар шафқатсизлик билан секин-аста осмонни забт этаётгани аниқ кўриниб турарди.

1917 йилнинг баҳори эди. Қадимий Бағдод кўчаларида ўн бир-ўн икки ёшли, бўз кўйлак-иштон кийган бир бола дайдиб юрарди. У ота меҳри нималигини мутлақо билмас, онаси шўрликнинг эса бу болани эркалатгудек мажоли ҳам, сармойси ҳам йўқ эди. Отаси вафот этганда, бола уч яшар, эндигина тилга киргани лекин на ўлим, на ҳаётнинг фарқига борарди...

Кунларнинг бирида ўн икки яшар Раҳим тўқимачилик устaxonасида ишлаб, топган пулига иссиқ нон билан ҳолва олиб, суюнганича бетоб онаси ётган ўйига қараб югурди. Яқиндаги масжид минорасидан муаззиннинг аср намозига чақириб, азон айтаётгани эшитилиб турарди. Раҳим ўз йўлагига бурилиши биланок, машъум ҳодиса юз берганини сезди-ю, аъзойи-бадани титраб кетди. Эс-ҳушини тўплаб, югурганича ҳовлисига кириб қараса, не кўз билан кўрсинки, биттаю битта меҳрибон онаси ҳам бандалик қилибди.

— Онажон! Онажонгинам! — деб дод солди Раҳим бечора.

Совуқ ер онани ўз қучоғига олди. Шундан кейин Раҳим якка-ёлғиз қолди. Бу ёруғ жаҳонда танҳо ўзи, уни эркаловчи бошқа бирон меҳрибони йўқ эди. Ҳамма қатори Раҳим ҳам онасини унутмади. Онаизорининг файзли сиймоси, унинг меҳрибонлиги, мунислиги Раҳимнинг юрагида абадий сақланиб қолди. Мана,

Бу тоғ табиатини Ҳасан ота ҳам, Зангин ҳам яхши билади. «Ҳа, ой ёдусидан фойдаланиб, қадамни илдамлатиш керак!» деб ўйларди сардор. Қор босган сўқмоқдан қоронғида юриш ўта мушкул эди. У гапирмасди, совуқдан таёқдек қотаётган оёқларини судраб босарди. Тинмай эсаётган шамол тинка-мадорини қуритмоқда. Орқага қайтиш ўзини ажал домига туттиш деган гап. Улимни фақат олға интилиш билангина енгиш мумкин. Шунинг учун ҳам одамлар, тинкалари қуриганига қарамай, олға интилишарди.

Нихоят қияликдан текис жойга тушиб олишгач, ҳаммалари барабарига: «Оллоҳ, ўзингга минг қатла шукур, бизни ўз паноҳингда асрадинг», дея шукрона қилишди.

Баланд муз босган, қовоғи солиқ тоғлар ортда қолди. Одамлар суюнишганидан бир-бирларини қучоқлаб, ўпишарди... Ҳасан ота бирдан инграб қолди, қўли билан кўксини чангаллаганича ерга йиқилди. Ҳамма мўсафиднинг ёнига югуриб келди. Уларнинг ҳар қайсиси Ҳасан ота учун жон фидо қилишга тайёр эди. Лекин у:

— Даҳшат чекинди, биз бахту-иқбол бўсағасида турибмиз. Бу ердан Советлар элига қўл чўзса, етади... Зангинга... эргашиб.., бораверинглар... — дейишга улгурди, холос.

Улим биринчи қурбонни қаърига тортади. Одамлар Ҳасан отанинг жасадини қор остига кўмиб, ўзлари олға силжйишди.

Худди чўлни қум босгандай тоғни қор қоплаб олган эди. Лаҳза ўтмай, улар белларига қадар қорга ботиб кетишарди. Лекин ким қорга ботаётган бўлса, кигиз ташлаб қутқариб қолишарди. Йўл кўринмасди. Теварак-атроф қор. Беҳудуд қор. Улар сўқмоқ йўлни сезгилари билангина топиб, жуда секин юришарди. Ҳаммадан ҳам кичкина Алига жуда жабр бўлди.

— Буви, оёғимни йўқотиб қўйганга ўхшайман, — деди бола йиғлаб, қорга йиқилар экан. — Мениям бувамга ўхшаб қорга кўмиб қўяқолинглар, энди юролмайман!.. Бувижон, оёғим йўқ бўлиб қолди...

— Умар, — деди Зангин йўловчилардан бирига. — Орамизда энг кучлиги сенсан, уни бир оз кўтариб юргин, ҳали-замон манзилга етиб оламиз.

орадан ярим асрдан кўпроқ вақт ўтди, бу меҳрибон, мунис аёл Соҳиб Жамол асарлари билан оламга танилди.

Бу аёлнинг меҳнатсеварлиги, бошига тушган чексиз қайғу-ғам, фарзанда бўлган муҳаббат-шафқат, келажакка умид ёзувчининг юрак кўри билан битилган Фотима Сабрий сиймосида («Муҳаббат камалаги»), Биби («Гули сиёҳ»), Хадича («Синдирилган кўза») сингари қатор образларда ўз аксини топиб, китобхонларга олам-олам қувонч бахш этди. Уларнинг қалбида ўзига нисбатан ҳамдардлик, муҳаббат уйғотди.

Ёзувчининг асл исми Раҳим ибн Ҳусайн Навбари бўлиб, Соҳиб Жамол унинг адабий таҳаллуцидир. Соҳиб Жамолнинг отаси Ҳусайн — араб, онаси эса турк аёли эди. Тақдир ёш Раҳимни эркаламади. Уболалик чоғидан бир бурда нонга зор бўлиб, жуда оғир ҳаёт кечирди. У гоҳ ҳаммоллик, гоҳ малайлик, гоҳ бировлар эшигида зор бўлиб кун кечирди. Феодал мамлакатларида ҳануз болалар бошига тушаётган бундай мудҳиш воқеа-ҳодисалар Соҳиб Жамолнинг «Жавдат ҳаммол», «Кичкина Амир», «Кўча боласи», «Унутилмас ҳодиса», «Сут» сингари ҳикояларида ўз аксини топди.

Ёзувчининг дастлабки ҳикоялари шарқона романтизм,

Умар болани опичиб олди. Орадан яна бир соатча вақт ўтди. Олдинда ҳеч нима кўринмасди. Зангин «Наҳотки адашиб кетган бўл-сак?» дея хавотирлана бошлади.

— Бардам бўлинглар, дўстларим, бардам бўлинглар!— деб Ҳасан отанинг гапларини такрорлади Зангин.— Жудаям оз қолди... етиб қолдик... бу машаққатли йўл тугай деб қолди.

— Болагинам,— деган овози эшитилди Сокинанинг,— ухлама, ҳозир гулхан ёқамиз... исиб кетасан...

Аммо у ортмоқлаб келаётган боладан садо чиқмасди. У ўглини эркалагандай секин-аста шапатилади. Лекин бунга жавобан бола қимирламади ҳам, овоз ҳам чиқармади. Онанинг хавфи борган сари орта борди-ю, бироқ, у индамай бошқалар билан баравар қадам ташлаб бораверди.

Ниҳоят, уларнинг кўзига узоқда алланима қорайиб кўринди. Яқинлашган сари, у қор уюмлари узра катталашиб, кўзга яққол ташлана бошлади. Зангин энгил тортиб, чуқур тин олди.

— Ҳа, бу ўша овчилар ғори, нажот топадиган бўлдик!— деб қичқирди у.— Йўлдан адашмабмиз. Ана чегара.

Қундуз бирор бошпанага етиб олиш мақсадида ўзи ҳам бор кучини ишга солди, бошқаларни ҳам шоширди. Бетараф ер тугаб, Советлар юрти бошланадиган жойга етиб борганларида, Зангин тўхтаб, атрофига севинч билан боқди. У тиз чўкиб, ер ўпди.

— Энди кўрқадиган еримиз йўқ! Шу жойда тонг отишини кутамиз.

Улар тоққа чиқиб боришди. Ғор ичига биринчи бўлиб Зангин кирди. У қоғоз ёқиб, иложи борича узоқроққа отди.

— Бу ер кенг экан. Ҳаммамиз бемалол сиғамиз!— деди у.

Унинг кетидан Қундуз, кейин бошқалар ҳам худди ўз товушларидан кўрқадиган одамларга ўхшаб, ғорга индамай кириб боришди.

Ҳолдан тойган, озиб кетган, муз қотган одамлар уҳ тортиб совуқ тошга бош қўйишди; шу заҳотиёқ уларнинг оғир киприклари юмилиб, уйқуга кетишди. Ахир улар бу ғорга беш кечаю-беш кундузлик оғир, машаққатли йўлни боқиб, келишган эди-да.

Алининг чуқур тин олгани эшитилди.

шарқона шеърят таъсирида яратилган. Соҳиб Жамол рус классикларидан Л. Толстой, И. Тургенев, М. Горький, француз классикларидан Флобер, Эмиль Золя, Ромен Роллан асарларини қизиқиши билан ўқиб-ўрганди. Улар таъсирида бир қадар тўлақонли, жонли асарлар ярата бошлади. «Мен Ленинни кўрдим», «Гулруҳ», «Икки учрашув» номли ҳикоялари шулар жумласидандир. Кейинчалик Соҳиб Жамолнинг «Бахт ахтарган қора танли бола», «Алданган умидлар», «Қаердасан, Россия» номли афтобиографик повестлари, қатор ҳикоя ва очерклари майдонга келади. Буларда муаллиф фақат ўзининг аянчли боламик йиллариникина эмас, яқин шарқ мамлакатларидаги меҳнаткашларнинг ҳақсизлиги, уларнинг оғир ҳаёт тавзларини рўйи-рост баён этади.

Шунчи ҳам алоҳида қайд этиш керакки, бу китобларда Улуғ Октябрь инқилоби шарқ мамлакатларининг уйғониши, уларда пайдо бўлган оғир, кўч ва қўрқат ҳақидаги тарихий ҳақиқат ўз аксини топган.

Эзгучи ичсоният ҳаёти мурашдан, ҳаракат қилишдан иборат эканини англайди. У романлари, повестлари, драма, ҳикоя ва публицистикасида бир-бирига қарши турган ижтимоий оқимлар, ғоялар, фикр-ўйлариникина эмас, баъзан махфий, баъзида очиқ-

— Ойи, ойи-жон...— деб оҳ уриб йиғларди бола,— жуда совқотиб кетяпман. Гулхан қани?

Кундуз набирасини бағрига босди. Сакина ортмоқлаган боласи Жамолни ечиб, қучоғига олди. Бола тошдек қотиб қолган эди. Аёлнинг қалби узилиб тушгандай бўлди. Боласининг музлаб қолган жажжи қўлларини ўпиб, иссиқ юзига босди.

— Э, худованди карим, ўзингни раҳминг келсин!— деб йиғлади у нафаси билан болани иситмоқчи бўлиб.

Онанинг илиқ кўз ёшлари дув-дув оқарди-да, боланинг жонсиз юзига тушиб, шу заҳотиёқ қотиб қоларди. Унинг унсиз нолишлари атрофдаги одамларнинг кўнглини бузиб юборди.

Зангин ташқарига чиқди. Кўзларини осмонга тикди. Ой яна булутлар орасига яширинибди. Тимқоронғи, тубсиз бир тун. Қор ёғмоқда. Бирданига шамол кўтарилиб, унинг юзига қор билан урилди, Зангин бошпанага қайтди.

— Лаънати ҳаёт!— деди у ҳаммага эшиттириб.— Бизни туғилиб ўсган уй-жойимизни, жонажон диёримизни ташлаб, бегона юртлардан бахт ахтаришга мажбур этди!..

— Бас, бўлди энди етиб оламыз!

Одамлар баданларидаги иссиқликни сақлаш мақсадида бир-бирларига ёпишиб, ухлаб қолишди.

Али бувисининг пинжигга тикилди. Сакина ўлган боласини бағрига босганича, индамай ўтирарди.

— Ана сенга республикачилар,— деди Зангин чуқур хўрсиниб,— бизларга ер бериб, ҳаётимизни яхшилашга ваъда қилишди. Лекин нимага эга бўлдик. Пешонамизга қарата ўқ узиб, авахталарга ташлашди.

— Барака топкур Аҳмадим ҳам, халқ қонидан кўра олтинни афзал кўрадиган одамлардан шафқат кутиб бўлармиди, деган эди-я.

Кундузнинг бу гапини эшитган Зангин уҳ тортиб, ҳам афсусланиб, ҳам алам қилганидан қўли билан тиззасига шарақлатиб урди.

— У минг бор ҳақ эди!— деб Аҳмадни қувватлади Зангин.— Биз бўлсак, бек ва амалдорларга ишониб ўтирибмиз... Булғория деҳқонла-

ойдин кураш билан тараққий этаётган ҳаёт жараёнини тараннум этади. Унинг «Гули сиёҳ», «Чиннигул», «Президент», «Паришон лолалар» сингари йирик романлари ана шундай тарзда пайдо бўлди.

Соҳиб Жамол ўз асарларида Араб дунёсида рўй бераётган ҳаёт жараёнларини, муҳим масалаларни ёритаётган, кўзга кўринган ижтимоий романапислардан биридир. Ёзувчининг номи Совет Иттифоқида ҳам машҳур. Унинг асарлари рус ва қатор иттифоқдош тилларда бир неча марта нашр этилган. Ўзбек китобхонлари ҳам Соҳиб Жамолнинг «Гули сиёҳ», «Чиннигул» романларини, қатор ҳикояларини ўқишга муяссар бўлганлар. Унинг «Гули сиёҳ», «Синдирилган кўза», «Қайтиш» каби пьесалари республикамиз театрлари репертуаридан муносиб ўрин эгаллаган. Адибнинг кейинги пайтда ёзган «Муҳаббат камалаги» романи ҳам ўзбек тилига таржима қилиниб, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилмоқда. Журналхонларимиз эътиборига ҳавола қилинаётган «Чегарада» номли ҳикоя ҳам адибнинг ижтимоий мавзудаги асарларидан биридир.

Муҳсин АЛИЕВ.

ри ер-сувлик бўлишди... Ҳозир улар буғдой нон ейишяпти, биз нималик бўлдик? Уларда халқ ҳокимияти барпо этилди, бизларда-чи?

Шуни айтгин... кепакка эга бўлдик, ўшандаям арпа кепаги.

Қундуз бу гапларни эшитгаркан, қоронғилик қаърида ўйга толиб, қишлоғида охири кунларда рўй берган воқеа-ҳодисаларни кўз олдига келтирди. Аскарлар билан жангда ҳалок бўлган ёлғиз ўғли Аҳмад, кунни кеча қор остига дафн этилган умр йўлдоши Ҳасан ота, ёниб кули кўкка созурилган хонадони бир-бир кўз ўнгидан ўтди. У бундай мудҳиш ҳолларни ўйламасликка уринар, кўз юмиб, тинчгина ухлашни истар эди. Лекин бунинг иложи бўлмади. Барабан садолари остида одим отиб келиб, ҳамқишлоқларига ҳужум қилган, уларни милтиқ қўндоқлари билан урган Америка кийимидаги аскарлар кўзига яққолроқ кўрина бошлади. Одамлар қора қонларига беланишди. Аёллар дод солиб, ўз болаларини кўтарганча қишлоқ бўйлаб у ёқдан бу ёққа тентираб юришди... Уввос солиб йиғлашди, аюҳаннос кўтаришди, раҳм-шафқат қилишларини сўраб ёлборишди. Хонадонлардан чуруқ-чариқлар, сопол пиёлалар, қумғонлар, увадаси чиқиб кетган кўрпа-ёстиқлар ташқарига отилди. Хўжайинларини ҳимоя қилмоқчи бўлган итлар аскарларга ташланиб, улар отган ўқдан ўша замониёқ ер тишлаб қолишди. Офицерлар орасида мулла Рашидбек ва мулкдор Рауфбойнинг ўғиллари ҳам бор эди. Шароб ичиб, ақл-ҳушларини йўқотган бу безорилар, «Солиқ тўламайдиган ҳали сенларми? Мажлисга ўз депутатларингни сайлагиларинг келиб қолдими ҳали? Коммунистлар ташвиқотига учдингларми?.. Экканингни ўринглар энди!» деб бақириб-чақиринишди, қизларни роса таҳқирлашди...

Бирданига Қундузнинг қулоғига ўғлининг товуши эшитилгандек бўлди. Жандармлар уни ўз онасига ҳар кунни сув олиб берадиган қудуғига олиб кетишаётганини кўргандек бўлди. Э худо, йигит шўрлик жонжаҳди билан уларга нақадар қаршилиқ кўрсатди. Уни ўлардай калтаклашди, қонига белашди. Ана, улар қудуқ оғзига ҳам етиб боришди. Аскарлар кўп, у бўлса ёлғиз. Йигитни даст кўтаришиб, қудуққа улоқтиришди. Кимдир тош тера бошлади... Тошлар қудуққа отилар, она шўрлик эса, ўғлининг додини эшитиб турарди. Рауфбой ўғлининг оёғига йиқилган эди, у лаънати этиги билан онайизорни тепиб юборди. Қишлоқ мулласи дуога қўл кўтариб, унинг ўғли Аҳмаднинг жойини жаннатда қилгин, деб дуойи фотиҳа ўқиди.

— Йўқолларинг кўзимдан!.. Керакмас!.. Сенлар алдамчисанлар!

Офицер қилич кўтариб унга пўписа қилди.

— Улдир! Қўрқмайман!.. Улдир...

Бундан бир неча кунгина аввал бўлиб ўтган бу мудҳиш қонли воқеа унинг кўз ўнгидан қайтадан жонланиб, она «Йўқ, йўқ!..» дея хитоб қилди-ю, овозидан ўзи чўчиб, кўзини очди-да, теварак-атроф осойишта ва тинч экани, ҳамма уйқуда ётганига ишонч ҳосил қилди.

Қундуз ҳовридан тушди-ю, лекин унинг юраги ҳамон таҳликада гуп-гуп урарди. Пешонасидаги терни рўмолининг учи билан артди. Болани ғамгин бир руҳда бағрига босди. Али қаттиқ уйқуда эди. У ҳатто қимирлагани ҳам йўқ. Қундуз ўрнидан туриш ниятида кучаниб кўз-ғалмоқчи бўлди, лекин туролмади. Худди гордаги совуқ тош унинг танасини маҳкам ушлаб, қўйиб юбормаётгандек туюлди.

Ҳануз горга ғувиллаб шамол кирарди. Теварак-атрофидаги сокинликдан уни баттар ваҳима босди. У фарзандларини чақира бошлади.

— Сакина!.. Қизим! Зағгин!..

Йўқ, ҳамма жим, гафлат ўйқусида. Қундуз боланинг бошини оҳистагина тошга қўйдида, зўрба-зўр ўрнидан туриб, келинининг ёнига борди.

— Сакина, тур ўрнингдан, бола совқотиб қолади.

Боласининг жонсиз жасадини бағрига босиб олган, чарчаган она жавоб бермади. Қундуз уларнинг юзи, қўл-оёқларини ушлаб кўрди. Музлаган. У Зангиннинг ёнига борди.

— Кўзингни оч, болам, тур ўрнингдан!

Жавоб бўлмади. У Зангинни туртиб кўрди. Лекин Зангин худди чўяндан қуйиб қўйилгандек қимирламай ўтирарди. Онаизор ҳовлиқиб кетганидан бу ишнинг фожиали тугаши хаёлига ҳам келмаган эди.

Қундуз эс-ҳушини тўплаб, қичқирди:

— Э, одамлар!.. Уйғонинглар!.. Ухлаб бўлмайди!..

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Туринглар ўрнинглардан, қотиб қоласизлар!

У фарзандларини силкита бошлади. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

Уни ваҳима босди. Турк аёли қоронғиликка назар ташлаб, ўзига тасалли берарди: «Йўқ, биз бу ерга ўлим ахтариб келганимиз йўқ! Наҳотки, ҳаммани баравар ўлим ўз домига тортган бўлса? Йўқ, бу мумкин эмас...»

Унга худди қоронғиликдан қандайдир мавжудотлар чиқиб келиб, тишларини ғижирлатиб, унинг устидан кулаётгандай, қора кафанда рақс тушаётгандай бўлиб туюлди. Аёлнинг баданлари жимирлашиб кетди. Лекин бу ҳол узоқ чўзилмади!

Яқин кишиларининг ваҳимаси бутун вужудини қамраб олди. Алам ва ғазабдан Қундуз бир тутам оппоқ сочини юлиб олди-да, жаҳолат билан одамларнинг ҳали униса, ҳали бунисига ташланаверди.

У ҳадеганда «Энди нима қилдим?.. Уларни қандай қутқараман? Йўқ, йўқ. Уларни ўлим домига ташлаб қўймайман. Ташлаб қўймайман!.. деб бақирарди. Кейин яна:

— Йўқ, йўқ, бу ерларга ваҳшийлик бегона. Бу ўлкада адолат ҳукмрон... Бу жойларда адолат қуёши барқ уриб, нур сочади,— деди-да, бордан югуриб чиқиб, бор овози билан ёрдам сўрай бошлади.

— Қаердасизлар! Қизил аскарлар, қутқаринглар. Биз бу ерга ўлимдан қочиб келган эдик! Бизларни қутқаринглар!

Унинг беҳад дарду аламини атрофдаги тоғлар ҳам ўзига сингдира олмайдигандек туюлди аёлга.

Шу тахлит Қундуз гоҳ бордан чиқар, гоҳ яна қайтиб кирарди.

— Қизил аскарлар... қизил аскарлар... қаердасиз?

Қундузнинг сўзлари қояларга урилиб, акс-садо бўлиб қайтарди. Аёл ноумид бўлмай, одам ахтариб совуқ ва мудҳиш қоялар орасида у ёқдан бу ёққа югурарди. Сирпаниб йиқилар, яна ўрnidан турар ва битта сўзни ёд олиб, ҳадеб такрорларди:

— Ленин!.. Ленин!..

Бир пайт тўсатдан Қундузнинг тепасида, баландда аллақандай ўт чақнаб, бир зумда ҳаммаёқни кўм-кўк қилиб ёритиб ёборди. Шундан кейин яна кетма-кет олов чақнади... Ақл бовар қилмайдиган бундай «сирли», «илоҳий» оловлар отилиб, ҳали у, ҳали бу томонни ёритарди. Қундуз қўрққанидан орқасига қараб чопа бошлади.

«Наҳотки, осмондан юлдузлар узилиб тушаётган бўлса?! Еки унинг дуди-оҳи самони ёндириб юбордимикин?.. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас», деб ўйлади у даҳшатга тушиб. Қаёққа қочсайкин? Бу нима бўлди, ўзи? Бу қандай ёруғлик?.. Ахир Лениннинг ери-ку бу... Унинг ватани... Яхши ниятли кишилар ўлкаси-ку ахир, деб ўзига ўзи тасалли берди турк аёли. У эсанкираб гор ичига кирди-да, нафасини ростлай олмай деворга суянди.

Орадан кўп вақт ўтмай, овчарка итлар кўринди. Қоронғида уларнинг кўзлари худди бўриларникига ўхшаб ёлтирарди. Қундуз дуо ўқиб, бордаги тошларга яна маҳкамроқ ёпишди. Ялтираётган кўзлар сони борган сари ортарди: тўрт, олти, саккиз... Итлар йўловчиларни

топганларидан суюниб, борган сари қаттиқроқ вовуллашарди. Лекин аёлга улар бир гала оч бўрилар бўлиб туюларди. Ниҳоят, Қундузнинг тоқати тоқ бўлди, аллақандай ғайритабиий овоз билан қичқириб юборди. Аскарлар етиб келишди. Қундуз уларнинг тушунарсиз гапларига қулоқ соларкан, юраги нақ кўкрак қафасидан чиққудек бўлиб, жуда қаттиқ ура бошлади.

Қундуз турган еридан қимирламасди. Унинг узун оқ сочлари елкасида ёйилиб ётар, катта очилган кўзлари ҳаяжонли боқиб турарди.

Айвазян ғор ичидаги даҳшатли аҳволни ўз кўзи билан кўрди. Қимирлашга мажולי йўқ одамлар совуқ ғор ичида бирлари ётиб, бирлари ўтиришарди. Улар ориқ, ниҳоятда ҳолдан тойишган. Баъзиларининг оёғи қўй териси билан, айримлариники эса, латта билан ўралган. Эркаклар бўз кўйлак-иштон, нимча кийишган. Эски-туски, кўрпа-наमत уларни аранг совуқдан асраб турарди.

— Улар шу ерга кириб олишган экан-да!— деди Айвазян, нафасини ростлар экан. Кейин ташқарига чиқиб буюрди:

— Қизил ракета отилсин!

Сўнг ғорга қайтиб кирди-да, Қундузга ўз тилида мурожаат қилди:

— Узинглар кимсизлар, нега бунақа хавотирли пайтда чегарадан ўтдинглар? Ахир ҳамманглар ҳам ҳалок бўлишинглар мумкин эди-ку. Биз сизларни тўрт соатлардан бери кутамиз...

Ҳаёт, инсон овози аёл қалбидаги қўрқув ва ваҳимани ҳайдаб, илиқлик бахш этди. Қундуз кўз ёши билан сўзлай бошлади:

— Биз Чингал ортидаги Оллоҳберди қишлоғиданмиз... Бойлар зулмидан қочиб келяпмиз... Бошқа иложи-коримиз йўқ эди... Катта ўғлимни қудуққа ташлаб, тошбўрон қилишди... Уйларимизнинг кулини кўкка соворишди... Солиқ тўламадиларинг, юқорига ўз одамларингни сайламоқчи бўлдиларинг, деб шундай қилишди... Ҳамма ҳар ёққа бодраб кетди... Биз оиламиз билан сизларнинг паноҳингиздан нажот томоқчи бўлдик. Лекин биз дангаса эмасмиз, хизматдан қочмаймиз, мана шу қўлларимиз билан ўзимизни боқамиз... Фақат ҳайдаманглар... Оллоҳ-таоло ҳаққи, етим-есирлар ҳалоскори, Ленин ҳаққи-ҳурмати, бизни изимизга қайтарманглар...— аёл Айвазяннинг оёғига йиқилиб, кийимлари, қўлларидан ўпа бошлади. Турк аёлининг қалбидан шунақанги ажойиб сўзлар отилиб чиқар, у шу қадар ҳаяжонланиб сўзлардики, Айвазян унинг тўлиб-тошиб кетган қалб дардини ҳис қилди.

— Мумкин бўлса, сигарета берсангиз...— деб сўради у.

Айвазян сигаретани қутиси билан унга узатиб, гугурт чақиб тутди. Қундуз чекди. Ҳарбий врач ва аскарлар совуқ қотиб қолганларни ўзларига келтиргунча турк аёли аччиқ тутунни жон-жаҳди билан тўйиб-тўйиб ичга тортар экан, бой ва амалдорлар, қишлоқ оқсоқоли ва танобчинлар кўрсатган жабр-ситамларни гапиришда давом этди. Айвазян унинг гапларига тоқат билан қулоқ соларди.

— Уртоқ капитан, ёш гўдакдан бўлак ҳаммаларининг юраги уряпти,— хабар берди врач.— Ҳозирча улар шу ерда тура туришсин. Зудлик билан уларни ўз ҳолларига келтириш чорасини кўрамиз.

Капитан Айвазян қочоқлар ёнида учта аскарни қолдириб, қолганлар билан заставага қайтиб кетди.

Қундузга худди унинг кўз ўнгида ҳаммалари: Зангин, Сакина ва бошқалар ҳам қайтадан тирилаётгандай туюлишди. Лекин кичик набирасини қутқариб қолишининг иложи бўлмади.

Эрта билан қор бўрони тингач, қочоқлар ғордан чиқишди, уларни теварак-атрофга тарқалаётган шафақ қарши олди... Шафақ ҳам, худди шу бечоралар каби эртанги, қуёшли кундан мамнун бўлгандек, баланд қорли чўққиларни пуштиранг жилоси билан безади.

Саиджон Сотишев

НИГНИКА ОЁКЛИ ГЕНЕРАЛ

ҲИКОЯ

КУЗ кунлари эди. Дарахтларнинг япроқлари сарғая бошлаган. Икки чети паст-баланд уйлару, гувала девордан иборат тор кўчаларда жонзот кўринмайди — бўмбўш. Баландлиги ертонлардан фарқ қилмайдиган қатор уйлар ва шох-шаббалар билан ёпилган бос-тирмалар гўё ерга чўкиб кетаётгандай аянчли бир манзара ҳосил қилиб турарди.

Бутун шаҳарни аллақандай ғамгинлик қоплаб олган. Боғларнинг кўриниши яна ҳам қайғули. Сўнгги мевалари қоқиб олинган дарахтлар синган шохлари, сарғайган япроқлари билан жулдур кийимли мусофирни эслатиб, мунгайиб туришибди.

Бошига оқ салла ўраган, эгнига яшил чакмон ва оёғига кавуш-макси кийган, калта соқол, эллик ёшлар чамасидаги сипо кўринишли киши анчадан бери қадами етмаган, лекин ўзига яхши таниш бўлган бу кўчаларни оралаб паришон ҳолда юриб кетяпти.

Унинг ерга сал энгашганча жиддий қадам ташлаб, хаёл суриб бораётганидан нимадандир ҳижолатланаётганлиги сезилиб турар эди.

Бу — узоқ йиллардан буён ўзининг ажойиб ҳуснихати билан Зоинд бек маҳкамасида котиблик вазифасини адо этиб келаётган Муҳаммадамин деган киши эди.

У ёшлигида мадрасада бирга ўқиган яқин дўсти Қодир устанинг ҳовлисига кириб, келган пайтда қош қорайиб қолди. Ҳовли ўртасидаги азим туп сада ўзининг баланд ва ҳар томонга кетган шохлари, қуюқ барглари билан кичкина ҳовлини соябондек бутунлай ёпиб турар эди.

Баландлиги одам бўйидек кўримсиз уйдан чиққан қирқ ёшлар атофидаги аёл Муҳаммадамин котибга эгилиб салом берди.

— Ассалом, хуш кептилар!

— Ваалайкум ассалом! Саломатмисизлар, бола-чақалар соғомонми?

— Худога шукур, юрибмиз, қани, уйга кирсинлар.

— Қодир уста уйдадилар?

— У киши дўконда ишляптилар.

— Бўлмаса мен дўконларига кирақолай.

Бу «дўкон» дегани ҳалиги пастаккина уйга ёндоштириб, сал баландроқ қилиб ёпилган бир хонали уй эди. «Дўкон қамиш билан ёпилган бўлиб, деворлари оқартирилмаган, шунингдек таги ҳам шувалмаган одатдаги ер бўлганлиги учун қоп-қоронғи эди. Хона тўғрисидаги туйнукдан туриб турган ожиз нур дастгоҳга тортилган, ярмиси битай деб қолган гиламни аранг ёритиб турарди.

Қодир уста қоронғи туриб қолганига қарамай, тўққиз яшар ўғли билан ерга тўшалган пўстакка тиз чўккан ҳолда гилам тўқишда давом этарди.

У эшикдан ногоҳ кириб келган Муҳаммадамин котибни кўриб, ўрнидан ирғиб турди-да, яланг оёқлари билан ерни «гурс-гурс» босиб меҳмонга пешвоз борди ва у билан икки қўллаб қуюқ сўрашди.

— Қаёқдан кун чиқди, биродар, бугун бир фурсаги келиб худойим биздек бир камбағал дўстларини кўнгилларига сопти-да,— деди Қодир уста, хушҳол кулиб, котибнинг паришон чиройига тикилганича.

— Сиздек яқин биродаримиз ҳамма вақт дилимиздадир,— деб жавоб қилди котиб, ўз навбатида сиполик билан.— Анчадан бери ўзлари билан озгина бўлса ҳам ҳасратлашиб, юракдаги дарду алам чигилларини очиб, кўнгилни бўшатиб келай дейману, ҳеч фурсат бўлмайдидеги. Кўрсангиз, кўнгилда ором йўқ...

— Ҳали ҳам бу кулбаи ғарибонамизга қадам ранжида қилиб, ташриф буюрганларига минг раҳмат! Ҳукумат ишидаги одамдан биз ҳам ҳуда-беҳудага хафа бўлавермаймиз. Қани, уйга марҳамат қилсинлар!— дея таклиф қилди Қодир уста, котибни уйга бошлаб.

Лекин котиб Қодир уста тўқиётган гиламни бир оз томоша қилиш иштиёқи борлигини билдирди. Бу орада устанинг хотини дўконга чироқ кўтариб кирди. Йўғон пиликдан гуркиратиб ис чиқариб турган қора чироқ хонани бир оз ёритди.

— Балли, биродар, бу яна янги нусхами?

— Шундоқ, биродар, янги нусха. Бизнинг олдинги нусхаларимиз жаҳон бозорида атоқли Эрон нусхаларини йўлда қолдириб кетди. Шуниси ҳам борки, биродари азиз, гап ёлғиз нусхадагина эмас. Бизнинг хўтанлик усталаримиз тўқиган гиламлар сифати жиҳатидан бари бир юқори қадрланмоқда. Мана, бу гиламни томоша қилсинлар, бу одатдаги шолча гилам, лекин мўйининг шунча қисқалигига қарамай, қўл билан очиб остини кўриб ўтирмайдилар. Мана буниси пат гилам, бунинг бўёқлари абадий ўчмайдиган бўёқ.

Дўконнинг ичида бор-йўғи учта гилам бўлиб, бир бурчакда йиғишлик турарди. Қодир уста уларни бирма-бир очиб кўрсатди. Улардан биттаси Эрон нусхаси, қолган иккитаси «Анор гулли», «Дастурхон нусхаси» деб аталадиган маҳаллий нусхалардаги гиламлар эди.

Қодир уста ҳозир тўқиётган гилам эса, мутлақо янги нусхадаги гилам бўлиб, юзида ажиб гуллар билан безалган тўрт бурчакли рамка, унинг ичига эллипс — тухум шаклида яна бир доира олинган, ўртасида тўрт рангда очилиб турган атир гуя дастаси туширилмоқда эди.

Одамни ҳайрон қолдирадиган ери шунда эдики, ғоят нозик, ғоят

мураккаб, бунинг устига, ҳеч қаерда ўхшаши йўқ бу нусха ҳеч қандай дастаксиз, шундоқ ҳаёлан тўқилаётганди. Гиламнинг ярмидан кўпроғи битган бўлиб, унинг ҳар бир катагидаги гулларнинг ҳаммаси бир-бирисига ниҳоятда мутаносиб чиқаётганлиги кишини ҳайратда қолдирар эди.

Котиб бу гўзалликка маҳлиё бўлиб туриб, Қодир устани чин кўнгилдан мақтади. У устанинг эғнидаги бўз кўйлак-иштонига, бармоқлари торс-торс ёрилиб кетган яланг оёқларига ачиниш билан қараб турди-да:

— Тирикчилик қалай?— деб сўраб қолди.

— Бизнинг топганимиз бола-чақаларимиз билан оч қолмасликка ҳар қалай етиб туради, шунга мўлжалланган,— деди Қодир уста, ҳижолатлик билан Муҳаммадамин котибга қараб.— Бу нарса ўзларига ҳам маълум, азалдан шундай бўлиб келган. Тарихда шу пайтгача касбдошларимиздан биронтасининг ўз ҳунари билан бола-чақа боқолмай оч қолганлиги воқеаси юз бермаганидек, ўз ҳунари орқасида бойиб кетганлиги ҳақида ҳам бирон бир далил йўқ. Ҳар қанақа уста бирорянги нусха устида бош қотириб ўтирган пайтда, ҳеч қачон пулни кўз олдига келтирмайди. Чунки санъатнинг қимматини пул билан баҳолаб бўлмайди. Бу замонда унинг қадрига етадиган одам ҳам йўқ...

— Ҳақ гапни айтдингиз, «хунарманд бой бўлмас, бўзчи белбоққа ёлчимас» деган сўз бекор айтилмаган,— деб устанинг гапни тасдиқлади котиб, ўзининг нимагадир шама қилаётганини сездириб ва бир фурсат жимликдан кейин мақсадга ўтиб давом этди.— Мен бир иш билан ўзларини йўқлаб келган эдим. Бугун юртимизнинг беги Урумчидан янги келган Жангжун — генерал жанобларини уйига таклиф қилган эди. Генерал жанобларининг эса, худди сизга ўхшаш пешқадам, моҳир усталарни кўриб, улар билан суҳбатлашиш орзулари бор экан. Шунга кўра ўзларини чақириб келишга фақирни юборишган эди.

— Нима вазҳдан чақирганларини билсак бўладими?

— Қўрқадиган ҳеч нарса йўқ. Хотирлари жам бўлсин, қолган гапни йўлда айтиб берарман.

Бек чақиргандан кейин бормасликка илож борми?

Қодир уста эскириб қолган авра чакмонини кийиб, сарпойчанг оёғига кавшини илди-да йўлга отланди. Унгача хотини тайёр ўроғли салласини уйдан олиб чиқди.

Йўлда кетаётиб бекнинг котиби Қодир устага тушунтирди:

— Генерал жаноблари ўзларига битта гилам буюртмоқчи эканлар.— деди котиб, гапни узоқдан олиб келиб.— Ўзингизга маълум, Зойитбегимизнинг уйида асл гилам кўп. Уларни кўриб, генерал жанобларининг кўзлари ўйнаб кетди ва буларни қаердан олганликларини сўради. Бегимиз тушмагур бўлсалар мақтаниб, «буларнинг барчасини ўзимизнинг хўтанлик усталаримиз тўқиганлар» деб юборсалар бўладими! Бу гапга генерал унча ишонмади, кейин «мана бу гиламни ҳам хўтанлик усталар тўқиганми?» деб булбулугўё ҳамда жаннат қушларининг суратлари солинган ипак гиламни кўрсатди.

«Ҳаммасини, тақсир, ҳаммасини ўзимизнинг хўтанлик усталар тўқиган» деб янада руҳланиб кетди бек ва «агар хоҳласангиз, ўзингизнинг суратингизни тушуриб ҳам тўқиб бера олишади» деган гап оғзидан чиқиб кетдию, балого қолди-қўйди. Генерал ўша заҳоти ўрнидан туриб кетди: «Ростданми? Шундоқ уста мана шу шаҳарда борми, қаерда у, уйи яқинми?» деб суриштира бошлади. Шундан кейин чопар юбориб, Амаат устани олдириб келган эди, у киши қўрқиб кетдими, ишқилиб, «Бир қошиқ қонимдан кечсинлар, бу иш менинг қўлимдан келмайди» деб туриб олди. Бекка ниҳоятда уят бўлди. Шундан кейин бек аччиғига чидолмай, «Сен қилолмасанг, ким қила олади?» деб бақирди

Шунда Аман уста сизни кўрсатди. «Бир тўқиса, мана шу Қодир уста тўқийди, ундан бошқамизнинг қўлимиздан келмайди» деди.

Ҳар икки дўст жим бўлиб қолишди, тор кўчадан катта йўлга чиқаверишда баданни жунжиктирадиган бир турлик, совуқ шамол эсди. Қодир уста тугмасиз авра чакмоннинг пешини йиғиб, қўлларини енги ичига тиқиб олди.

Муҳаммадамин котиб дўстининг олдида хижолатликдан қийналмоқда эди. У хитой ҳукуматининг бундай катта амалдорлари билан муомала қилишнинг оқибати яхшилиққа олиб бормаслигини обдан тушуниб турар эди. Шунинг учун ҳам болалигидан бирга катта бўлган яқин дўстининг бундоқ ишқал ишга аралашиб қолишига ўзининг сабабчи бўлиб қолаётганидан котибнинг дили ғаш эди. Лекин бу ерда котибнинг гуноҳи нима? У кичик бир одам. Зойитбек билан Жангжун: «Қодир устани чақириб кел» деб юборгандан кейин, чақириб келмасликка иложи бормиди?!

Муҳаммадамин котиб бир оз йўл босишгандан кейин Қодир устага уқдирди:

— Бек ўзларига шуни тушунтириб айтишни тайинладилар: «Қодир уста ҳам уддалолмайман, деб юрмасин, агар Қодир уста шундоқ гилам тўқиб берса, генерал жаноблари ҳам қараб турмаслар. Қолаверса, мен ўзим оқ пулга кўмиб ташлайман» дедилар.

Қодир уста ҳам чуқур хаёлга чўмиб борар эди: «Аман уста нега бу ишдан бош тортган экан, Жангжуннинг суратини ўхшатолмай қолишдан кўрқдимми ёки бошқа сабаби бормикан? Энди нима қилиш керак? Агар мен ҳам бош тортсам, бекнинг обрўйи бир пул бўлади. У гарчи ярамас одам бўлса ҳам, ҳарқалай ўз кишимиз, унинг юзхотирини сақлашимиз керак. Лекин Жангжуннинг суратини солишдан нима фойда? У ким ўзи? «Биз, хўтанликларга нима яхшилиқ қилган?... Бу шумоёқнинг қадами Хўтанга етиб келиши билан турмага қамашлар кўпайиб кетяпти-ку! Халқ орасида обрў-эътиборли, виждонли, яхши одамларимизга ҳар хил бўҳтонларни чаплаб, авахтаҳонага ташлашга амр қилган маъна шу Жангжун эмасми? «Солиқни ўз вақтида тўламадинг» деб ҳалол меҳнат билан кун кечираётган косибларнинг дўконларини тамғалаб, ёптириб қўяётган тош юрак шу одам эмасми!»

Қодир уста шу кеча-кундузда «Гоминданга тил теккизган» деб эски шаҳардан тўрт киши қўлга олинганлигидан хабардор эди. У нима қилишини билмай боши қотиб қолди.

Улар то бекнинг уйига етиб боргунларигача ўз хаёллари билан бўлиб, бир оғиз ҳам гап қотишмади.

Зойитбекнинг дарвозаси олдида милтиқ ушлаган бир хитой аскари турарди. У котибни таниб, буларни ҳовлига киргизиб юборди. Ҳовлининг ичида ҳам ёғоч қинли маузер — тўппончасини ёнига осилтириб тақиб олган икки аскар юрарди.

Қотиб Қодир устани созандалар ўтирган долон орқали тўппатўғри, Зойитбекнинг каттакон саройига бошлаб кирди. Уйнинг тўрида ичимликдан кўзлари қизарган, зар попукли погонлар таққан семиз бир хитой амалдори ва унинг ёнида сўйлоқ тишлари ҳеч ёпилмайдиган ориқдан келган сўноқ бош амалдор атлас кўрпачалар устига ўриндик қўйиб олиб, кеналиб ўтиришар эди. Уларнинг ёнида шаҳар ҳоқими—шангиван, лайлак уясидай катта салла ўраган қози ва шаҳарнинг атоқли бойларидан Ойса ҳожи ва иккинчи тарафда Зойитбекнинг ўзи қават-қават кўрпачалар устида чордона қуриб ўтиришарди.

Қодир уста котибнинг орқасидан кириб бориб, уларга таъзим қилиб салом берди-да, уй ичига беихтиёр кўз югуртириб чиқди. У илгари ҳам бу саройга бир неча марта кирган эди. Лекин ҳеч қачон бун-

дай ясатилган ҳолда кўрмаганди уни. Уйнинг саҳнида бир парча ҳам очиқ ер қолдирмай янги, тутилмаган гиламлар тўшаб гашланган. Қодир уста нақ ҳалиги хитой амалдорлари ўтирган ерга ўз қўли билан тўқилган гилам солинганлигини бир кўришдаёқ таниди. Уйнинг деворларига ҳам гиламлар осилган эди.

Қодир устанинг келиб киришини сабрсизлик билан кутиб ўтирган Зойитбек, уста уйга кириши билан ҳатто ўрнидан туриб кетди ва бир хил ясама мулозамат билан бориб, у билан кўришди. Шундан кейин уни кўрпачага таклиф қилиб, семиз амалдорга мурожаат этди:

— Шаҳримиз бўйича энг моҳир уста мана шу киши бўлади. Мана бу гиламни ҳам шу киши тўқиган,— деди кираверишга осиб қўйилган гиламга ишора қилиб.

Бу гапдан кейин уйдагиларнинг ҳаммаси бурилиб, девордаги ҳалиги чоғроққина гиламга қарашди. Унда бир оҳунинг нимадандир хавотирланиб қочиш онндаги қиёфаси акс эттирилган эди. Оҳунинг бутун нозик кўриниши билан бирга унинг жовдираб турган ҳорғин қора кўзлари одамни ўзига жалб қиларди.

Улар гиламга тикилиб, кўриб олганларидан кейин, бир-бирларига «чиндан ҳам буни шу одам тўқиганмикан» дегандай ишончсизлик билан қараб қолди. Бу ясан-тусан амалдорлар, шоп мўйлов, савлатига сув қайнайдиган корчалонлар орасида кўримсиз, эски чакмон кийган ялангтўш бир уста қўлидан шунчалик иш келадиган кишидек туюлмасди.

Қодир уста ҳам ўз навбатида, мешқорин генералга нафрат билан қараб: «Эҳ, мана бу қуруқ олифтанинг одамларга, уларни гўё ўз қўли билан ясаб олган кўғирчоқларига қарагандай беписандлик билан қараётганини кўринг!»— деб кўнглидан ўтказди.

Семиз амалдор сал тиржайди-да қўлини бигиз қилиб, бурнини кўрсатиб бир нима деди. Унинг нима деяётганига таржимонсиз ҳам тушуниб турган Қодир уста, тилмочнинг гапига ҳам қулоқ солиб ўтирмай:

— Бу жанобнинг ёнида фотосурати йўқмикан?— деб Зойитбекка мурожаат қилди.

Жангжун бу ерда сурати йўқлигини, унинг сурати Пекиндаги уйда қолганлигини, агар уста чиндан ҳам моҳир бўлса, суратсиз тўқиб беришга тўғри келишини айтди-да қўшимча қилиб таъкидлади:

— Агар ўхшатиб тўқиб чиқаролсанг катта пул бераман.

— Бегимнинг ўзлари биладилар, бизда гиламнинг ҳар хили бўлади,— деди Қодир уста Зойитбекка қараб.— Шолча гилам деймиз, пат гилам деймиз, ипак гилам деймиз. Бу жанобга қайси бири маъқул бўлар экан?— деб сўради.

— Албатта, пат гилам-да!— дейишди бир овоздан бақирлишиб ўтирганлар.

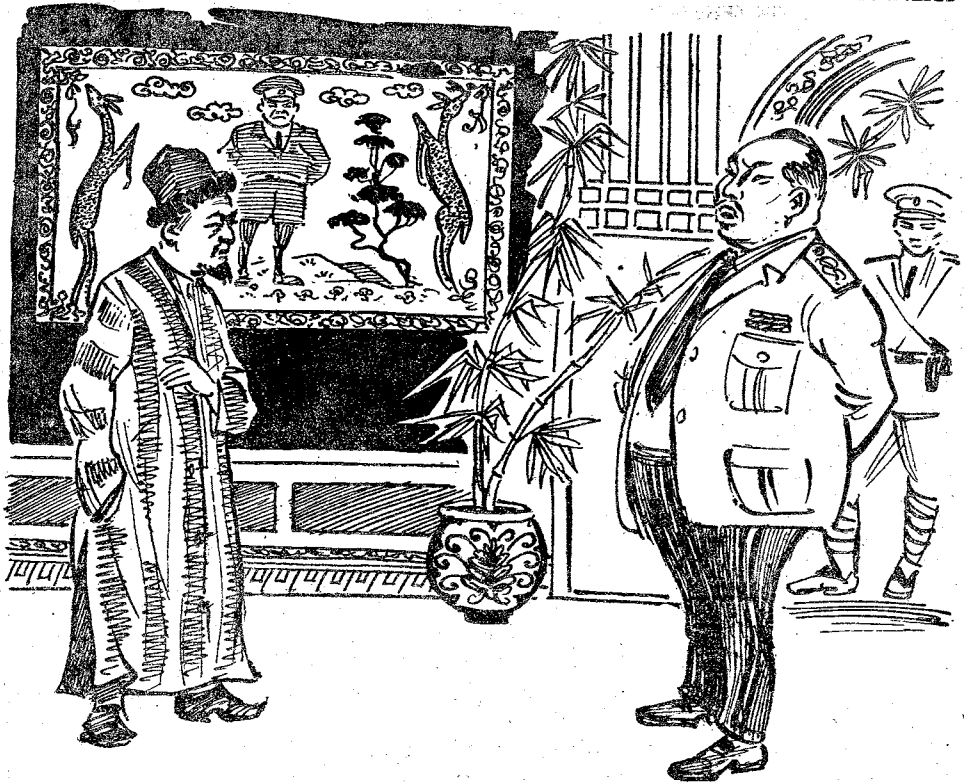
— Бир ойда битади,— деди уста, генералнинг оштовокдек тўмпаёган юзига, йўғон гавдасига, тиззасидан тўпаягича пайтава ўралган ингичка оёғига тикилиб қараб.

Жангжун ўйланиб қолди.

— Бир ой жуда узоқ муддат,— деди у.— Мен бу ерда балким бир ой турмасман. Урумчида ишларим кўп. Гингирма кунда битказиб бергин.

— Хўп,— деди Қодир уста,— илми тайёрлашга ёрдамчи оларман...

Уста кетиш учун ўрнидан турган эди, бошқалар ҳам барабарига қўзғалишди, ҳатто Жангжун ҳам ўрнидан туриб, устанинг қифтига қоқиб қўйди. Уста Жангжуннинг қиёфасига бошдан-оёқ яна бир бор разм солиб олди-да, йўлига қайтди. Зойитбек уни то кўчагача кузатиб чиқиб, қўлига бир сиқим танга-чақа қистирди.

Расмни А. ХОЛИҚОВ чизган.

Эртасидан бошлаб гилам қўлга олинди. Зойитбек Қодир устага турли майда ишларга ёрдамлашиб туриш учун яна иккита уста ёллаб берди. Ҳадемай гилам тўқила бошланди. Орадан бир ҳафта ўтгач генералнинг боши билан бўйни пайдо бўлди. Кун оралаб бўзчининг мо-кисидек қатнаб, хабар олиб турган бек Жангжуннинг бу бошини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Унинг назарида, генералнинг бошини кесиб келиб, гўё гиламга қадаб қўйилгандек туюлди. У қувониб кетганидан терисига сиғмай, бу хушxabарни етказиш учун генералнинг олдига югурмоқчи бўлдию. бироқ унинг бир иш билан Ёркентга кетганлигини эслаб, ноилож тўхтаб қолди.

Орадан яна бир ҳафта ўтди. Генералнинг қиёфаси гиламда бошидан тиззасигача шаклланди. Бу сафар Зойитбек ўзининг отармон — чопарчиларига қўшиб, генералнинг ўзини ҳам бу ғарибона дўконга бошлаб келди.

Ҳамма нарсага жирканиш билан қараб кириб келган генерал гиламни кўриб ҳайрон қолди. Ҳеч қачон у бунчалик ўхшатади, деб хаёлига ҳам келтирмаган эди. Чунки атоқли хитой мусаввири мўйқалами билан турли бўёқлар орқали полотнога чизган расми ҳам унинг назарида бунчалик ўхшамаган эди. Мана бу ялангоёқ, калта соқол уста бўлса, хилма-хил ипларни бир-бирига чатиштириб тўқиб, уни айнан ўзига шунчалик ўхшатибди!

О, унинг мағрур назар ташлаб туришини қаранг, ҳатто савлатли катта қорнигача қандоқ келяшган-а!..

Генералнинг атрофидагилар бу ажойиб гилам билан уни қўтлай бошлашди. Улар «Бу гиламни Пекиндаги каттакон амалдорлар кўрсалар борми. ҳасаддан ичлари кўядиган бўлди» деб гувранишарди. Генерал кетиш олдида Қодир устанинг кифтига қоқиб бир неча бор:

— Хао, хао! — яхши, яхши! — деб такрорлади.

Иигирма кун деганда генералнинг одамлари келиб, тайёр бўлган гиламни олиб кетишди.

Генерал эса бу гиламни кўз-кўз қилиб мақтаниш учун барча амалдорларни йиғиб ўтирар эди. Улар гиламни деворга осиб қўйиб муҳокама қила бошлашди. Кўпчилик генералнинг аломат савлатини мақтаб, навбатма-навбат табриклар эди. Аммо улардан биттаси бу мақтовларга аралашмай, бир чеккада жим турарди. У — генералнинг энг яқин сиёсий маслаҳатчиси — ҳалиги сўйлоқ тиш, сўпоқ бош хитой эди. Генерал нима учун у бу мақтовларга аралашмай жим турганлиги сабабини билмоқчи бўлиб, унга мурожаат қилди.

— Нега сен жим турибсан, нима, гилам сенга ёқмаяптими? — деб сўради.

— Шундоқ, ҳурматли Жангжун, — деди у бамайлихотирлик билан, оёғини чалиштириб туриб. — Гилам маҳорат билан тўқилгану, лекин бир жойи менга ёқмай турипти. Уша ери менда бир гумон туғдирмоқда.

— Хўш, қайси ери сенга ёқмаяпти, айт? — деди генерал ҳайрон бўлиб. Сўйлоқ тиш маслаҳатчи гиламнинг олдига яқинроқ бориб одамларга қараб, генералнинг саволига жавоб берди.

— Кўриниб турибдики, — дея ўз мулоҳазасини тушунтира бошлади сиёсий маслаҳатчи, — гиламдаги суратнинг боши, танаси, хуллас, оёқларининг тиззасигача жуда ҳам келиштириб тўқилган, лекин оёқларининг болдирини ингичка қилиб қўйган. Маълумки, йўгон гавдани чиллак оёқлар узоқ вақт кўтариб туришга бардош беролмайди, улар бир-бирига мутаносиб бўлиши лозим эди. Менинг ўйлашимча, ялангоёқ маккор уста атайлаб қилган буни. Ундай демаганида, бошқа ерларини шунчалик маҳорат билан тўқий олган одам наҳотки оёқларини йўгонроқ қилиб тўқий олмайди?

Бу гапдан кейин генерал гиламдаги ўз суратига қайтадан тикилиб қараб, кўзи беихтиёр равишда ўзининг пайтава ўраган ингичка оёқларига тушиб, ғазабидан кўкариб кетди.

— Ҳозир топиб келинглар бу маккорни! — деб бақириб юборди.

Орадан кўп ўтмай Қодир устани оёғини ерга теккизмай, олдиларига солиб ҳайдаб келишди.

— Қани, жавоб бер, — деди дабдурустдан генерал. Қодир устага олайиб қараб. — Нима учун менинг оёқларимни ингичка қилиб қўйдинг?

— Сизнинг оёқларингизни мен нега ингичка қилиб қўяр эканман, тақсир? — деди генералдан яхшилик кутиб бўлмаслигини сезган уста. — Жанобларининг бўй-бастлари, савлатлари қанчалик зўр ва ҳайбатли бўлгани билан оёқлари шунчалик ингичка экан. Фақирда гуноҳ йўқ. Мен фақат ўзларига ўхшатиб тўқидим.

Генерал зўр-базўр ғазабини босди-да, яна сўради:

— Сен бу гапнинг билан нима демоқчи бўласан? Йўгон гавдани ингичка оёқ узоқ кўтариб туролмайди, демоқчимсан?

— Буни мен демасам ҳам, ўз-ўзидан маълум, тақсир. Дарахт илдизсиз тик туролмайди, — деди Қодир уста ҳаммани ҳайрон қолдириб қайсарлик билан. Кейин бадтар ўжарлиги тутиб, тилини яна ҳам узун қўйиб давом этди. — Ҳукмдорлар ҳам бамисоли дарахт, адолатли бўлмасалар, халққа зулм қилсалар илдизсиз дарахтдай тезда қуриб қоладилар... — Қодир уста яна нималарнидир демоқчи бўлиб оғзини жуфтлаган эди, генерал ғазабига чидамай чинқириқ овози билан бақириб юборди:

— Оғзингни юм, ҳайвон! — кейин атрофидаги амалдорларга буюрди. — Ҳозир бунинг икки қўлини кесиб ташланглари!

Икки аскар дарҳол Қодир устага ташланди. Шу пайт ҳалиги сўй-лоқ тиш сиёсий маслаҳатчи орага тушди.

— Тақсир, бир оз сабр қилсинлар,— деди у,— мамнуният билан тиржайиб. Унинг ғазабланаётганини ҳам, кулаётганини ҳам билиб бўлмасди.

— Бунинг қўлларини эмас, оёғини кесиб ташлаш керак. Ҳазинга маълум, бу ерда тўқилган гиламларнинг жаҳон бозорида баҳоси юқори. Бу маккорнинг қўллари бут бўлса, сиз сингари Гоминдан амалдорларининг уйларини безаш учун яна хизмат қилади. Хизмат қилиши керак ҳам. Мен ўйлайманки, бу хизматни оёқсиз ҳам қилаверади...

Қиш кунлари эди. Бугун осмон юзини сурранг булут қоплаб олган. Бир ҳафтадан бери қуёш юзини кўрсатмай, қор учқунлаб турарди.

Қодир устанинг дўкони ҳам ана шундоқ нимқоронғи, совуқ, фэйсиз. Мўри ўчоқда ёниб турган икки бўлак ўтин олди очик кенг дўконни илитишдан ожиз. Лекин Қодир уста кўй терисидан қилинган пўстак устида ўтириб олиб, ўғли билан бирга гилам тўқимоқда эди.

Эшик гичиллаб очилиб, уйга Муҳаммадамин кириб, салом берди.

— Ассалому алайкум, уста!

— Ваалайкум ассалом!— дея жавоб қилди Қодир уста, қилаётган ишини тўхтатиб, эшик томон ўгирилиб. Лекин ҳар галгидек ўрнидан туриб, дўстининг олдига пешвоз боролмади. У ўрнидан туролмасди.

«Котиб дўстининг қошига келиб, қўл бериб сўрашди. Ҳол-аҳволини суриштирди-да, кичкина курсичани унга яқин суриб, устига ўтирди.

— Тўқияпсизми, биродар?— деб сўради у, ўзини қандайдир ноқулай ҳис қилиб.

— Албатта, тўқияпмиз, биродар. Ҳунарни ташлаб бўлади дейсизми... Шукур, қўлларим соғ. Агар, бордию, қўлларимни ҳам кесиб ташласалар, мана, ўғлим бор, у тўқийди. Мен кўзларим ва тилим билан унга ўз ҳунаримни ўргатаман,— деди Қодир уста мағрур ҳолда.

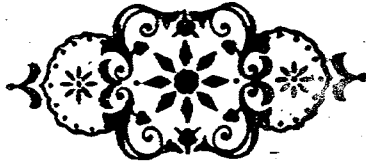
Котиб беихтиёр «ух» тортиб қўйди-да, бир фурсатдан кейин Қодир устага мулойим боқиб:

— Сизнинг хабарингиз борми? Или тарафда халқ қўзғолиб, ҳукуматга қарши инқилоб қилибди¹, ҳалиги ингичка оёқли генерал қочиб кетганмиш,— деди.

— Халқни оёқ ости қилиб талаш учун келган қайси бир солим ҳокимият тепасида узоқ турган эдики, бу турарди?— деди Қодир уста.— Бу катта-кичик — барчага маълум.

Муҳаммадамин котиб мўри ўчоқдаги ўтни жўнаштириб, яна ўтин ташлаб қўйди. Бирдан ўт алангаланиб, унинг қизил шуъласи тўқилаётган гилам ҳамда Қодир устанинг юзини ёритиб, жилвалана бошлади.

Уйғурчадан
Ҳайдарали НИЁЗОВ таржимаси.

¹ 1944 йили Или вилоятида гоминданчилар зулмига қарши қўзғолган Шарқий Туркистон инқилоби кўзда тутилади.

Раҳбар Файзиева

ИККИ ҲИКОЯ

ХОТИН

Акрамжон ичкаридан қай аҳволда чиққанини билмайди. Пастга гушаркан, назарида зина чирпирак бўлиб айланар, бошининг зирқираб оғришидан кўнгли беҳузурланарди. Ташқарида муздек шабада кўкрагига урди. Савалаб ёғиб турган майда ёмғир томчилари унинг пешона терларига қўшилиб кетарди. У машинасини ҳам чақирмай, уйга пиёда юриб кетди. Таниш-билишларга бош ирғаб салом берар, бояги аччиқ гапларни бирма-бир кўнглидан ўтказиб, вазмин қадам босиб борарди.

Трест бошлиғининг гаплари қулоқлари остида жаранглаб кетди: — Мана, мана, бир даста хат. Ишчилар ёзишган, устингиздан! Қўполсиз, ўжарсиз, қурилишларда бўлмайсиз. Тахталарни соттириб юборгансиз...

Акрамжон хунук туш кўриб, беҳосдан уйғонган кишидай чўчиб кетди: «Наҳотки ишчилар ёзишган бўлса! Тахталарни соттириб юборгансиз?! Нега-нега жазолашмади мени? Йғво... йғво... Ҳаммаси йғво!» Акрамжон уйга етиб келганида ёмғир тўхтаб, енгилгина шабада турди. У костюмининг тугмаларини ечиб, кўксини тўлдириб нафас олди. Эшик берк. Болалар мактабда. Мунисхон қани?

Қаерга кетдйкин? Акрамжон калитни йўқотиб қўйган боладай эшик тагида ерга қараб хомуш турарди.

Шу пайт узоқдан Мунисхон кўриниб қолди. Етиб келгач, эрининг аҳволини кўриб, юраги ёрилай деди.

— Вой ўлмасам, нима бўлди, Акрамжон ака?

— Эшикни очинг!

Мунисхон қўллари қалтираб, шошиб эшикни очди. Тахмондан атлас кўрпача олиб чиқиб, диванга ёзди. Акрамжон диваннинг бир чеккасига ўтириб, бошини кафтлари орасига олди.

— Тинчликми ўзи? Анальгин берайми?

— Майли.

Мунисхон эрига дори, яхна чой келтирди. Дарров газга чой қўйди.

Мунисхон эри атрофида парвона бўлиб, унинг «дардига» малҳам бўлгиси келарди. Аммо Акрамжоннинг «дарди» бутунлай бошқа эканлигини у сира-сира хаёлига келтирмасди. Хотиннинг меҳрибонлиги, дилкашлиги шу дамда Акрамжонга оламда тенги йўқ бир совғадай туюлар, унга аллақандай ғалати бир руҳ бахш этарди.

Акрамжон хотинига қаради. Жуда чиройли, хиёлгина оқара бошлаган сочлари ўзига бирам ярашганки! Бир-икки ювилган майда талоқ атлас қўйлаги устидан кийиб олган қора бахмал қамзили... Билинар-билинемас ажин оралаган тиниқ юзи, кўзларида ҳар вақт чарақлаб турадиган меҳр ўти.. Мунисхон, Мунисхонгинам!

Мунисхон чой дамлаб келди.

— Иссиқ-иссиқ чой ичинг, яхши бўлиб қоласиз.

Акрамжон хаёлларини йиғиб олди. Ниҳоят дилини ўртаётган аламни нидо тилига кўчди:

— Ишдан бўшатишди!

Мунисхон ялт этиб, эрининг ғамнок кўзларига боқди.

— А?.. Нега? Қандай қилиб?

— Бўшатишди-да!— деди Акрамжон қисқагина қилиб.— Йғво...

Акрамжон у ёғини гапира олмади, иссиқ пиёлани қўлига олди. Мунисхоннинг оёқлари бўшашиб, боши гангиб кетди. Аъзойи-баданининг жимирлашидан сесканди. Бироқ бу ҳиссиётни эрига сира-сира билдирмади.

— Амални ҳеч ким сотиб олмаган, нима, бошқа иш қуриб кетиб-дими?!

— Шундайку-я, бир иш топгунча уйда ўтириш, болалар...

— Болаларни ғам қилманг, ҳамма нарсамиз бор.

Акрамжон у ёқ-бу ёққа разм солди. Телевизор, сервант, деворга осилган гилам, диван... «Шунча йил ишлаб тузукроқ бир нарса орттирмабман», кўнглидан ўтказди у.

— Байрам ҳам келяпти, болаларга ҳеч нарса олганимиз йўқ,— деди Акрамжон паришонхотир.

— Олганман, ҳаммасини бугун сизга кўрсатмоқчийдим,— деди Мунисхон кутилмаганда. Сўнгра ичкари уйга кириб кетди. Шифонерни очиб, болаларга олган уст-бошларни олиб чиқди.

— Мана буниси Бахтиёрингизга, буниси Муҳаббатга, мана буниси Алишерга... Акрамжон ака, бир гап айтсам, хафа бўлмайсизми, агар хафа бўлиб, мени койисангиз, айтмай қўя қолай.

— Айтинг, айтаверинг, ахир сизни хафа қилиб бўладими,— деди Акрамжон хиёлгина кулиб.

...Энди Акрамжоннинг эшиги тагига қаймоқранг «Волга» келмайди. Ҳар куни Мунисхон у ёқ-бу ёқни йиғиштиради-да:

— Мен ишга кетяпман,— дейди.

Бу ҳолат Акрамжонга жуда эриш туюлади. У «бораверинг» дегандай бош ирғайди. Хотини қўлига сумкани олиб, ҳовлидан оҳиста чиқиб кетади. Акрамжон унинг орқасидан қараганича қолади. Кейин кечаги газеталарни қайта кўриб чиқади.

Бугун ҳам шундай бўлди. Зеркиб ўрнидан турди, қўлига пол артадиган латтани олди, лекин ғурур бунга йўл қўймади, латтани ташқарига улоқтириб ташлади. Уйнинг ўртасида серрайганча туриб қолди. Кўз олдига Мунисхон келди, унинг қўнғироқ овози уйни жаранглатиб юборгандай бўлди: «Наҳотки, наҳотки, менинг хотиним Мунисхон фаррошлик қилса-ю, эри ишдан бўшаб уйда ўтирса...» Боши ғувиллаб ташқарига чиқди. Эшикдан сал нарироқдаги ямоқчи дўкончаси томон юрди. Ямоқчи уни хушфёллилик билан қарши олди.

— Келинг, хўжайин, қани ўтиринг.— Жой кўрсатди у. Акрамжон пастаккина курсига ўтириб, дўкончанинг ичига разм солди. Эски чармлар, узун-калта михлар, бўёқлар... «Унинг иши яхши, беозор одамларнинг кўнглини хушлайди, ҳожатини чиқаради».

— Хўжайин, бизга хизмат борми?— деди ямоқчи Акрамжоннинг ярқираб турган қора туфлисига қараб.

— Шундай, уйдан зерикиб чиқдим.

— Ие, отпускардаларми ҳали, хўжайин? Курортга бормадингизми? Ямоқчининг ҳадеб «хўжайин» деявериши Акрамжоннинг рашига тегди. У осонгина «ҳа» деб қўйди. Шу пайт Муниسخон келиб қолди. Эрининг елка қисиб ўтиришини кўриб, юраги алланечук бўлиб кетди. Тоғни талқон қиламан деб юрадиган одам шунчалик елка қисиб қолса-я! Муниسخоннинг раҳми келди эрига. Ямоқчи билан салом-аликдан сўнг, Акрамжонга қараб:

— Юринг уйга, туш пайти бўбқолди,— деди.

— Хўжайин билан бир гаплашиб ўтирувдик-да, аттанг,— деди ямоқчи.

Улар ҳовлига киришди. Муниسخон дастурхон ёзди. Акрамжон меҳмондай столга омонатгина ўтирди. У гунг одамдай индамайгина ўтирарди, гоҳ-гоҳ уҳ тортарди. Муниسخон шарақлаб қайнаётган чойни дамларкан, эрига юзланди:

— Акрамжон ака, ростини айтсам, сизни жуда иродали одам деб юрарканман. Кишининг бошига не-не кунлар тушмайди. Уруш йилларини эсланг. Одамлар ўлимга юз тутиб, урушга кетаётганида ҳам руҳи бунчалик тушмаган. Бошингизни баландроқ кўтаринг, ҳа, баландроқ, нима бўлсаям ғурурни қўлдан берманг, яна айтаман, амал кишига ота мерос эмас.

— Гапларингиз тўғри, Муниسخон, аммо мени ноҳақ... туҳматларга чидай олмаяпман...

— Балки ноҳақдир.

Кунлар Акрамжоннинг назарида йилдай ўтарди. Муниسخон нуқул унга бир гапни такрорларди: «Ўзингизни қўлга олинг, бошингизни баландроқ кўтаринг!»

Кутилмаганда байрам куни телефон бетиним жиринглади. Трубкани Алишер олди.

— Салом, амаки... дадам... дадам уйда, ана келяптилар...

Акрамжон телефонга қулогини тутди.

— Раҳмат, раҳмат, сизни ҳам табриклайман... Шундайми?!

Акрамжоннинг кўзларида ёш қалқиди. Муниسخон буни кўриб, юраги эзилиб кетди. Чунки у эрининг йиғлаётганини биринчи бор кўриши эди. У ўзини билдирмасликка олиб, ичкари уйга кириб кетди. Акрамжон трубкани қўйиб, хотинини чақирди:

— Муниسخон!

Муниسخон чиқди.

— Ким билан гаплашдингиз?

— Секретарь! Байрам билан табрикляпти. Ишингизга қайтишингиз керак, деяпти. Ҳаммаса иғво эканлигини билишибди, ишчилар номидан «юмалоқ ариза» уюштирилган экан. Ишга қайтишимни ишчилар талаб қилишаётган эмиш. Ипидан игнасигача текширишибди. Нима бўляпти ўзи... ҳеч нарсага тушунолмаяпман.

— Ана, айтмовдимми,— деди Муниسخон курашда голиб чиққан паҳлавондай роз туриб.

Шу пайт Акрамжон бир зумгина ўша қадрдон ишчилар даврасида ҳис этди ўзини. Кабинетдаги тўқ жигарранг ярқироқ узун стол ёнидан ўтиб, деразадан ташқарига қаради. Атрофга қулоч ёзиб ўсган чинор

шоҳлари дераза ойналарига шундоққина тегиб турибди. Хонанинг кўкиш ранги дераза ташқарисидаги манзарага уйғунлашиб, ажиб бир суратга ўшарди.

— Ошни сузаверайми?

Акрамжон чўчиб ўзига келди. Кўнгли равшан тортиб, енгил нафас олди, юзида табассум ўйнади.

ҚАБРДАГИ ҲУМ

Юсуфжон кузнинг изғиринли кунларида онаизорини сўнги йўлга кузатди. Ҳовли ўртасидаги ўрик, олма, шафтоли дарахтларининг барги ер билан битта бўлди. Заъфарон япроқлар онаизори юзини, ундаги ёмғир томчилари эса онажонининг ўлим олдидаги илтижоли кўз ёшларини эслатарди. Бўм-бўш қолган уйлардан онаси Тўтихола чиқиб келиб: «Болам қарчагандирсан, чой дамлаб қўйдим, ичиб ол», деяётгандай бўларди.

Хаёлидан хотини, ўгли ўтди. «Дада, дада» деган овоз қулоқлари остида жаранглаб кетди. У ёқ-бу ёққа қаради, ҳеч ким йўқ. Онасининг уйига кирди. Тахмондаги кўрпалар худди кеча йиғиб қўйилгандай чиройли турибди. Эшик олдидаги нимдошгина ковушни қўлига олди, синчиклаб қаради: «Энди ким кияди!»

Бор тўридан калишини судраб Холис хола келди. Унинг «Юсуфжон, уйдамансан?» деган овози хаёлини учириб юборди.

— Келинг хола, тузукмисиз?

— Йўтал ўлгир қолмаяпти.

— Тузалиб кетасиз, ўзингизни иссиқроқ тутинг.

— Ҳа, энди қаригандан кейин ўтин бўбқоларкансан, оёғимни гўр тортяпти.

— Ундай деманг, онам ҳам доим шундай дердилар, мана охири...— Юсуфжон у ёғини гапиролмади.

Холис хола айвон четидаги сўрига ўтираркан, деди:

— Ҳа, раҳматлик саркор бир келди-ю, бир кетди. Йиғинларда ўрни хувиллаб қолганини айтмайсанми, болам.

Холис хола дока рўмолининг учи билан кўз ёшини артди. Юсуфжоннинг онасини қишлоқдагилар «саркор», дейишарди. Чунки, усиз тўй ҳам, маърака ҳам ўтмасди, дастурхон ёзилмасди. Катта қишлоқнинг маслаҳатчиси, онабошиси шу Тўти хола эди. Баъзан унинг олди-га мўйсафидлар ҳам кебқолишарди. Бир чойнак аччиқ кўк чой устида юракдагиларини тўкишиб, холадан «қати бузилмаган» маслаҳатларни олиб кетишарди.

— Ушандай аллома уч ой кўрпа билан битта бўлиб, шипга қараб ётди-я,— деди анча сукутдан кейин Холис хола. Сўнгра сўзида яна давом этди.— Энди нима бўлсаям, тақдир экан, болам, саркор қайтиб келмайди. Хотинингни олиб келайлик, мунчоқдай боланг бор. Роса ўзларингга қўйиб бердик, кенгашиб оларсизлар деб.

Юсуфжоннинг бадани ток ургандай бўлиб кетди.

— Йўқ!— деди у қатъий.

— Ундай дема, жаҳлдан фойда йўқ. Онанг рози бўлмайди сендан.

— Ҳа, онам рози бўлмайди, агар шу хотин билан яшасам...

— Бекор айтибсан, саркор кўнгли очиқ хотин эди. Келини билан

аччиқ сўз бўлганини ҳеч ким билмайди.

— Ҳа, уни қизим деганди.

— Саркор қаровсиз қолгани йўқ, бошимизга кўтармадик, ундан зиёда қилдик. Улимидаги одамни кўрдингми, ҳовлига сиғмай кетди. Гўё катта чинор қулагандай бўлди, кўча билан битта одам...

Юсуфжоннинг боши ғувиллаб кетди, елкасида тобут кўтариб, эшикдан чиқиб кетаётган палласи кўз олдидан ўтди. «Синглимми, опамми бўлганда, нималар деб йиғламасди», эслади у.

— Улимга ҳам келмади,— деди Юсуфжан ўкинч билан. Бу сўз унинг юрак тўридан алам, изтироб билан отилиб чиқди.

Холис хола нима дейишини билмай, бир неча дақиқадан сўнг:

— Номус қилди-да, номус қилди,— дея олди.— Майли, яна ўйлашиб олинглар. Сен ҳам жаҳлингдан тушарсан. Қиш-қировли кунларда эркак кишининг ҳувиллаб, танҳо яшаши қандай бўларкин?!

Холис хола ўрнидан турди.

Ушандан кейин Холис хола ҳам, бошқа қўшнилари ҳам Юсуфжоннинг хотини Ойша ҳақида гап очишмади. Кариндошларининг ҳаракати ҳам беҳуда кетди. Изғиринли кунлар ўтиб, ариқ лабини майсалар қоплади. Баҳорнинг мусаффо кунларида Юсуфжон икки туп ниҳол кўтариб қабристонга борди. Узоқдан онасининг қабрини таниди. Кўрди-ю, кўзларига ишонмади. Ажабо...

Ким кўчат экибди? Юсуфжон қабр ёнига етиб келгач, ҳаяжони яна ортди. Чунки қабр устида эрта баҳорда очиладиган оқ танга гуллар барқ уриб ётибди. Юсуфжон энгашиб қабрга юзини қўйди: «Онажон ҳузурингизга келдим, тинч ётибсизми!» дея олди кўкси йиғига тўлиб. Юсуфжон гулларни сийпалади. Ким ўтқаздийкин, бу қайси қўли гулнинг иши? Холис холами ё... ёки...

Юсуфжон чўчиб, хаёлларига нуқта қўйди. Олиб келган ниҳолларини қабрнинг бериги томонига авайлаб ўтқазди.

У қабристондан келаётиб кўча муюлишида Холис холани учратиб қолди.

— Гул-пул экдингми?— сўради Холис хола.

Юсуфжон лабини тишлади, нима дейишини билмай, бош ирғаб қўя қолди.

— Қизимникига кетяпман,— деди Холис хола катта кўча томон бурилиб.

— Салом денг.

Юсуфжон тор кўча бўйлаб уйи сари юрди.

Кунлар ана шундай ўтарди. Юсуфжон даладан бўшади дегунча онасининг ёнига — қабристонга югурарди. Бу сафар ҳам шундай қилди. Борди-ю, ҳар галгидай она жудолигидан эмас, севинчдан кўзлари ёшланди. Оқ танга гуллар ёнида бу сафар чиннигул, райҳонлар барқ уриб шабадада тебранарди. Ажабо, буларни ким ўтқазяпти?

У райҳонлар, гуллар юзини қўли билан сийпалади, сўнгра ўридан туриб ёлғизоёқ йўлдан қабристон эшиги томон юрди. Юрди-ю, қаршисида бир даста гулни бағрига босиб, рўмолини пешонасигача тушириб олган кимсани кўриб, оёқлари чалишиб кетди. Кимса шахдам одимлаб, ўнг томондаги йўлга бурилди. У Тўти холанинг қабри ёнида тўхтади, гулларни қабр устига қўйди, тугунчасини ечиб, кўзчасини олди, шалдирагиб, райҳонларга сув қўйди.

Юсуфжон яна қабр томонга юрди. Қабр ёнида ўтирган кимса қаршисида лол бўлиб, тили зўрға гапга келди:

— Ойша!..

Тўра Сулаймон

*Сизни сўйиб,
сўявдим сизга*

Кўнглимда...

Ҳамид Фуломга

Бобомнинг орзулари амалга ошмас бўлса,
Юрган йўлимда ўлан, қўшиқ қалашмас бўлса,
Қўшиқларим боғлардан, тоғлардан ошмас бўлса,
Эл-юрт бахтини куйлаш менга ярашмас бўлса,
Кўнглимда армон ётар
Тура билмас нор мисол.

Хешларимнинг бемаврид* кўзларида ёш кўрсам,
Бир мард билан нопокнинг тақдирин туташ кўрсам,
Қайси бир бегуноҳни кенг йўлда адаш кўрсам,
Бир бетайин кимсанинг оёғида бош кўрсам...
Кўнглимда армон ётар
Терскайдаги қор мисол.

Аро йўлда қолгудай бўлса бирор йўлдошим,
Манзилга етмай туриб қоқилса қайғудошим,
Муҳтож бўлса, кимгадир жон аямас қурдошим,
Бадкор деган ном олса бирон-бир ватандошим,
Кўнглимда армон ётар
Улаб бўлмас тор мисол.

Гулзорни алаф босса, зоғ босса боғбон туриб,
Муаллақ қолса кимдир ер туриб, осмон туриб,
Гар газанда топтаса тупроқни посбон туриб,
Бир ўртоқ йўл бошласа қудратли карвон туриб,
Кўнглимда армон ётар
Аҳволи афгор мисол.

Айрилар бўлса магар кимда-ким ошиёнидан,
Муқаддас тош-тупроғи, серюлдуз осмонидан,

Қарвон ўз сарбонидан, бола соябонидан,
 Қумри ўз гулшанидан, қундуз зарафшонидан,
 Қўнглимда армон ётар
 Бебахт, беназар мисол.

Дарёи азим

Эргаш Жуманбулбул ўғлига

Сиз дарёи азимсиз чайқалиб, чалқиб оққан,
 Не бир қаро кунларда симобдай қалқиб оққан,
 Бирда чорбоқ оралаб, бирда тутоқиб оққан,
 Авжи келса ёз тугул чиллада балқиб оққан.

Сиз булбулу гўёсиз булбулдай хониш этган,
 Тунга марсия ўқиб, тонгга навозиш этган,
 Қаҳри келса ёзни куз, гудбаҳорни қиш этган,
 Достонсаролиғ сирин элда намоиш этган.

Ошиқларнинг ичгани майи антаҳур бўлур,
 Антаҳур кайфин суруш ғофилларга сир бўлур,
 Бошга тушса юртида шоҳ ҳам мусофир бўлур,
 Ғўяндаликда ким ҳам сизчалик машҳур бўлур!

Кимлар куйлаб ўтмади, тепасида дор туриб,
 Бир қўлида майи ноб, бир қўлида тор туриб,
 Урталиқда шуҳрат ё номус туриб, ор туриб,
 Ғолиб келиб қай кезлар баҳран зоти сор туриб.

Кимдир сизни, дарвеш бу, девонавор, дедилар,
 Айтгани ўз сўзимас, балки такрор, дедилар,
 Кимдир, қудрати Асқар тоғича бор, дедилар,
 Ғўрўғли Султон руҳи ҳамиша ёр дедилар.

Ҳа, оқинга ўлим йўқ, забуни завол йўқдир,
 Созида, овозида бир қатор малол йўқдир,
 Сўз қадрини билмас бир созчига камол йўқдир,
 Тонг чоғи тонгдай тиниқ топилмас хаёл йўқдир.

«Уртоқ Ленин» ҳақида ҳикоят айлаган — Сиз!
 Сўз дарёсин ошириб, тошириб боғлаган — Сиз!
 Улан қадрин билмаслар кўнглини доғлаган — Сиз!
 Лек ўзин осмон эмас, ер каби чоғлаган — Сиз!

Ҳеч кимсанинг ёшлиги кечмасин армон билан,
 Орзулари, ўйлари қоришмасин қон билан,
 Сиз етдингиз муродга шу қутлуғ замон билан,
 Ким ҳам қувонмас бу кун сиз қурган Қўрғон билан.

Сиз дарёи азимсиз тинимсиз тошиб оққан,
 Элга ҳаёт бахш этиб, дилга тутшиб оққан,
 Не хавфли, не хатарли тоғлардан ошиб оққан,
 Бирда Зарафшон, бирда Сирдай ярашиб оққан.

Келармисан

Кўзларим йўлларингда зор, гирён, келармисан?
Дилдорсиз не ҳам қилсин танда жон, келармисан?

Бу ташна лаб, ташна дил бу ошуфта кўнгилга
Жон ато қила билмиш зарафшон, келармисан?

Тулшаннинг қулф уриши абри найсон биландир,
Сен билан боғ-роғларим беҳазон, келармисан?

Севилиб, севмаганлар бебахт бир кимсалардир,
Сенингсиз бўлмас бағрим фаровон, келармисан?

Ер меҳри, диёр меҳри, эл меҳри турган ерда
Не ҳожат менга тахти Сулаймон, келармисан?

Гул кўчат

Боғимда бор гул кўчат,
Гул кўчат, сумбул кўчат.
Мўътабар, қойил кўчат,
Мушки анвойи кўчат.

Ҳар ғунча, ҳар баргига,
Барқут ранг баргагига,
Чиройига, кўркига
Қизлар шайдойи кўчат.

Усгай жойи Сир бўйи,
Тупроғи зар, нур бўйи,

Сўлмагай умр бўйи,
Ноёб, киройи кўчат.

Ишқида баҳор, ёзда,
Фасли қишда, аёзда,
Сайраб юз хил овозда
Булбул адойи кўчат.

Юлғун ўрнида ўсган,
Гармсел йўлин тўсган,
Ҳиди Сир бўйлаб эсган,
Жоним фидойи кўчат.

Айирма

Гар бошимга иш тушар бўлса,
Куз келмасдан қиш тушар бўлса...
Куним қолса номард, нокаса —
Бир бетайин — падар билмасга,
Тулки эмас, шердан айирма!

Кўнглим ҳаво боғлаган чоғлар,
Ҳеч гап бўлмай қолганда тоғлар,
Масканимдан мен тонар бўлсам,
Тониб яна ўртанар бўлсам,
Осмон эмас, ердан айирма!

Зебу-зарга қилмадим ҳавас,
Ҳалолликнинг ўзи менга бас.
Дўст олдида сарғайиб юзим,
Ҳам жонимга тиласа тўзим,
Шўрмас, манглай тердан айирма!

Йўл танладим — етдим муродга,
Танламадим — қолдим уятга.

Йўлдош бўлсам йўриқсиз билан,
Йўл-йўриғи ёруғсиз билан,
Ор-номуси бордан айирма!

Орсизларда армон не қилсин?
Армонсиз бир замон не қилсин?
Уткинчи бир қора кунда ҳам,
Тугал, тўкис, сара кунда ҳам,
Олтин эмас, ордан айирма!

Боғларга зеб — булбул хониши,
Сеҳрлидир куй яралиши,
Байту ғазал ишқида ёнсам,
Бир ўртаниб, бирда қувонсам,
Кўзгаса ўт-қўрдан айирма!

Насл-насабдан гап кетар бўлса,
Кимлар кимни камситар бўлса,
Устозларим сози ҳурмати,
Улмас ўлан, сўзи ҳурмати,
Ғийбат эмас, шеърдан айирма!

Александр Чаковский

СИЁСИЙ РОМАН

Русчадан
Х. АЛИМТОВЕВ таржимаси.

Тўртинчи боб

Трумэн

ИНГЛИЗ Уинстон Черчилль Мальборо авлодидан эди. Америкалик Гарри Трумэн эса Миссури штатида майда фермер оиласида туғилган эди. Черчилль ёшлигиданоқ шухратпарастлик ва макру ҳийлага мойиллиги билан ажралиб турарди. У ҳали сиёсат соҳасими, ҳарбий ёки журналистика касбиними танламасданоқ ўзини буюк ишлар кутаётганига ишончи комил эди. Гарри Трумэн эса ўзининг ҳаёти бошланган жойида — отасидан мерос қолган фермасида тамом бўлади, деб ўйлаган эди.

Гаррининг отаси Жон Андерсен, Трумэн — бўлажак президентнинг биографларига ишонилса, бутун умри давомида бойиб кетишни истаган, аммо аксари иши юришмаган, бунинг устига кийим ва юриш-туришида ўзига бино қўйганроқ одам бўлган. Бир неча вақт тунги қоровул бўлиб ишлади, кейин қорамол, қўлайлиги бўйича кўпинча ҳачир билан савдо қилишга уринди, аммо муваффақият қозоолмади. Ниҳоят, фермер бўлди, ер ёнғоғи экди, бунинг ўчун «арахис» деган лақаб

¹ Давоми. Боши журналнинг 6-сонида.

олди. Лекин уни миллионер қилиши мумкин бўлган воқеагача яшай олмасдан, 1914 йилда вафот этди.

Гарри туғма шабқўрлигига қарамай, кўп ўқиди. Олти ёшга тўлар-тўлмас онаси унинг саводини чиқарди. Бундан ташқари, уни рояль ча-лишга ўргатдилар.

Кичкина Гаррининг алифбедан кейинги ўқиган биринчи китоби таврот бўлди. Кейин ҳам бу китобни доимий равишда ўқиб юриб деярли уни ёдлаб олган эди. Тавротдан кейингиси — тарихга оид ва бадий адабиётга доир баъзи нарсалар — энг яқин кичкина Индепенденс шаҳар кутубхонасидан топиш мумкин бўлган китоблар эди. Унда уч мингтага яқин китоб бор эди. Трумэннинг ўз сўзига қараганда, у ўша китобларнинг ҳаммасини, шу жумладан, энциклопедияни ҳам ўқиб чиққан.

Уни тавротдан ташқари тарих ҳам қизиқтирган. Американинг биринчи президентлари ва «Қомус оталари» бўлмиш Вашингтон, Гамильтон, Медисон, Адамсларнинг таржимаи ҳолларини бошдан охиригача ёдлаб олган эди. Айтмоқчи, Трумэннинг қизиқиши мамлакат тарихи билан чекланмаган. Унинг тенгдошлари қўлтиқларида бейсбол дастаклари билан ўйнаб юрганларида ёш Гарри уларга кулги бўлмаслик учун Юлий Цезарь, Искандар Зулқарнайн ва Цицеронларнинг ҳаётномалари битилган қалин китобларни кўксига босганча кутубхонадан уйига овлоқ кўчалар орқали қайтарди. У буюк соялар дунёсида яшар эди.

Мактабда кичкина Гаррини «тўрткўз» деб масхара қилишарди. У укаси Вивианга ўхшаб спорт ўйинларида қатнаша олмасди. Уни мактаб партасида ўтирган ҳолда ёки музика мактаби йўлида нота папкаси кўтариб кетаётганида кўрардилар. У уйда дарҳол ўзининг севган тавротини ёки тарих бўйича навбатдаги китобни ўқишга киришарди. Унга «сиси» деган лақаб қўйдилар, бу сўз таннозхон ва онасининг эркатойи деганга ўхшашроқ маънони англатарди.

Уинстон Черчилль етти ёшга тўлганида Аскотдаги махсус ва тўлов ҳақи анча қиммат бўлган мактабга, кейин имтиёзли Херроу ўрта мактабига ўқишга берилди. Сўнгра икки марта кириш имтиҳонидан йиқилиб, Сандхерстдаги ҳарбий академияга ўқишга кирди. Йигирма бир ёшда Черчилль ўзини жангоҳда кўрсатиш иштиёқи билан ёнди, аммо бу вақтда замбараклар фақат Кубада ўқ отардилар, у ерда испанлар миллий-озодлик ҳаракатларини бостираддилар. Еш офицер қариндошлик алоқаларидан фойдаланиб, Испан ҳукуматидан Куба фронтига жўнашга рухсат олди.

Гарри Трумэн мустақил ҳаётни дорихона билан газакхонанинг гаройиб қоришмаси бўлмиш «драгстор» деб аталувчи америка дўкончасида ишлашдан бошлади. У бу ерда ҳафтасига уч доллар учун ҳамма ишни — фаррошлик, пештахта ортида туриб савдо қилиш, идиш-товоқ ювиш вазибаларини бажарар, дастёрлик қилар эди. Отасидан мерос қолган ва инқирозга учраган ферма унинг онаси, синглиси Мэри Джейн ва укаси Вивианни боқа олмасди.

Ўрта мактабни тугатиб, у «драгстор»ни ташлади ва темир йўл бошқармасига идора ходими бўлиб ишга кирди, кейин банкда хизматчи, кечқурунлари эса юридика билим юртига қатнади.

Черчилль ўз аъмоли сиёсатдонликда эканлигини тушуниб етишдан аввал жанг сари интилди, ҳарбий шухратни орзу қилди. Трумэн эса биринчи жаҳон урушида лаёқатига кўра эмас, чақирув бўйича хизмат қилди.

У. Черчилль каби, асир тушгани йўқ, асирликдан қочгани йўқ ва ўзининг тажанг кечмишлари ҳақида китоб ёзган ҳам эмас. Артиллерия полкининг таъминотчиси қилиб тайинланган Трумэн Эдди Жекобсон деган шахс билан биргаликда полк дўкончасини очиб, унда бир-

мунча муваффақиятли савдо қилди. Тўғри, унга бари бир жанговар ҳаракатларда иштирок этишга тўғри келди. Бу урушнинг энг охирида, Францияда бўлган эди. Трумэн бу ерга экспедицион қўшинлар билан келган ва суворийлар батареяси командири қилиб тайинланган эди.

Ҳамма нарса унинг учун муваффақиятли тугади. 1919 йилда Трумэн ҳарбий хизматдан озод қилинди.

Черчилль ўттиз икки ёшидаёқ парламент аъзоси ва министр муовини бўлгани ҳолда махфий советник унвонини олди. Уша вақтдан бошлаб, депутатларнинг парламент музокаралари чоғида уни фақат «муҳтарам жентельмен» деб аташлари керак эди.

Трумэн эса бу ёшида ўзининг собиқ шериги Эдди Жекобсон билан бирга Канзас-Ситида атторлик дўкони очди. Икки йилдан кейин улар синди.

Черчилль ўттиз тўрт ёшида лорд Эйрлининг набираси Клементина Хозьегга уйланди.

Трумэн мактабдош дўсти, ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайдиган Бесс Уоллес исмли қизга уйланганида бир ёш катгароқ эди.

Қандай қилиб у катта сиёсат доирасига жалб этилди? Ёки Америка Қўшма Штатларида ўша вақтларда эпчилроқ одам ҳатто президентликка қадар истаган лавозимини эгаллаши мумкин бўлгани учунми?

Гарчи, Қўшма Штатларнинг бўлғуси президентни маълум вақтларгача буюк соялар оламида яшаган бўлса ҳам, бу ачиқ америка воқелигига мутлақо мосланмаган, хаёлпараст, идеалист дегани эмас. Трумэннинг жисмоний нуқсонини — кўзи узоқни кўролмаглиги, — унинг заифлик эмас, куч-қудрат манбаи бўлди. У доимо жисмоний нуқсонини сезгани ҳолда, бу нуқсонни енгиб ўтишга ва ишлари ҳар жиҳатдан мукамалдек ўзини ҳамма вақт атай бардам тутишга ўрганди. Йиллар ўтади, Трумэннинг ҳаётномачиларида бири шундай деб ёзади: «У ҳамиша гўё: — Мен ўзимни жуда яхши ҳис қиламан, сиз-чи? — деб айтмоқчи бўлгандек кўринарди».

Аммо, ўз-ўзидан маълумки, у, биргина тетик тутиш орқали Америка қуёши остида ўзингга жой тортиб олиш мумкин, деб ўйловчи анойилардан эмасди.

Ҳа, у яшаган жамиятда пул кучи ҳукмрон эди. Пулдорларга ҳамма нарса кечириларди. Фақат пул кучигина эътирофга ва сажда қилишга лойиқдир. Трумэн бунга аъло даражада биларди. Аммо у бошқа нарсани ҳам эрта тушунди: бугунги дунёнинг кучлилари ўзларига ишонч ва садоқат билан хизмат қилишга тайёр кишиларга муҳтож эдилар. Энг ҳаёсиз ва бетайин сиёсатчи тўра ҳалол, беғараз, художўй деб ном чиқарган, худо йўлига ва халққа хизмат қилувчи ёрдамчиларга муҳтож эди. Молия ва саноат корчалонлари диёнатли бухгалтерларга муҳтож эдилар. Хўжайин учун харидорларга, хўжайиним сизларни бир центга бўлса-да алдашдан кўра ўз қўлини кесиб ташлашни афзал билади, деб уқтира оладиган савлатли гумашта талаб қилинарди.

Бу нарсаларнинг ҳаммасини Трумэн онгли ҳаётининг биринчи йилларидаёқ аниқ англаб ололмаган бўлса керак. Фақат кейинроқ юксак ахлоқлилик ниқобидаги мунофиқлик нақд пулдан ҳам кўра қимматлироқ ва ишончлироқ сармоя бўлиши мумкинлигини узил-кесил англади. Ўзининг қўли етадиган кўплаб ниқоблардан у кейинроқ энг қулайроғи — виждонли киши ниқобини танлаб олди. Бу ниқобни танлашда Гарри дўкони пештахтаси ёнига яқинлашиб келаётган хонавайронлик ҳақида ғамгин ўйланиб турган кунларида бир «фаришта» ёрдам қилди.

Дўконга кириб келган жентельмен ташқи кўринишидан ҳеч нарсаси билан фарқ қилмас — фариштага ўхшамас ҳам эди. У — Майк Пендергаст — демократик партия маҳаллий ташкилотининг сардори эди. У резина сақичини чайнаб туриб, бўм-бўш тоқчаларни нохуш кўз-

дан кечириб чиқди. Кейин сақични ерга тупуриб ташлади-да, пештахтага суяниб, Трумэнга деди:

— Округ судьяси бўлишни хоҳлайсанми?

Фаришта, албатта, Трумэнга тасодифан келган эмас. Гаррининг қадрдон шаҳарчаси Индепенденс Жексон графлигига кирарди. Бу графлик ўз навбатида Миссури штати тасарруфида эди. Индепенденснинг Жексон графлигига кирган қисми демократик партия ўз ташкилотига эга эди. Гарри билан армияда бирга хизмат қилган Жеймснинг отаси Майк Пендергаст унинг сардори эди.

Трумэн фронтдош ўртоғига ўз қамбағаллигидан кўп марта арз қилганди, чамаси, у, отасининг эътиборини бунга жалб қилган бўлса керак.

...Йигирма йил ўтади, ака-ука Пендергастлар атрофида, Американи доим титратиб турадиган шовқинли жанжаллардан бири юз беради. Охирида ака-укалардан бири Том сотқинлик, порахўрлик ва жиноятчилар олами билан алоқада айбланиб, турмага тушади. Аммо Гарри Трумэн ҳамгин турган пештахта ёнига фаришта яқинлашган кунларда Пендергастлар Миссури штатининг ҳақиқий хўжайинлари эдилар ва улар яхшилиқни ҳеч қачон унутмайдиган садоқатли кишига эга бўлишга қарор қилган эдилар. Бундан ташқари, партия сардорлари сайловчиларнинг жонларига теккан сиёсатдонлар сафини янгилашни ҳам лозим топдилар. Гарри Трумэн янги киши, бунинг устига уруш ветерани ҳам эди.

— Хўш, хоҳлайсанми ёки йўқми?— саволини такрорлади Майк Пендергаст.— Агар хоҳласанг, жойни эгалладим, деб ҳисоблайвер.

Трумэн рози бўлди. Бу розилик унинг сиёсат мартабасининг бошланиши эди. Яқинда бўлажак округ судьяси сайловида, у — бу лавозимга демократик партиядан номзод — ўзи ҳақида шундай нарсаларни эшитдики, булар авваллари ҳатто хаёлига ҳам келмаган эди. У халқ ичидан чиққан ўз елкасида бутун уруш оғирлигини кўтарган қаҳрамон-жангчи, солдатларнинг севимли биродари, армияда номи кенг кўламда маълум бўлган офицер, айти вақтда камтарин, соддадил, жасур, виждонли, самимий, ташаббускор, оддий америкалик экан. Маълум бўлишча, барча хулқ-атвори билан, анъанавий Америка демократиясини ўзида ифодалар эмиш.

Бу тўғрида Трумэн ошкор ажабланиш билан маҳаллий газеталардан ва сонсиз сайлов олдидан нутқлардан англади. Ҳар томонга ёпиштирилиб ташланган плакатлар ҳам худди шу нарсаларни эълон қиларди.

Трумэн округ судьяси қилиб сайланди.

Трумэнга унинг сиёсий мансабдорлигида фақат Пендергастларнинггина эмас, кейинроқ бошқа партия раҳбарларининг қўллаб-қувватлашлари ҳам фойда бердимиз?

Йўқ, кейинроқ у кўп нарсаларни ўзи амалга оширди. Трумэннинг иш қобилияти — у маҳкамага биринчи бўлиб келар ва ҳаммадан кейин кетарди — ҳайратга солди. Ҳар қандай молиявий ҳужжатни заргарона пухталики билан кўриб чиқиши унга ҳаромдан ҳазар қиладиган мутлақо виждонли одам деган шуҳрат келтирди. Унинг ҳудожўйлиги — Трумэн битта ҳам черков ибодатини қолдирмас эди — руҳонийлар олдида ҳам ҳурматини оширди. 1934 йилда у Қўшма Штатлар Конгрессига — Миссури штатидан сенатор бўлиб сайланди.

Бесс билан Гарри Трумэн Вашингтонга кўчиб келганларида у энди эллик ёшда эди.

Америка президенти Франклин Делано Рузвельт эндигина янги сиёсий қарашларини эълон қилганида Трумэн ўзини унинг фаол тарафдори қилиб кўрсатди.

Рузвельт Миссури сенаторига нимаси билан ёқиб қолди? Трумэн бу вақтга келиб сиёсат масалаларида ва энг муҳим катта савдо...

ишларида етарли даражада тажрибага эга бўлиб, шуни тушунардики, янги президентнинг ўттизинчи йиллар бошида мамлакатни ларзага келтирган даҳшатли инқироздан уни чиқариб олишга қаратилган тирришқоқлиги алтернативга эга эмас эди. Айтмоқчи, шу нарса ҳам муҳим роль ўйнадики, Трумэннинг барча сиёсий муваффақиятлари у мансуб бўлган демократик партияга Рузвельт бошчилик қиларди. Миссурилик сенатор ҳар қандай ҳолатларда ҳам президентнинг йўлини қўллаб-қувватлаяжagini ошкора айтди. У ташқи сиёсат билан қизиқмади ва халқаро масалаларда, аксари ҳолларда, конгрессда кўпчиликка қўшилиб шу оқим бўйича сўзлар эди. Ўттизинчи йиллар ўрталарида Америкада изоляционизм кайфияти, яъни Европа ишларига аралашмаслик ақидалари ҳукмрон бўлганида Трумэн бетарафлик ҳақида қонун қабул қилиш учун овоз берди. Гитлер иккинчи жаҳон урушини бошлаб, кейин Совет Иттифоқига ҳужум қилганида, бу Трумэнга айтарли таъсир кўрсатмади. Миллионлаб америкаликлар каби у ҳам Европадан океан билан ажралиб турган Қўшма Штатларга урушнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, деган хом хаёли таъсирида яшарди. Совет Иттифоқи масаласига келганда, Трумэн у тўғрида ноаниқ тасаввурга эга эди. Дарвоқе, гарчи немис фюрерини коммунизм билан курашнинг асосий оғирлигини ўз зиммасига олганлиги учун бир қатор марҳаматга лойиқ деб ҳисобласа ҳам, Миссури сенаторининг Гитлерга ҳам мойиллиги йўқ эди.

Умуман олганда, дунёдаги барча воқеаларни Трумэн эса фақат бир нуқтадан назардан — улар Америка учун фойдалими ёки фойдасизми — баҳолаш керак, деб ҳисоблайди. Парвардигорнинг ўзи бу мамлакатга беҳисоб бойликлардан бирор улушини ҳам эҳсон қилмаган ҳолда бутун инсоният учун ибрат бўлишни ато қилган. Худди мана шу вақтда Трумэн зарарли автохарактеристиканинг ашаддий намунаси бўлиб тарихга кирган қуйидаги сўзларни айтган эди: «Биз агар Германия ютаётганини кўрсак, Россияга ёрдам қилишимиз керак, агар Россия ютадиган бўлса, Германияга ёрдамлашмоғимиз зарур, гарчи ҳар қандай ҳолатда ҳам Гитлернинг ғалабасини истамасам-да, улар шундай йўл билан мумкин қадар кўпроқ бир-бирларини қираверсинлар».

Миссурилик сенатор лаёқатсиз одам эмасди. У ўзига хос эпчиллик ва ишчанлик истеъдодига эга, айниқса молия соҳасида кўп тажриба орттирган эди. Трумэн эса сенатнинг молия билан боғлиқ бўлган иккита комитети — маблағлар ажратиш ва штатлараро савдонинг аъзоси эди. Агар Қўшма Штатлар конституцияси мамлакат бош бухгалтерни лавозимини кўзда тутган бўлганида Гарри Трумэндан яхшироқ номзод тополмасди. У ўз ватанини ниҳоятда катта хўжалик корхонаси деб тасаввур этди ва унда идеал тартиб ўрнатишни орзу қилди, яъни ҳамма нарсани ҳисобга олиш, ҳамма нарсдан баланс чиқармоқ ва ҳар бир операциядан энг кўп фойда олмақ орзуси бор эди унда.

Ҳисоблаш ва назорат қилишга ўчлик Гарри Трумэннинг шуҳрат қозонишига ёрдам қилди. Иккинчи жаҳон уруши вақтида бу нарса уни умуммиллат миқёсида таниттирди.

1941 йил бошларида унинг ташаббуси билан миллий ҳарбий программанинг молиявий томонларини тафтиш қиладиган махсус сенат комитети ҳам Трумэннинг ном қозонишига сабаб бўлди. У комитет тузишнинг ташаббускори, табиийки, унинг раиси ҳам эди.

Ҳарбий стратегия ва тактика масалаларини Трумэн кам тушунарди. Ҳарбий иқтисод эса — иқтисод бўлгани учун ҳам — унинг кадрдон иши эди. Сенаторнинг қадалувчан, шабқўр, қалин кўзойнакли кўзларидан давлат маблағини талон-торож қилувчи битта ҳам факт, шубҳали битта ҳам иш яшириниб қола олмайдигандек бўлиб туюларди.

Аммо шу нарса қизиқ эдики, Трумэн комитети томонидан очиб ташланган хунук фактлар одатда кенг оммага эшиттирилмасди. Америка-

ликлар зийрак миссурилик, ҳеч кимга жиноятга йўл қўймайди, ўзининг текшир-тафтиш ишларига ярим миллиондан кам доллар сарфлаб, давлатга ўн беш миллиардга яқин фойда келтирди, деган гапларни газеталардангина ўқиб қолишарди. Шунга қарамай, хазина ўмарувчилардан биттаси ҳам Трумэннинг ташаббуси билан суд курсисига ўтиришмади ва номи халққа эълон қилинмади. Комитетнинг ёпиқ мажлисларида хазина ўғрилари — аксари йирик саноат монополияларининг раҳбарлари — оталарча панд-насиҳатлар эшитар, баъзан қуруққина танқид қилиб қўя қолинадилар. Аммо комитет ҳеч қачон битта ҳам ишни суд терговига оширмаган эди. Ҳеч қачон ва битта ҳам!

«Америка Қўшма Штатлари» деб аталган ғоят катта корхонани кимлар бошқараётганини Трумэн жуда яхши биларди. У бош бухгалтер ҳуқуқига эга бўлибгина қолмай, йирик корпорациянинг кирим-чиқимларини кузатиб туришга ҳам мажбур эди. Агар директорлардан бирортаси бутун корпорацияга катта зарар етказадиган даражада кўп маблағ ўзлаштиргани фош этилса ҳам, тор доирада ачиқ-тизиқ гаплар билан чекланиларди. Аммо шу билан бош бухгалтернинг вазифаси тамом эди. Жанжални ташқарига олиб чиқиш ва оддий акционерларнинг танобини тортиб қўйишга уриниш — лавозимдан ажралиш, деган гап.

Трумэн ўз лавозимини сақлаб қолмоқчи эди. У ҳокимиятнинг сарҳуду қилувчи елларини аллақачон сезаётганди. Аммо навбатдаги президент сайловлари вақтида демократик партия миллий комитетининг раиси Ханнеган Миссуридан чиққан сенаторга номзодини вице-президентликка овозга қўйишини айтганида, Трумэн довдираб қолди. Бир дақиқа у кўп йиллар олдин таназзулга юз тутган атторлик дўконига Майк Пендергаст кириб: «Округ судьяси бўлишни хоҳлайсанми» деб тасодифан савол берганини тасаввур қилди.

Ўз-ўзидан маълумки, ҳозир бу бошқа Трумэн, кекса сенатор, капитолий тепалигининг ўз одами эди. Бари бир у довдираб қолди, чунки у, бу қадар юксак мартаба ҳақида орзу ҳам қилмаган эди. Ҳеч қачон том маънодаги сиёсий арбоб бўлмаган эди. Унга халқро муаммолар ёт эди, ҳеч қачон ўн миллионлаб кишилар тақдирига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган қарорларни қабул қилмаган, ҳеч қачон давлат сиёсати йўналишини белгиланмаган эди. Буларнинг ҳаммаси вице-президентнинг вазифасига кирмаслигини Трумэн тушунарди — бу лавозим асосан фахрийгина эди холос — аммо «вице-президент» тушунчаси ўз улуғворлиги билан таъсир кўрсатарди. У кескин равишда рад қилди.

Капиталистик дунёда юксак мартабага эришган аксари шахслар ҳокимият чўққиларини тинимсиз ҳаракат ва маблағ сарфлашлар эвазига қўлга киритадилар. Улар йўлларидagi тўсиқларнинг бирини суриб ташласа, бошқаларини ҳар хил йўллар билан йўқ қиладилар. Бундай вақтларда улар ўз қобилиятларини, виждонлиликларини, халққа бўлган муҳаббатларини кўз-кўз қилиб қанчадан-қанча нутқ сўзлайдилар.

Трумэн бу қоидадан парадоксаль равишда мустасно бўлиб чиқди. Тақдирнинг ўзи уни поғонама-поғона бўйсунуш тартиби бўйича баландга кўтараётгандек эди. Гарчи, хабардор одамлар уни «Пендергастлар кишиси» бўлганини билсалар ҳам, демократларнинг партия аппарати унинг виждонли, тўғри, хиёнат ботқоғига ботмаган ва ҳукмронлик учун жон-жаҳди билан курашмайдиган одам сифатида обрўсини ҳар хил йўл билан қувватлайдилар. Рузвельт, Уоллесни вице-президент қилмоқчи бўлган эди-ю, аммо жанубдаги демократларнинг қатъий, пухта уюштирилган қаршиликига дуч келиб, Трумэнга рози бўлди, деган овозлар ҳам бор эди.

Европада уруш охирамоқда эди. Гитлер Германияси Совет қўшинлари зарбалари остида чил-парчин бўлаётган эди. Урушдан кейинги тузум масалалари энг йирик масалалар сифатида пайдо бўла бошлаган

эди. Айни вақтда Узоқ Шарқда бошқа нарса — Япония билан Америка уруш олиб борарди. Қўшма Штатлар унда кўп қурбонлар бермоқда эди. Рузвельтнинг ишончи бўйича, бу урушни фақат Совет Иттифоқининг ёрдами билангина ғалаба билан тугатиш мумкин бўларди.

Президент, Трумэнга ўхшаган одам унинг ташқи сиёсатига аралашмаслигини билар, уни бу масалалар мутлақо қизиқтирмасди. Аммо ўзининг виждонли, самимий, одобли америкалик сифатидаги мавқеи билан олий ҳокимиятнинг обрўсини янада кўпроқ мустаҳкамлаши мумкин эди.

Эҳтимол, Рузвельт мана шунинг учун Трумэнни танлаган бўлса керак. Айтмоқчи, Рузвельтга маълум даражада тазйиқ кўрсатилганлиги ҳам мустасно қилинмаган: йирик монополиялар Трумэнда ўз вакилини кўрганлар, халқ, аниқроғи, «ўртача америкаликлар» уни ҳеч қандай йўл билан монополияларга алоқадор деб ҳисобламаганлиги учун айниқса фойдалидир.

Трумэннинг ўжарлик қилаётганини эшитган Рузвельт, Ханнеган орқали миссурилик қайсарга хийла кескин гаплар айтди. Трумэннинг рад қилиши демократик партиядо бўлинишга олиб келиши мумкин, деб қайд этди президент.

Воқеа бундай бўлган эди: Ханнеганга Рузвельт телефон қилганида Трумэн унинг хонасида эди. Ханнеган ёнидаги меҳмони президентнинг жаҳлдор овозини эшитсин учун атайлаб телефон трубкасини қулоғидан нарироқ тутарди. Трумэн энди танлаши керак эди. У бир неча дақиқа у ёқдан-бу ёққа юрди, креслога ўтирди, сакраб турди, ўзи билан ўзи гаплашгандек нималардир деди. Ханнегандан ортиқ даражада қатъий турганлиги, Рузвельтдан эса у билан — Трумэн билан, шахсан гаплашиш, ўз мақсадларидан хабардор қилмоқ учун вақт топмагани учун гина қиларди.

Ниҳоят, Трумэн Ханнеган олдида тўхтади-да, пешонасига чиққан терни рўмолчаси билан артиб, маҳкум қилингандек овозда деди:

— Нима ҳам дердим, агар иш шундай экан, мен розиман.

Рузвельт, мен билан олдиндан шахсан суҳбатлашишга вақт топмади деб таъна қиларкан, Трумэн ўзида бундай таъналар учун тез кунларда бундан ҳам кучлироқ сабаблар бўлишини билмаган эди. Рузвельт шундан кейин то вафотига қадар вице-президент билан атиги икки мартагина, ўшанда ҳам қисқагина суҳбатлашди. Тўғри, Трумэн министрлар кабинетининг мажлисида доимо иштирок этар, аммо Рузвельт унда ҳеч қачон қатнашмас эди...

Трумэн, Рузвельт охири эсга олади — узоқ суҳбатлар учун таклиф қилади, ташқи сиёсат билан таништиради, бошқа мамлакат раҳбарлари билан бўладиган муносабатларнинг барча икир-чикирлари билан таништиради, келажакдаги ҳаракат режаларини биргалашиб муҳокама қилади, деб ҳали ҳам ишонарди.

Аммо унинг умидлари амалга ошмади.

1945 йил 12 апрель, пайшанба куни. Жоржия штатидаги Уорм-Спрингседа рассом Рузвельтнинг расмини чизишни тамомлаётганида гўё фалаж оёқларида турмоқчи бўлгандек тасодифан креслода чўзилиб қолди, томирлари тортишиб, титраб кетди ва гиламга йиқилиб тушди. Шу куни кечқурун ҳушига келмасдан Америка Қўшма Штатлари президенти вафот этди. Унинг сўнгги марта имзо чеккан ҳужжати Сталинга дўстлик ва виждонан ҳамкорликка ишонч билдирилган мактуби эди.

Врачлар Рузвельт устида бош эгиб, унинг жони узилганлигини тасдиқлаганларидан бир соат ўтгач, махфий хизмат агентлари Трумэн ёнига чошиб бордилар-да, яширин йўллар билан уни кўчага олиб чиқишгач ўқ ўтмайдиган қора ойнали машинага ўтқазиб, сирена овози остида Оқ уйга олиб келдилар.

«Буларнинг ҳаммаси қандай юз берди?» савол берди ўз-ўзига ниҳоят ёлғиз қолгач Трумэн. У ўзининг фикр ва туйғуларини тартибга туширмоқчи бўлди. У дилида бу сўнги соатда юз берган нарсалар туш ҳам ва тасаввур ўйини ҳам эмаслигига ишонмас эди. Буларнинг ҳаммаси қандай юз берди?

Мана бундай бўлган эди шекилли. Сенат мажлисидан кейин у Капитолий биносигадаги бўлмасида ўтириб, онасига мактуб битмоқда эди. Йўқ-йўқ, у бу мактубни ҳали мажлисга раислик қилиб ўтирганида ёза бошлаган эди — Қўшма Штатларда вице-президент айни вақтда сенатнинг ҳам раиси ҳисобланади. Висконсин штатидан сенатор, ўнг республикачи Уайли сўзлаётганди. Унинг сўзларини эшитмаса ҳам бўларди.

Ҳа, у яна мажлис чоғида ўз блокнотида ёзувлар қилаётгандек бўлиб, ҳақиқатан эса Индепенденсга хат ёзди, вайсақи сенатор устидан арз қилди ва онасидан эртага соат тўққизу ўттиз минутда радиони ишлатиб, ўглининг сенат раиси сифатида Жефферсон хотирасига бағишланган кунда миллатга мурожаат нутқини эшитишини илтимос қилди.

«Сенат раиси сифатида!» такрорлади Трумэн хаёлан. У деярли мискин ҳаяжон билан бу сўзларни энди сенат раиси эмас, Қўшма Штатларнинг президенти ёзмоқда деб ўйлади:

Мажлис тамом бўлганидан кейин, Трумэн Капитолий тепалигидаги конгресснинг худди ўша биносигадаги бўлмасига қайтиб келди. Унга вакиллар палатасининг скипери Рейборн икки марта телефон қилганини айтдилар. Трумэн унга телефон қилмоқчи эди, аммо Рейборн ўзи телефон қилди. Трумэнни ўз хонасига таклиф этиб, уни президентнинг матбуот бўйича секретари Стив Эрли шошилинич равишда излаётганини айтди.

Трумэн Рузвельтнинг секретари билан боғлашларини сўради. Эрли кескин, ҳатто қўпол гапирди. Афтидан у ўзининг ҳаяжонланганини яширмоқчи бўлса керак... Аммо Эрлининг хабаридан Трумэн одатдан ташқари ҳеч нарса сезмади, Эрли Трумэннинг ҳозир дарҳол Оқ уйга келиши ва марказий эшикдан президентнинг рафиқаси Элеонора Рузвельт хонимнинг хонасига кириши кераклигини лўнда қилиб айтди.

Трумэн шунда ҳам ҳеч нарса тушунмади. Президент епископ Атвудни дафн қилиш маросимида қатнашиш учун Уор-Спрингсдан қайтиб келибди деб ўйлади. Марҳум Рузвельтнинг дўсти эди. Бундан ташқари, Рузвельтнинг ўзи ҳам епископ Мангтиясининг фахрий Намояндаси унвонига эга эди. Хўш, ҳар ҳолда президент ўз вице-президентини бу қадар шошилинич, деярли сенат мажлиси чоғида чақириб олишга нима мажбур этди экан? Бу фикр Трумэннинг бошида яшиндай пайдо бўлдию шу заҳоти ўтиб кетди.

Оқ уйга келаётганида атрофида махфий хизмат агентлари одатдагидан ҳам кўп эканини сезмади.

Ўз хонасининг остонасида кутиб турган Элеонора Рузвельт унга нима деди? У қандай кўринишда эди? Трумэн унинг кўз ёрдамасини ҳам кўраб қолмаган эди.

— Гарри... президент вафот этди...

Кейин нима бўлди? Воқеалар тобора тездаётган эди. Назарида Трумэн ичкинагина, ночор, ҳимоясиз-у, тасаввур ва маҳшадли гирдоб, сўнги кўн ишида қолгандек туюлди.

Бундан ўнга келиб ва нима бўлганини сўради у Стив Эрлидан Оқ уйга дарҳол министрларни, конгресс раисини ва биринчи галда Олий суд раиси Карлен Стоунни чақирди. Уларнинг келиши қилди шекилли. Қўшма Штатларда ҳали ҳам ўша «Президент вафот этди» деган машъур сўзлар мароғиларди. Президентнинг вафотида, энди эса бевасини

ўраб олган одамлар ҳиқиллаб йиғлашар, додлар эдилар. У оқ рўмолчаларнинг йилт-йилтидан бошқа нарсани кўрмас эди.

Трумэн Индепенденсга телефон қилишга уриниб кўрди. Қайғуда ҳам, шодлик кунларда ҳам у яхши оилабоши бўлиб қолган эди. Телефонни узоқ вақт олмадилар...

Кимдир унга — кимлигини эслолмайди — Оқ уйда янги президент қасамёд қилиш тантанасида иштирок этиши керак бўлган расмий кишилар тўпланганини айтди.

Аммо тантана негадир бошланавермади. Трумэнга, тавротни топишолмаяпти, деб тушунтиришди. Оқ уйда аксига олиб лоақал бир нусха ҳам инжил топилмади.

Ниҳоят, инжилни ҳар бир америка меҳмонхонасининг истаган хонасида бўладиган оддий нашридан топдилар. Трумэн таврот қизил муқовадалигини эслади, холос.

Трумэн анъанавий қасамёд қилаётганида яқинда турган соатга назар солди: роппа-роса еттию тўққиз минут эди. Бунини у аниқ билади.

Трумэн бундан авваллари ҳам Оқ уйда кўп марта бўлган, аммо энди унинг эгаси сифатида, президент канцеляриясининг кўп сонли ходимлари ва соқчилари билан танишиб, бинони айланиб чиқди. Узининг узоқ айланиб чиқиши сўнгида у қўлини қисиб ёки кифтини қоқиб кўришган, бош ирғаб салом берганлардан ҳеч бири янги президентни ёқтирмаётганликларини сездди. Деярли ҳеч ким уни табрикламади, аммо ҳар бири у ёки бу тарзда Рузвельтнинг вафоти оғир йўқотиш эканлиги ҳақида гапирдилар.

Ўзлари қизил, мовий кўзли, бардам кўринишга уринувчи, дабдабалироқ кийинган «капалак» галстукли ва рангдор туфлидаги Трумэннинг ташқи қиёфаси ярим фалаж ва узоқ касаллик ҳолдан тойдирган марҳум президентнинг мутлақо акси эди. Оқ уйда у билан учрашганида ҳеч кимда ўзига нисбатан ҳурмат-эҳтиром ва қўллаб-қувватловчи аломат топмаганлиги, Американинг бошига тушган чексиз қайғу тўғрисидаги афсусланишдан бошқа нарсани эшитмаганлиги Трумэнда марҳумга нисбатан дилида ғазаб уйғотди. Рузвельтнинг атрофидаги содиқлари Трумэнга нисбатан тақдир тақозоси билан жўнгина ҳисоб-китобчидан баногоҳ миллионлаб одамлар тақдирини ҳал қилувчига айланиб қолган тасодифий одамга қарагандек қараётганларини у тушунарди. Трумэн шухратпараст, бадавлат, Капитолий тепаларининг «ўз одами» деб танилганига қарамай, ўрта ҳол яшашга ўрганганди. Автомобилни ўзи ҳайдарди, ҳеч қачон ҳайдовчиси бўлмаганди. Оёқ кийимини ўзи тозаларди. Билет керак бўлганда ўзи вокзалга борар ва ҳаммолдан пул аяб, чамадонини ўзи кўтарарди.

Оқ уй биносини кўздан кечириб юрар экан. Трумэн ўзини бу ерда кимнинг ва ниманинг вакили эканлиги ҳақида ўйлаганмиди? Агар унга ўша саволни берсалар, у албатта: «Америка Қўшма Штатларини, унинг жаҳондаги энг яхши ижтимоий системасини, америкаликларнинг барчасини биргаликда ва ҳар бирини айрим-айрим ҳолда ифода қиламан», деган бўларди.

Аммо буржуа оламининг давлат арбоби қандай йўл билан — қирғинбарот билан йўл очибми, очиқ, махфий, тўппа-тўғри ёки бошқа йўл орқали овоз беришлар биланми, тўнтариш ташкил қилибми, шериклари билан бегоналар кўзидан яширин, тамаки тутуни қоплаган хонада келишиб олиш йўли биланми — ҳокимият тепасига келмасин, бундай давлат арбоби ҳукмрон синфнинг хоҳиш-иродасини бажариши, унинг манфаатини ҳимоя қилиши муқаррар.

Бу синфнинг хоҳиш-иродаси ва манфаати бирор программ ҳужжатда акс эттирилиши шарт эмас. Бу синфнинг ўзи ҳам ҳамжиҳат бўлиши шарт эмас. Аксинча, бу синфда бир-бирига қарама-қарши

турган гуруҳлар капитални эгаллаш, демак, ҳокимиятни ҳам эгаллаш ҳуқуқларини ҳимоя қилиб жон-жаҳдлари билан кураш олиб борадилар. Трумэн, умуман, тасодифан президент бўлиб қолгани, ўзининг ҳақиқий хўжайинларининг иродасини адо этиб турган вақти давомидагина президент бўлиб қолажагини тушунар эди. Бу хўжайинлар — Америка монополиялари — уруш вақтида Европадан маҳрум бўлган ва бошқа савдо бозорларига ташна эдилар, жаҳон бозорларидан заифлашган рақибларини сиқиб чиқармоқчи эдилар. Америка жаҳон миқёсида иқтисодий ва демак, сиёсий ҳоким бўлишга интиларди — ахир Британиянинг аввалги қудрати бир умрга йўқолди, Совет Иттифоқининг ўзи эса, жуда катта талафотлардан кейин ёрдамга муҳтождир. Россия бутун Европа учун қонли синов бўлган иккинчи жаҳон урушида Қўшма Штатларга битта ҳам бомба тушмади, аммо Америка ҳарбий саноати бор қувват билан ишлаб, унинг корчалонларига афсонавий фойда келтирди.

Америка конституциясига биноан Рузвельт вафотидан сўнг фақат у — Трумэн президент бўлиши керак эди, бўлди ҳам. Агар у кўплаб катта ва кичик ишлар орасида энг муҳим нарсани эрдан чиқариб қўйса, ҳеч қандай конституция унга муваффақият қозонишида кафолат бера олмайди. Энг муҳим нарса эса шов-шувсиз; мансаб, орденлар ва имтиёзларга интилмайдиган, аммо жаҳонга ҳукмронлик қилиш орзусидаги Американинг махфий сирлари ичига кириб бориш ҳар кимга ҳам nasib бўлавермайди. Бу сирлар сеҳрли рақам қаторларида, акцияларнинг доимий ўзгариб турувчи йўналишларида, хорижий капитал жойлаштиришнинг тез ўсувчи миқдорларида яширинган. Трумэн Оқ уйда бўлган биринчи соатларида буларнинг ҳаммаси тўғрисида хаёл ҳам қилмаган бўлса керак. Энди уни, бундан кейин у ўзига ҳам, оиласига ҳам тегишли эмаслиги ҳақидаги фикр кўпроқ безовта қила бошлади. Бундан кейин у ўзини севмайдиган ва ҳурмат қилмайдиган одамлар орасида — мухташам, кўпхонали бинода яшашга маҳкум қилинган. Бундан кейин у оддий киши каби бу бинодан, Вашингтондан чиқиб кетиши, биржага кириши, барда ўтириши, севимли ўйини покерни истаган одами билан ўйнаши мумкин эмас.

Трумэннинг якка қолгиси келди. У Оқ уйнинг президент канцелярияси ва бошқа хизмат бюрolari жойлашган ғарбий қанотидан ҳозир бўм-бўш турган башанг хоналарга борди.

Иккинчи қаватга, қабул қилиш залига элтувчи кенг мармар зиналарнинг кўриниши Трумэнни сесканиб кетишга мажбур қилди. Бу зинадан рафиқаси Бесс билан қандай кўтарилишини тасаввур қилди: оркестр гумбирлайди. Ҳарбий-денгиз кучларининг қизил мундирдаги музикачилари президентни ва мамлакатнинг биринчи хонимини анъанавий „Hail to the chief“¹ марши билан табриклайдилар. Баланд бўйли икки гвардиячи иккита байроқни — президентнинг шахсий байроғи ва Америка Қўшма Штатларининг давлат байроғини кўтариб борадилар.

Трумэн кўп марта иштирок этган расмий қабул маросимларида ана шундай бўлган эди.

Бу муқаддас зиналардан ўзи ва Бесс энди президентнинг мулозимлари орасида эмас, тантанали маросим бошида ўтиши кераклиги ҳақидаги биргина фикрнинг ўзидан Трумэннинг аъзойи баданини титроқ босди.

У зинадан тез кўтарилиб, қабул қилиш залидан башанг ошхонага ўтди. Уни ҳозир жуда катта, ўнлаб кишиларга мўлжалланган стол, олтиндек товланувчи, парчадан тикилган дарпардалар ва ганчкор

¹ Лидерга шон-шарафлар (инглизча).

нақшлар билан безатилган шифтнинг улуғворлиги қизиқтирмас эди. У бу ерга Оқ уйнинг биринчи хўжайини президент Джон Адамснинг камин тепасига зарҳал ҳарфлар билан битилган сўзларини кўриш ва ўқиш учун келган эди. Бу — Адамснинг Америка президентларининг янги қароргоҳига кириш вақтида калима келтирган ибодат сўзлари эди:

«Мен самодан бу уйга ва ундаги кишига оқ фотиҳа бермоқни ёлвориб сўрайман. Фақат виждонли ва донишманд кишиларгина бу гумбаз остида туриб ҳукмронлик қилсинлар».

Трумэн бу тантанали сўзларни қайта-қайта ўқиб, узоқ вақт турди. Унга Адамснинг руҳлантирувчи овози эшитилгандек, ҳудди унга — Трумэнга деярли икки юз йиллик узоқликдан Қўшма Штатларнинг асосчиларидан бири оқ йўл тилаётгандек туюлди.

Бу уни тетиклантириб, мадад бергандек бўлди, аммо бир неча дақиқагагина, назарини Авраам Линкольн портретига кўчиргунчагина, холос. Портрет муаллифи Жорж Хилли Америка Қўшма Штатларининг ўн олтинчи президентини чуқур ўйга толган қиёфада тасвирлаган эди. Энди Трумэннинг Линкольннинг ўйга толиши билан иши йўқ эди. Уни бошқа фикр саросимага солди. Ахир, Авраам Линкольн қотил қўлидан ҳалок бўлган-ку! Авваллари оддий сенатор бўлганида Трумэн хавфсизликда яшарди. Энди-чи? Ким билади, эҳтимол, шу ерда Вашингтонда, Оқ уй яқинида қандайдир немис ёки япон кўпоровчиси Американинг янги президенти ҳаётига суиқасд тайёрлаётгандир.

«Йўқ, — қатъий деди Трумэн, — булар беҳуда ваҳималар. Худо мени президент қилишни хоҳлаган, унинг кўринмас қафти менинг елкамда! Мен яшайман ва мамлакатни бошқараман. Ҳазимнинг юксак тақдирга лойиқ эканлигимни исботлайман».

Трумэн бу сўзларни хаёлан айтди-да, хонадан тезда чиқиб кетди. У деворларига қизил ипак мато ёпиштирилган Қизил хонада тўхтади. Бу хона ўзига хос портретлар галереяси учун макон бўлиб хизмат қиларди. Бу ерда Американинг ҳамма президентларининг портретлари осиб қўйилган эди. Фақат Франклин Делано Рузвельтникигина етишмасди. Трумэн қачонлардир бу ерда, бўш жойда унинг ҳам ўз тасвири осилиб туришини беихтиёр ўйлади. Бу фикр уни хурсанд қилди ва шу заҳотиёқ чўчитиб юборди: Ахир, у вақтда ўлган бўлади-ку...

Трумэн фикрини чалғитиш учун президентларнинг юзларига тикила бошлади. Бу зотларда у оддий одамлардан фарқ қиладиган бирор нарсани кўрмоқчи бўлди. Аммо Вашингтондан бошлаб то Гувергача ҳамма президентлар унга тарки дунё назари билан боқардилар. Улар гўё ўзларига илтижо билан қараб қолган Қўшма Штатларнинг ўттиз учинчи президенти билан гаплашишни истамагандек, фикрлари ҳам англаширсиз эди.

Трумэн шарқий хонага ўтди. Бу ерда Оқ уй эга бўлган оригинал портретларнинг энг кўҳнаси — Жорж Вашингтоннинг портрети осиб қўйилган эди. Хонанинг ичкарасида бургут шаклидаги оёқларда улкан рояль турарди. Бу хонада машҳур пиониночилар, ашулачилар, скрипкачилар ўз санъатларини намойиш қилишарди.

Трумэн беихтиёр роялга яқинлашди, қопқоғини кўтарди, стулга ўтириб, қўлларини клавишларга қўйди.

У роялни ёмон чалмасди. Ешлигидан тиришқоқлик билан музика ўрганиши бекорга кетмади, мана энди бир неча аккордларни чалди. Деразалари дарпардалар билан беркитилган залда бу аккордлар заиф, бўғиқ оҳангда янгради. Трумэн эса гўё бу овозларни эшитишни кутмагандек баногоҳ қўрқиб кетди.

«Бу гуноҳ! — деб ўйлади у. — Мен марҳумнинг уйида гуноҳ қиляман-ку!»

Трумэн апил-тапил роялни ёпиб, стулдан турди, рояль қопқоғина

суяниб, кафтларини бирлаштирди. У ибодат қилди. Адамснинг сўзларини такрорлади. Худодан янги жабҳада куч-қувват, ақл-идрок беришни, душманларини, жумладан, ҳозиргина унга нафратланиб, афсусланиб ёки шунчаки такаббурлик билан қараган кимсаларни ҳам жазолашни илтижо қилди.

Трумэн ибодатни тамомлаб, ўзини яхшироқ, ишончлироқ ҳис қилди. «Энди ишга!— деди хаёлан у.— Мен президентман! Ишлаш керак! Энди ишга!»

Ўша куни кечқурун Трумэн министрлар кабинетининг мажлисини чақирди. Бу — фақат хабар тарзидаги мажлис эди. Трумэн министрларнинг ҳар бирдан ўз идораларидаги энг муҳим масалалар ҳақида қисқача гапириб беришни илтимос қилиб, дарҳол ишлар билан танишиб олмоқчи эди. У ҳарбий министр Генри Стимсоннинг америка-япон фронтига тааллуқли ахборотини жим ўтириб тинглади. Япония жонжаҳди билан қаршилик кўрсатар, таслим бўлиш ҳақида ўйламас ҳам эди. Давлат секретари Стеттиниус янги президентга шу қадар кўп масалаларни ёғдириб ташладики, Трумэн уларни базўр эслаб қолди. Гап, хусусан, «Қатта учлик»нинг бўлажак янги учрашуви ҳақида борарди. Ниҳоят, Қўшма Штатларнинг Германиянинг келажакига нисбатан муносабатини узил-кесил ҳал қилиш керак эди. Моргентау плани, хусусан, мағлуб мамлакатни бир неча кичкина давлатларга бўлиб юборишни назарда тутарди. Бу план ҳам узил-кесил улоқтириб ташланмаган-у, аммо Германияни келажакда Америкага тобе бўлган шерик сифатида иқтисодий жиҳатдан яхлит ҳолда сақлаб қолиш планига мутлақо қарама-қарши эди.

Трумэн жимгина министрлар ахборотини тинглади. «Ҳали ҳеч қачон,— ўйлади у,— Америка президентига бу қадар кўп мураккаб ва қарама-қарши масалаларни ҳал қилишга тўғри келмаган бўлса керак».

Трумэн тунги соат ўн бирдан кейин маълум бир қарорга келолмаганича мажлисни ёпди.

У чўзинчоқ, думалоқ — доира шаклидаги кабинетдан чиқиб кетаётган министрларнинг орқасидан Стимсоннинг, чамаси, чиқиб кетмоқчи эмаслигини сезганга қадар адоватли қараб турди.

Трумэн унга савол назари билан ва айни чоғда норози оҳангда боқди. У ҳарбий министрга ич-ичидан адоват билан қарарди. Стимсон биринчи жаҳон урушигачаёқ Қўшма Штатларнинг ҳарбий министри қилиб тайинланган эди. Уруш бошланганида эса Франциядаги экспедицион қўшинларда полковник эди. Худди ўша қўшинларда собиқ интендент Трумэн атиги суворийлар батареяси командири сифатида хизмат қиларди. Трумэн урушдан сўнг савдо жабҳасида ўз кучини синаб юрган вақтларда Стимсон Филиппини бошқарарди, кейин эса АҚШнинг Давлат секретари бўлган эди. 1933 йилда у сиёсатдан четлашгандек бўлган эди, аммо етти йилдан кейин Рузвельт унга яна ҳарбий министрлик лавозимини эгаллашни таклиф этди.

Аҳволнинг бир оз мураккаб томони шундаки, Рузвельт демократ, Стимсон эса, республика партиясининг фаол арбобларидан бири эди. Эҳтимол, Стимсонни ишга таклиф қилиш билан Рузвельт оппозициянинг оғзини ёғламоқчи бўлгандир. Бошқа нарса ҳам бўлиши мумкин: нейтралитет актининг душмани, Гитлерга қарши ғарбий демократия билан Қўшма Штатлар ҳамкорлигининг тарафдори, йирик ҳарбий мутахассис бўлган Стимсон энди, иккинчи жаҳон уруши бошланган вақтда энг муносиб шахс бўлиб чиқди.

Етмиш саккиз ёшли Стимсон хизматларининг ёрқин рўйхати, Рузвельт билан узоқ вақт қилган ҳамкорлиги — худди мана шулар Трумэнда бу озғин чолга нисбатан адоватли туйғу уйғотган эди.

Трумэн президент бўлганидан сўнг Оқ уйнинг эгаси ким эканини дарҳол кўрсатмоқчи бўлди.

— Мен докладингизни эшитдим,— деди у Стимсонни ўтиришга таклиф этиб.— Айтишим керакки, у менда яхши таассурот қолдирмади. Сизнингча, биз русларнинг ёрдамсиз Японияни тор-мор қилолмас эканмиз. Демак, биз большевикларнинг розилигисиз, яқин келажақда ҳам ҳеч қандай ташаббус кўрсата олмаймиз.

— Жаноб президент,— жавоб қилди Стимсон Трумэннинг қўполроқ оҳангда айтган сўзларини эшитмагандай бўлиб.— Мен сизга бир нарса ҳақида ахборот бериш учун қолдим...— Стимсон бир дақиқа жим турди.— Ҳарбий характердаги муҳим бир ҳолат юзасидан.

— Мен гапларингизни эшитиб, бу ҳолатларнинг ҳаммасини эътиборга олиб қўйдим,— деди Трумэн.

— Сизга хабар қилмоқчи бўлган нарсам— докладимда ҳам,— давом этди Стимсон,— бошқа докладларда ҳам тилга олингани йўқ. Қоғозга ишониш мумкин бўлмаган давлат сири бу.

Агар Трумэн бу сўзларни эшитаётиб соатига қараганида, унинг яқин йилларга мўлжалланган сиёсатининг бошланган вақти ҳисобини ҳар бир дақиқасигача аниқ эслаб қолган бўларди. Аммо Трумэн бундай қилмади. Стимсоннинг сўзлари унда бундай вазиятларда жуда ҳам табиий бўладиган заррача қизиқиш ҳам уйғотмади, аксинча, унинг газабини келтирди. Чамаси, унинг олдида яна бир оғир муаммони ҳал қилиш зарурати вужудга келганга ўхшайди.

— Қандай сир?— деб сўради совуққина қилиб Трумэн.

— Менинг вазифам, жаноб президент,— расмий оҳангда деди Стимсон,— сизга мамлакатда янги портловчи модда ишлаб чиқиш тамомланаётгани, тез кунларда уни синовдан ўтказиш мумкинлигини хабар қилиш...

Трумэн норозилик оҳангида кифтларини қисди. «Портловчи модда эмиш!— хаёлан такрорлади у.— Ҳарбий идоранинг пайсалдаги ишлари. Наҳотки, президент шундай ишлар билан ҳам машғул бўлса?»

— Нима бўпти?— деди у Стимсонга савол назари билан қараб.

— Бу алоҳида... нарса, жаноб президент,— секингина деди Стимсон.— Портловчи модда деярли... деярли... хаёлга сиғмайдиган кучга эга.

Трумэннинг бу соҳадаги билими бир пайтлар артиллерия батареясига командирлик қилган даражасидалигича қолган эди. Бундан ташқари у билардики, бу ҳақда газеталарда тез-тез ёзиб турардилар— немислар Лондонни бомбардимон қилиш учун «фау» деб аталган махсус ракета қўллаганлар.

— Бу портловчи модда билан нима қилмоқчисизлар?— деб сўради Трумэн.— Ундан снаряд ясамоқчимисизлар ёки бомбами?

— Бу саволга ҳозир жавоб беришим қийин,— деди Стимсон.— Тадқиқот ишлари бир неча йилдан бери олиб борилмоқда. Нақ қирқинчи йилдан бери. Шартли номи «Манхэттен лойиҳаси».

— Бунга Манхэттеннинг нима алоқаси бор?

— Бу ишларнинг, ҳеч бўлмаганда қурилиш ишларининг энг муҳим бошқарувчиси Манхэттен инженерлик округидир,— деб тушунтирди Стимсон.— Гап, жаноб президент, том маъноси билан оддий портловчи модда устида бораётгани йўқ. Айтайлик, қандайдир динамит, аммонал ёки тринитротолуолга ҳам ўхшаган нарса устида эмас. Олимлар фикрича, модданинг энергиясини олиш имкони туғилмоқда.

— Модданинг энергияси? — деб қайта сўради Трумэн.— Бу нима дегани? Қандай олимлар?

— Бу саволларга ҳам осонликча жавоб қилиш қийин. Жуда узоқдан бошлашга тўғри келади. Қисқаси, Гитлер ҳокимият тепасига

келгандан сўнг Германиядан кўп олимлар қочиб кетишди. Аксариси яҳудийлар.

Ҳар бир юз фоизли америкалик каби Трумэн негрларга, яҳудийларга ва умуман чет элликларга гайрилик ҳисси билан қарарди.

— Кейинчи?— сабрсизлик билан сўради у.

— Такрорлайманки, бу узоқ тарих. Чамаси, урушга қадар француз Кюри ва венгр Сциллард, моддани парчаланишга мажбур қилиш мумкин, деб тахмин қилган эдилар. Бўлиниш натижасида куч сусаяди... «Бу қандай сафсата?», яна баттар жаҳли чиқиб ўйлади Трумэн. У ҳарбий министрдан ҳозиргина қилган докладига қўшимча муҳимроқ бир изоҳ, масалан, америка-япон фронтидаги аҳвол тўғрисида жиддийроқ гап бўлишини кутган эди.

Бунинг ўрнига Стимсон мужмал қилиб муҳожир яҳудий олимлар, моддаларнинг парчаланиши ҳақида гапирди. Қўшма Штатлар президентининг бу парчаланишлар билан нима иши бор?

— Сиз буларнинг ҳаммасини содда ва аниқроқ қилиб ифодалаб беришингиз мумкинми? — сўради Трумэн.

— Жаноб президент, мен мутахассис эмасман, Сциллард ўттинчи йиллар охирида Штатларга кўчиб келган. Ферми ҳам.

— Буниси ким?

— Италиялик олим.

Тобора мураккаблашмоқда. Яҳудийлар, венгерлар, итальянлар... Ҳарбий министрнинг сўзига қараганда ҳатто қоғозга ҳам ишониш мумкин бўлмаган давлат сирини ахир кимнинг қўлида?!

Стимсон айтиб бераётган нарсаларининг моҳиятини президент тушунишга қодир эмаслигини англади. Устига устак, маърузаси, соддароқ қилиб айтганда, чалкаш характерда эканлиги унинг ўзига ҳам равшан эди.

— Жаноб президент, — хижолат бўлиб деди у. — Менинг ахборотим ҳозирча фақат тахминий. Ҳоят эҳтиётлик билан муҳофаза қилинадиган давлат сирларидан биттаси билан лоақал умумий белгиларда кечиктирмасдан таништириб қўйишни ўзимнинг бурчим деб ҳисоблаган эдим. Кейинчалик батафсилроқ хабардор бўласиз.

— Буларнинг ҳаммаси бемаънилик-ку, ахир Стимсон! — деди газабини босолмай Трумэн. — Гапингиздан ҳеч нарса тушунмадим!

Стимсон соатига қаради. Ун беш минути кам ўн икки эди.

— Жаноб президент, — деди ранжиган қиёфада Стимсон. — Жаҳондаги энг машҳур олимлар ишлаб чиққан лойиҳанинг моҳиятини наҳотки бир гап билан тушунтира олишим мумкин бўлса? Мен улар яратган қоғозларнинг мазмунини тушунишга уриниб кўрдим. Булар лойиҳанинг айрим томонларигагина тааллуқлидир, чунки бу лойиҳа ҳақида бугунча гапириш мутлақо ман этилган. Бу қоғозларнинг деярли ҳар бир сатри қачонлардир сиёҳ, қалам ёки бўр билан ёзилган формулалар ичидаги энг тушуниб бўлмайдиган математик ва кимёвий формулаларга эга. Лойиҳани амалга ошириш учун махсус лаборатория ва иккита завод яратилган. Уларда ўн беш мингтача одам ишлайди.

— Нима, лойиҳа сир бўлиб қолади, деб ўйлайсизми? — кинояли жилмайиб сўради Трумэн.

— Ҳа, сэр, ўйлайманки, умуман лойиҳа ҳақида унинг бевосита раҳбарлари ва шунингдек, мени ва Гровсни қўшганда мутлақо чекланган одамларгина биладилар.

Трумэн Стимсоннинг жавобини тингламасдан, у айтган нарсаларнинг ҳаммасига қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида ўйлаб кетди. Трумэн, номларини илгари умуман эшитмаган ва мутлақо хаёлий бўлган лойиҳани амалга оширмақчи бўлган олимлар ихтиёрига ҳарбий министрнинг ўз вақтида бу қадар кўп кишилар ва бу қадар

кўп миқдорда маблағ бергани учун таажжубланиш изҳор қилсинмикин?

Стимсон «портловчи модда» деди. Қандай портловчи? Динамит, аммонал ва бошқа аллақачон маълум бўлган портловчи моддалардан ҳам кучлироқмикин? Неча марта кучлироқ? Икки мартами? Уч мартами? Қандай нарса ўзи? Кукунми? Суюқликми? Чамаси, Стимсоннинг ўзи ҳам буни билмайди. Эҳтимол, куч ва маблағ сарфлашни дарҳол тўхтатиш тўғрисида буйруқ берган маъқулдир! Бу корхонанинг қачон ишга тушиши, қандай маҳсулот чиқариши мўлжалланмоқда, қандай фойда олиш назарда тутилгани маълум эмас-ку, ахир.

Иккинчи томондан қараганда, агар лойиҳанинг амалга оширилишига ўз вақтида рухсат берилган экан, наҳотки, қандайдир чет эллик каламуш олимларнинг фақат бемаъни ҳаваслари бунга сабаб бўлса?

Нихоят, Стимсоннинг лойиҳа билан фақат тор доирадаги шахсларгина таниш дегани Трумэнга етиб борди.

— Марҳум президент бу иш ҳақида хабардормиди?

— Турган гап,— ҳозиржавоблик билан деди Стимсон.

Трумэн, Рузвельт галати енгилтаклик қилган экан, демоқчи бўлди-ю, аммо бундай демади. Маълум вақтгача у ўтмишдошининг ҳар қандай ҳаракатини қоралашдан ўзини тийиб туришга қарор қилди.

Трумэннинг очикдан-очик ўз фикрини билдирмаслигининг бошқа сабаби ҳам бор эди. Рузвельт хаёлий эканлиги ойнадек равшан бўлиб турган лойиҳани шунчаки, жиддий асосларсиз маъқуллаши мумкинлигига у ишонмас эди.

— Буларнинг ҳаммасини инглизлар биладими,— деб сўради Трумэн.

— Умумий тарзда, сэр.

— Уларга ким хабар қилган? Рузвельтми?— бадқовоқлик билан сўради Трумэн.— Нима учун? Қандай мақсадда?

— Биласизми, сэр,— янги раҳбарининг аҳволини тушуниб, унинг олдида ўтмишдошини ҳам ҳимоя қилаётгандек оҳангда сўз бошлади Стимсон,— бу масаланинг ҳам маълум тарихи бор...

— Қисқа ахборот бера олишингиз мумкинми шу ҳақда?

— Ҳаракат қилиб кўраман. Гап шундаки, инглизлар моддани парчалаш ишига урушга қадар киришишган. Бунга қадар немислар шуғулланганлар.

— Давом этинг!

— Гитлер ўзига ёқмаган зиёлиларни таъқиб қила бошлаганда, улар Францияга кўчиб кетишган эди.

— Алоқани сезаётирман.

— Бир дақиқа эътибор беринг, сэр! Гитлернинг Францияга қарши ҳужум тайёрлаётганлиги тез кунда инглизларга равшан бўлиб қолди. Уларнинг разведкачилари махсус кемада немис олимларини ва уларда бўлган «оғир сув»нинг запасини Франциядан олиб чиқиб кетдилар.

— Қандай сув?— ажабланиб сўради Трумэн, гўё, хато эшитган бўлсам керак, деб ўйлаб.

— Оғир,— такрорлади Стимсон.— Афсуски, бунинг нималигини бутун тафсилоти билан тушунтириб беролмайман. Фақат шуни билманки, бу нарчасиз парчалаш ишларини амалга ошириш мумкин эмас.

— Англияга босқин хавфи туғилган вақтда Черчиллнинг қандайдир олимлар ҳақида ғамхўрлик қилишга вақти бўлган, демоқчимисиз?— ажабланиб сўради Трумэн.

— Бу сал аввалроқ бўлган, сэр. Бундан ташқари, чамаси, Черчилль ишнинг Германияда бошланганини билган ва немисларнинг бу ишни бари бир охирига етказишидан қўрққан бўлса керак. У ҳолда

Англия маҳкум қилинган бўларди. Агар портловчи модда Англияда қўлга киритилса, Черчилль русларнинггина эмас, бизнинг ҳам ёрдамизга муҳтож бўлмаган бўларди. Қисқа қилиб айтганда, бу инглизлар учун ҳаёт-мамонт масаласи эди. Шунинг учун ҳам улар курол яратиш устида иш олиб бордилар. У нарса «Трубкали қотишма» деган махфий ном олди.

«Оғир сув»дан кейин яна қандайдир «Трубкали қотишма»! Бу энди жуда ҳам ҳаддидан ошиш эди!

— Илтимос, илимона бемаъниликлардан ўзингизни тутсангиз,— деди кескин Трумэн.— Фақат фактларни келтиринг!

— Англия бомбардимон қилина бошлаганида Черчилль Британия ороллари узоқ ва кенг миқёсдаги илмий тадқиқотлар учун энг қулай жой эмаслигини тушунди. Бундан ташқари, олимлар кўп маблағ талаб қилдилар. Шунинг учун ҳам Черчилль лойиҳа билан президент Рузвельтни таништирди. Менимча, бу қирқ биринчи йил охирларида бўлса керак.

— Президент нима жавоб қилди?

— Уларнинг суҳбатида иштирок қилмаганман, сэр. Афтидан, президент ишларни Штатларга кўчиришни таклиф этган. Қирқ учинчи йилда (буни аниқ биламан) Рузвельт билан Черчилль битим туздилар. Бу битим Манхэттен лойиҳасида реал нарсаларга айлантирилди.

— Уша вақтдан бери ишни фақат биз олиб бордикми?

— Ҳам ҳа, ҳам йўқ, сэр. Бизнинг разведкамиз берган маълумотларга кўра, инглизлар ишни давом эттиришга ўзларининг «Империял Кэмикэл Индастри» концернлари базасида уриниб кўрганлар. Аммо уларда ҳеч нарса чиқмаган. Назарий проблемалар асосан ҳал қилинган. Оғирлик маркази технологияга, яъни ишнинг инженерлик томонига кўчирилган. Бу соҳада бизлар анча кучлироқ эдик. Марҳум президент буни яхши тушунар эди: Қисқаси, биз инглизларни амалий лойиҳада иштирок этишдан четлатиб юбордик.

— Демак, бўлажак синовлар ва барча бошқа нарсалар тўғрисида Черчилль ҳеч нима билмайdimи?— умид билан сўради Трумэн.

— Тўғри хулоса чиқардингиз, сэр.

— Руслар-чи?— сўради Трумэн Стимсонга хавотирли қараб.

— Ҳатто Черчиллдан ҳам махфий тутган нарсамизни Сталинга айтганмиз, деб ўйлайсизми?— истеҳзоли жавоб қайтарди Стимсон.

Трумэн индамай, аммо ошкора қониқиш билан бош ирғаб қўйди. Унинг кўнглида яна ўша мислсиз катта шахсий фойда келтириш мумкин бўлган йирик иш уни ошкор қилиб қўйиши мумкин бўлган, ундан ёмонроғи — потенциал рақиблик эҳтимоли бор шахсдан сир тутилмоғи лозим, деган талаб кўювчи ўша бизнесмен мантиқи ҳукмрон эди.

Масаланинги этик томони Трумэнни қизиқтирмас эди. Синов ўтказилганидан кейин унинг иттифоқчиси Черчилль нима деб ўйлаши унга бефарқ эди. Американинги бошқа иттифоқчиси — Сталиннинг бу хабарни қандай қабул қилишини тантанавор ички қониқиш билан тасаввур этди.

Бизнесмен ахлоқ ҳақида ҳаммага эшиттириб мулоҳаза юритиши мумкингина эмас, шундай қилиши шарт. Бу нарса уни атрофдагилар кўз олдида безаб кўрсатади. Аммо амалда ахлоққа суяниб иш тутадиган бизнесмен учун Трумэн сариқ чақа ҳам бермас эди.

— Америка олимларидан ким лойиҳада етакчи роль ўйнайди?— деб сўради у.

— Роберт Оппенгеймер.

— Муҳожирми?

— Америкалик. Бироқ немис муҳожирлари оиласидан.

— Унинг ўзи раҳбарлик қиладимизми бу ишларга?

— Йўқ, лойиҳанинг раҳбари бригада генерали Лесли Гровс.

Стимсон яна Гровс номини тилга олганида Трумэнга бу ном танишдек туюлди.

— Гровс?

— Ҳа, ҳа, сэр, ўша Пентагон қурилишига раҳбарлик қилган одам. Ўша вақтда у полковник эди. Биз ундан кўра гайратлироқ маъмурни топиш қийин деб ҳисобладик. Унга генерал унвони бериб, лойиҳага раҳбар қилиб тайинладик.

— Кимга тобе Гровс?— сўради Трумэн.

— Мен орқали сизга, жаноб президент.

Девор соати ўн иккига жом чалди.

— Эшитинг, Генри!— Америкача одат бўйича исмини айтиб мурожаат қилишга ўтиб, аста гап бошлади Трумэн.— Сиз ўша портловчи модда ақл бовар қилмайдиган кучга эга дедингизми?

— Тахминий ҳисоблашларга қараганда шундай.

— Демак, бу нарса билан қуролланган армия...

— Унинг амалда қўлланилиши ҳақида гапиришга ҳали эрта,— шоцилинч деди Стимсон. У Трумэн фикрининг қаёққа йўналтирилганини тушунди, прогматик фикр юритувчи президент.— Ҳар куни аҳборот бериб туришини талаб қилмасайди, деган фикр уни қўрқитган эди. Буни амалда қилиш мумкин эмас. Рузвельт вафотидан олдинроқ Стимсонга, лойиҳанинг амалга оширилишига ёрдам қил-у, аммо унинг ишига аралашма, деган кўрсатма берган эди.

— Гровс айтишича,— давом этди Стимсон,— ҳал қилувчи текширишларгача яна бир неча ой, эҳтимол ярим йил керак бўлар экан.

Аммо Трумэн Стимсонни эшитмагандек бўлди. У ўз дилида «ақл бовар қилмайдиган куч... Ақлга сиғмайдиган!», деб такрорларди.

Стимсон бу сўзларни айтганида, Трумэн уларнинг том маъносини тушунмаган эди. Энди бу сўзлар уни тамоман мафтун қилиб олди. «Ақл бовар қилмайдиган куч...»

Эҳтимол, худди мана шу сўзлар бугунги узоқ давом этган, чексиз машаққатли кун учун берилган мукофотдир. Эҳтимол, худди мана шу сўзлар Трумэн дуч келган қарама-қаршиликлар тугунининг йўл кўрсатувчи ипидир.

«Ақл бовар қилмайдиган кучга эга бўлган портловчи модда».

Стимсон айтган бу сўзлар Трумэннинг сиёсатини ҳозирнинг ўзидаёқ кўп йиллар олдиндан белгилаб берди, деб ўйлаш соддалик бўлур эди. Бу сўзлар унинг фикридан кўра ҳиссиётига кўпроқ таъсир қилганди. Аммо президент бу сўзларни дилида такрорлар экан, бари бир, бир қадар енгиллик ҳис қилди.

— Айтинг-чи, Генри,— тўсатдан сўради у Стимсондан,— ўттизинчи йилларни эслашимча, сиз давлат секретари вақтингизда Россия билан дипломатик муносабатлар ўрнатишга қаттиқ қарши чиққан эдингиз. Шундай эмасми?

Стимсон президентнинг нима демоқчи бўлганини тушунишга ҳаракат қилиб, унга ажабланиб боқди.

— Ўттиз учинчи йилда истеъфога чиққанман,— жавоб қилди у.— Марҳум президент мени қирқинчи йилда яна чақирди. Бу вақтга келиб Қўшма Штатлар аллақачон Россияни таниган эди.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди паришонлик билан Трумэн. Соатга қараб қўйгач, бошқача, одатдагича овозда давом этди:— Тунги соат ўн иккидан ўтди. Мен Америка президентлари ҳамиша ухлашга эрта ётадилар, деб ўқигандим.

— Шундай қилиб, сиз анъанани бузувчи биринчи президент бўласиз,— жилмайди Стимсон.— Айтмоқчи, бу менинг айбим.

— Ҳар қандай анъанани бузмоқ учун ҳамиша биринчи қадам за-

рур, — боягидек оҳангда гап қўшди Трумэн. — Муҳим хабарингиз учун ташаккур, Генри. Яхши ётиб тулинг.

Бундан кейинги кунларда ҳам ҳужжатларни ўқиганида ва министрларни қабул қилганида Трумэн ҳамisha портловчи модда ҳақида ўйлади. Генри Стимсон у нарса ҳақида умумий тарзда айтиб берди. Стимсондан кейин Оқ уйга чақирилган генерал Гровс бу нарса билан президентни анча батафсилроқ таништирди. У мутахассис олим бўлмагани учун ўзи ҳам чамаси у қадар яхши билмаган соҳага тааллуқли сўзларни ишлатишдан четланиб, Трумэн билан тушунарли тилда гаплашди. Гровснинг мулоҳазадаги кескин аниқлиги Трумэнга ёқиб тушди. Генерал ўз ишининг устаси эканлиги ва дўнг пешона зиёлиларни бўйсиндиришга қобиллиги сезилиб турарди, уларга қарши қамчи ва ширин сўз сиёсатини ишлатиш керак эди. Гровс Трумэнга ҳамма профессорлар — муҳожирлари ҳам, шунингдек америкаликлар ҳам машҳур олимлар ҳақида айтилган донишмандлик гапларга жавобан жасур генерал эътироз билан айтганича, бу «синиқ туваклар коллекцияси ҳам» унинг ишончли жиловидалигини билдирди. У ҳар қандай донишона вайсақиликдан жирканарди. Унга ишонса бўларди. Стимсон «ақл бовар қилмайдиган кучли портловчи модда» деган нарсанинг аҳамиятини энди тўлиқ тушунган Трумэн Манхэттен лойиҳаси ўтиб бўлмайдиган махфийлик пардаси билан қопланганига ишонч билан қониқиш ҳосил қилди. Мутахассислар қаерда бўлишларидан қатъи назар, портловчи механизм конструкцияси ва уни тайёрлашнинг технологик жараёнини ишлаб чиқувчи Лос-Аламосс лабораториясидами, лойиҳани амалга оширишни асосий маълумотлар билан таъминлаган Ханфорд ёки Клинтон заводларидами — Гровснинг ташаббуси билан яратилган қандайдир бўшлиқда ҳаракат қиладилар. Унинг фармойиши билан улар ташқи муҳитдан ажратиб қўйилганлар, ҳатто ўзаро ҳам муносабатда бўлиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Гровс ҳар бир мутахассисни кузатишнинг бутун бир системасини ишлаб чиқди ва Манхэттен лойиҳаси ичида, чинакам федераль ташкилотлардан мустақил разведка ва контрразведка хизматини вужудга келтирди.

Бу системани Трумэн тўлиқ баҳолади ва маъқуллади. У Гровснинг бўлажак синовларини тайёрлашда инглизларнинг ҳар қандай иштирок этишларини йўқ қилиш соҳасида қилган ишлари ҳақидаги сўзларини алоҳида қониқиш билан қабул қилди. Портловчи модда энди ҳеч қандай шубҳасиз бомба деб аталарди. Яна шу нарса ҳам фавқуллода муҳим эдики, лойиҳа руслар учун ғоят махфий бўлиб қолиши керак эди.

Стимсон дастлабки докладларида бўлажак синовнинг маълум муддатини айтмади. Гровс эса, афтидан, ўз муваффақиятига мутлақо ишонган эди. Президентнинг саволига у тўппа-тўғри синов уч ойдан кейин, жуда узоғи билан тўрт ойдан сўнг ўтказилади, деб жавоб берди.

Оқ уйда Трумэнга кўрсатилган нодўстона қабул унинг қўшимча куч-ғайрат манбаи бўлди. Узининг шахс, насибаси бутун шахс эканини исбот қилиш истаги уни тобора кўпроқ чулғаб ола бошлади. Америка Қўшма Штатлари унга аввалгидек улкан иқтисодий корхона бўлиб туюлди. У ўзи бу вақтга қадар алоқадор бўлганларидан бу корхона фақат миқёси, ғоят зўр иқтисодий қудрати ва бунинг устига қудратли ҳарбий кучга эга эканлиги билангина фарқ қиларди. Трумэн президент бўлганидан кейин худди энг катта банк ёки дунёнинг ҳамма мамлакатларида филиаллари бор энг таъсирли компаниянинг тепасида тургандек ҳаракат қилди. У мамлакатнинг саноат-иқтисодий ва молиявий имкониятларини ўрганишга киришди.

Аммо Трумэн ҳар қадамда қийинчиликларга дуч келарди. Қўшма Штатлар уруш ҳолатида эди. Янги президент ҳар дақиқада у ёки бу даражада жиддий қарорлар қабул қилиши керак эди. У Рузвельтнинг Сталин ва Черчилль билан ёзишмаларини ўқишга кўп вақт сарфлади. Черчиллнинг Ялта конференциясидан кейин Рузвельтга йўллаган мактуб ва телеграммалари унда айниқса кучли таассурот қолдирди. Уларда ғалаба америкаликлар ва инглизлар қўлидан чиқиб кетмоқда, агар энг шошилич тadbирлар кўрилмаса, руслар томонидан Европанинг босиб олиниши муқаррардир, деган маъно бор эди.

Трумэн авваллари ҳеч қачон Черчилль билан суҳбатлашган эмасди ва уни Оқ уйда қабул маросимлари вақтида баъзангина кўрарди, холос. Энди машҳур инглизнинг мактубларини ўқир экан, тўла, баъзан илтижоли, баъзан эса президентга дўқ билан мурожаат қилган овозини эшитгандек бўларди.

Трумэн учун бутун дунё иккига бўлинар эди, улардан бири — энг муҳими — Қўшма Штатлар эди. Иккинчи қисмини барча бошқа мамлакатлар ташкил этарди. Улардан баъзилари Трумэнга бир қадар тушунарли эди. Масалан, Буюк Британия қаерлардадир — узоқ яшовчи кекса қариндоши бўлиб туюларди. Уни ўзига яқин келтириш керак эмас-у, аммо у тўғрида ғамхўрлик қилиб туришга тўғри келарди. Ундан сўнг Франция эди. Трумэн бу мамлакатнинг қадимий тарихини ёшлигида тарихий асарларга қизиққанлиги сабабли ҳозиргисидан кўра яхшироқ биларди. Кейин Германия ва Совет Иттифоқи.

Трумэн парвардигорнинг ўзи Америка учун белгилаб берилган ролга жаҳонда Германия даъвогар бўлганини тушунган вақтидан бошлаб, гитлерчилар Германиясига салбий муносабатда бўла бошлади. У Гитлернинг ғалаба қилишини мутлақо истамас эди. Совет Иттифоқига келганда, тақводор христиан жаҳаннамни қандай тасаввур этса, Трумэн ҳам у мамлакатни шундай деб биларди. СССРнинг кўп йиллардан бери АҚШнинг иттифоқчиси эканлиги Трумэн учун ўзига хос тарихий бемаънилик бўлиб туюларди.

Черчиллнинг мактубларидан бу худобезор мамлакатнинг ўзи, агар жаҳон миқёсида бўлмаса ҳам, лоақал умумевропа миқёсида ҳукмрон бўлишга даъвогарлик қияпти, деган маъно келиб чиқарди. «Мана Рузвельтнинг сиёсати нимага олиб келди, — деди жаҳл билан ва ошкора ғазабланди ичида Трумэн, — Мана, машъум «ленд-лиз»нинг натижаси! Бизнинг қудратли рақибимизга айланадиган корхонага қанчадан қанча маблағ сарф қилдик. Албатта, — деб фикрини давом эттирди Трумэн. — Рузвельт машҳур шахс эди. Аммо кейинги йилларда кучайган хасталик шунингдек, инерция кучи Совет Иттифоқига бўлган муносабатини қайта кўриб чиқишга, русларнинг Европада иштирокидан хулоса чиқаришга халақит берди! Бу вазифа менинг зиммамга тушмадимикан? Америка президенти сифатида чиннакам тарихга кириш менга раво бўлмасмикан?»

Трумэн учун ҳақиқий Америка президентининг олиб борган сиёсати жаҳоннинг исталган бурчагида Қўшма Штатлар билан ҳар қандай рақобатни мустасно қилиши керак эди.

Американинг рақибларидан бири Япония бўлмоқчи эди. Трумэн японларни душман, хоин осёеликлар, маккорлик билан Пирл-Харборга ҳужум қилган ўзга сайёраликлар деб биларди. Японияни шафқатсиз равишда тор-мор қилиб ташлаш керак эди.

Аммо бу тор-мор қилишда Совет Иттифоқи ҳал қилувчи роль ўйнамоғи лозим эди. Трумэн Ялта конференциясининг протоколлари ва декларациясинигина эмас, Совет Иттифоқи билан тузилган махфий битимни ҳам диққат билан ўрганиб чиқди. Бу битим Трумэнга бунингсиз

ҳам етарли даражада чалкаш бўлиб туюлган вазиятни мураккаблаштирди, холос.

Асосий мураккаблик шундан иборат эдики, Япония тор-мор қилинганидан кейин Совет Иттифоқи Узоқ Шарқда орқа томондан ортиқ хавф солмасдан Европада тўлиқ ҳаракат эркинлигини қўлга киритган бўларди. Трумэн Черчиллга ўзи билан фикрдош эканлигини очиқдан-очиқ айтишга ҳали журъат қилолмасди. У Британия бош министрининг ўзбошимча феълени билар ва бирор қалтис ҳаракат билан сирни олдиндан очиб қўйиши, ҳамда Сталинини Англия билан ҳам, Қўшма Штатлар билан ҳам узил-кесил жанжаллаштириб қўйиши мумкин эди. Олдиндан, яъни Японияни Америка ва Совет Иттифоқининг умумий ҳаракати билан тўла тор-мор қилиш кўзда тутилган эди.

Трумэн Черчиллнинг аниқ режаларини билмоқ ва айтилиб вақтда Сталинининг шубҳаларини тарқатиб юбормоқ учун Дэвисни Лондонга, Гопкинсни эса Москвага юборишга қарор қилди.

Аммо у дилида Черчиллни ҳақ деб ҳисобларди. Унинг огоҳлантиришларига қулоқ солиш ва Совет Иттифоқининг Европани эгаллаб олишига йўл қўймаслик Трумэн учун биринчи навбатдаги муҳим вазифа бўлиб туюларди.

Аввало Польшани большевикларга бермаслик керак! Бу мамлакат Трумэн учун географик тушунчадан ортиқ нарса эмасди. Аммо у АҚШда бир неча миллион польшалик яшашини биларди. Ахир, булар келгуси сайловларда юз минглаб сайловчилар демак-ку!

У Оқ уйнинг тухумсимон-доира шаклидаги хонасида осилиб турган харитага узоқ вақт тикилиб турди. Европа бўшлигининг анча қисми, қарийб барча Шарқий Европа Совет Иттифоқига тааллуқли рангда бўялган эди.

«Ахир, бу ғайри табиий-ку!— хаёлан хитоб қилди Трумэн.— Наҳотки, Европа урушига Америка ўз ҳиссасини қўшмаган бўлса? У иттифоқчиларга ёрдам қилиб, юз миллионлаб доллар сарфлади, демак тўлов олиш учун барча ҳуқуққа эга. Бунинг устига Қўшма Штатлар энг мукаммал иқтисодий ва сиёсий ташкилотларга эга — тўлақонли, қудратли мамлакат. Тангрининг инояти билан Америка бандалари қийналган вайрона уйлар, дарахтлар куйдирилиб, оилалар тум-тарақай қилинган, неча йиллардирки, қотиллик инсонларнинг асосий касби бўлган жойларда христианлик ғояларини ўрнатишга даъват қилинган!»

Агар Совет Россияси Европани эгаллаш режасидан воз кечмаса, у ҳолда — Черчилль ҳақ!— уни мажбур қилиш керак!

Трумэн Совет Иттифоқининг иқтисодий ва ҳарбий аҳволини таҳлил қилувчи ҳужжатларни ўрганишга чуқур киришиб кўрди. Булар марҳум президентга йўлланган штаб бошлиқлари Комитетининг докладлари, меморандумлар, мактублар эди.

1944 йил 3 август куни ёзилган докладлардан бирида Трумэн қуйидаги сатрни такрорлади: «Япониянинг мағлубиятидан кейин Қўшма Штатлар билан Совет Иттифоқи яккаю ягона аъло даражадаги ҳарбий давлатлар бўлиб қоладилар... Гарчи АҚШ ўз кучларини океан ортидаги кўп районларга ташлаши мумкин бўлса ҳам, шунга қарамай, бу икки давлатнинг муносиб қудрати ва географик жойланишлари, ҳатто улардан бири Британия империяси билан иттифоқда бўлганида ҳам, уларнинг бири иккинчисини мағлубиятга учратишлари мустасно қилинади.»

Айтилиб вақтда Москвадаги Америка ҳарбий атташесининг бошлиғи генерал Дин янги президентга Совет Иттифоқининг иккинчи жаҳон уруши йилларидаги берган талафотлари кўплаб доллар миқдорни ташкил қилишини эслатди. Демак, руслар Американинг ёрдамига муҳтож бўлмай иложлари йўқ. Шунга кўра, Америка русларга нисбатан

сиёсатини шунга қараб белгилаши керак, деб ўз фикрини тасдиқлади генерал Дин. Американинг Москвадаги элчиси Гарриман, гарчи урушдан кейинги Америка-Совет ҳамкорлигининг фаол тарафдори бўлса-да, у ҳам, шундай восита бўлиши керакки, иқтисоднинг ёрдами билан Қўшма Штатлар Совет Иттифоқини тўлиқ жиловлаб олиши мумкин, деб ҳисобларди. Черчилль ўзининг навбатдаги мактубларида «Катта учлик»нинг учрашувини яна қаттиқ туриб талаб қилди. Унинг фикрича, бу учрашув вақтида Қўшма Штатлар билан Буюк Британия Совет Иттифоқига ўз талабларини баёнот тарзида қўйиши ва хусусан, Лондондаги поляк муҳожир ҳукуматини танишга уни мажбур этиши керак.

Марҳум президентнинг атрофидагилар орасида Трумэнга қандайдир дўстдай, айни вақтда вице-президент сайлови вақтида махфий рақобатчидек биргина киши бор эди, шекилли. Унинг номи Жеймс Фрэнсис Бирнс эди. У ҳарбий сафарбарлик Бошқармаси директори лавозимини эгаллаган эди. Трумэн билан Бирнс кўпдан таниш эдилар. Айниқса, Трумэн миллий ҳарбий программанинг молиявий томонини таҳлил қилиш бўйича сенат комиссияси раиси бўлган вақтида улар тез-тез учрашиб турардилар. Ақлли, тажанг, қўрс Бирнсни Трумэн ҳаммиша ҳурматларди. Уларнинг сиёсий қарашлари бир-бирларига тўла мос тушарди. Ҳар иккаласи ҳам Қўшма Штатлар жаҳонда энг мукамал сиёсий системалар, деб ҳисоблардилар. Бирнс ҳам Трумэн сингари рақамлар оламига, молиявий ҳисобларга алоҳида иштиёқ билан қарарди. Собиқ сенатор ва ҳозирги президент назарида бу хусусиятлар ҳақиқий ишчан кишиларни сафсатабоз, сиёсатдонлардан ажратиб турарди.

Биринчи марта Оқ уйни айланиб чиққанда, айтиш мумкинки, Рузвельтнинг тарафдорлари уни марҳум президентга нисбатан камситиб таққослаганларини на фақат ақли ва дили, балки бутун вужуд-вужуди билан ҳис қилган Трумэн министрлар кабинетини янгилашга қарор қилди. Ҳокимиятнинг энг муҳим мансабинини — давлат секретари лавозимини у Бирнсга топширди.

У ўз қарорининг тўғрилигига бир неча кундан кейин ишонч ҳосил қилди. Бирнс билан гаплашганида унинг Манхэттен лойиҳасидан яхши хабардор эканлигини билди. Чамаси, Бирнс ҳарбий министр айтган алоҳида шахслар доирасига кирса керак.

— Стимсон айтишича, портловчи модда ақл бовар қилмайдиган кучга эга эмиш, — деди Трумэн Бирнсга. — Гровс эса унинг кучи тринитротолуолнинг кучидан кўп марта ошиб тушади, деб ҳисобляпти.

— Портловчи модда!? — хитоб қилди қизиққон Бирнс. — Ахир, унинг ёрдамида бутун дунёни портлатиб юбориш мумкин!

Фақат Бирнс билан гаплашгандан кейингина Трумэн атом энергиясини озод қилиш ҳақида гап бораётганини тўла тушуниб етди.

Бунинг нималигини Трумэн аслида билмаган эди. У аллақачонлардир мактабдаги физика ўқитувчисининг ҳар қандай материя молекула ва атомлардан ташкил топиши ҳақида гапириб берганини элас-элас хотирлади.

Ўқитувчи оддий гугуртни кўрсатиб:

— Агар бу гугуртдаги мавжуд атомларни бирлаштириб турган куч бирдан озод қилинса, бизнинг шахримиздан ҳеч нарса қолмаган бўларди, — деган эди.

Ушанда Трумэн буни, шунчаки бир эртақ, деб қабул қилган ва тезда унутиб юборган эди. Энди Гровсдан кейин Бирнс унга жуда катта олимлар, инженерлар ва ихтирочилар коллективининг оддий портловчи модда эмас, ниҳоят катта кучга эга авиабомба яратиш устида олиб бораётган гоят зўр ишлари ҳақида гапириб берди. Трумэн

бу гапларни эшитаркан, ўзини мўъжизотлар мамлакатига тушиб қолгандек ҳис қилди.

— Гровс ҳаммаси яқин ойларда тайёр бўлишлигини айтди, — деди у.

— Илгари Гровс муҳлатни аниқ айтмаган эди. Эҳтимол, бу муҳлатда ишни тугатолмайман, деб кўрққан бўлса керак, — кулимсираб жавоб қилди Бирнс. — Ҳа, менга ҳам ҳал қилувчи синов режалаштирилаётгани маълум. Эҳтимол, у чиндан ҳам бир неча ойдан кейин бўлса керак. Агар ҳаммаси муваффақиятли ўтса, бомба тайёрлаш техниканинг иши бўлиб қолади.

Трумэн жим ўтирар, лаблари билинар-билинемас қимирларди. У ўз ўтмишдошларидан бирортаси ҳатто орзу ҳам қилмаган устунликка эга Қўшма Штатларнинг ягона президенти бўлаётганлиги учун парвардигорга минг қатла шукрона айтаётган эди.

Тўсатдан кўфрона фикр дуоғўйликни бузди.

— Руслар-чи? — сўради Трумэн. — Гровс ахборотнинг четга чиқиб кетиши тўлиқ мустасно қилинади, деганди. Бордию улар ҳам...

— Бу реал нарсас эмас, Гарри! — дарҳол тушуниб жавоб қилди Бирнс. — Бутун шу йиллар давомида руслар немислар билан фақат танклар ва самолётлар миқдори билан тенглашишга уриндилар, холос. Ниҳоят, улар тенгликка эришдилар, ҳозир эса бир оз устунликка ҳам эгалар. Аммо Манхэттен лойиҳаси миллиардлаб доллар талаб қиларди. Буни руслар қаердан олади? Биз Европанинг энг яхши олимларига эгамиз, ишга киришганимизда немислар Москва бўсағаси билан Петрограднинг чеккасида турган эдилар. Манхэттен лойиҳасига ўхшаган нарсани яратмоқ учун уларга кўп йил керак бўлади.

— Демак, бомба тайёр бўлгани ҳамоно бир зарба билан Японияни тугатар эканмиз-да? — эҳтиёткорлик билан сўради Трумэн. У «руслар-сиз ҳамми?» демоқчи эди-ю, аммо айтмади.

— Ишончим комилки, Гарри, ҳозир анча кенгроқ фикр юритишингиз керак, — насихатомуз деди Бирнс. — Эсингизда борми, нима учун руслар Қрим кампаниясида ютқизиб қўйдилар? Чунки инглизлар ўша вақтдаёқ буғ двигателли флотга эга эдилар. Руслар эса ҳамон елканлардан фойдаланишарди. Бугунги оддий қуролланиш билан Гровс тайёрлаган қурол ўртасидаги фарқ елкан билан буғ двигатели ўртасидаги фарққа нисбатан юз, ҳатто минг марта кўпдир. Бундан тегишли хулоса чиқариб олинг, мистер янги президент! — тантанавор сўзини тугатди Бирнс.

Аммо бу ҳақда Трумэнга эслатишнинг ҳожати йўқ эди. У аллақачон хулоса чиқариб олганди. Ривоятга ишониш мумкин бўлса, Искандар Зулқарнайн гордий тугунини ечиш ўрнига — унга қадар ҳам кўплар беҳуда уриниб кўришган, — уни шартга кесиб ташлаган эди. Энди парвардигорнинг ўзи оламдаги барча гордий тугунларни чолиб ташлашга қодир бўлган ғоят ўткир шамширни Трумэннинг қўлига тутқазди. Бирнс ҳақ; ҳозир кенг кўламда фикр юритмоқ керак. Рузвельтнинг Сталинга ён беришга мажбур бўлган ва Черчиллни ҳам шундай қилишга кўндиришга тўғри келган вақтлар ўтиб кетди. Энди барча уруш ва тинчлик проблемалари Қўшма Штатлар айтадиган «ҳа» ёки «йўқ» деган қисқа сўзлар билан ҳал қилинади!..

Трумэн бутун ҳаёти давомида мўътадиллик, эҳтиёткорлик ва вазминликни тарғиб қилиб келган. У, Искандар Зулқарнайн, Юлий Цезарь ёки Гитлерга ўхшаганлар вақтида ўзларини тутиб ололмаганликлари учун ҳалокатга учраганлар, деб такрорлашни яхши кўрарди.

Агар биринчи ва иккинчи ўринлардан бирини танлаш мумкин бўлса, у ҳамини иккинчисини эгаллаш керак, деб тасдиқларди.

Энди у биринчисига даъвогар эди.

Ҳозиргача Трумэннинг, оламда ҳеч нарса янги эмас, дунёда содир бўладиган ҳар қандай нарса қачонлигидан қатъи назар рим императорлари Клавдийдан Константингача ўтган даврлардаёқ рўй бериб бўлганлигига ишончи комил эди.

Энди у жаҳон тарихи кўрмаган янги давр бошланишида иштирок этмоқда. Бу янги тарихнинг ҳукмдори худди унинг ўзи бўлиши керак эди.

Трумэн Бирнс билан гаплашгандан сўнг қаттиқ ҳаяжонда эди. Черчилль, Қўшма Штатлар билан Буюк Британия Сталиндан «Қатта учлик»нинг дарҳол учрашувини биргаликда қатъий талаб қилсин, деб унга кетма-кет телеграмма ёғдиришда давом этарди. Британия бош вазири барча телеграммаларида ҳар қандай сусткашлик ҳалокатли бўлиши мумкин, деб эслатарди. Ҳозир энг муҳими Польша масаласидир. Европада кучларнинг янгидан жойланиши урушдан кейинги Польшанинг ким билан — Ғарбий демократия биланми ёки Совет Россияси биланми—бўлишига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Бундан ташқари, Ялтада ўзаро шартлашиб олинган Сан-Франциско конференцияси яқинлашмоқда эди. Унда «тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш учун» янги халқаро ташкилот таъсис этилиши керак эди.

Шу сингари барча проблемалар президентдан дарҳол қарор қабул қилини талаб этарди. Аммо Манхэттен лойиҳаси амалга оширилганига қадар сирни эҳтиёт сақлаш керак: бадгумон Сталинни мутлақо қўрқитиб юбормаслик ва қайсар Черчиллни бир амаллаб ушлаб туриш лозим эди. Трумэн янги жаҳон сиёсатини Сан-Францискодаги совет делегациясининг бошлиғи Молотовни Вашингтонга чақиритиб бошлади. Бўлажак учрашувнинг тафсилотларини ўйлар экан, Трумэн ўзини эҳтиёткорлик билан айни вақтда кескин тутишга қарор қилди. Бир томондан Қўшма Штатлар Совет Иттифоқи билан кейинги вақтларда кескинлашиб кетган муносабатларини асил ҳолига келтирмоқчи эканини кўрсатиш (бу ҳақда Молотов Сталинга бериши керак бўлган мактубни Трумэн ёзган эди), иккинчи томондан, энг муҳими мана шунда эди, Рузвельтнинг номи билан боғлиқ большевистик Россияга муросали муносабатда бўлиш даври энди ўтиб кетганлигини эҳтиётлик билан русларга писанда қилиб қўйиш керак. Урушдан кейин жаҳонга ким ҳукмрон бўлиши кераклигини билиб қўйиш вақти етган эди.

Учрашиш олдидан Трумэн, американинг президенти совет министрига агар яқин вақтларда бармоғининг бир ҳаракати билан унинг мамлакатини ер юзидан йўқ қилиб юбориши мумкин, деб шартга айтса, нима бўлишини ўзича тасаввур этишга уриниб кўрди...

Аммо ўз-ўзидан тушунарлики, у ҳеч қандай баёнот, ҳатто бу хилда ишора қилиш нияти ҳам йўқ эди. Сир—маълум вақтгача сирлигича қолиши керак. Россияни чўчитиб қўймаслик лозим. Ўзчиллик гарчи кўринишда бўлса ҳам сақланиши керак. Америка Қўшма Штатларининг омадли соати яқинлашган, аммо ҳали унча вақт бор эди.

Трумэн доира шаклидаги залга кириб келган Молотов истиқболлига тетик, кескин бир неча қадам ташлади. У бутун ташқи кўриниши орқали ўзи билан жисмоний заиф, марҳум президент ўртасидаги фарқни қайд қилмоқчи бўлгандек эди. Молотовнинг қўлини атайлаб қаттиқ қисиб, қисқа ишора билан совет халқи комиссарига креслони кўрсатди. Молотов, унинг таржимони Павлов, Вашингтондаги совет элчиси Громико, давлат департаментининг вакили Болен (рус тилини яхши биларди) ва штаблар бошлиғи, Америка комитетининг раиси адмирал Леги ўз жойларига ўтирдилар. Фақат шундан сўнггина Трумэн ҳам ўз жойига ўтирди. У Молотовга психологик тазйиқ кўрсатишни дарҳол бошламоқчи бўлмади. Аввало Трумэн Совет Иттифоқи билан ҳамкор-

лик қилишдан манфаатдор эканликлари ҳақида қисқача нутқ сўзлади. Шундан сўнг бамисоли норози бошлиқ ҳузурига гуноҳкор тобесини чақиртиргандагидек оҳангда совет меҳмонига мурожаат қилди:

— Аммо, мистер Молотов,— деди у, суҳбатдошига жиддий боқиб,— баъзи бир нарсалар муносабатларимизни мураккаблаштириб юбормоқда. Масалан, мен Польша масаласида ҳеч қандай силжиш рўй бермаганини эшитиб, ранжидим.

— Биз ҳам бундан афсусланамиз,— осойишта жавоб қайтарди Молотов.

Ўтирганларнинг ҳаммасига равшан эдики, Трумэн билан Молотов ўз сўзларига тўғридан-тўғри қарама-қарши маъно берардилар. Польша масаласидаги келишмовчилик учун айбни Трумэн Совет Россияси зиммасига қўяр, Молотов бўлса, ўз-ўзидан маълумки, Қўшма Штатларни назарда тутган эди.

Трумэн шакўр кўзлари билан Молотовнинг бепарво юзига диққат билан тикиларди. Трумэнга бу рус кишиси ҳақида, у Сталиннинг энг яқин сафдоши бўлиб, ўз раҳбаридан расмийлиги ва ташқи кўринишда илтифотсизлиги билан фарқ қилади, дейишганди.

— Мен марҳум президентимизнинг мистер Сталин билан ёзишмаларини жиддий ўқиб чиқдим,— яна гап бошлади Трумэн.— Хусусан, вафотидан бир оз олдин, апрелда, президент Рузвельт маршалга, бизнинг мамлакатимиз Америка халқи қўллаб-қувватлайдиган сиёсатнигина олиб бориши мумкин, деб ишора қилган эди.

Молотов креслонинг суянчигига тегмасдан, тўғри ўтирарди. Унинг кўзлари шавқсиз, тухум шаклидаги кўз ойнаги орқали бепарво боқиб турарди. Жилмайиш ҳам, хиёл бош иргаш ишораси ҳам йўқ эди.

Бу Трумэннинг жаҳлини чиқарди. У бир оз овозини баланд кўтариб, давом этди:

— Ташқи муносабатлар соҳасидаги ҳар қандай тadbирларимиз конгресснинг тасдиғига муҳтож. Агар сайловчилар қўллаб-қувватламасалар, бирор қарорни конгрессдан ўтказишга ҳеч қандай умид бўлмайди.

Буюк Британиянинг бош министри ва мен, сиз билсангиз керак, Польшанинг бўлажак ҳукумати ҳақидаги биргаликдаги истагимизни Москвага юборганмиз. Жавоб қилишга ваколатингиз борми?

— Совет Иттифоқи ҳукумати,— хиёлгина дудуқланиб гапирди Молотов,— Польша масаласида, шунингдек бошқа ҳамма масалаларда Ялта конференцияси қарорларига амал қилади. Биз биргаликда қабул қилинган қарорларга амал қилишни ўзимизнинг шарафли бурчимиз деб ҳисоблаймиз. 1 апрелдаги мактуб масаласига келганда, маршал Сталин унга 7 апрелда жавоб қайтарган.

— Аммо иш жойидан қўзғалгани йўқ,— сабрсизлик билан деди Трумэн.

— Агар у жойидан қўзғалмаган экан,— вазмин жавоб қилди Молотов — фақат шунинг учунки, Ялта қарорлари бажарилмаган.

— Қим томонидан?— кескин сўради Трумэн. Саволни бериб бўлгандан сўнг Легининг огоҳлантирувчи назар ташлаганини сизди. Адмиралнинг кичкина, чуқур кўзлари оқарган салқи қошлари тагидан унга танбеҳли боқиб турарди.

«Бу яна нимаси!— хаёлан сўкинди Трумэн.— Нима учун нутқимни безаб ўтиришим керак? Бу одам Кремлдаги йўлбошчисига етказсинки Оқ уйда янги давр бошланган!»

Молотов хиёлгина кафтини кўтарди-ю, аммо дарҳол аввалгидек сергак ҳолатга қайтди.

— Совет ҳукумати Ялта битимини оғишмай бажармоқда, — осойишталик билан деди у.

Бу — битимни унга имзо чеккан бошқа томон бажармаётганига очикдан-очик шама қилиш эди.

— Бироқ Ялтада Польшада янги муваққат ҳукумат тузилади деган битимга келинган эди-ку. Ҳукумат...— Трумэн суҳбатни аниқ таржима қилаётган Боленга савол назари билан қаради.

— Миллий бирлик ҳукумати,— шошилиныч қўшиб қўйди Болен.

— Худди шундай. Миллий бирлик,— маънодор қилиб деди Трумэн.— Бу — ҳукумат составига чет элдаги полякларни киритишни назарда тутди.

— Ва Польшанинг ўзидаги демократик арбобларни ҳам,— цитата келтираётгандек давом этди Молотов.

— Бироқ ҳукумат ҳалигача тузилмаган-ку!— хитоб қилди Трумэн.

— Ҳа,— Молотов бошини салгина эгди,— инглизлар ва афтидан, америкаликлар томонидан ҳам кўрсатилаётган қаршилиқ натижасида.

Трумэннинг асабийлашиши тобора зўрайиб борди. У қандайдир спектаклга ўхшаш нарсга кўрсатиб, бу билан Молотов ва Громикодагина эмас, учрашувда ҳозир бўлган америкаликларда ҳам таассурот қолдирмоқчи эди. Аммо бу режа очикдан-очик барбод бўлди.

Устига устак, четдан қаралганда Трумэн зарбалари мўлжалга бориб тегмасдан, ўзига қайтиб тегаётган жанжалкаш, кеккаймачоқ, аммо бесўнақай ёш бола бўлиб кўринарди. Ҳар ҳолда, Леги президентга дангал гинали боқарди.

— Гап ҳукумат ҳайъати хусусида кетяпти...— майинроқ гапиришга ўтди Трумэн.

Молотов гўё суҳбатдошининг фикрини тугатиш заруратидан қутқармоқчидек деди:

— Худди шундай. Биз Югославия ҳукумати ҳайъати хусусида битимга келдик. Нима учун худди шу форма Польшага нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин эмас? Маршал Сталин мана шунга тушунмаяпти!

Трумэн ўз навбатида харифи гапини бўлмоқчи эди, аммо Молотов биринчи марта бир оз жонланиб, гўё президентни тўхтатмоқчидек тиззасидан қўлини кўтарди. Энди оғзини жуфтлаган Трумэн гапиролмай қолди. Молотов худди гап тушунмайдиган ўқувчига муомала қилаётгандек осойишта, дона-дона қилиб, давом этди:

— Биз бир неча марта Совет Иттифоқи Польша билан умумий чегарадош ва унга Польшада қандай ҳукумат — демократик ва лояль ҳукуматми ёки Лондондагига ўхшаш очикдан-очик душман бўлишлиги мутлақо фарқсиз эмаслигини айтган эдик. Ялтада Совет Иттифоқининг бу масаладаги тутган ўрни қонуний деб тан олинган эди. Менинг тушунишимча, энди Ялта қарорларидан узоқлашишга ҳаракат қилиб кўрилмоқда.

Бу Молотовнинг учрашув вақтидаги гапирган энг узун нутқи эди.

Трумэн: «Жин урсин-э!— деб бақириб юбормоқчи,— Польшада бизга ёқадиган ҳукумат бўлади. Сталиннингизга бориб айтинг!» демоқчи эди, аммо ўзини тутди.

— Қўшма Штатлар ҳукумати Қримда эришилган битимни бажаришга тайёрдир,— расмий оҳангда деди у.— Аммо биз Совет ҳукуматининг ҳам худди шундай қилишини талаб этамиз. Биз кўчада бир томонлама ҳаракат бўлишини истаймиз.

Бу жумлалар унинг калласига тўсатдан келиб қолди. Албатта, у ўттиз йил ўтгандан кейин худди шу жумлалар Қўшма Штатларнинг ташвиқий арсеналига киришини олдиндан кўра билиши мумкин эмасди. Трумэн столдан бир варақ қоғоз олиб, уни Молотовга узатаркан:

— Фикрлашиб олдик, деб ҳисобласак ҳам бўлади. Мана, бу мен

бугун кечқурун матбуотимизга бермоқчи бўлган пресскомюнике,— деди.

Молотов қоғозни ўқиб чиқиб, қарши эмаслигини айтди ва уни Трумэнга қайтарди. Трумэн бу вараққа алмаштираётгандек СССР ми-нистрига чарм папка узатди.

— Бу мактуб,— деди у,— маршал Сталинга беришингизни илтимос қиламан.

Трумэн ўрнидан турди. Бошқалар ҳам жойларидан қўзғалдилар-да, президент билан хайрлашиб, ташқарига йўналдилар. Хонада фақат адмирал Леги қолди.

— Хўш, қалай?— бетоқатлик билан сўради адмиралдан Трумэн.

— Агар бир ҳолат ҳисобга олинмаса, учрашув натижасиз тугар-ди,— жавоб қилди у.

— Нимани назарда тутяпсиз?

Кекса адмирал қуюқ, пахмоқ қошларини салгина кўтариб қўйди. — Русларнинг ўз қарорларидан чекинмаслигига ишонч ҳосил қил-дингиз. Мен поляк ҳукумати масаласини назарда тутяпман.

— Уйлайманки,— деди Трумэн,— Молотов ҳам баъзи нарсаларда ишонч ҳосил қилди. Хусусан, биз руслар билан ади-бади айтишиб ўтирмаслигимизни билди. Умид қиламанки, мен буни уларга кўрсата олдим.

Леги пича сукут сақлаб:

— Сиз Россияга нисбатан сиёсатни тубдан ўзгартирмоқчимисиз, мистер президент?— деб сўради кейин.

— Ҳозир мамлакатимиз эга бўлган устунликдан фойдаланмасам тарих мени ҳеч қачон кечирмайди,— тантанавор деди Трумэн.

Леги диққат билан унинг кўзларига тикилди.

— Бомбани назарда тутяпсизми?— секин сўради у.

— Албатта.

— Мистер президент,— секин, аммо таъкидлаб давом этди Леги.— Менимча, сиз кейинги вақтларда сохта ахборот таъсирида ҳаракат қил-япсиз.

— Нимани назарда тутяпсиз?— қоғоғини уйди Трумэн.— Менга аниқ маълумки, ишлар тез суръатлар билан бормоқда ва тезда тугай-ди. Мабодо сиз, Стимсон ҳам, Бирнс ҳам, Гровс ҳам сизни алдаяпти, демоқчи эмасмисиз?

Леги кифтларини қисди.

— Билишимча,— деди у,— ишлар ҳақиқатан ҳам тўла қувват би-лан олиб борилмоқда. Аммо сэр, портловчи моддалар бўйича эксперт бўлганим учун сизни ишониришга журъат қиламанки, жин ургур ўша ноёб бомба лаънати профессорлар ўйлаб чиқарган бўлмагур гап, улар ҳозирнинг ўзидаёқ хазинанинг миллионлаб долларини киши билмас совуришди, бундан кейин ҳам яна совуришмоқчи. Бу нарса ҳеч қачон портламайди! Менинг чин фикрим шу!

...Леги Трумэнни эсанкираган ҳолда ташлаб чиқиб кетди. Прези-дент кимга ишонишини ва нима қилишини билмай қолди.

Ҳарбий ишлар соҳасида бу қадар обрўли бўлган адмирал Легидек одамнинг, Манхэттен лойиҳаси амалга ошириб бўлмайдиган нарса, деб тасдиқлаши қатъий ҳаракат қилишни талаб этарди.

Трумэн илмдан хабарсизлиги туфайли масаланинг тагига етишга қодир эмас эди. Аммо кимга ишониш керак: Гровсгами ёки Легигами? Бу саволга бериладиган жавобга ниҳоятда кўп нарса боғлиқ эди.

Нуфузли комиссия тайинлаш керакми? Аммо кимлардан иборат бўлади у комиссия? Ҳозир лойиҳа устида ишлаётганларданми? Аммо улар холис хулоса чиқармасликлари мумкин. Комиссияга янги киши-ларни киритиш эса махфий сирни ошкор қилиш деган гап. Бундан таш-

қари, бундай комиссиянинг тузилиши президентнинг Стимсон ва Гровс билан ораларини бузиб қўймасмикин?

Трумэннинг лойиҳа раҳбарлари билан ўтказган давомли кенгашидан сўнг бари бир комиссия тузилди. У «Муваққат ҳарбий-сиёсий комитет» номини олди. Комитетга Стимсоннинг ўзи бошчилик қилди. Унга Гровс, Манхэттен лойиҳаси илмий тадқиқотлари бўлимининг бошлиғи Буш, яна бир олим — Коннэн, шунингдек, генерал Стайер билан вице-адмирал Тернелл кирдилар. Уларнинг ҳаммаси ишга раҳбарлик қилишда иштирок этдилар. Энг муҳими, бу номзодларни киритишга Стимсон ҳам, Леги ҳам рози бўлдилар. Шундай қилиб, гарчи, у қадар узоқ бўлмаса ҳам, бомба келажак иши бўлиб қолди.

Аммо Трумэн олдида вужудга келган кўп масалаларни дарҳол ҳал этиш керак эди. Бу аввало халқаро муносабатлар масаласи, шу жумладан, Совет Иттифоқи билан муносабат масаласи эди.

Трумэн Черчиллнинг маслаҳатларига амал қилиб, русларнинг Европада бундан кейинги олдинга силжишига куч билан тўсқинлик қилишга журъат этолмади. Сталинга тезроқ «Қатта учлик»ни чақиришга таййик кўрсатсамикан? Аммо бу агар, Қўшма Штатлар русларга ўз шартларини бажаришни қатъий талаб қилсагина натижа бериши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, Американинг қанчалик тез янги, қудратли қуролга эга бўлишига боғлиқ. Мутахассислар уни нима деб атаса атайверсинлар — «портловчи моддами», «бомбамми», «ноёб бомбамми», фақат у нарса уйдирма эмас, ҳақиқатан «ақл бовар қилмайдиган» кучга эга қурол бўлиб чиқса бас.

Акс ҳолда Сталинни шошилтирмақ биргина Черчиллга фойдали бўлади. Унинг сабрсизлиги — буни Трумэн албатта биларди — унинг Европани большевизмдан қутқаришга ташналиғи билангина эмас, Англиядаги умумий сайлов натижалари маълум бўлгунга қадар «Қатта учлик» учрашувини ўтказишга шошилётгани билан изоҳланади.

Черчиллнинг қисталанг қилавериши Трумэннинг жаҳлини чиқарарди. Трумэн ҳали ҳам қадрдон Индепенденсда яшаётган онасига ёзган мактубида инглиз бош министрини «қақилдоқ макиён» деб атаган эди.

Черчилль уни сусткашликда айблаб таъна қилди. Трумэн эса конгрессга янги бюджет ҳақида мактуб тайёрлаш билан бандлигини важ қилди.

У ҳозир сенатор ёки ҳатто вице-президент бўлганида, янги бюджетнинг рақамлари орасига боши билан шўнғиб кетарди. Аммо ҳозир президент бўлгани учун бундай қилишига ҳаққи йўқ эди.

Унинг кўзига бомба, фақат бомба кўринарди, холос. Деярли ҳар кўни ишнинг боришини Стимсондан сўрарди. Вашингтонга Гровсни чақиртирди. Муваффақиятга заррача ҳам шубҳа қилмовчи Бирнс билан қилган суҳбатларидан яна ва яна ишонч ҳосил қилди.

Трумэн Стимсон билан Гровсдан янги қуролни синаб кўришнинг тахминий муддатини эмас, аниқ вақтини айтишни талаб қилди.

Аммо улар пайсалга солишарди. Вақтни айтардилар-у, кейин уни бекор қилиб, янги муҳлат белгилашарди...

Уларнинг иккаласи ҳам Трумэннинг ҳузуридан, унинг қайсар талабидан асабийлашиб чиқардилар, аммо ҳар бири адмирал Легидан фарқли ўлароқ — пировард муваффақиятга ишонардилар.

Трумэн Молотов билан учрашганида ўйлагани ва тайёрлаганича қилиб ўз ролини ижро эта олмаганидан хафа эди. Аммо у бари бир қарши зарбага ҳозирлик кўраётганди: Трумэн Рузвельт томонидан Совет Иттифоқига ёрдам қилишда, хусусан «ленд-лиз» бўйича белланган чораларни кечиктиришга буйруқ берди.

Ҳозирча бундан каттароқ ишга у журъат этолмади.

Бу орада Черчилль ҳам тинч ўтирмади. 21 майда юборган теле-

граммасида у президентдан» Сталинга лоақал ўз талабимизни айтишимиз учун қулайроқ жой ва вақт ҳақида фикр билдириш»ни ўтишиб сўради. Черчилль: «Бизнинг кучларимиз йўққа чиққанида Сталин Европада қудратли куч бўлиб қолиш учун вақтдан ютишга ҳаракат қилади», дея Трумэнни ишонтиришга интиларди.

Ниҳоят, Гровс ҳеч кимни — худонинг ҳам, иблиснинг ҳам, ҳеч қандай, ҳокимиятни ва ҳатто президентнинг ўзини ҳам тан олмайдиган олимлар номига одатдаги лаънат сўзларини ёғдиргандан сўнг, бу шайтонсифат профессорлар июль ойининг йигирманчи кунларида ҳал қилувчи синовлар ўтказиш мажбуриятини олдилар, дейдиган кун ҳам етиб келди.

Фақат шундан кейингина Трумэн «Қатта учлик» учрашувини ўтказиш ҳақида Сталинга мурожаат қилди. У буни иштиёқсизлик билан қилди. У океан ортидан чўнтагига бомбани солиб боришни афзал кўрарди. Аммо бундан кейинги орқага суришга Черчилль мутлақо кўнрадлиги унга равшан эди. Англияда сайловлар ўтиб бўлди. Бироқ унинг натижаси июлнинг охирларидагина маълум бўлади. Учрашув мана шу муддатгача амалга оширилишини қатъий талаб қилган Черчилль ҳақ эди.

Конференцияни Сталин 16-17 июлда Берлин яқинидаги Потсдамда бошлашни таклиф қилди. Трумэн рози бўлди. Черчиллнинг таклифи билан конференциянинг махфий номи инглизча «терминал» сўзи билан аталди, бу рус тилида «сўнгги пункт» деган маънони билдирарди.

1945 йил июлида жаҳон ҳали ҳам ғалаба оғушида эди. Европа вайроналиклар ичида ётарди. Совет Иттифоқида бирор кишиси ҳалок бўлмаган, ёки бедарак йўқолмаган оилани топиш қийин эди. Авиабомбалар уйиб ташлаган, танклар занжири дазмоллаб кетган ерлардаги юз минглаб кишилар ертўлаларда, тахта баракларда ёки собиқ пистирма ва бостирмаларда яшардилар. Белоруссия ва Украина, Германия ва Польша устига ҳали ҳам Майданек, Бухенвальд ва Освенцем куллари ерга тушиб тугамаган эди. Немис концлагерларининг ҳувилаган миноралари ҳали ҳам мавжуд, бир неча ой муқаддам электр токи ўтказилган тиканли симларнинг парчалари ҳали-ҳали осилиб ётарди. Европа йўлларида яқин кишиларини излаб юрганлар сарсари кезишарди. Урмонларда тасодифий қурбонларини пойлаб юрган телба «вервольф»ларнинг ўқ узишлари ҳали ҳам эшитилиб турарди. Гарчи, олис Узоқ Шарқда Американинг Япония билан уруши давом этаётган бўлса ҳам, куррадаги миллионлаб одамлар бахтиёр эдилар. Европада кўп йиллик қонли жанглар тугаган эди. Кўкда яна кундузи қуёш, кечаси юлдузлар ҳукмрон эди...

Шод-хуррам жаҳон тобора тез-тез нигоҳини Советлар мамлакатига тика бошлади. Ҳали ҳеч қачон Совет Иттифоқи ҳақида бу қадар кўп ва миннатдорчилик билан гапирмаган бўлсалар керак. Ҳатто урушдан аввалги йилларда бу мамлакатга тўхмат қилган, унинг урушнинг биринчи ҳафтасидаёқ муқаррар ҳалок бўлиши тўғрисида каромат қилганлар ҳам жимиб қолишган ёки замон руҳига бўйсуниб, Россиянинг жасорати, русларнинг мардонаворлиги ҳақида, Қизил Армиянинг қудрати тўғрисида ҳамду сано айтардилар. Келажакка бежавотир боқишарди. Энди кимдан қўрқиш мумкин? Узоқ йиллар мобайнида миллионлар қалбига даҳшат солиб турган гитлерчилар Германияси энди йўқ. Жаҳондаги учта қудратли давлат дўстларча иттифоқ тузганлар. Мана шунинг ўзи янги жаҳон урушининг такрорланмаслиги учун ишончли қафолат бўла олмайdimи?

...Гарри Трумэнни Потсдамга кузатиб келаётган санокли одамлар Қўшма Штатлар президенти олис Германияга «хапп сенларними» қабилида бораётганини билишарди.

Жўнаш 6 июль оқшомига тайинланган эди.

Шу куни президент ҳузурига келувчилар, айниқса, кўп бўлди.

Кечқурун кичкина қабул маросими ўтказилди. Оқ уйнинг жанубидаги ўтлоққа ичимликлар билан сандвичлар тортилган стол қўйилган, ҳарбий-ҳаво кучларининг жаз оркестри президент учун махсус — унинг яхши кўрган куйларини ижро этарди.

Дўстлари даврасида бўлган Трумэн Оқ уйнинг ғарбий қанотида автомобиллар кутаётганини биларди. У мумкин қадар сездирмасдан чиқиб кетишга ҳаракат қилди, президентнинг квартираси жойлашган иккинчи қаватга кўтарилди, рафиқаси ва қизи билан мулойим хайрлашгач, машиналар томон йўл олди.

Автомобил кортежи «Юнион Стейшн» вокзали сари йўлга тушди...

7 июлда эрталаб соат олтида махсус поезд Трумэнни Виржиния штатидаги Ньюпорт-Ньюс станциясига олиб келди. Поездда президентдан ташқари газеталар ва радио мухбирларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда эллик уч киши бор эди. АҚШнинг янги давлат секретари Жеймс Френс Бирнс бошчилигидаги генераллар, адмираллар ва олий мансабли амалдорлар гуруҳи Трумэнни йўлда кузатиб бордилар. Кўп сонли махфий хизмат ходимлари эса олдинда, ён томонда ва орқада борардилар. Президент қўлини чўнтагига солиб олганди.

Океанни кесиб ўтиши керак бўлган «Аугуста» оғир крейсери палубасига президент ва унинг мулозимлари кўтарилганларида ҳали эрта тонг эди. Трумэн ўзига ҳеч қандай алоҳида эҳтиром кўрсатмасликларини буюрди. Шунинг учун кема палубасида уни фақат «Аугуста»нинг командири Жеймс Фоскетт, «Филадельфия» крейсерининг командири Аллан Мак-Кенн ва бир неча катта офицерлар кутиб олдилар. «Филадельфия» «Аугуста»ни океан орқали ўтишида кузатиб бориши керак эди.

Кўп ўтмай Мак — Кенн «Филадельфия»га қайтиб келди. Фоскетт эса президентни бундан кейинги кунларда унинг уйи бўлиб хизмат қилиши керак бўлган адмирал каютасига олиб кирди.

Трумэн лангар кўтаришга буйруқ берди.

Бешинчи боб

«Ҳозир бўлиш самараси»

ГЕНЕРАЛ Карповнинг кўзга кўринмай иштирок этиши натижасида Вороновнинг ишлари кутилганидан ҳам зиёд бўлди. Лоақал турар жой масаласида. У совет кино группаси ва марказий Москва газеталарининг фотомухбирлари жойлашган Бабельсбергдаги боғу чарвоқли ҳовлидан кичкина бир хона олди.

Хонада ёз вақтлигига қарамай, устига юмшоқ немис пар тўшаги тўшалган каравот, эгри оёқлари ингичка ёзув столчаси — чамаси булар бир вақтлардаги чиройли амбир гарнитурдан бутун қолганлари шекилли ва унинг ёнида маҳкамаларникидек иккита курси бор эди. Кийим илғич йўқ эди.

Эртасига эрталаб Воронов ҳузурига ўзини полковник Тугаринов бюросиданлиги ва ўртоқ майорга Постдамда жойлашиб олиши учун ёрдам беришга тайёр эканлигини билдириб, Белов фамилияли капитан кириб келди.

Воронов Беловнинг «эмка»сига ўтирганида орқа ўриндикда фуқаро кийимидаги одамни кўрди.

— Танишинг!— деди Белов.— Уртоқ Вернер Нойман. Уртоқ майор, немисча гапира оласиз шекилли?

— Гутен морген,— деди Воронов қўлини узата туриб.

Маълум бўлишича, капитан Белов ҳам немис тилида унча-мунча гаплашар экан. Машина қўзғалди. Белов орқасига ўгирилиб бир Вороновга, бир немисга қараркан, ўртоқ Нойман Потсдамда туғилгани, гитлерчилар концлагерида ўтириб, урушдан кейин қайтганини тушунтирди. У Вороновни бажонидил уйига таклиф қилди, у ҳозир вақтинча Берлинда яшаб, ўша жойда немис антифашист-демократик коалициясининг топшириги билан район магистралларидан бирида ишларкан. Уни концлагерга олиб кетганларида хотини ва қайнонасини қамаб қўйишибди. Нойман ҳозиргача улар ҳақида ҳеч нима билмасмиш. Потсдамдаги квартираси бўм-бўш ва ташландиқ ҳолда экан. У, Вороновни таниши Герман Вольфникида туришга таклиф қилиши мумкин эмиш, бу ерга келишидан олдин у билан келишиб олибди.

Буларнинг ҳаммасини Белов рус тилидан немисчага ва яна русчага ўтиб, тез-тез айтиб берди. Нойман фақат бош қимирлатиб, «Я-а... Я воль... Гевисс... Натюрлих!...» каби айрим сўзларни қўшиб турди.

— Уша танишингиз коммунистми?— деб сўради Воронов Нойманга мурожаат қилиб.

— Йўқ,— деди Нойман.— У ҳеч қачон бирор партиёга кирмаган. Ишчи. Юқори малакали ишчи. Майстер...

— Уртоқ Нойман, квартира мутлақо ишончли,— деди, гапга аралашиб Белов.

— Я-а, я-а,— шоша-пиша бош қимирлатди Нойман.— Мен унга кафилман. Тўғри...

У тутулиб қолди.

— Нимадир демоқчимсиз?— ҳушёр тортди Воронов.

— Унинг хотини бир оз хирароқ,— жилмайиб деди Нойман.— Сизлар русчада буни нима дер эдинглар?— у Беловга мурожаат қилди,— «ёқ... қимсиз» шундайми? Мен бу сўзни районимиз комендантидан эшитгандим.

Воронов билан Белов кулиб юборишди.

Кўп ўтмай машина тўхтади.

— Келдик!— деди Нойман деразага боқиб.— Ҳайдовчингизнинг хотираси яхши экан.

— У сенинг хотиранг яхши экан деяпти,— деди Белов сержант Ҳайдовчига.

— Ахир яқиндагина келиб кетдик-ку!— қўлини рул чамбарагидан олмай жавоб қилди сержант.— Урушда куйган тўнкаларга қараб йўл излаганмиз. Бу ер, ҳар ҳолда, шаҳар-ку.

Уй икки қаватли чоққина ёғоч пешайвонли эди. Очиқ дераза ромлари ўртасида ёронгул экилган узун, камбар қути турарди. Фиштарчин зиначалар эшикка олиб борарди. Нойман биринчи бўлиб кўтарилибди, гарчи кўнғироқ тугмаси қорайиб кўриниб турган бўлса ҳам, эшикни тақиллатди. Эшикни қирқ беш ёшлардаги аёл очди. Унинг эски, ранги ўнгиган кўйлаги устида кўзни қамаштирар даражада оппоқ пешбанди ярқираб кўринарди.

— Мана, Гретхен, олиб келдим,— деди Нойман зинадаги Воронов билан Беловни кўрсатиб.

Аёл жилмайди, унинг бўлиқ сийнаси лорсиллаб кетди. Сўнгра эшикларни кенг очиб, тезгина:

— Вилькоммен, майне хэррэн. Марҳамат, жаноб офицерлар!— деди.

Улар тор даҳлизга киришди. Очиқ эшикдан кенг хонага ўтиларди. Уртадаги юмшоқ стол ва девор ёнидаги катта идиш-товоқ жавонига қараганда, бу емакхона бўлса керак. Аёл меҳмонларни ўша ерга олиб кирди.

— Жаноб офицерлар яшашади,— деди у.

— Адаштириб юбординг, Грета,— таънаомузлик билан аёлнинг сўзини бўлди Нойман.— Германга айтгандим-ку, бу ерда фақат биргина ўртоқ майор яшайди деб.— У Вороновга ним таъзим қилиб қўйди:

— О, яволь, яволь, хэрр майор!— бидиллади Грета ҳам рус офицерига таъзим бажо келтириб.

«Хира аёл деганлари шу бўлса керак» деб ўйлади Воронов.

— Сизларни қисиб қўяман шекилли,— деди у.— Аммо узоқ вақт эмас. Кўпи билан икки ҳафта, холос. Бундан ташқари, уйда кам бўламан.

— О, хэрр майор, хоҳлаган вақтингизда келаверинг! Хона сизнинг ихтиёрингизда. Уни сизга ҳозир кўрсатаман.

— Герман уйдами?— деб сўради Нойман аёлдан.

— Йўқ,— шошилич жавоб қайтарди Грета. У ҳамиша қаёққадир шошилаётгандек тарадудли оҳангда гапирар, ҳаракат қилар эди.— Сен боя кирган заҳотингоқ кетиб қолган эди. Қани, марҳамат, юринглар.

Улар даҳлизга қайтиб, ёғочлари бўшаб ёғирлайдиган бўлиб қолган камбар зинапоядан кўтарилиб, чоққина саҳнга чиқдилар. Бу ердан зинапоя яна баландга — юқорига, болохонага олиб чиқарди:

Бу кичкина деразали шинамгина хона эди. Грета шартта деразани очиб юборди, оқ дарпарда шамолда ҳилпираб кетди. Дераза тагида ҳамишаги ёронгул турарди.

Бу ерда ҳамма зарур нарсалар: Бабельсберггадигдек қалин пар тўшак солинган каравот бош томонда ёстиқлар, ёзув ва овқатланиш учун бир хилда ишлатиш мумкин бўлган стол, китоб жавонлари, ўнтача китоб бор эди.

Воронов токчага яқинлашди.

— Жаноб майор учун ҳамма озода нарсаларни тайёрлаб қўйганман. Ҳа, ҳа, ҳамма нарсани, тўшакни ҳам, сочиқни ҳам янгисини қўйдим,— деб билдирди Грета.— Илгари бу хонада Германнинг акаси яшарди, у урушда ҳалок бўлди. Китоблар ўшаники...

У Воронов билан Беловга ҳайиқиброқ қаради-да, ҳозирги қалтис мавзудан шартта қочиб, янаям тез бидирлай бошлади.

— Уйлайманки, жаноб майорга бу ер қулай бўлади. Тушунаман, албатта, у яхшироқ қулайликларга ўрганган. Аммо ҳозир Потсдамда ҳамма ёқ банд. Бабельсбергдан бари немисларни кўчириб юборишган. Вақтинча дейишди... Бабельсбергга қулайроқ албатта, ҳамма уйлар бутун. Постдамни қаттиқ бомбардимон қилишди; Бабельсбергга негидир тегишмади. Ҳозир у томонга сизларнинг ҳам, Американинг ҳам, инглизларнинг ҳам машиналари кетяпти. Эҳтимол, бошлиқлар яшашса керак-да, Бабельсбергга, них вар?¹

Грета Вороновга савол назари билан қаради.

Аммо у Гретанинг гапини эшитаётгани йўқ эди. Воронов китоб жавонига яқинлашиб, аввалги Германияда нима ўқиганларига қаттиқ қизиқиб қолганди.

— Ижозат этасизми?..— деб сўради у тўғри келган китобни қўлига олиб. Бу Гётенинг арзон нашрда чиққан «Танланган асарлар»и эди. Жавонда Фалладанинг «Темир Густав»и ва у билан ёнма-ён Келлерманинг «Тунель»и бор эди. Бу китобларнинг ҳаммаси Вороновга маълум

¹ Шундай эмасми (немисча).

эди. У, бу китобларнинг сарлавҳаларига бир назар солиб, жойига қўйди. Кейин Шпенглернинг «Европанинг тугаши»ни варақлади. «Германия тарихи» дарслигини олди. Китобнинг тўғри келган жойини очиб ўқиди: «Йўқ, Германияни «Антанта»нинг қўшинлари енгган эмас. Немис солдатлари жанг майдонларида қон тўкаётган пайтларида яҳудийлар билан коммунистлар уларга орқадан зарба бердилар...»

Воронов беихтиёр кифтини қоқди. Унинг бу ҳаракати сезилмай қолмади. Қандай китоб ушлаб турганини кўрган Нойман:

— Стиве. Мактаб дарслиги. Мен гитлерчиларнинг барча бемаъни нарсаларини сизлар улоқтириб ташлагандирсизлар, деб ўйлагандим— деди.

— Бу китобни Герман акасининг хотираси учун сақлаган,— гап-га аралашди Грета.— У ўқитувчи эди. Ҳамма немис болалари мана шу дарслик бўйича ўқишган.

— Ҳа, тушунарли,— маънос жавоб қилди Воронов.

— Уни улоқтириб ташлаш керакми?— деб шошилишч сўради Грета. Воронов жавоб бермади. Китобни жойига қўйиб, кейингисини олди. Бу китоб «Потсдам ва унинг тевараги» деб аталарди.

— Кечирасиз,— деди Воронов Гретага.— Бу китобни қисқа муддатга олиб туришимга ижозат берасизми?

Бу китоб чиндан ҳам унга керак бўлиши мумкин эди. Бундан ташқари суҳбат мавзуини ўзгартириш учун сабаб ҳам эди.

— О, албатта!— деди худди бундан хурсанд бўлгандай Грета.— Жаноб майор уни ўзиники деб ҳисоблаши мумкин. Сиз илгари Потсдамда бўлганмисиз?— тўсатдан сўраб қолди аёл.

Воронов унга ҳайрат билан қаради.

— Ҳа, ҳа, тушунаман, бу аҳмоқона савол,— деди шошилишч Грета.— Бу шаҳар қандай чиройли бўлганини билсангиз эди! Қандай парадлар ўтказиларди!

— Грета!— қатъий кесди Нойман.

— Аммо мен... мен фақат...— деди қўрқа-писа Грета ва ерга боқиб, жим бўлди.

— Майли, Грета, раҳмат,— деди Нойман ўртага чўккан ноқулай сукунатни бузиш учун.— Уртоқ майорга қараб тур. Қўлингдан келганича.— У бир оз сукутдан кейин аста қўшиб қўйди.— Биз уларга кўп кулфатлар келтирдик...

— О, уруш, лаънати уруш!— Грета гапиришдан ҳам кўра ингра-наётгандай бўлди ва пешбанди барини кўзларига яқинлаштирди. Кейин пешбандини тушириб, текислади-да, сўради:— Жаноб офицерлар кофе ичадиларми?

— Йўқ,— жавоб берди Воронов.— Мен кетишим керак. Рухсатингиз билан келиб тураман, эҳтимол, баъзан тунамоқ учунгина.

— Бемалол, жаноб майор, хоҳлаган вақтингизда келаверинг!— хитоб қилди Грета.— Қўнғироғимиз ишламайди, анча вақт электр бўлмади, эшик тақиллатишга ўрганиб қолганмиз... Аммо Герман бугуноқ ҳаммасини тузатиб қўяди... Ҳар ҳолда бир чашкадан кофе ичарсизлар?

— Йўқ,— деди қатъий Воронов ва у кескин гапидан хижолат бўлиб, дарҳол қўшиб қўйди:— Сизга катта раҳмат. Жуда ҳам меҳрибон экансиз. Китобни яқин кунларда қайтараман. Сизни мумкин қадар безовта қилмасликка уринаман. Малол келмаса айтинг-чи, кўчангиз нима деб аталади? Уйнинг номери нечанчи? Ҳали Потсдамни яхши билмайман.

— Қарангга, айтишни унутибман! Худо ҳақи кечиринг мени, жаноб майор. Шопенгауэрштрассе, саккиз.

«Шопенгауэр... Шпенглер...» хаёлан кулимсираб дилида такрорлади Воронов.— «Европанинг тугаши»... Бордию балқизи бўлса-чи?!»

Журналист биринчи мақоласини ёзмагунча, ўзини ростмана ишга киришган деб ҳис қилмайди. Аммо бўлажак Конференцияга боғлиқ бирор нарса ёзиш учун Воронов Москва газеталари Конференция ҳақида нималар ёзаётганини билиши керак эди.

Воронов Бабельсбергга қайтиб келиб, совет делегацияси секретариатидан «Правда»нинг сўнги уч сонини топиб олди. Аммо кўнгли хира бўлди. У Конференцияга бағишланган битта ҳам расмий хабар, битта ҳам мақола тополмади. Айтмоқчи, 15 июлда чиққан «Правда»нинг тўртинчи бетида «СССР, Буюк Британия ва АҚШ раҳбарларининг бўлажак учрашувларига жаҳон матбуоти жуда катта аҳамият беради», деган сўзлар билан бошланувчи «Халқаро обзор» босилган эди. Унда чет эл матбуотида ҳар хил: соғлом ва холис, шунингдек, тушкун кароматлар пайдо бўлапти, дейилганди. Мақоланинг охирида буюк давлатлар ўз халқларининг фаровонлиги учун урушдан кейинги йилларда ҳам ҳамкорлик қилишлари керак, деган фикрни билдирган эди.

Шарҳнинг кейинги бўлимлари Польшанинг тикланишига тааллуқли эди. Лондондаги полякларнинг қўпурувчилик фаолияти танқид қилинган, Туркия матбуотида СССР, Болгария, Югославия ва Руминияга қарши олиб борилган бақироқ кампанияга зарба берилган эди.

Конференциянинг қачон очилиши ва қаерда бўлиши ҳақида битта ҳам сўз айтилмаган. Афтидан, буларнинг ҳаммаси ҳали махфий тутилаётган бўлса керак. Воронов бундай махфийлик учун асос мавжудлигини тушунса ҳам, кайфияти бузилди.

У Бабельсбергга қайтгач, бари бир, биринчи мақоласини ёзди.

У мақоласини «Инсонга яна нима керак?!» деб атади. Мақолага асос қилиб, вокзалдан Карлсхорстгача келтириб қўйган сержант билан қилган суҳбатини олди. Воронов бутун урушни бошидан кечирган, бутунлай ёндирдилган қишлоғига қайтаётиб ишонч билан: «...ерни ҳайдаймиз ҳам, экамиз ҳам, қурамиз ҳам!.. Бошимиз, қўлларимиз бор, уруш эса йўқ, инсонга яна нима керак?», деган солдат ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Сержантнинг «...иттифоқчиларимиз ҳам бизларга баъзи нарсаларда ёрдам қилишлари керак... Ахир, биз уларни қутқардик-ку!», деган сўзларини келтириб, унинг иттифоқчилар солдатларига муносабати ҳақида ҳам ёзди.

Воронов мақоласини ўқиб чиқиб, ундан қониқиш ҳосил қилди, деб бўлмасди. Аммо ўзи учун қутилмаганда атрофида бўлаётган ва энг муҳими, бўлиши керак бўлган ҳодисаларга шахсан иштирок этишидан қандайдир янги бир туйғу сезд.

Урушда бу туйғу унга ҳамроҳ эди. Фақат биринчи кунларда, халқ қўшинларидалигида урушни гўё четда туриб ҳис қилгандек бўлган эди. У вақтларда ҳамма нарса унинг учун янги, одатдан ташқари, ўзи аввал ўрганган ҳаётдан кескин фарқ қиладиган эди. Уруш гўё катта ойболтанинг ўткир тигидек унинг ўтмишини бугунидан бир зарба билан кесиб ташлагандек бўлди, аммо бу, ҳозирги Воронов учун ҳали янги ҳаёт бўлолгани йўқ. Қор устидаги совуқ кечалар, ертўлаларнинг иссиқдиклари, қаттиқ сўрилар, бомба ва снарядларнинг чийиллаб портлаши, баҳорги ёки кузги лойгарчиликда фронт йўлларида машинага қўл кўтаришлар, дивизия газета босмаҳонаси машинасининг шитирлашлари, дам олиш ва бир неча дақиқагина ўртоқлар билан ҳеч нарсани ўйламасдан бирга бўлиш аломати бўлган фронтдаги қонуний юз граммлар, бирор муҳим нарса қаерда ва қачон юз беради, деб маълумот тўплаш учун машаққатли югур-югурлар ва яна энг муҳими — биринчи вайроналик ва култепага айланган жойларни кўрганда пайдо бўладиган ғазаб, қаҳр, ғам-ғусса — мана шуларнинг ҳаммаси Вороновнинг узоқ тўрт йил мобайнида кундалик ҳаёти бўлмоқ учун унинг онгига, дилига

сингиб кетди. Аммо бу ерга — Берлинга, Потсдамга, Бабельсбергга Воронов гўё бошқа томондан келгандек эди. Ҳақиқий, мавжуд, урушдан кейинги ҳаёт орқада, Москвада қолган эди.

Кейинги вақтда Воронов бошидан кечирган ҳамма нарсалар — Лозовский ва Карпов билан бўлган суҳбатлар, заминдаги урушдан кейинги ҳаётни белгилаб бериши керак бўлган воқеанинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги мавҳум тушунча эмас, қатъий ишонч ҳосил қилиш — мана шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг дилида атрофида содир бўлаётган нарсаларга бевосита тааллуқлилиқ туйғусини уйғотди.

Воронов бу ерга одатдаги командировка билан келди, бу командировка эса уни Москвада қолган энг муҳим нарсдан эътиборини четга тортди. Энди бу ерда, гарчи, ўзи охиригача тушуниб етмагани — қандайдир муҳим нарса юз берадиганлигини бутун вужуди билан сеза бошлади.

Холисанлилло айтганда, Вороновнинг ишлари ўнгидан келмаётганди. Конференцияга уни киритмайдилар, албатта. Делегацияларнинг раҳбарлари билан гаплаша олмайди. Ҳатто Конференциянинг кун тартиби ҳам унга маълум эмас.

Аммо айни вақтда, тўлиқ тушунган ҳолда эмас, балки англаб етмасдан, Воронов замоннинг бўлажак энг муҳим воқеасига шахсан алоқадор бўлганини ҳис қилди. Эҳтимол, унга бу воқеада қандайдир роль ўйнаш муҳим ва жиддий бир иш қилиш насиб этгандир. Бу қандай иш, нимадан иборат эканини Воронов билмас эди.

Унга Бабельсберг билан Москва ўртасида мунтазам самолётлар қатнаб туради, дейишганди. Воронов мақоласини фельдсвязь пунктига топширди.

Кейинги кунни Воронов яна эрталабдан Бабельсбергдан кесиб қўйилган Потсдамга борди. Карпов ўз ваъдасини бажарди. Воронов «эмка» олди. Тўғри, анча эски эди бу машина. Унинг мақсади Герман Вольфнинг квартирасида жойлашишгина эмас, балки Потсдамни томоша қилиш ҳам эди.

Бўлажак Конференциянинг тарихга қандай: «Берлин», «Потсдам» ёки «Бабельсберг» номи биланми киришини ҳали ҳеч ким билмас эди. Аммо ҳозирча Потсдам билан яқиндан танишишга қарор қилган Воронов ҳозирданоқ бўлажак мақоласининг биринчи жумласини хаёлида аниқ кўрди: «Потсдамда, герман милитаризмининг устунларидан бири, қирол Фридрихнинг солиқ қароргоҳида урушдан кейинги Европанинг тинчлик замини ўрнатилмоқда».

У Шопенгауэрштрасседаги квартира эгасини кўриш умидида Бабельсбергдан эрталаб барвақт жўнади, аммо уни яна учратолмади. «Хира» Грета эрининг заводга кетиб қолганини айтди.

Воронов машинасини эшик олдида қолдириб, Потсдам кўчаларини айланиб келди, Бабельсбергга қайтганида муҳим воқеани ўтказиб юборишига сал қолганини билди: президент Трумэн ва Буюк Британия бош министри Черчилль тушган самолётлар Гатов аэродромига қўнган эди.

Гатов Берлиннинг ғарбий қисмида жойлашган. Вороновнинг «эмка»си Бабельсбергнинг ҳамма зонаси — Совет, Америка ва инглиз зоналарини тезлик билан босиб ўтди.

Кинооператорлар анча аввал йўлга чиққан эдилар. Улар ўша жойга оғир ашқол-дашқолларини ўрнатишлари керак эди.

Воронов кабинанинг ён томондаги ойнасини тушириб, дуч келган соқчига Круглов қўл қўйган рухсатномани кўрсатиб, шофёрнинг ёнида ўтирарди.

Совет зонасидан чиққандан кейин рухсатномани пиджагининг чўнтагига солди-да, учала иттифоқчилар байроғи тасвирланган бошқа

рухсатномани олди. Совет соқчилари рухсатномани диққат билан текширдилар. Инглиз ва америка зоналарида ҳаммаси осон эди. Йўл бўйида турган офицерлар рухсатномани узоқдан кўришлари биланоқ менсимовчи, чапанича қўл ҳаракати билан машинани дарҳол ўтказиб юборардилар.

Воронов аэродромга келганидан сўнг Трумэннинг ярим соатда етиб келиши кутилаётганлигини билди. Майдонда битта ҳам самолёт йўқ эди. Учиш-қўниш чизиқлари ёнида Америка, инглиз ва француз ҳарбий формасидаги кишилар тўпланиб турарди. Икки юз кишидан кам эмас эди. Уларнинг тепаларида темир таёқларга ўрнатилган кино ва фотокамералар баланд турарди. Теваракни америка солдатлари тухум шаклида ҳалқадек ўраб олган. Бир оз четроқда Америка фахрий қоровули жойлашган эди.

Инглиз офицери Вороновнинг машинасини учиш майдонидан икки юз метрларча нарида тўхтатди. У «эмка»га тезгина кўз югуртирғач, уч байроқли рухсатномани тайёрлаб турган Воронов очган эшикка яқин келди ва дарҳол сўради:

— Русмисиз?

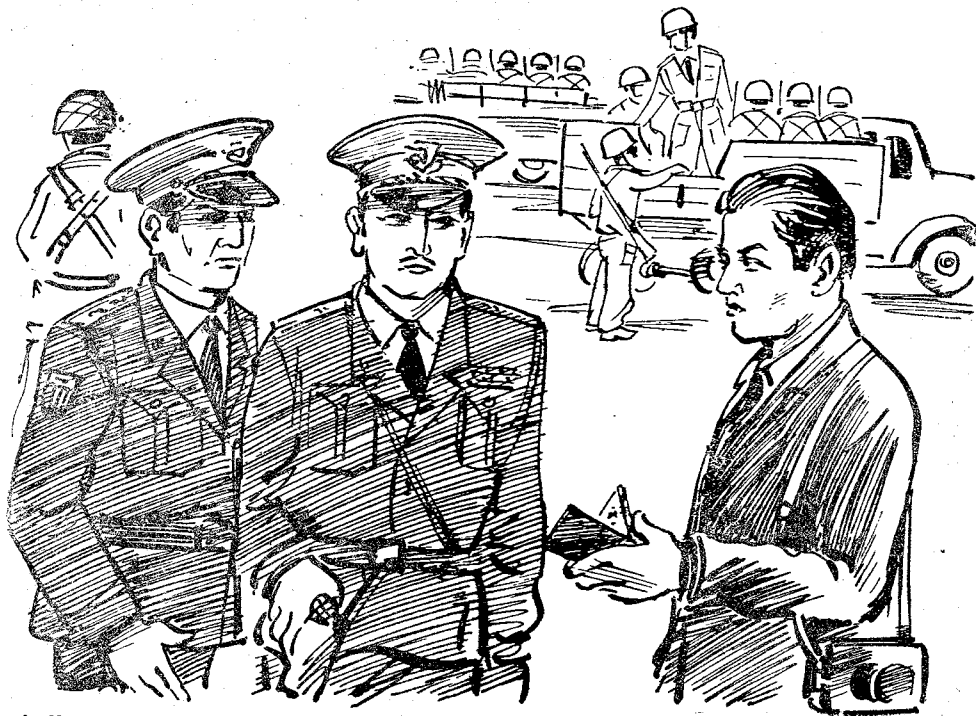
— Совет кишисиман,— инглизча жавоб қайтарди Воронов.

— Бари бир,— офицер рухсатномага қаради, сўнг:— Хув анави ерга қўйинг,— деб анча нарида тўпланиб турган ҳар хил марқадаги бир неча ўнлаб машиналар томон ишора қилди.

Воронов:

— Олл райт,— дея бош қимирлатгач, камгап старшина-ҳайдовчисига машинани қаерга қўйишни кўрсатди. Кейин орқа ўриндиқда ётган соддагина «лейка» деб аталувчи «ФЭД»ни олди-да, тез-тез юриб, учиш майдончаси ёнида тўпланганлар томон кетди.

Воронов яқинлашганида офицерлар ўзаро бир-бирларига яқинлашиб, кифтига фотоаппарат осиб олган фуқароча кийимдаги одамга

А. Холиқов чизган расм.

шубҳали қарадилар. Воронов офицерлардан бирига учта байроқчали рухсатномасини узатиб, инглизча:

— Совет фотомухбири, — деди.

Офицерлар рухсатномани бир неча дақиқа диққат билан кўздан кечиришди.

Улардан бири гилофидан чиқиб турган тўппончасининг ғадир-будир дастасини қисиб ушлаганди. Кун иссиқ, офицерларнинг юзларидан тер куйиларди. Офицер Вороновга рухсатномани қайтарар экан:

— Унг томондаги учинчи квадратга ўтинг, — деди.

«Яна қандай квадрат?», дея ажабланди Воронов.

Унинг Америка президентининг келишини расмга олиш мақсади йўқ эди, чунки буни ҳақиқий фото ва киномухбирлар яхшироқ бажаришини биларди. Воронов оломон орасида совет кинохроникаси мухбирларидан танишларини топди-да, улар томон ўта бошлади ва журналистлар тўпи ичига кирди. Фақат узоқдангина улар тартибсиз ва осойишта кўринарди. Аслида бу ердагиларнинг ҳаммаси иш билан банд эдилар. Фотомухбирлар экспонометрларини ишга туширди-да, кинокамералар қисқа-қисқа чириллади, операторлар асбобларини текширардилар. Кутувчилар самолёт пайдо бўлишини пойлаб дам-бадам уфқ томон қараб кўйишарди.

Аммо осмонда ҳеч нарса кўринмасди.

Тўсатдан кимдир инглизчалаб қаттиқ бақирди:

— Жим бўлинглар!

Шов-шув, шовқин шу заҳотиёқ тинди. Қаёқдандир — узоқдан тоғдаги шамол увуллашига ўхшаш суст шовқин эшитилди. Вороновнинг ёнида ёш америкалик мухбир турар эди. У кўксига фотоаппарат қисиб олган, сарғишроқ, сепкилдор, иссиқдан юзлари жиққа тер, ёқаси очиқ кўйлак кийган ва энглари тирсагига қадар шимарилган, пилоткаси бир четга сурилган бу одам оломоннинг устига ингилиб, дам-бадам оёқ учига кўтариларди. Унинг семиз, болаарникидек лаблари қаттиқ қимтилган, гўё мўлжалга олмасдан расмга туширишни машқ қилаётганга ўхшаб, ўқтин-ўқтин фотокамерасини юқорига кўтарарди.

Гувиллаш тобора аниқроқ эшитила бошлади. Ниҳоят, уфқда учта кумушсимон нуқта кўринди — биттаси олдинда, иккитаси бир оз орқадар, ўнг ва чап қанотда эди. Одамларнинг бошлари узра фотоаппаратлар ва кинокамералар юқори кўтарилди. Чет эл мухбирлари қўниш чизиқларини томон югуришди, аммо қуршов қилиб турган солдатлар автоматларнинг кўндоқлари билан уларнинг йўлларини тўсдилар.

Сепкилдор америкалик ҳам олдинга ўтишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо унинг олдида текилишиб турган касбдошлари-ватандошлари орқага қарамасдан тирсақлари билан уни аввалги жойига суриб ташлашди.

Самолёт энди тезлигини секинлаштира бориб, дақиқа сайин йирик-лаша-йириклаша бетон йўлда ела бошлагач, уни кузатиб келган қирувчи самолётлар аэродром тепасидан учиб ўтиб, уфқда кўздан ғойиб бўлдилар.

Олд қисмининг остида Қўшма Штатлар президентининг герби тасвирланган улкан тўрт моторли самолёт тўхтади. Қаердандир зина пайдо бўлди — бир неча америкалик солдатлар уни самолёт томон итариб келардилар. Моторлар қаттиқ гувуллади-да, дарҳол тинди.

Интиқтирувчи дақиқалар ўта бошлади. Ниҳоят, самолётнинг эшиги очилиб, зина устида одам пайдо бўлди. Кинокамералар шувиллаб ишга тушди, фотоаппаратларнинг муртақлари ўқтин-ўқтин шиқилларди. Зина майдончасидаги одамни яхши кўриб олмасданоқ Воронов ҳам аппаратини шиқиллатди, шошилинич уни тўғрилади-да, яна бир марта шиқиллатди. У деярли мақсадсиз, журналистлар одатига кўра шунча-

ки, әхтиёти шарт суратга олди. Кейин камерани пастга туширди-да, ҳали ҳам зинанинг майдончасида турган президентга қизиқиш билан тикилди.

Трумэн кулранг костюмда, галстук ўрнида оқ нўхат гулли ялтироқ кўкиш «капалак» таққан эди. Унинг кўкрак чўнтагидан кўриниб турган ўшандай нўхат гулли кўк рўмолчаси костюмининг кичкина ёқасини сал беркитиб турарди. Эски терига ўхшаш буришиқ, чамаси тимсоҳ чармидан тикилган рангдор туфлиси зинадаги қизил гиламдан ажралиб турарди. Дастлаб Трумэннинг юзлари Вороновга ёқимсиздек кўринди. Унинг юпқа лаблари зич қимтилгани учун жаҳлдордек, нозик гардишли кўзойнаги тухум шаклида йилтираётган юзи эса қушниқига ўхшаб кетарди.

Бир дақиқадан сўнг президент ёйилиб жилмайгач, қўл силкитиб саломлашди...

Вороновнинг ёнида турган сепкилдор америкалик президентнинг жилмайишини акс эттириб қолиш учун апил-тапил аппаратини баланд кўтарган эди, аммо оғир камера қўлларидан сирғалиб, тарақлаб ерга тушди.

— Э, худойим-эй!— деб хитоб қилди америкалик. Сўнг ёнидагиларни нари-бери суриб, камерани қўлига олгач, худди йиғлагудек қиёфада пачоқланган объективга қаради. Воронов атрофидагилар унга заррача афсусланишсиз, аксинча калакаомуз ва ҳатто заҳархандали боқаетганларини кўрди.

— Менинг аппаратимни ола қолинг!— хитоб қилди америкаликка ўз «лейка»—«ФЭД»ини узатиб Воронов.

Фотомухбир Вороновга паришонҳол назар ташлади.

— Олинг, олаверинг!— аста америкаликнинг кўксига туртди Воронов.— Бу ерда ҳали ҳам ишлатилмаган йигирматача кадр бор!

— Э, йўқ сэр... Ташаккур, сэр!— бидирлади америкалик, аммо шу заҳотиёқ Вороновнинг қўлидан фотоаппаратни юлқиб олди-да, бошини буқадек эгиб, олдинга чопди.

Трумэн ҳали ҳам бояғича ёйилиб жилмайган кўйи зина устида турарди. У кўп марта тасвирланиб қолишини яхши билар ва бунинг учун қанча вақт талаб қилишини аниқ ҳисоблаб қўйганга ўхшарди.

Трумэн қўлини туширмасдан ва ҳамон лабларида табассум билан аста-секин зинадан пастга туша бошлади. Самолётнинг эшигида америка ҳарбийлари кўринишди. Мухбирлар тўдаси олдинга қараб ёпирилди, аммо уларни америка полициячилари тезда орқага суриб, қаёқдандир пайдо бўлган номаълум ҳарбийлар ва зиёлича кийимли шахсларга йўл очиб бердилар.

Навбатма-навбат президентга яқинлашган бу одамлар унинг қўлини сиқигач, четга чиқишди.

Шундан сўнг зина ёнига мухбирлар қўйилди, ҳамма қатори олдинга силжиётган Вороновнинг қулоғига узуқ-юлуқ инглизча жумлалар эшитиларди: «Қандай учиб келдингиз, мистер президент?», «Нью-Йорк таймс» учун икки оғиз сўз, мистер президент», «ЮПИ учун», «ЭИПИ учун, мистер президент...».

Воронов президентнинг жавобларини эшитмади. У фақат Трумэннинг юпқа, гезариқ лаблари қандай қимирлаётгани, боши ҳар томонга қараб бурилаётганини кўрди.

Президент ерга тушди-да, дарҳол оломон қуршовида қолди. Чор атрофдан президентга блокнот ушлаган қўллар чўзилди. Бу нарса узоқ давом этмай, тез тугади. Гўё энди ҳеч кимнинг Трумэн билан иши йўқдек эди. Мухбирлар президент сари қандай шошилиш чолган бўлсалар, худди шундай алфозда орқага чекинишди. Энди улар яқин жойда саф тортиб турган фахрий қоровул томон интилдилар. Бу ора-

да қўлларида автомат ушлаган солдатлар ва қўллари билан тўппонча дастасини тутган офицерлар кузатувида Трумэн ҳаракатсиз турган Воронов томон келмоқда эди.

«Унга савол берсаммикан?— дарҳол ўйлади Воронов.— Ахир, менга ҳеч ким буни топширмаган-ку?..»

У ўз овозини четдан эшитаётгандек баланд овозда:

— Мен совет мухбириман, мистер президент. Совет-Америка муносабатларига қандай қарайсиз?— деди.

Мухбирлар тарқалиб кетгани ҳамано Трумэннинг юзлари аввалгидек совуқ доқайд қиёфага кирганди. У Вороновнинг овозини эшитиб, яна жилмайди.

— О-о!— деди президент қадамларини секинлаштириб.— Биз иттифоқчилармиз! Демак иттифоқ ва дўстлик!

— Раҳмат, мистер президент, — минғирлади Воронов нарироқ бо-риб қолган Трумэннинг орқасидан.

Оркестр Америка гимнини чалди. Ҳамма турган жойида тек қотди. Трумэн сафни айлангач, унинг олдидан ҳар хил қўшин турлари тантанали юриш билан ўтдилар. Мовий деразали катта лимузин келиб тўхтади. Трумэн яна бир марта қўл силтади-да, машинага ўтирди. Машинани ҳар томондан «Жип»лар ўраб олди. Қуролланган солдатлар ўринлардагина эмас— улар машинага нақ тўда-тўда бўлиб осилиб олган эдилар, — темир тутқични ушлаб машина зинасида ва тўғридан-тўғри копот устида жойлашиб олгандилар...

Ўткир сирена овози эшитилди. Унга бошқаси жавоб қилди. Машиналар сигнал бера-бера чиройли бурилиб, тўхтовсиз сирена чалганча зумда тезликни ошириб, чанг булутлари орасида кўздан ғойиб бўлдилар.

Воронов ўзига қарашли «эмка» кутаётган машиналар туриш жойи томон кетди. Унинг қулоқлари остида одамларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари, бир-бирларининг гапларини бўлган овозлари эшитилар, Америка гимни янграр, автомобиль моторларининг шовқини, ҳаво тревогаси хабар қилганга ўхшаш ўткир сирена чинқирӣшлари эшитилар эди.

Баногоҳ Воронов орқасидан:

— Кечирасиз, бир дақиқа, сэр, — деган овозни эшитди.

У орқасига ўгирилди: Физиллаганча сепкилдор юзли америкалик яқинлашмоқда эди. Қифтида синиқ камера осиглиқ, қўлига эса Вороновнинг «ФЭД»ини ушлаб олганди.

«Оббо!— койиниб қўйди ичида Воронов.— Аппаратимни эсдан чиқарибман-ку!»

— Менга катта ёрдам қилдингиз, сэр!— деди жилмайиб америкалик.— Ижозатингиз билан ўзимни таништирай.— У Вороновга қўл узатди.— Чарльз Брайт. «Ивнинг геральд». Штатларданман. Сиз америкалик эмассиз, шундайми?

— Кимлигимни инглизча гапимдан билиб олиш осон, — жилмайиб жавоб қайтарди Воронов.

— О, инглизчани ёмон билмас экансиз. Французмисиз?

— Михаил Воронов. Совинформбюро, Совет Иттифоқи.

Америкалик узатилган қўлни қаттиқ сиқиб, икки марта силтагач, Вороновга ажабланиб қаради.

→ Бю-ро?

Воронов қаерда ишлашлигини рус тилида айтганини тушуниб гапини қайтадан инглиз тилида такрорлади.

— Русмисиз? — деди сергакланиб америкалик. — Раҳмат сэр...

— Ҳаҳ, нимаиди?

— Воронов.

— Бу исми?

— Фамилия, исми Михаил.

— Соддароқ Майкл деб аташ мумкинми сени?— ҳақиқий америкача бемалоллик билан сўради Брайт.— Мени бўлса Чарли деб атайвер. Эса тутиш осон. Ҳамма америкаликлар — Чарли. Исмини билмасанг, «Чарли» деб чақиравер,— деб қаттиқ кулди.

— Яхши, Чарли. Сенга ёрдам берганимдан хурсандман. Камерани бер.

— Майкл,— деди бирдан ялиниш оҳангида Брайт,— менинг башарамага туширишинг мумкин. Колледжда бокс билан шуғулланганман, аммо ҳозир чидайман.

Бу гаплар Вороновнинг асабига тега бошлади. Америкалик тилёғламалик қиялпими ёки жиддий гапираётирми — тушунолмасди.

— Камерани бу ёққа бер, Чарли,— деди қуруққина у.— Ҳали замон Черчилль учиб келади...

— Уинни бир соатдан кейин келади,— соатига қараб жавоб берди Брайт.— Сенинг камерангда плёнка қисилиб қолди.

Воронов Брайтнинг сўнгги сўзларини тушунадиган даражада инглиз тилини билмаса ҳам, америкалик айтаётган аянчли сўзлар унга аппаратнинг бузилганлигини англатди. У қўлини шартта узатди. Бу гал Брайт индамайгина камерани берди.

— Плёнканинг ҳаммасини ишлатдим,— гуноҳкорона деди Брайт.— Ҳаммасини, охиригача. Орқага бурай десам, негадир юрмади.

Воронов қайта ўраш тутқичини бурашга уриниб кўрди, аммо у қотиб қолган эди. Афтидан, плёнка тешиклари тишлардан чиқиб кетган бўлса керак. Воронов беихтиёр камерани очмоқчи эди:

— Тўхта!— деб унинг қўлидан аппаратни тортиб олиб, тўсатдан бақириб юборди Брайт.— Плёнкаларни нурлантириб юборасан-ку! Беш юз долларим ҳавога учиб кетади-я. Сен яхши йигитсан Майкл, охиригача шундай бўл. Ҳозир Берлинга кетамиз. Мен турган уйда фотограф бор. Немис. У «Лаки страйк» блоки эвазига плёнкани расм ҳолида чиқариб беради. Қирқ минутдан кейин қайтамыз ёки сенинг кўз олдинда бу лаънати «Спид»ни йўқ қиламан.— У кўксидаги осифлиқ синиқ камерани туртиб қўйди.

«Оббол!— жаҳл билан ўйлади Воронов.— Бу лапашанг билан Берлинга бориш — Черчиллнинг келишини ўтказиб юбориш, деган гап-ку!»

Аммо у эски ҳаваскор сифатида аҳволнинг иложсиз эканини тушунарди. Расмга олинган плёнкаларни нурлантириб қўймасдан камерани очиш учун мутлақо қоронғи жой керак эди. Аммо ўшанда ҳам ҳамма плёнкани, шу жумладан, Воронов ўзи расмга олган ва керак бўлиб қолиши мумкин бўлган бир неча кадрларни ҳам бериб юборишга тўғри келарди.

— Кетдик, Майкл,— илтижоли деди Брайт,— охиригача иттифоқдош бўламан!

Воронов «кўзимдан йўқол!» демоқчи эди-ю, аммо у бу гапни инглиз тилига қандай таржима қилишни билмади. Бундан ташқари, лапашанг Брайт иттифоқчилик ҳиссида усталик қилди. У Вороновнинг бир дақиқалик иккиланишидан фойдаланиб, машина турган жойга қистай бошлади.

— Ҳайдовчим йўлни билмайди, биз кечикиб қолишимиз тайин,— деб минғирлади Воронов йўл-йўлакай.

— Ҳайдовчинг ҳозирча бирортасининг долларми, маркаси эвазига элтиб қўйиб, бизнес қилиб туриши мумкин. Биз ўзимиз кетамиз...

Шундан кейин ишлар яшин тезлигида рўй берди. Старшина-ҳайдовчи моторни юргизган ҳам эдики, Воронов унга бақирди:

— Шу ерда кут!

Брайт машиналар орасидан ўтиб, узоқда турган «виллис»га чопиб

борди. Унинг ҳайдовчиси йўқ эди. Брайт ўриндиққа тап этиб ўтирди-да, Вороновга жой бериб сурилди, қулфда қолдирилган калитни бураб, ўт олдириди. Машина ўрндан қўзғалди.

Воронов умрида бундай телбаларча ўмаришни бошидан кечирмаган эди. Брайт, одатда рус ҳайдовчилари каби тўппа-тўғри ёки сал олдинга ташланиб эмас, балки гавдасини орқага қилиб, худди ялпайгандек ўтирарди. Сарғиш тук билан қопланган қўллари рул чамбараги устида ётарди. У бутун кўриниши билан бепарво ҳайдовчига ўхшаб кетарди. Фақат лаблари қаттиқ қимтилган, кўзлари бир оз сузик эди.

«Виллис» йўлнинг фарқига бормай, атака вақтидаги танк каби тошларга урила-урила учиб ва қўнишнинг биринчи дақиқаларидаги самолётдек сакраб-сакраб, тобора олға еларди. Брайт қаттиқ сигнал берарди. Ҳарбий формада ва фуқароча кийимдаги одамлар, бу қутурган машинани кўрганлари ҳамано ўзларини шартта четга олардилар. Воронов назарида орадан бир неча дақиқа ўтгандек туюлса ҳам машина энди Берлин кўчаларида тезлигини секинлаштирмасдан нотаниш йўллардан елаётганди. Машина бор тезлик билан кетаётганда Брайт кескин тормоз бериб, «виллис»ни бомба ҳам, снаряд ҳам тегмаган бир уй олдида тўхтатди.

— Келдик!— деди у. Бу унинг машинага ўтирганларидан бери айтган биринчи сўзи эди.

— Ун тўрт минут бу ёққа, — ўзидан ўзи мамнун давом этди Брайт, — ўн минут бу ерда. Ун тўрт минут орқага. Биз инглиз бақалоғи келишидан йигирма минут олдин етиб борамиз! О, кей!

Уйнинг эшиklarидан бирида чоққина, ясама лавҳа осиглиқ эди. Унда: «Фотография, Ганс Гетцке» деб ёзиб қўйилганди.

— Мен бу Гансга бизнесини тиклашга ёрдам қилдим. Бу, ахир, бизнинг замонамиз-ку. Сизларда хусусий бизнес рағбатлантирилмайди, шекилли?— Бидирлаб гапирди Брайт.— Гетцке то ўлгунича мендан қарздор.

У эшикни тепиб очди. Эшик тепасига ўрнатилган қўнғироқча жириглади. Ихчамгина, ним қоронғи, бунинг устига пештахта билан тўсиб қўйилган хона — катакка Брайт ва унинг кетидан Воронов деярли югуриб киришди. Рўпарада яна бир эшик кўринди. Қўнғироқ жириглагани ҳамано пештахта ортида халатга ўхшаш узун камзул кийган, кексароқ, озгин бир одам пайдо бўлди.

Брайт пештахта устига синдирилган ва бутун — ҳар иккала камерани қўйиб, фотографга гапира кетди. У баъзан немис сўзлари аралаш инглиз тилида гапирарди. Фотограф бу ҳаяжонланаётган америкалик нима истагини тушунмай, унга бош қимирлатиб, парижон боқарди.

— Шошма, деди Воронов қўлини Брайтнинг кафтига қўйиб.— Мана бу камерадаги плёнкани орқага ўрайдигани ишламай қолди, — давом этди у немисчалаб.— Плёнкани олиш, расмни чиқариш ва яна плёнка солиш керак. Иккинчи камера синган. Сиз унга бир кунга ўзингизнинг плёнкали камерангизни бериб туrolмайсизми? Бизнинг ихтиёримизда ўн минут қолди.

— Хўш?— сабрсизлик билан сўради Брайт, Воронов жим бўлиб немис ичкарига кириб кетгач.

— Тушунишимча, ҳамма нарса жойида бўлади.

— У ҳолда менинг хонамга кўтариламиз, — деди Брайт.— Мен шу ерда яшайман, иккинчи қаватда.

— Ҳозир бу гапнинг нима кераги бор?— Воронов соатига қаради.— Ўн минутдан кейин йўлга тушишимиз керак.

— Шунинг учун ҳам, — деди қатъий оҳангда Брайт чиқиш томон бораётди.

«Нега ўралашиб қолдим бу билан?— ўзини койиди ичида Воро-

нов.— Уруш йиллари ҳалол хизмат қилган «лейка»ми нега бердим унга? Нега бошлашиб келдим у билан?..»

Аммо бошқа илож йўқ эди, у ифлос, кўп вақтдан бери ювилмаган зина орқали Брайтнинг кетидан итоткорона кўтарилди.

Чамаси, Брайт бир хонали квартирада яшаркан. Унда ёзув столига айлантирилган кичкина столча ва армия одяли ёпилган кенг-мўл каравот турарди. Бурчакда картон қути уюмлари. Илгакда шинель билан фурашка осилиб турибди.

— Кулгили квартира-а?— деди. Брайт.— Каравот нақ Пульман вагонидай.

Воронов тоқатсизланиб соатига қаради.

— Ҳа, ҳа, — шошилди Брайт,— ҳозир. Бир дақиқа сабр қил...

У девор ёнида турган комодга яқинлашиб, қутилардан бирини очди-да, ичидан ниманидир олгач, Вороновга узатди.

— Ушла, сенга бу.

Брайтнинг кенг кафтида занжирли, мўъжазроқ, тўрт бурчакли соат пайдо бўлганди.

— Швейцарияники,— деди фахрланиб Брайт.

Воронов хижолатда қизариб:

— Менинг соатим бор,— дея гудранди.

— Швейцарияникими соатинг?— сўради жиддий қиёфада Брайт.

— Советларники. Дадам совға қилган.

— Нега Швейцарияникини олишни хоҳламаяпсан?— соатни узатганча қўлида тутиб турган кўйи сўради Брайт.— Бошқа нарсаларни билмайман-у, аммо уларнинг банклари билан соатлари жаҳонда энг яхшиси.

— Раҳмат, Чарльз,— ҳамон хижолатдан ўзини босолмасди Воронов.— Соатга арзирли ҳеч нарса қилганим йўқ.

— Ким совға қиламан деяпти?— ажабланиб сўради Брайт соатни кафтида ирғишлатаркан,— сотиб ол! Арзонга. Бранденбург дарвозаси ёнида бундай соатлар икки минг марка туради. Минг маркага бераман.

— Менга соат керакмас,— Вороновнинг кўнгли суст кетди.

— Майли, беш юзга ола қол. Ажойиб йигитсан, менга катта ёрдам қилганинг учун беряпман. Биз, ахир, иттифоқчилармиз-ку.

— Йўқ.

— Сенга шунчаки ёқмаяпти, холос. Берироқ кел-чи!

Қутида ўн бештача ҳар хил — қўл, чўнтак, занжирли, тасмачали соатлар ётарди.

— Истаганингни ол, бир хил нархга. Агар пулинг бўлмаса, кейин берарсан.

— Кечикяпмиз ахир,— баттар диққати ошди Вороновнинг.

— Майли, ўзинг биласан,— хафа бўлди охири Брайт.

Воронов Брайтнинг қулфни шиқирлатаётганини эшита-эшита квартирадан чиқиб, зинадан туша бошлади.

Иккита фотоаппарат: Вороновнинг «ФЭД»и билан Брайт учун тайёёрланган немис «Констакс»и аллақачон пештахта устида ётарди.

Вороновни кўргани ҳамано Гетцке у билан апил-тапил гаплаша бошлади.

— Нималарни валдираяпти у?— деб сўради Брайт.

— «Спид-грэфик»инг ёмон деяпти. Объективни алмаштириш керак. Ҳозир уни Германияда топиш қийин.

— Жин урсин!— хитоб қилди Брайт.— Янгиси учун пул чиқаришга тўғри келади.

— Бранденбург дарвозаси ёнидами?

— Йўғ-э! Узимизнинг фотомухбирларимизда, — саволнинг заҳар-

хандалигини тушунмай жавоб қилди Брайт.— Уларнинг ичида эҳтиёт-кор йигитлар бор.

Бу нарсалар ҳақида улар «Жип»га ўтираётганларида гаплашишди.

«Ғалати йигит», деб ўйлади Воронов. У нимаси биландир Вороновга ёқаётганди. Хўш, нимаси билан? Эҳтимол, у синган аппаратига ноилож қараб туриши биландир? Еки Воронов ёрдам қилганида унинг астойдил миннатдорчилик билдиргани ёқдимикин? Балки, шунчаки, болаларга хос жилмайиб турган сепкилдор юзи маъқул бўлгандир? Соат масаласидаги қилиғи учун Воронов Брайтдан дарҳол ажралиб кетган бўларди.

Америкалик машинани ўт олдиришдан аввал соатига қаради.

— Ҳаммаси жойида, ҳали анча вақтимиз бор экан.

— Йлтимос машинани тез ҳайдама,— гудранди Воронов.

— Тез юришдан қўрқасанми?— моторни ишга солиб, мулоийм кулги аралаш сўради Брайт.— Ахир, мардлардансан-ку. Бу сенинг орденларингми?— У Вороновнинг пиджагидаги орденлар ёрлиғига қараб туриб, машинани юргизди.

— Ҳозир ҳаммада орден бор,— саволга тўғри жавоб бермай, норози оҳангда жавоб қайтарди Воронов.

— Менда ҳам бор,— деди тезликни ошира туриб Брайт.

— Қандай хизматинг учун?

— А-а!— бошини чайқади Брайт.— Эслагим келмайди. Ярадор полк командирини тиббиёт пунктигача елкамда олиб борганман. Чўчқадай семиз эди ўзиям!

— Бу, ахир, жасорат-ку.

— Қанақа жасорат! Бақалоқ ўзини Потон деб тасаввур этди! Олдинига у мени полкдан қувлаб юборди, кейин мен уни жанг майдонидан кўтариб чиқдим. Хатарли жойга тумшугини тикқанди. У медални кўришни ҳам истамайман. Комоднинг қаеридадир ётибди.

Воронов бу йигит бошидан кўп нарсалар кечирганини тушунди.

Брайт яна тезликни оширди, у, умуман, секин юришга ўрганмаган шекилли.

— Гарри маъқул бўлдимиз сенга?— тўсатдан сўради у Вороновга бурилиб.

Брайтнинг йўлга қарамасдан бундай тезликда машина ҳайдаши Вороновга ёқмади.

— Қанақа Гарри?

— Бизнинг президент-да.

Брайтнинг янги президент тўғрисида менсимасдан гапириши Вороновга олифтагарчиликдек бўлиб туюлди. Айтгандек, Вороновнинг ўзига ҳам Трумэн ёқмаганди, аммо у буни Брайт билан муҳокама қилмоқчи эмас эди.

— Президент билан яқин ошнадай гап қиляпсан-а.

— Умримда биринчи кўришим,— кифтларини қисди Брайт.— Дадам бир пайтлар унинг дўкончасига неча мартадир кирганини айтган эди.

— Қандай дўконча?

— Ушанинг дўкончаси-да, Индепенденсда туғилганман-ку, ахир. Сен, афтидан, президентимизнинг таржимаи ҳолини билмасанг керак. Айтмоқчи, афсусланмасанг ҳам бўлади, Штатларда унинг таржимаи ҳолини биладиганлар жуда оз. Индепенденс Американинг кичкина шаҳарчаси. Уни кам одам билади. Сизлар, Америка — бу Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, деб ўйлайсизлар.

— Дўкончанинг бу ерга нима даҳли бор?

— Ахир айтдим-ку, Трумэн атторлик моллари дўкончасининг эгаси эди. Дадам ундан моллар сотиб оларди.

— Демак, олдинлари бизнесмен эдими у?

— Дадамми, йўқ, унинг Индепенденс яқинида фермаси бўлган. Биз миссуриликлармиз.

— Президентни айтаяпман.

— Ҳа-а...— деди нохушлик билан Брайт.— Трумэн арзимас бизнес эгаси эди. Кейин сенатор бўлди. Бизда бундай нарсалар тез амалга оширилади, тенг имкониятлар мамлакати-да. Аммо унинг машинаси жуда соз! Ҳа, айтмоқчи, бирор нарсани расмга ололдингми?

— Нимани?

— Айтайлик, президентни. Унинг «авлиё сигирини»...

— Қанақа сигирини?

— Худойим-эй, унинг самолёти шундай деб аталади! Уни кутиб олганларни ҳам расмга туширмадингми?

— Сен олдинг уларни расмини,— қуруқ жавоб қилди Воронов ургуни биринчи сўзга бериб.

— Тўғри,— хурсанд жилмайди Брайт.— Сенинг фойданга бируноль. Айтмоқчи, менинг фойдамга ҳам. Стимсон, Гарриман, Медвел — буларнинг ҳаммаси сенинг қутичанга тушишди. Лоақал ўзингникиларнинг башарасидан танидингми?

— Узингникиларнинг?

— Менга қарагин, йигит, Штатларда фотомухбирларга ҳар қанча эҳтиёж катта бўлганида ҳам, сенинг иш топишинг амри маҳол эди. Мен сизларнинг элчиларингиз Громико, Вишинский ва... ҳақида гапиряпман.

— Улар ҳам бормиди?— росмана ажабланиб деди Воронов.

— Ҳа-да, Колли ҳам, Споркс ҳам, Клей ҳам! Фахрий қоровулда ким турди, биласанми? «Ғилдиракдаги шайтон» дивизиясининг солдат ва офицерлари.

«Бу йигит ишлай биладиганга ўхшайди!», деб ўйлади Воронов Брайтга беихтиёр ҳурмат билан боқиб.

Йўлда бир гуруҳ ҳарбийлар туришарди. Вороновнинг билишича, булар инглиз эди. Улар машинага орқа томонлари билан туриб, нималар ҳақидадир гаплашардилар. Брайт Вороновни ажаблантириб, машина жуда катта тезликда кетаётган бўлса ҳам, яна газни босди. Инглиз ҳарбийларига ўн метрлар қолганида у қулоқни кар қиладиган даражада қаттиқ сигнал берди. Ҳарбийлар апил-тапил ўзларини четга олишди.

— Ақлинг жойидами?!— деб бақирди Воронов.

— Қуруқ олифталарни ёқтирмайман,— деди гижиниб Брайт.

...Машина ён тарафида аэродром майдони кўринди. Энди унга бориш йўлларини америкаликлар эмас, инглизлар муҳофаза қилардилар. Биринчи бўлиб оқ карточкасини америкалик кўрсатди.

— Мистер Брайтми?— сўради офицер.

— Герман Геринг, сэр,— калакаомуз эҳтиром билан жавоб қайтарди Брайт.

— Бу дорга бориш йўли эмас,— деди офицер Брайтга карточкасини қайтариб бераётиб.

Кейин у Вороновнинг ҳужжатини қўлга олди:

— Россиями?

— Совет Иттифоқи!

— Шошинглар, жентельменлар,— деди офицер Вороновга ҳужжатини бериб туриб.

— Бу қуруқ олифталар ҳазилни ҳам тушунишади-я, О-у, у, май дие-э-э...¹— гудранди Брайт, инглизча «оксфорд» талаффузига тақлид

¹ О, менинг азизим (инглизча).

қилиб. У машинани олдинга елдирди. Улар бир дақиқадан кейин Вороновнинг «эмка»си турган бояғи жойга етиб келишди. Брайт қалитни машинанинг қулфида қолдириб, Воронов билан бирга машинадан сакраб тушди.

— Мен кетдим,— деди у шошилинич,— ҳали ўзингга жой топиб олишинг керак. Яна бир марта раҳмат сенга, Майкл, сен ажойиб ўртоқсан, аммо... бари бир бизнесменликка ярамайсан...— У бир лаҳза тутилиб қолди-да, сўнг қийналиб, зўрга рус тилида:— Сеники... мен... яхши... кўрган...— деди.

Брайт «Контакс»и билан қўл силтаб, учиш чизиги ёнида тўпланиб турган касбдошлари томон югуриб кетди.

Воронов қирқ беш минутча бу ерда бўлмади аммо шу вақт ичида аэродромда ҳамма нарса ўзгариб кетганди. Америка фахрий қоровули ўрнида инглизларники турарди. Солдатларнинг оралари бир-бирларидан бир оз узоқроқ, тахминан ярим қадам эди. Қора мундир, баланд тери шапкалар кийган, труба, тробонлар ва флейталар тутган музикачилар экзотик опера иштирокчиларини эслатарди. Қоплон терисидан ўзига хос пешбанд кийиб олган ногорачилар айниқса ғалати кўринишарди.

Аммо вақт ўтиб борарди. Воронов қуршаб олинган жойга шошилди. Оломон қуршовидаги совет киночилари гуруҳида сиқилаётган Воронов уларнинг ёнига жойлашди. «ФЭД»ни икки-уч марта бураб, муртагини ишлатиб кўргач, ҳамма нарса жойида эканлигига ишонч ҳосил қилди.

Беш минутлардан сўнг уфқ узра самолёт пайдо бўлди.

Ҳамма нарса қайта бошдан такрорланди. Аэродром тепасидан яна иккита қирувчи эскорт ўтиб кетди. Тагин кино ва фотокамералар баланд кўтарилди. Вороновнинг соддагина аппарати билан худди биринчи галдагидек самолётни бундай оралиқдан расмга олишнинг маъноси йўқ эди. Воронов худди биринчи галдагидек чет эллик ҳамкасбларининг ишларини кузатиб туриш билан чекланди. Улар осойишта ва ўзаро секин гаплашаётган одамлардан қўтос, каркидонларга айланишганди. Елкалари, тирсақлари ва бутун гавдалари билан ёнларидагиларни итариб-суриб, қўниш майдони сари интилардилар. Воронов янги танишини улар ичида кўрмади. Афтидан, Брайт аввалги муваффақиятсизликдан хулоса чиқариб, бу гал ҳаммадан олдинга ўтиб кетган бўлса керак.

Самолёт ерга тегиши ҳамона инглиз солдатлари зинани гилдираганча олиб келишди. Самолёт бир титрагач, тўхтади. Унлаб кинокамералар ва фотоаппаратлар, телеобъектив трубалари ҳали ёпиқ темир эшик томон қаратилди. Эшик ортидан қандайдир шарақлаш эшитилди. Киноаппаратларнинг шиқирлаши аста-секин тинди. «Нима бўляпти ўзи?— деб сўради Воронов ўзидан.— Кутиш вазияти оғирлашяптими? Ёки ростдан ҳам эшикка бирор нарса бўлдимикан?»

Ниҳоят, эшик очилди, аммо Черчилль ҳали кўринмасди. Камералар, жонлана бошлаган камералар яна жим бўлди. Мана шу пайт эшикка зўрга сиғувчи йўғон гавдали Черчилль кўринди.

Трумэн бир соат аввал трапга олиб тушувчи майдончада енгил ва ҳаракатчан эканлигини кўз-кўз қилиб қадам ташлаган эди. Ҳаммани кутишга мажбур этган-у, лекин ўзини шошилаётгандек қилиб кўрсатувчи компания бошқармасининг раиси залга мана шундай кириб келади.

Черчилль эса худди аста-секин ўрнатилаётган оғир ҳайкал каби пайдо бўлди. У ҳарбий мундирда, ёқаси тагидан қора галстук кўриниб турарди. Чап томондаги юқори чўнтагининг қопқоғи устида орденларининг узун, ола-була ёрлиғи кўринарди. Погонларида қандайдир юлдузга ўхшаш ниманидир фарқ қилиш мумкин эди. Тўппа-тўғри елкага ўрнатилганга ўхшаш хумдек бошида мош ранг, сербар соявоғли шапка

бор эди. Черчилль ўнг қўлида қўлқоп ва оқ, афтидан, садаф сопли қаттиқ хивчинни маҳкам ушлаган эди.

Черчилль ҳайкалдек тек турарди. Унинг юзлари ниқоб каби қотиб қолгандек эди: тикилувчан ҳаракатсиз кўзлари, дўрдоқ лаблар — пасткиси юқоригисидан анча қалин, қавариқ бақбақа.

У шу қиёфада бир неча дақиқа турди... Дунёга баланддан туриб боқиш вақти! Кейин хивчин ва қўлқопини чап қўлига олди-да, ўнг қўлини кўтарди ва иккала бармоғини машҳур «V» ҳарфи тарзда очди.

Оломон ичидан қарсақлар эшитилди.

Воронов бир неча расмлар олди. Кейин аппаратини кифтига осиб, ҳамма қатори қарсақ чалди. Гарчи, Америка президенти ўзига ҳам ёқмаган бўлса-да, Брайтнинг президент ҳақидаги бетакаллуф сўзлари Вороновга ёқмаган эди. Воронов Америка Қўшма Штатлари президентининг бошқача қиёфасига ўрганган эди. Вафот этган олдинги президент чўзинчоқ, мутафаккирона юзли, нозик табиатли қиёфада эди. Рузвельт Ромен Ролланни эслатар эди. Ҳозирги президент Вороновга одатдагидек ва айни вақтда басавлат туюлди. У анча кекса, аммо юриш-туришининг намоишкорона ғайратлилиги ва чаққонлиги билан куч ва қувватга тўла эканлигини кўрсатмоқчи бўларди.

Черчилль Вороновда жуда катта таассурот қолдирди. Унинг кенг кифтлари, хумдек калласи ортидан Даврнинг ўзи боқиб тургандек эди. Қанақа давр? Воронов Черчиллга боқаркан, ўзига бу саволни бермади. Унга Трумэннинг ортида бўшлиқдан бошқа ҳеч нарса йўқдек туюлди. Черчилль эса Тарихни гавдалантиргандек эди. У савлатли эди. У оломон ичида туриб Черчиллга диққат билан боққан вақтида худди шу фикрда эди.

Бу орада «ҳайкал» жойидан қўзғалиб, зина орқали вазмин қадам ташлаб пастга туша бошлади. Черчиллнинг оғзида йўғон, узун сигара бор эди. У зинадан тушиб йўлини тутатилмаган сигарани кенг оғзининг чап бурчида қисиб, босиб ўтди. Бош министр ерга қадам босганида самолёт эшигида бир неча ҳарбийлар кўринди. Уларнинг орасида ҳарбий формадаги ёш бир аёл ҳам бор эди.

Кинокамералар ва фотоаппаратлар Черчиллга қаратилган эди. Мухбирлар унга саволлар ёғдира бошладилар.

Оркестр Британия гимнини чалди. Черчилль ҳарбий қоровул сафини айланиб ўтди. У солдатларнинг бошларидан оёқларигача кўздан кечирарди, баъзан ўткир-жиддий назарини улардан бирортасига тикиб қоларди.

Воронов Ялта конференциясига бағишланган киножурнални эслади. Ялтада фахрий қоровул совет солдатларидан иборат эди. Черчилль уларни айланиб ўтаркан, ҳар бир солдатнинг юзига худди мана шундай қараган эди. Бу ўшанда совет кишиларида кучли таассурот қолдирган эди. Бировлар, инглиз бош министри бизнинг солдатларимизга очиқдан-очиқ адоват билан боқди, дедилар, бошқалар эса, уларнинг жанговар хусусиятлари уни кўрқитди, деб ўйладилар, учинчилар, Черчиллнинг ўзи ҳўкизларча диққат билан қараб, уларни кўрқитмоқчи бўлди, деб ҳисобладилар.

Воронов ҳозир Черчиллни кузатар экан, уйдирмаларнинг ҳаммаси асоссиз эканини тушунди. Эҳтимол, Черчиллда бу қилиқ одат бўлиб қолган бўлса керак. У фахрий қоровул сафини ҳаминша мана шундай айланиб чиқишга ўрганган. Худди йўғон сигарани доим чекишга ёки оғзининг бурчида шунчаки ушлаб туришга, Лондон кўчаларида пайдо бўлганида кишиларга «victosy» «Ғалаба» ишораси билан салом беришга, ёки заҳарли газларга қарши ишлатувчи ниқобини кифтига осиб юришга ўргангандек.

Воронов шундай хаёлларга берилиб турганида инглиз бош минис-

три сафни айланиб чиқишни давом эттирди, оркестр эса, Вороновни ажаблантириб, фокстротдан рақсга, рақсдан полькага ўтиб, энгил куйларни чалар эди.

Ниҳоят, машиналар келди. Чарчилль байроқчаси ўрнатилган лимузинга базўр ўтирди. Очиқ турган эшикдан унинг яна иккала бармоғи кўринди. Ҳарсый формадаги ёш аёл Черчилль билан бирга ўтирди. Иккинчи машинага самолётдан чиққан бошқа ҳарбийлар ўрнашдилар. Машиналар Бабельсберг томон йўл олди. Сиреналар чинқирмади, солдатлар энгил машиналарга ғуж бўлиб осилиб олмадилар. Черчиллни Трумэнга нисбатан анча соддароқ кутиб олдилар. Мухбирлар машиналари томон йўл олишди. «Унга ҳеч қандай савол бермасдан тўғри қилдимми?— деб ўйлади Воронов.— Нега энди? Кейин Москвада мақтанмоқ учунми?»

— Хелло, Майкл!— деган овозни эшитди Воронов машинага ўтираётиб. Брайт аллақачон машинасида ўтирарди. Унинг машинаси бир дақиқа Вороновнинг «эмка»сига яқин келди. Ҳайдовчи-старшина унга ҳадиксираб қаради.

— Сен менга яна бир хизмат кўрсатишинг керак, йигит, шу билан бугун тамом,— деди Брайт.— Қани айт-чи, боссларинг қачон келади?— деб овозини пасайтириб сўради у.

— Ким?— ҳайрон бўлди Воронов.

— Эҳ, авлиё Йаков!— хитоб қилди Брайт.— Президент келди, бақалоқ шу ерда. Уйлайманки, улар бу ерга қиймали қуймоқнинг мазасини татиб кўриш учун келмагандирлар. Мен сендан, Сталин қаерда, деб сўраяпман.

— Билмадим,— паришонхотир жавоб қайтарди Воронов.

— Узингни гўлликка соляпсан!— деди бодгидек хушчақчақлик билан Брайт.— Унда сенга мен айтаман, ахир мен сендан қарздорман-ку. Бугун Сталин учиб келмайди. Бу аниқ. Бизнинг миссуриликни ва мана бу бақалоқни расмга туширишга тўғри келади. Агар иложи бўлса... Биз яна кўришамиз деган умиддаман. Эҳтимол, бирор оқшом бўш бўлармиз. Шундайми? Хайр, дўстгинам!

Брайт негадир ўриндиқда бир сакраб, газни босди. Худди аввалгидек йўл таңламай, Берлин томон елиб кетди.

— Объектга,— деди Воронов ҳайдовчисига.

Старшина эҳтиёткорлик билан машинасини йўлга чиқара бошлади: — Ана юриш!— мулоҳазакорлик билан деди у Вороновга ўгирилиб.— Худди орқасига навшадил суркалгандек! Уларнинг ҳаммаси шунақа. Қанақа халқ бу ўзи!

Воронов унинг сўзларини унча эшитмади. «Ҳақиқатан, Сталин қачон келади?», деб сўради у ўзидан. Аммо буни ҳеч кимдан билиб бўлмасди. Бошлиқларга бундай савол бериш мумкин эмас. Буни Воронов жуда яхши биларди. Аммо бари бир қачон?.. Сталин қачон келади?

Олтинчи боб

Эртага у ким бўлиб уйғонади?

ГАТОВДАГИ аэродром Бабельсбергдан ўн беш километрча келарди. Машина Трумэнни ўзига ажратилган қароргоҳга саноқли дақиқалардаёқ етказди. Трумэн яқин икки ҳафтача яшаши лозим бўлган сирти сариқ рангли, уч қаватли алоҳида уйни тез кўздан кечиргач, уни «Кичик Оқ уй» деб атади.

«Кичик Оқ уй»ни айланиб чиққан Трумэн юқори қаватни танлади. Пастки қаватни у давлат секретари Жеймс Бирнсга ва ўзининг кўп сонли соқчиларига ажратди. Адмирал Леги, президентнинг матбуот секретари Чарльз Росс, дипломат ва таржимон Болен алоҳида уйга ёндош, чоғроқ бинога жойлашишлари керак эди.

Бабельсберг, Кейзерштрассе, 2 даги «Кичик Оқ уй» ошкора ва пинҳон телеграф-телефон симлари, сув ости кабеллари, радио тўлқинлари орқали Эйзенхауэрнинг қароргоҳи жойлашган Франкфурт-майн, Вашингтон, Узоқ Шарқ билан боғланган эди. Агар Трумэн истаса, ҳатто қадрдон Индепенденси билан ҳам боғланиши мумкин эди.

Трумэнга ҳамроҳ — Бирнс ва бошқа юқори мансабли америкаликлар ҳали келишмаган — улар учадиган «С-54» типидagi самолётлар «Муқаддас сигир»дан бир оз кейинроқ ҳавога кўтарилганди. «Кичик Оқ уй»ни кўриб чиққандан сўнг Трумэн америка делегациясини жойлаштиришдаги масъуллар — Гарриман билан генерал Парксни ҳузурига чақиртирди.

Трумэнни икки нарса: Сталин етиб келганию Вашингтондан қандай хабар борлиги ҳаммадан кўпроқ қизиқтирарди.

Ҳар иккала саволга ҳам жавоб бериб бўлмасди. Совет маъмурий бўлимида Сталиннинг эртага келиши айтилди. Руслар ҳар доимгидай Сталин аниқ қай вақтда, қаерга келиб қўнишини айтишмади. Вашингтондан бўлса ҳамон ўша — эски ҳаммом, эски тос — хабарлар бор эди, холос.

Зотан, Трумэн иккинчи саволга бошқача жавобни кутмаган ҳам эди. Тўққиз кунлик денгиз саёҳати вақтида у Вашингтон билан радио орқали доим боғланиб келган эди. Генерал Гровсдан олинган хабарни исталган вақтда, ҳатто ярим тунда келса ҳам, дарҳол адмирал каюта-сига етказилишини буюрганди.

Трумэн Вашингтондан чиқиб кетишдан олдин Манхэттен лойиҳасининг хотималанувчи даврига раҳбарлик қилиш учун тайинланган комитетнинг докладини сўнгги марта тинглаган эди.

Гровс ҳамма нарса кўнгилдагидай кетаётганини айтганди. Синовни ўн бешинчи, жуда нари борса ўн олтинчи июлда ўтказиш мўлжалланган эди. Демак, президент унинг натижалари ҳақида ё конференция арафасида, ёки унинг биринчи кунидаяқ эшитади.

Ушанда бу ахборот Трумэнни хотиржам қилган эди. Утказилажак синовга «Тринити» яъни «Учлик» деб махфий ном қўйганлари ҳам унга ёқиб тушди. Бу билан гўё, Бирнс таъбирича «бутун жаҳонни портлатиш» мумкин бўлган «портловчи модда»га худодан патво сўрагандек бўлганди.

Синов ўтказишга Нью-Мексико Штатидаги Лос-Аламосдан бир неча ўн километр нарида жойлашган кам аҳолили Аламогордо райони танланди. Лос-Аламоснинг ўзида узоқ вақт тайёргарлик ишлари олиб борилди. Мутлақо махфий тутилишига қарамай, бу ишлар, бари бир, одамлар эътиборини тортиши мумкин эди. Трумэн Лос-Аламоснинг синов ўтказиш учун мақбул жой эмаслигига рози бўлди. Чунки у ҳолда портлатиш жараёнидаги сирларнинг сирлиги қолмасди.

Синов ўтказиш учун танланган Аламогордо районига ҳарбий авиация базаси территорияси ҳам кирар, аммо у аэродромдан узоқда жойлашган эди. Шундай қилиб, ўта махфийликни сақлаш мумкин эди. Гровсга бу районда у, азалдан Американинг душманлари, деб ҳисоблаган кам сонли кўчманчи-ҳиндлар яшаш ёқмасди. Генерал тубжойлиларни у ердан олиб кетиш чораларини ўз вақтида кўриб қўйган эди.

Энди ҳамма нарса синовнинг қандай ўтишига боғлиқ эди. Муваффақиятсизлик рўй бериши мумкинлигини Трумэн ҳатто

хаёлига ҳам келтирмасди. Унинг кўзига ҳозирдаёқ замонавий Зевс-момақалдироқ-парастнинг тахти кўриниб турарди. Бу тахтга кўтарилмоқ учун бир неча қадам, йўқ, биргина қадам ташланса бас. Кўринаётган нарса энди сароб бўлиши мумкин эмас эди. Гровсдан «Аугуста»га келиб турган радиограммадан Трумэн худди мана шу кунлар ва соатларда Аламогордога портловчи механизм келтириляётганини биларди. У океанга қизиқиб боқар экан, ўзи ҳеч қачон бўлмаган тоғ этаклари, тақир ёнбағирлар, кимсасиз биёбонларни тасаввур қилди... Америка президентининг қатъий ишончига кўра, у ерларда бутун дунёнинг келажакига боғлиқ бўлган ишлар олиб борилмоқда эди. «Аугуста»нинг радио хўжрасидан Трумэнга Узоқ Шарқ жанг майдонидан олинган хабарлар, Франкфуртдаги Эйзенхауэрнинг докладларини, кўпсонли разведкачиларнинг маълумотларини олиб келардилар. Аммо президент аввало генерал Гровснинг хабарларини ўқир эди. Гровс Аламогордо устида кучли момақалдироқ бўлиб ўтганини хабар қилган эди. Бебош табиат хуружи барча режаларни барбод этиши мумкин эди.

Шуниси ҳам борки, Трумэн ҳал қилувчи синов учун қандай аниқ муддат танлаганини ҳамон билмас эди. Узил-кесил муддат танлаш учун жуда кўп турли омиллар таъсир кўрсатарди. Буларни ҳисобга олган олимлар, ўзларидан хавфсираб ва ҳатто Гровсга ҳам аниқ бир нарса дейишмасди.

Трумэн беихтиёр, бомба соҳасида қилинаётган ишлар муваффақиятсизликка маҳкум, деб ишонч билдирган адмирал Легини эслади.

Трумэн Даниядан Германияга йўл олди. У генерал Эйзенхауэр билан кундалик ишлар бўйича суҳбатлашмоқ учун Франкфуртда бир оз тўхталмоқчи эди.

Антверпендан Брюсселга қайтаётган Трумэнга яна бениҳоя ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди. Трумэн биринчи жаҳон уруши кезлари капитан лавозимида хизмат қилган дивизиянинг моторлаштирилган қисмлари тош йўл ёқасида саф тортиб турдилар. Президентни немис оккупациясидан озод қилинган белгияликлар олқишладилар.

Оркестрлар янгради, байроқлар ҳилпиради. Трумэн навбатдаги фахрий қоровул рапортини қабул қилиш, чўзилган юзлаб қўлларни қисиш учун дам-бадам машинадан чиқарди. Кулиб боқиш ва фотографлар олдида тик тураш жазодек туюла бошлади.

Аммо, очиғини айтганда, бу жазо ёқимли эди. Трумэн баногоҳ Оқ уйга келганидан бери ҳали бир марта ҳам ҳокимият нашъасини бунчалар сезмаганди. Ҳокимиятнинг у ҳали ҳеч қачон бу қадар сезиларли ва бутун борлиғича тасаввур этмаганди.

Трумэн марҳум Рузвельтнинг сояси ҳамон ортидан эргшиб юрганини хаёлига ҳам келтирмасди. Кўрсатиляётган барча ҳурмат-эътиборни у фақат ўзига қаратилган, деб ўйларди.

Ҳокимиятдан лаззатланиш Франкфуртда айниқса авжига чиқди. Бу ерда АҚШ президентига олий даражали ҳарбий ҳурмат кўрсатилди. Маълум вақт Трумэн ҳатто Гровсни ҳам унутиб қўйди. Аммо янги телеграмма Трумэнни хўшёр торттирди. Телеграммада, об-ҳаво дуруст бўлса, бирор тасодиф юз бермасагина, синов шу кунларда ўтказилади, дейилганди.

Жаҳоннинг бошқа томонларидан кесиб қўйилгандек туюлувчи Бабельсбергдаги Трумэн Аламогордода ҳали ҳеч нарса юз бермаганини эшитиб, тарвузи қўлтиғидан тушиб кетди. Бомба ҳақидаги фикр уни сира тинч қўймасди. Аммо у боадаб фарзанд сифатида Индепенденсдаги онаси билан телефон орқали боғланиб, суҳбатлашди.

Трумэн барча овунчоқлар ичида музыка тинглаш ва карта ўйнашни афзал кўрарди, карта ўйинлари ичида эса покерни ёқтирарди. У яхши вазиятнинг қўлга киритган пайтларида ўртадаги пулни оширгандан

ошираверарди. Агар харифлари ўйиндан чиқиб кетмай, улар ҳам худди шундай кўп пул тикаверишса, бу, ё харифларнинг ҳам «қўли баландлигига» ёки улар рақибларининг асаби дош беролмай банкдан воз кечишига умид боғлаётганликларини кўрсатарди.

Сталин билан харифликка Трумэнда ҳал қилувчи карта етишмасди. Унга етишмовчи карта ўрнини босувчи ва шу билан вазиятига алоҳида куч берадиган «тилсим» керак эди.

Аммо ҳозирча Трумэнда «тилсим» йўқ эди. Бунинг устига у Аламогордо узра яна бўрон кўтарилиб, синов яна кечиктирилганини билмас эди.

Трумэн кеч оқшом уйқуга кетар экан, эртага ким бўлиб, яъни қачонлардир Америка Қўшма Штатларининг президенти лавозимини эгаллаган барча ўтмишдошлари ичида энг қудратлисими, ёки ўша-ўша марҳум Рузвельтнинг хира сояси янглиқ, тасодиф орқалигина Оқ уйнинг доирасимон кабинетида пайдо бўлган ва уч йилгина ўтгач, мазкур кабинетни шармандаларча тарк этишга мажбур шахс бўлиб уйғонади-ми — ўзи ҳам билмасди.

Трумэн Лежининг олдиндан ишончсизлик билан айтган сўзларини унутиш пайтида ҳамма мураккаб масалаларни ҳал қилиш, Черчиллни сўзсиз итоат этишга ўргатиш, Сталинни эса ҳақиқий вазиятнинг эгаси ким эканлигини тушунишга мажбур этиш ҳақида орзу қиларди.

Агар қўлида «тилсим» бўлиб, бомба синови муваффақиятли ўтказилса, у, оддий Трумэн, бир соатлик халифа эмас, бутун жаҳондаги президентлар, қироллар, бош министрлар ва диктаторлар ҳеч қачон эришмаган куч соҳиби бўлиши мумкин эди.

Америка Қўшма Штатларининг олий лавозимини уч ой эгаллаб турган Трумэн, Потсдамда ҳал қилиниши керак бўлган масалаларнинг қанчалик мураккаб эканлигини биларди, албатта. Германияга нисбатан олиб борилаётган сиёсат, Польша, репарациялар, Болқон, Италия, Греция, Туркия муаммолари... Бу масалаларнинг ҳар бири давлат чегаралари, миллионлаб кишилар тақдири, миллиард-миллиард доллар билан боғлиқ ўнлаб бошқа масалалардан иборат эди.

Аммо Трумэн учун энг асосий нарса атом бомбаси эди, яъни, Қўшма Штатлар Совет Иттифоқининг ёрдамсиз Японияни тор-мор қила оладими? Ҳарбийлар, Япония оролларига бостириб кириш учун Штатлар энг камида бир йил тайёрланиши ва бир миллионча солдат зарур, дейишяпти. Агар АҚШ президентининг қўлида «тилсим» бўлганида...

Мана шунга қараб, Сталин билан қандай муносабатда бўлиш ва Черчиллни қай даражада қўллаб-қувватлаш кераклигини ҳал қилиш мумкин эди.

...Трумэн уйқуга кетаркан, пастдан бўғиқ фўнғир-фўнғир свозни, эҳтиётлик билан мебелнинг сурилишини эшитди. Бу унинг кейинроқ келган «команда»си аъзоларининг овозлари эди.

Ниҳоят, шовқин босилди. Аммо Трумэн бари бир қулоғига кичкина ёстиқчани қўйиб девор томон бурилди.

...Эртаси куни, ўн олтинчи июлда Трумэн эрта туриб, шалварда ойнаванд айвонга чиққач, атрофга боқди. Манзара ажойиб, осойишта эди. Пастда зим-зиё, кенг кўча ястаниб ётибди. Қўлга олиб борувчи ёнбағир барра, яшил кўкатлар билан қопланган. Агар хонага учиб кираётган искабтопарларни ҳайдаб туришга тўғри келаётгани айтилмаса, мутлақо жаннатдай жой эди бу ер.

Трумэн оромхонага қайтгач, соқчилар бошлиғи Фред Кенфилга Бирнс билан Леги тайёр бўлганлари ҳамона ҳузурига киришларини илтимоос қилди.

Душга тушгач,— у ҳамиша ванна бўшаштиради, душ эса тетиклаш-

тиради, деб ҳисобларди — устига пахмоқ халат ташлаб, бир минутдан сўнг дағал сочиқ билан баданини ишқалаб артди.

«Сталин келдимикан?» дея ўйларди Трумэн. Кеча кечқурун у ҳали йўқ эди. Ун еттинчи, яъни эртага конференция очилиши керак. Сталин, самолётдан тўппа-тўғри мажлислар залига йўл олади, деб бўлмайди. Ҳар ҳолда у ёш йигит эмас-ку, ахир.

Демак, Сталин бугун келиши керак. У ҳолда Сталинни кутиш расмияти қандай бўлади?

Кеча Трумэн бу саволга ҳеч кимдан жавоб ололмаган эди. Эҳтимол, лоақал бугун жавоб қилишар?

У аста кийинаркан, кўзгу қаршида туриб, ўзининг сеvimли «капалаги»ми ёки одатдаги галстугини тақиш устида бош қотира бошлади.

Ниҳоят, кул ранг хол-хол галстук тақишга қарор қилди. Энди навбат костюмга. Трумэн жўнроқ қора камзилни танлади. Туфли тўғрисида ўйлаб ўтирмаса ҳам бўларди, юшоқ, рангдор туфлиси энг мақбули.

Трумэн эрталаб соат еттида тайёр бўлиб турганида хонага Бирнс билан Леги кириб келишди.

Трумэн уларни жилмайган кўйи қулоч керганча қаршилаб, учовлон биргаликда нонушта қилишини таклиф қилиб сўради:

— Сталиндан нима хабар бор? Унинг қачон келишини аниқладингларми?

— Йўқ, — бош чайқади Бирнс. — Руслар: «Уртоқ Сталин ўз вақтида етиб келади», дейишяпти. Улардан ортиқ нарса билиш мумкин эмас. — Бирнс «уртоқ» сўзини кинояли урғуда русча талаффуз этди.

— Хўш, — имо қилди Трумэн, — у ёқдан-чи, у ёқдан нима хабар бор?

Трумэн Бирнсга маънодор қаради.

— Ҳозирча ҳеч нарса йўқ, — жавоб қилди Бирнс. — Эҳтимол, эртага бирор аниқроқ нарса билишга муяссар бўлармиз.

Трумэн Легига юзланди. Адмирал тарадудли илжайди.

— Нонуштадан кейин нима билан шуғулланамиз? — деб сўради тоқатсизланиб Трумэн.

Бирнс билан Леги кифт қисиб қўйишди.

— Сиз ўша қасрда, саройми ёки нима деб аталарди, бўлганми-сиз? — деб сўради Трумэн. — Конференция ўтадиган жойни айтаяпман.

— Йўқ, — деди Бирнс, — расмият бўйича...

— Тупурдим расмиятга — унинг сўзини бўлди Трумэн, — руслар ҳам расмиятни сариқ чақага олишмайди. Бўлмаса, Сталин аллақачон етиб келган бўларди. Нега биз Черчилль билан бирга кутиб ўтиришимиз керак? Хуллас, ўша жойни кўриб келишимиз керак.

Трумэн, Бирнс ва Леги машинага ўтириб, соқчилар тўла иккита «Жип» кузатувида Бабельсбергга айлана бошлаганларида шаҳар ҳали ухлаётгандек эди.

Трумэн Кеңфилга ҳеч қандай расмиятчилик бўлмаслиги, сирена чалмасликни буюрди. У Черчиллнинг уйқудан кеч уйғониши, эрталаб-ки соатларда ишлаш ва ҳатто келувчиларни ўринда ётиб қабул қилиш одати борлигини эшитган эди. Бундан ташқари у Сталин келмаган бўлса ҳам мулозимлари аллақачон Бабельсбергга келиб, ухлаётган бўлишлари мумкин, деб ўйларди.

Улар зич печакгуллар билан қуршалган данғиллама ҳовлилар ёнидан аста ўтиб кетишди. Баъзи ҳовлилар ёнида соқчилар турарди. Бабельсберг уч секторга бўлинган эди. Трумэннинг машинаси олдида ҳамма шлагбаумлар итоткорона кўтариларди. Афтидан, Кеңфил совет ва инглиз маъмурий қисмларини президентнинг сайр қилиши мумкинлигидан огоҳлантириб қўйган бўлса керак. Фақат соқчиларнинг форма-

лари ва байроқларга қараб Трумэн ҳозир қайси секторда эканлигини билиши мумкин эди.

Леги темир панжара билан қуршалган оддийгина уч қаватли оқ уйга Трумэннинг эътиборини тортди.

— Биздаги маълумотларга кўра, Сталин шу ерда туради.

— Секинроқ юринг!— дарҳол шоферга буюрди Трумэн.

Президент тугмачани босганди, деразанинг автоматлаштирилган ойнаси пастга тушди. Шундан сўнг Трумэн уйга диққат билан назар ташлади. Бу уй бошқалардан фақат оддийлиги билангина фарқ қиларди. Панжара ортида эшик ва унинг зиначалари кўриниб турарди. Эшик ёнидаги майдончада совет автоматчиси кўринарди. Деразаларининг тақа-тақ ёпиқлигига қараганда, ҳозирча бу ерда ҳеч ким яшамаслигини билиш мумкин эди.

— Бизнинг вилламыз яхшироқ кўринади,— мамнунлик билан қайд этди Трумэн.

— Ахир, Сталин бу ерда хўжайин ва у меҳмонлар ҳақида ғамхўрлик қилиши керак-да, — дея истар-истамас жилмайиб жавоб қилди Леги.

— Қандай маънода хўжайин?— норози оҳангда қайта сўради Трумэн.— Бу ерда ҳаммамиз тенгмиз.

— Бу ҳарбий ибора эмас, мистер президент,— яна жилмайди Леги.— Биз, ҳарбийлар душман қўшинларининг кучини генералларнинг лавозимлари ва унвонларига қараб эмас, солдатларининг сони ва тўпларининг қудратига қараб белгилаймиз.

— Сиз ҳисоблайсизки...

— Э, йўқ, сэр! Биз турган территория Сталиннинг қўшинлари томонидан эгалланган. Бу русларнинг оккупация зонаси. Худди ўша Сталин бизни бу ерга таклиф қилган. Секторларга бўлиш, шунчаки, шартлилик, фақат конференция вақтидагина керак. Жо амаки яхши бинони ўзига олиб, бизга ёмонроғини берса, нотантилик қилган бўларди.

—Менимча, бундай фикр Сталинга мутлақо ёт,— деди кескин оҳангда Бирнс.— Шунчаки соқчи-агентларига бу уй хавфсизроқ туюлган бўлса керак...

Машиналар Цецилиенхоф қасрининг ички ҳовлисига олиб кирадиган дарвоза ёнига етиб келди. Трумэн, Бирнс ва Легини дарҳол америкалик ҳарбийлар қуршаб олишди.

Кенфил президент қасрни кўрмоқчи эканини билганидан кейин совет маъмурлари билан, кўриб чиқиш вақтида бу ерга америка ҳарбий бўлинмаси киритилади, деб келишиб олган эди. Аммо бу ерда соқчилик хизматини совет чегарачилари олиб боришарди. Улар президентга сергак боққан кўйи қўлларидан автомат билан изма-из кела бошладилар.

Трумэн ва унинг ҳамроҳлари Цецилиенхоф саройига яқинлашишди. У ташқи кўринишда катта бўлмаса ҳам, аммо муҳташам эди. Бир неча соатдан кейин Черчилль олд томони елизаветалар давридаги инглиз қасрини эслатувчи, саноксиз мўрилари билан қандайдир Исландия иморатларидан нусха кўчирилганга ўхшаш бу қурама меъморчилик биносини кўрганида нафратомуз тўнғиллайди.

Аммо Трумэн меъморлик усулларини у қадар яхши тушунмасди. Бу уйнинг герман тахти ворисининг рафиқаси номи билан боғлиқ эканини билганидагина миссури демократининг юраги гупиллаб кетди.

Трумэн ҳамроҳлари, соқчилари ва совет солдатлари кузатувида саройни айланиб чиқди ва унинг ичкари ҳовлисига назар ташлади. У деворининг ярмигача печакгул билан қуршалиб, томи черепицалар билан учбурчак шаклида ёпилган учта пештоқни кўрди. Асосий эшик

олдида кенг гулзор, беш қиррали юлдуз шаклида экилган қизил гулар кўзга ташланарди.

— Бундай кўз-кўз қилишнинг ўрни бўлмаса керак, — захархандалик билан деди Трумэн. Кейин Легига ер остидан боқиб, қўшиб қўйди: — Сиз русларнинг мулойимлиги ҳақида нимадир дегандингиз шекилли..

Леги чурқ этмади.

Мажлислар зали Трумэнда яхшироқ таассурот қолдирди. Бу кенг хонанинг бутун полини қоплаган қизил гилам устида қизил чойшаб ёпиқли катта думалоқ стол турарди. Столнинг атрофида баланд суянчиқли курсилар. Уларнинг орасида бир хил масофадаги учта кресло. Улар курсилардан юмшоқ қопламаси, кенг ўриндиғи, суянчиғидаги қизил духобаси билан фарқ қиларди. Столнинг қоқ ўртасида совет, америка ва инглиз байроқчалари. Деворда бундан сал йирикроқ байроқчалар кўзга ташланади. Баланд шифтда стакан шаклидаги икки нафар қандил осилган.

Деворлар катак-катак бўртма тахта панеллар билан қопланган. Мажлислар залининг учта эшиги бўлиб, иккинчи қаватга олиб чиқувчи ўймакор панжарали икки пиллапояга ҳаворанг сербар пояндоз тўшаб қўйилган эди.

Дераза ортдан текис дарё сатҳи кўзга ташланарди.

— Бу дарё нима деб аталади?— дея сўради Трумэн баланд овоз билан.

Жавоб дарҳол берилмади.

— Юнгфернзее, сэр. Кўл бу.

— Юнгфер... Яъни нима дегани.

— Хур қизлар кўли. Тахминан шундай дейиш мумкин, сэр.

— Жуда муносиб ном,— истехзоли кулди Трумэн Бирнсга мурожаат қилиб, сўнгра пастроқ овозда қўшиб қўйди. — Сталин жой танлашни билади-да.

Кейин Трумэн яна стол ва креслоларга қаради. У булардан бирига жуда ҳам ўтиргиси келди. Аммо ҳамма креслолар бир хил бўлиб, президент улардан қайси бири уники эканлигини билмас эди.

— Делегациялар қайси томондан ва қандай киради?— деб сўради Трумэн.— Еки делегациялар баравар киришадими?

— Йўқ, сэр,— жавоб қилди президент орқасидаги америкаликлардан кимдир.— Ҳар бир делегация қасрга кирадиган ўз эшиги ва махсус хонасига эга бўлади. Америка делегациясиники мана бу...

Трумэн зич ёпиқ эшиклардан бири томон йўналди, аммо шу пайт кимдир рус тилида кескин нимадир деди. Трумэн саросимада тўхтаб қолди.

Леги хиёл вақт таржимонга эгилиб турди.

— Адашибсиз, сэр,— деди адмирал тавозе билан. Бу эшик Сталин хонасининг эшиги экан.

Трумэн апил-тапил нарига йўналди.

Кейинчалик ҳатто эътирофномаларида ҳам ўзи учун иқроп бўлмагани — президент беихтиёр дилида қўрқув ҳиссини туйди. Трумэн Сталиннинг ҳали Бабельсбергга йўқлигига ишончи комил, аммо у одам билан яккама-якка бақамти бўлиши ҳақидаги фикрдан ҳайиқарди.

— Бу томонга, мистер президент,— деди америка офицери рўпарадаги эшикни очиб,— бу ёққа марҳамат.

Шундан кейингина Трумэн қаршисидаги очик эшик томон дадил қадам ташлади.

Бу хона ҳам тахта панель билан қопланган эди. Деворларнинг бири ёнида китоб жавони турарди. Шифтда кумуш ранг қандил осилди. Полга бошдан-оёқ ҳаворанг гилам тўшалган бўлиб, гилам устида

чоғроқ думалоқ стол ва тўқ пушти ранг мато қопланган тўртта курси турарди. Рўпарада, чамаси, хилват эшик кўзга ташланарди.

Трумэн хона бўсағасида бир оз тургач, китоб жавонига яқинлашди. Китоблар муқоваларига қараганда қадимий, бунинг устига немисча ва французча эди. Трумэн бу тилларни билмас эди.

«Ҳозирги саросимамни бирортаси сезмадимикан?» деб кечикиброқ бўлса ҳам ўз-ўзидан хижолатда сўраб қўйди Трумэн. Сўнгра камзили барини кўтариб, қўлларини чўнтагига солди-да, қаддини ростлаброқ хонада у ёқдан-бу ёққа бир неча қадам юргач, залга қайтиб чиқди. Энди у Сталиннинг ҳашаматли хонасини кўргиси ва унинг америкаликларникидан яхши эмаслигига ишонч ҳосил қилгиси келарди. Черчиллнинг хонаси Трумэнни қизиқтирмади, у хона афзал бўлмаслиги турган гап. Аммо Сталиннинг хонаси америкаликларникидан устунмаслигини ўз кўзи билан кўргиси келарди Трумэннинг. Афсуски у, ҳамроҳи бўлмиш совет ҳарбийларидан буни сўрашга журъат этолмади.

— Нима ҳам дердик, қайтиш вақти бўлди!— деди у Бирнс билан Легига баланд овозда мурожаат қилиб, сўнгра соатига қараб, қўшиб қўйди.— Соат тўққиздан ҳам ошибди, энди...

Трумэн: «Эҳтимол, у ёқдан янгилик бордир!», демоқчи эди, бироқ ўз сўзини ярмида кесиб қўйди.

У аста машина томон юрди. Теварагидаги солдатларнинг орқасида кино ва фотоаппаратлар тутган одамлар турарди.

— Мухбирлар қаердан келиб қолишди?— сўради Трумэн сохта норозилик билан, аммо, бари бир, қадамини секинлатди. У аниқ ҳеч кимга мурожаат қилмагани, бинобарин жавоб ҳам бўлмади. Фақат кинокамералар шиғиллар ва фотоаппаратларнинг муртаклари чиқилларди.

Трумэн Бирнс ва Леги билан машинага ўтирди. Эртага ёки индинга унинг портрети ҳамма Америка газеталарида пайдо бўлади. «Уша вақтда мен ким бўламан?— дея ўзидан сўради Трумэн.— Оддий Америка президентими ёки... жаҳоннинг ҳукмроними?..»

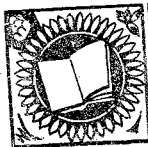
Трумэн Бабельсбергга қайтиб келганида Черчилль ҳали ухлаб ётарди.

Легининг таъбирича, Сталин учун тайёрланган алоҳида уйнинг ёнидан ўтаётганида Трумэн яна ҳайдовчига секинроқ юришни буюрди. Аммо ҳеч қандай ўзгариш сезмади. Деразалар аввалгича ёпиқ эди. Худди аввалгидек совет автоматчи солдати ғоз қотиб турарди.

«Қачон келади ахир у?!— дилидан ўтказди асабийлашиб Трумэн.— Москвадан Берлинга учиб келиш учун қанча вақт керак бўлиши мумкин?»

У баланд овозда: «Сталин қаерда, ахир?» деб сўрамоқчи бўлар, аммо ҳамроҳларидан ҳеч ким бу саволга жавоб бера олмаслигини тушунарди.

(Давоми келгуси сонда)

Қутби Носирова

Солдат акам келди

Солдат Ақром акамни
Биз кўрдик энг биринчи!
Югурдик уйи томон,
Дедик: «Хола, суюнчи!»

Кўчамизни тўлдириб,
Келарди Ақром акам.
Қарардик ҳавас билан:
«Солдат бўлсайдик биз ҳам!»

Қоматлари типпа-тик,
Форма бирам ярашган.
Йўловчи-йўлчилар ҳам
Қарашгани-қарашган.

Қутгани солдат ўғлин,
Маҳалла чиқди пешвоз.
Биров қўлида — сочқи,
Биров солар — поёндоз.

Кенг очиб қучоғини,
Югурар Баҳри хола.
Ақром акам ортидан
Эргашар бир тўп бола.

Сўнгра уйга кирдилар,
«Гурс-гурс» ташлаб қадам.
Ҳавас-ла қараб қолдик:
«Солдат бўлсайдик биз ҳам!»

Гуллар салом беради

Тонг отиб, чиқди офтоб,
Уйғонди Нафиса ҳам.
Боққа — ариқ бўйига
Чопиб кетди у шу дам.

Сочигин бир ён қўйиб,
Зилол сувдан ювди юз.
Қуёшга салом бериб,
Дов-дарахтга қотди сўз.

Қувнаб-қувнаб ариқдан
Челакчада сув олди.
Деди: «Эккан гулларим
Мени соғиниб қолди!»

Қўшиқ айтар Нафиса,
Сув қуяр гулларига.
Гуллар салом бергандай
Эгилар йўлларига...

Тоҳир Қаҳҳор

Осмон кимники

— Осмон кимники — дея
Борлиққа бериб савол,
Ер-кўк аро гувиллаб
Овоза солди Шамол.

— Меникидир осмон! — деб
Учар Булут кўзғолди.
Қоронғу қилиб зумда
Кўкни эғаллаб олди.

— Йўқ, осмон меникидир —
Дея ҳайқариб шу дам
Оловли кийимида
Пайдо бўлди чақмоқ ҳам.

— Меники осмон! — дея
Ларза солди Қалдироқ.
Ёрилиб кетай деди-ёв
Ернинг юраги шу чоқ.

— Меники осмон! — дея
Чақмоқ билан Қалдироқ,
Қора Булут ва Шамол
Роса бўлди қирпичоқ.

Кўрқиб қушлар шовқиндан,
Пана жойга беркинди.
Кўрқувдан Табиатнинг
Гўё нафаси тинди.

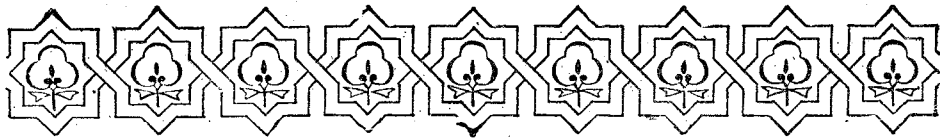
Уларнинг бу баҳсини
Кузатиб турар шу тоб
Осмоннинг бир четида
Жилмайганча Офтоб.

Биринчи бўлиб қочар
Кўрқоқ Шамол боғларга.
Сўнг Қалдироқ, Чақмоқ ҳам
Қочар ёрли тоғларга...

Қора Булут ҳам йиғлаб,
Далаларга йўл олди.
Ёмғирдан сўнг осмонда
Тиниқ Камалак қолди.

«Осмон кимники?» дея
Мен ҳам ўйлайман шу тоб.
Осмоннинг бир четида
Жилмайиб турар Офтоб!..

Олим Бўриев

Маъмура

Менга ором бермас туйғулар жанги,
Шубҳа, гумонлардан дил вайрондур-а.
Кўзимга ёзилган гулларнинг ранги
Сенинг юзларингдан кўчган, Маъмура.
Мусаввир хаёлин ром этган жисминг,
Эрам гулларига рашк — исёндур-а.
Эзгу қасам каби такрорлаб исминг
Тунларим уйқусиз ўтди, Маъмура.
Васлинг умидида мендай ёнган ким?
Ахир ҳижронингда бағрим қондур-а!
Сўнгги япроқларин ёзганда ишқим,
Баҳоримни олиб кетдинг, Маъмура.
Қанотсиз қуш каби сездим мен ўзни,
Бу ошиқ қалбимга кўп армондур-а.
Кимларнинг қалбига ўт солган кўзни,
Менга юлдуз қилиб отдинг, Маъмура.
Ошиқман, мен сўзни сўзга улайин,
Севгим ёзилмаган бир дostonдур-а...
То сўнгги дамгача бирга бўлайин,
Фақат сен менга ёр бўлгин, Маъмура!

□

Сенга оғир ботди, гулим, таъналар,
Кўнглингни олмоққа бормикан имкон?
Мана, неча кунки, юрак қийналар,
Мана, неча кунки, аҳволим ёмон!
Юрсам ҳам, турсам ҳам сени ўйлайман,
Гоҳида ўзимни койийман ноҳақ.
Тақдирдан ишқимга толе тилайман,
Қайтгил, деб йўлингга боқаман илҳақ...
Хўш, ўзи не бўлди? Нималар дедим?
Наҳот хафа қилдим сени, билмасдан?
Наҳотки сен мени севмаган эдинг,
Наҳотки энди сен кечиролмассан?!
Кўй, мени кечиргил, қайтгил ёнимга,
Қайт, яна кўзларда порласин қуёш!
Токи мен ачинмай ўтган онимга
Токи сен афсус-ла тўкмагил кўз ёш!...

ОҚИБАТЛИ КИШИЛАР

ҲИССА¹

Рустам энтикиб нафас олар, бир томондан жуда-жуда қўрқиб кетган эди, бир оз вақт: Ҳозир автоматчи бақриб қолади ёки автоматдан ўққа тутиб қолади, деб юрагини ҳовучлаб ётди. Юраги шунақа дукиллаб урарди, ўзи бемалол эшитиб турарди. Қанча вақт ўтганини билмади, бир маҳал анча тўс-тўполондан кейин колонна йўлга тушди. Рустам танкнинг тагидан колоннадагиларнинг башарасини кўрмас, фақат қадамлаб бораётган оёқлари кўзга ташланарди. Ана, анови биттасининг оёғида қўпол қилиб ўралган латта-лутта, устига силқиб чиққан қони қорайиб кетган. У биттасининг этиги янги экан, ҳамон йилтиллаб турибди. Анавининг оёғи бунча катта! Эллигинчи кийса керак. Оёғи шунақа бўлса, ўзи қанақа гавдаликкин?

Рустам охирги оёқ кўзидан йўқолгунча кўзини узмади. Оёқлар кўринмас, улардан чиққан товушлар эшитилмас бўлиши билан Рустамнинг кўнгли бузилди. У ёлғиз қолган эди. Бу яхшими, ёмонми? Нега ҳамроҳи ўзини сувга отди? Офицерда қасди бор экану ўчини олиши билан дунёда қиладиган иши битдими? Тирикмикан? Сузишни билса-ку, бир ердан чиқиб олади. Яна яраланган бўлса-я! Унда тамом! Йўқ, Рустамга шунча яхшилиқ қилган, кўнглини кўтарган киши ҳалок бўлса яхши эмас!

Рустам шу ўйлар билан танкнинг остида анча ётди. Чиқишга юраги йўқ эди! У ёқ-бу ёққа аланглаб қаради-ю, ҳеч ким, тўғриси, ҳеч кимнинг оёғи кўринмас эди. Ана шунда қорни очганини, кеча кечкурундан бери ҳеч нарса емаганини эслади. Кўзига бошлаб ўз уйидаги стол, унинг устидаги ноз-неъматлар кўринди. Онаси ошхонада нимадир пиширапти. Ҳали замон уни сўраб қолади.

¹ Давоми. Боши журналнинг 6-сонида.

— Сенга кўпроқ сузайми?

— Йўқ, ярим коса.

Бари бир она косани тўлдириб келади. Рустам инжиқлик қилса:

— Шу ҳам кўпми? Ахир, йиғит бўлиб қолдинг, ўғил боласан-а! — деб уни эркалайди.

Рустам иштаҳасизлик билан аранг ярмини ичади.

— Тўйдим! Ҳар нарса денг, тўйдим. Мана, қорнимни кўринг, ногора бўлиб кетди!— деб кўчага чопади, кетидан Сергак югуради.

Рустамнинг оғзининг суви келди. Нега шунақа қилган экан! Ҳаммасини, охирги қошиғигача ичса бўлмасмиди? Эҳ, аттанг.

Рустамнинг хаёлига Тошкентга шошилиш борганлари, бобоси йирик-йирик тугилган коватокни унинг олдига суриб қўйгани, шундай хушхўр нарсани ҳам оғриниб егани, бобосининг қисташига мажбур қилгани ҳозир жуда эриш туюлди.

Шунда бирдан отасининг нон ҳақида таъкидлаб сўзлагани эсига тушиди. Отаси худди унинг шунақа аҳволга тушишини билгандек ноннинг қандан ширин бўладиган пайтлари борлигини бошидан кечиргандек жуда алоҳида диққат билан қайта-қайта сўзлаган эди. «Нондан азиз нарса йўқ. Ҳатто ушоғини беҳурмат қилма!» дегани ҳамон қулоғи остида янграб турибди. У вақтда кўнглидан «Отам бунча эзма бўлиб қолди!» деган фикр ўтган бўлса ҳам, ҳозир жуда ўринли эканига ичидан тан берди.

Қани энди ўша отаси улуғлаган нондан битта иссиққина кулча бўлса! Йўқ, иссиқ бўлмаса ҳам майли! Қотган бўлса ҳам майли! Кўзига суртиб ушоғигача ерди.

Бу хаёлларнинг ҳаммаси пуч, ҳозир рўёбга чиқариб бўлмаслигини билган Рустам, алам билан бошини кўтариб, танкнинг остига уриб олди. Танк темир эмасми, бутун бадани зирқираб, кўзидан олов чиқиб кетди. «Худди ғурра бўлди!», кўнглидан ўтди. Оғриқ бир лаҳза хаёлини бўлди. Оғриқ сусайган сари қорин ҳақидаги хаёли яна босиб келаверди. Хаёлининг сўнгига етмасдан аввал мудраб, хаёли тушига уланиб кетди.

У уйқудан уйғонганда шом қоронғиси ўз қора чодирини оламга тутган эди. Қорни аввалига хархаша қилмади, бироқ салдан кейин жуда таталаб ташлади.

Рустам минг бор ҳаяжон ва эҳтиётлик билан танкнинг остидан эмаклаб чиқди. Атрофга қараб йўлни аниқлади; анави қорайиб турган бино — дадасининг госпитали!

Рустам шу бинони мўлжал олиб аста эмаклади.

V

Матлуба ўғлини қидириб, савалаб ташланган одамдек ҳолдан қолиб қайтиб келгач, Акбар уни қандай қилиб овутишни, тасалли беришни билмай қолди. Билдики, ҳеч қандай сўз унинг тун қоронғиси чўккан кўнглини ёритмайди, ҳеч қандай далда бирдан очилган ва яллиғлаб турган ярасига малҳам бўлмайди.

Унга фақат ёлғиз арзандаси, кўзининг оқ қораси керак. Уни кўрса, дийдорига бир бора боқса, бас — барча ғаму кудуратлари, чеккан аламлари бир зумда қуёш чарақлаб чиққанидаги тумандек ёки кучли шамолга дуч келган булутдек тўзиб кетади. Бунинг эса ҳозир иложи йўқ. Оғир жанг боряпти, сўнгсиз ярадорлар оқими...

Акбарнинг қўли қўлига тегмайди: бирининг ўқини олиб ташлаш керак, бирининг ўпирилиб кетган ярасини тикиш керак, яна кимнингдир автомат ёки миномётдан титилиб кетган оёғини арралаб ташлаш керак, бўлмаса бефойда, эртаги-индин қорасон бошланади. Вақти-ку-

йўқ, вақти бўлганда ҳам Рустамни қаердан қидиради, кимга арз қилиб, кимдан сўроқлайди? Кимнинг қулоғи унинг саволига учиб турибди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора. Биров «ўғлинг фалон жойда, қўрқиб писиб ётибди ёки ярадор экан, хавфсиз жойга олиб қўйдим» десаки, бир амаллаб олиб келса! Қаерда, қай аҳволда ҳеч ким билмайди. Гарчанд ўзининг ичи ўртаниб, куйиб ётган бўлса ҳам, минг қилганда ҳам эркак эмасми, ўзини қўлга олди, хотинининг дардига малҳам қидиради, энг яхши дори — уни нима биландир чалғитиш, бирон бир иш билан банд қилиш!

— Мату,— деди Акбар кишининг кўнглига ёруғлик бўлиб оқадиган бир товушда мулойимлик билан, — бизга кўмаклашиб юбор. Киши етишмаяпти.

Эрининг сўзини иккита қилишга ўрганмаган Матлуба ўрнидан оғир қўзғолди. Эрининг кўзига қаради:

— Нима иш қиламан?

— Анави ҳамширалар ёнига бор!

— Рустам-чи, Рустамжон нима бўлади?— шундай дейишга қарамай Матлуба эри ишора қилган томонга беморликдан энди турган одамдек оғир қадам ташлар экан, яна «Рустам... Рустам...» деди.

— Мана кўрасан Рустамнинг ўзи «Ойижон, мана мен буердаман!» деб келиб қолади!— Уғли эшикдан қучоғини очиб кириб келадигандек Матлуба ялт этиб орқасига қаради:

— Ростданми?

— Ростдан! Ишонавер! Менинг кўнглим шунақа деяпти.

— Айтганингиз келсин!

Ҳақиқатан ҳам Акбарнинг кўнгли нима учундир тўқ, гўё ўғли ўқ ўтмас бўлиб туғилгану унга ҳеч нарса қилмайди! Лекин нега шундай ишончи баркамоллигини тили билан айтиб беришга қодир эмас. Бу ҳис, бу ички бир ишонч сўз билан ифодалашга тутқич бермайдиган кўринади.

Акбарнинг бир оғиз илтимоси бўлди-ю, Матлуба ишга шўнғиб кетди, иш уни чалғитди. Рустам ваҳимаси хаёлидан кўтарилгандек бўлди.

Матлубанинг ҳамшираликдан жиндай хабари бор эди. Бундан олти ойча аввал полк командирининг ташаббуси билан командирларнинг хотинлари ва эсли қизлари учун «Ярадорга биринчи ёрдам бериш» курси очилган, унда кўплар қатори Матлуба ҳам қатнашган, машқ қилган эди. Мана, ўша билими энди қўл келиб қолди. Госпиталга келган ярадорни кутиб олади, ярасини боғлайди, сғирини жой топиб ётқизади, дори беради, сув тутади. Керак бўлса, қонга беланган бинтини янгилайди, докторга хабар қилади. Хуллас, иш керагидан ортиқ, кети узиладиган кўринмайди. Кечагина топ-тоза турган, эшикдан киришининг билан қандайдир нордон ҳид димоққа урадиган, ҳамма нарса тартибли бўлган бу қалъа госпиталини энди таниб бўлмас эди. Бинонинг бир неча ери учиб кетган, деразалари алақачон чил-чил бўлган, ўрта эшикнинг бир тавақаси осилиб ётибди, бир четини осколка мажжақлаган, коридорда узунасига солиб қўйилган гулдор поёндознинг бўёқлари чанга ботиб лой-луй юқиб ёғимланган. Дуч келган жойда ҳолдан толган ярадор ётибди. Баъзиси замбилда ётганича ўлиб бўлган. Қимдир алаҳлаб, бақириб, кимдир товушини чиқармай, ярасининг аламига чидолмай, йиғлайди, инграйди.

Матлуба ана шуларнинг ташвишини енгиллатаман деб, ишга овора бўлиб кетганини ўзи ҳам билмай қолди. Уғлига бўлган меҳр-оқибати ана шу ярадорларга кўчди. Улар ёниб турган юрагининг ҳовурини олди. Лекин баъзан-баъзан: «Рустамжон ҳам шуларга ўхшаб, ёрдамга муҳтож бўлиб ётган бўлса-я!», деган вазваса тушарди. Уникига ўхшаган товуш келса, ялт қарарди. Тетикроқ ярадор кириб келса, ўғлини

суриштирарди. Ҳеч биридан кўнгилдагидай жавоб ололмай, яна ўзига тасалли берарди: «У томонда Рустам нима қилади!» Яна ишга шўнғиб кетади, хаёлидан ўғли кўтарилади. Шундай қилиб, бир кунда анча нарсга фаҳми етадиган ҳамширага айланиб қолди.

Аммо шом қоронғиси тушиши билан яна юрагига ваҳима кўлан-каси чўкди: Шундай қоронғида Рустам қаерда қолди? Битта ўзи-я!

Қоронғи тушгач, отишмалар тингандек бўлди. Осмонга чиққан хира ой ҳаммаёқни бадбашара қилиб ёритди. Қоронғилик отишмани тиндирди-ю госпиталда бўлган ярадорларнинг оҳ-воҳи, инграшини, алаҳлашини авжига чиқарди. Қасал тунда авжига чиқади, деганларидек ярадорларнинг жароҳати ҳам тунда аламга кирадими, уларнинг илтимоси ва чақиришига жавоб қилиб, улгуриб бўлмас эди! Бунинг устига электр йўқ. Шамни бемалол ёқиб қўйиб бўлмас, душман нишонга олиб ўқ узарди. Бу ҳам етмагандек немислар парашютга ўхшаб осилиб тушадиган ёруғ мушагини отиб, атрофни ёритиб турарди. Қўққисдан бўладиган қалтис ҳужумдан ўзини огоҳ қиларди. Мушак. ўчгач олам баттар зимистонга айланарди.

Тун ярмидан оғганда госпиталь сал тинчигандек бўлди. Олди. тиббий ходимлар мизғиб олдилар. Матлуба ҳам эрининг деразаси учиб кетган кабинетига кириб, диванга ўзини оғир ташлади. Ундан нарироқда яна икки ҳамшира гўжанак бўлиб ётарди.

Матлуба жуда чарчаганини, тиззасининг зирқираб оғриётганини, боши гувиллаб, қулоғи битаётганини сизди. Диванга чўзилиши билан баданига шундай роҳатбахш бир енгиллик тарқалдики, бунақасини умрида билмаган эди. Аллақандай роҳатланиб, кўзини юмди, лекин яна хаёлига ўғли келиб, кўзи очилиб кетди. Ухладими-ухламадими — билмади, бироқ қандайдир бир-биридан фарқ қилиб бўлмайдиган тушлар кўрди: Рустам осмонда қанот чиқариб учиб юрибдими-ей! Кулиб туриб йиғлаб юборадими-ей!.. Онасини келиб қучоқлайди. Матлуба бундоқ кўзига боқса, Сергак бўлиб қолади. «Вой, сен ўлгурмисан!» деб уни ерга қўйса, яна Рустам бўлиб гапиради.

Хуллас, ногоҳ портлаган бомбанинг зарбидан чўчиб тушганда, мияси гувиллаб, вужуди оғир тортганини сизди. Деразадан осмонга қараб, аллақачон тонг отганини пайқади. Акбарнинг ҳўрматини қилибми, уни уйғотишмабди... Ҳамма оёқда. Акбар операцияга ҳозирлик кўрмоқда. Назариди куннинг сал ёришувини кутиб тургандек.

Матлуба наридан-бери ювиниб, сочини турмаклаб, ҳамшираларга ўхшаб устидан яхшилаб танғиди, кеча кимдир берган, у ер-бу ерига қон юққан оқ халатини кийди. Халат гавдалироқ одамники бўлса керак, узунроқ енгини шимарди-ю: «Байрамга чиқармидим!» деб ишга киришиб кетди. Яна ярадорлар кўпайиб қолган эди. Кабинет қаршисида деворга суяниб ўтирган шинелли, бекамар, енгининг учи куйган бир ярадор ҳорғин кўзларини мўлтиллаб, унга кечаси қоронғида аранг келганини, у келган чакалакзорда анча ярадорлар ётганини, келишга мадори йўқлигини айтиб:

— Битта ҳам ёрдам берувчи йўқ! — деди.

Матлубанинг назаридан, кечадан бери қаттиқ жанг қилиб, гоҳ чекиниб, гоҳ чекинтириб кетган, овқатсиз қолган, бунинг устига яраси туфайли ҳолдан тойган жангчилар ўтлар-буталар орасида беҳуш, бир оғиз меҳрибон сўзга, бир қултум сувга илҳақ бўлиб, инграб ётибди. Гўё унинг Рустами ҳам худди шу ерда!.. Яраланган бир меҳрибон аскар бағрида олиб ўтирибди. Унга нуқул «Қўрқма, йигитча, бу оғир кунлар ўтиб кетади, мард бўл!» дейди, бошини силайди.

Матлуба хаёл билан ярадорга ёрдам кўрсатмоқчи бўлган эди:

— Мени қўяверинг, менга бало ҳам урмайди, ўшалардан хабар олинг, — деди у.

— Қайси томонда?

— Чақмоқ урган япалоқ дубни биласизми? Ушанинг орқа томонида — чегарага кетаверишда.

— Ҳм-м...

Матлуба бу атрофни яхши биларди. Уша япалоқ дубнинг тарихидан ҳам хабари бор эди. У ер — олис эмас. Демак, ярадорлар қийна-либ ётибди. Бу ердагилардан хабар оладиганлар бор, у ерда эса ҳеч ким йўқ.

Эшик ёнида уни ҳамшира тўхтатди:

— Люба, келинг мана бу бечорани бир четга олиб қўяйлик. Ҳалигина ярасини боғлаб кетувдим, ўлиб қолибди.— Шунга қарамасдан ҳамшира ярадорнинг қовоғини суриб, кўзига яна қаради — ҳаёт белгиси йўқ, кўкрагига қулоқ солди — жимжит. Ҳамшира бошини кўтарди. — Бечора, роса жанг қилдик, фрицларнинг тоза таъзирини бердик, деб мақтаниб ўтирганди. Мана, ўзи ҳам тамом бўлибди.

Матлуба ўликни танигандек, аллақерда кўргандек бўлди, лекин эслаб ололмади. Ҳа-ҳа, эслади, чегарачи сержант. Маёвқада рақс ташавериб, ҳаммани чарчатган қўшиқчи йигит эди. Эй, аттанг!

Икки ҳамшира барзангидек сержантни аранг бир четга олиб қўйди.

— Қаёққа кетаётган эдингиз, Люба, сизни ҳам йўлдан қўйдим. Яна командирдан гап эшитиб ўтирманг!

Матлуба қаёққа кетаётганини айтди.

— Мен ҳам бирга борайми?

— Майлингиз.

Матлуба ҳамроҳ бўлишга истак билдирган ҳамширага қаради. Унинг қачонлардир серпардоз ва оппоқ бўлган юзи бугун чала ювилгани, сочининг яхши силлиқ таралмагани яққол кўриниб турарди. Қийим-боши аллақачон доғ-дуғ бўлиб кетган, этаги йиртилган, енгиди қотиб қон юки қолган. Устида, нима учундир оқ халати йўқ, фақат бошида манглайга қизил крест қўйилган оқ сурп қалпоқ. Унинг ҳорғин, уйқуга тўймаган кўзларида икки кундан бери давом этаётган узлуксиз жангнинг бутун оғирлиги, даҳшатли, ташвиши ошкор эди. Лекин Матлуба ўзининг аҳволи уникдан яхши эмаслигини билмасди.

— Сизни қидириб қолишмайдими? — деди Матлуба эридан балога қолишдан ҳайиқиб.

— Мен бу ерда ишламайман. Сизга ўхшаган кўмакчиман. Мени танимаяпсизми?

Матлуба бу саволдан ҳайрон бўлди: «Қим экан бу?..»

— Батальон комиссари Орлов бор-ку, ўшанинг жияниман. Меҳмонга келгандим. Тунов кун эрингиз билан туғилган кунда бўлдингиз-ку.

— Ҳа ҳа, Мариянинг эри!

— Тўғри, менинг исмим Галя.

— Кетолмай қопсиз-да!— деди қизга ачиниб Матлуба.

— Уруш бошланишини ким библиди?— Галянинг товушида ўкиниш аломати йўқ эди. Матлуба Галяга энди яхшилаб қараб, билдики, у ҳали ёш қизча, шу кеча-кундуз уни катталарга ўхшатиб юборибди. Шўх кўзлари ҳам катталарникидай хомуш ва ўйчан, вазмин ва турғун.

— Энди нима қиласиз?— унинг юрагига қўл солди, Матлубанинг бир гомондан унинг тақдирига раҳми келарди.

— Кўпчилик нима бўлса, мен ҳам шу!

— Уйингиздагилар хавотир оладиган бўпти-да!

— Не илож! Битта онам бор, холос.

Ўғлининг дардида ёниб юрган Матлуба «Оҳ, она! Она бечора!» деб юборди. Бунга Галя, албатта тушунмади, лекин Матлубанинг ичидан қалқиб, вужуди ларзага келганини сизди.

- Онангизга жабр бўладиган бўпти!
- Битта менинг онамга дейсизми!
- Албатта! Бу уруш ўлгур, ҳали кўпларни чирқиллатади.

Улар дарахтлар — буталарни паналаб, эҳтиёт билан боришарди. Кеча шу ерларда жанг бўлганлиги унда-бунда ётган ўликлардан, пайҳон бўлган ўт-ўлан ва синган дарахт шохларидан кўриниб турарди. Бўш гильзалар, синган милтиқ, бузилган тўп сочилиб ётарди.

— Ана, анови қорайиб ётганлар ўшалар бўлса керак, — деди Галя илгарилаб ўтиб.

Ҳа, ўшалар эди. Олди ўлиб бўлган. Аммо тириклари, беҳушлари, ҳуши ўзида бўлса ҳам юришга дармони йўқлари бор эди.

Аёлларни кўриб, илтижо қилувчилар пайдо бўлди, ярасини кўрса-тишдан олдин сув сўрарди:

— Бир қултум сувингиз йўқми?

Иккала ҳамширада ҳам фляга йўқ. Олиш хаёлларига ҳам келмабди. Бўлмаса, госпиталда сув етказиб бўлмаётганидан хабарлари бор эди. Матлубанинг «Йўқ!» дейишга тили бормай: «Ҳозир! Ҳозир!» дерди-ю, ярани боғлаш учун бир хилига ўзингиз боғлаб олинг, оёғингиз экан-ку!» деб бинтми, шахсий тиббий пакетми узатар эди.

Баъзи бир ярадорларнинг ўзи бораверишини маслаҳат бериб, олиб кетилиши лозим бўлганларни кўзи остига олиб қўяр экан, атрофида ўралашиб юрган Сергакни кўриб қолди.

— Сен ўлгур бу ёқда нима қилиб юрибсан? Уйга бор! — деди Матлуба ва уйнинг кеча дабдала бўлиб кетгани ёдига тушиб, беватан қолган итнинг бошини силади, ит думини ликиллайтиб, ялпоғланди.

Матлуба битта ярадорнинг ярасини боғлаб, қарағайга суяб ўтқазар экан:

— Люба! — деган товуш янграб қолди.

У ўгирилиб қарагунча бўлмай, автомат тариллади... Матлубани огоҳлантиришга улгурган Галя ағанаб, типирчилаб ётарди. Матлуба жон ҳолатда ўзини ерга отди. Иккита немис автоматчиси қорнига қўндоғи бир қарич автоматини тираб, жадал юриб келарди. Матлуба душманнинг турқини яқиндан энди кўриши эди. Қоп-қора автомат ва қурбақаранг матодан либос кийган немис кўзига жуда хунук кўриниб кетди. Хаёлидан «Бунча формаси хунук!» деган фикр ўтди. Айни шу пайтда ярадорлар орасида турганини, ҳеч ким немисга милтиқ ўқталмаётганини кўриб, жон ҳолатда немисчалади:

— Хальт! Хиер зинд фервундете! (Тўхта! Бу ерда ярадорлар бор!)

Автоматчи унинг немисча мурожаатига қулоқ солмади. Сидирғасига отилган ўқ Матлубани ҳам ярадорлар ёнига қулатди. Қулоғига Сергакнинг акиллагани кирди. Кейин уни ҳам эшитмай қолди. Бу ёғини билмади, кўзини очса, госпиталда ётибди. Ҳаммаёғи боғлаб ташланган. Тепасида кўзлари қизариб кетган эри Акбар турибди.

Воқеа бундай бўлган эди: Акбар операциядан чиқса, эшик тагида Сергак турибди. Эгасини кўриб, оёғига ёпишди, қисқа-қиска вовиллади, почасидан тишлаб тортди. Унинг ишорасига Акбар тушунмадими, Сергак илтижо билан вовиллаб эшикка чопди. Кетидан Акбар бормагандан кейин қайтиб келиб, яна такрорлади. Шунда билдики, ит бир дард билан ёняпти! Унга эргашиди. Ит уни Матлубанинг қошига олиб борди.

Акбар Матлубанинг шу ерда ётганидан ҳайрон бўлди. Ҳали эрталаб хабар олганда гўжанак бўлиб, диванда ухлаб ётган эди: «Қаёқдан бу ёққа келиб қолди? Ё дивандаги бошқа одамми?...»

Акбар ортиқча мулоҳазага берилмай, қоп-қора қонига бе-

ланиб, беҳуш ётган Матлубанинг юрагига қулоқ солди: тирик! Бу ёққа сачраб ўтган немис автоматчиларини қувиб солган аскарларимиз анча нарида отишма олиб борарди.

Акбар Матлубани кўтариб олди. Атрофда тирик жон кўринмасди. Бояги сачраб ўтган, хотинини отган автоматчилар бу ердаги ярадорларни ўққа тутиб кетганидан у беҳабар эди.

Қора терга тушиб, усти-боши қонга беланиб, Акбар хотинини госпиталга олиб келди. Баданидан ўқларни териб ташлади. У кўп қон йўқотган эди, унинг навидаги қон тамом бўлган экан, ҳамкасбларининг қаршилигига қарамай ўзидан олиб қон қўйди. То кўзини очгунча хабар олиб турди. Қошига кеча енгил ярадор бўлган бир ходимини ўтқазиб қўйди:

— Қараб турунг, алаҳлаб каравотдан учиб кетмасин!

Матлуба анчадан кейин кўзини очди. Кўзини очди-ю, сув сўради. Оғзи қақраб, бутун бадани оташ бўлиб ёнарди. Қаерда ётганини дарров фаҳмлаб ололмади. Кўзи билан аланглаган бўлди, қаердалигини сўради. Ходим жавоб ўрнида югуриб чиқиб кетди-да, Акбарни бошлаб келди.

Акбар хотинининг ёнига ўтириб, пешонасига қўлини қўйди. Матлуба унга интилган эди, энгашиб қовжираган лабидан аста ўпди. Шунда ўзини туюлмади, кўзларида ёш ғилтиллади.

— У ёқда нима қилиб юрибсан?

— Ярадорларни...— у гапиролмади. Боғланган яралари зирқираб, кўз олди қоронғилашди.

— Бўлди... бўлди... тушунарли!

— Шеригим Галя...— яна бир оздан кейин гап бошлади, лекин тугатолмади.

— Орловнинг жияними? Шу ерда, яхши,— деди Акбар жўрттага ёлғондан. Унинг ҳалок бўлганини боя бир ходимдан эшитган эди.— Сен тинч ёт, уринма!

Матлуба қулоқ солмади:

— Рустам келдимиз? — деб сўради кўзлари жовдираб.

— Биттаси кўрибди, соғ-саломатмиш.— У яна хотинининг кўнгли учун ёлғон гапиришга мажбур бўлди.

— Одам юбормадингизми? — энтикди Матлуба.

— Юбордим... Сен унақа уринма. Тинч ёт деяпман-ку.

Матлуба яна:

— Анча бўлдимиз? — деб сўради шивирлаб.

— Ҳалигина...

Акбар билдики, эҳтиёт қиламан, деб хотинини қаттиқ ҳаяжонга солиб қўйди. Энди унинг олдида ўтириши мумкин эмас. Оғир операцияси борлигини баҳона қилиб, хонадан чиқди. Бояги ходимига:

— Эҳтиёт бўлинг, лекин олдига борманг, деб эшикда тайинлади.

Бари бир Матлуба уни ҳузурига чақириб олди. Қувончини ичига сиғдиролмай, ўглининг фазилатларини, узук-юлуқ жумлалар билан ҳикоя қилиб бера бошлади.

Охири Матлубани ширин хотиралар чарчатдими, ухлаб қолди. Уйқусида ҳам табассум қилиб қўяр, баъзан: «Ўғлим, Рустамжон!» деган сўзлар оғзидан учарди.

Ходим шошиб қолди. Нима қилишини билмади. Лекин бу ҳаяжон ва тўлқинланишдан беморга фойда йўқлигини, аксинча зиён қилишини биларди, шунинг учун «ярам бинтини янгилаб келаман», деган баҳона билан хонадан чиқди. Узоққа кетмасдан, эшикнинг тирқишидан қараб турди. Ҳамон Матлуба ўзига-ўзи гапирар. чарақлаб кетган кўзларида ўт чақнарди. Йўқ, бир оздан кейин сўнгсиз, охири кўринмас хаёллар, ширин хотиралар чарчатдими, ухлаб қолди. Уйқусида ҳам табассум

қилиб қўяр, баъзан: «ўғлим, Рустамжон!» деган сўзлар оғзидан учарди.
— Бечора! Уғлидан тоза хавотирга тушган экан, — деди ходим унинг ҳаяжондан қизариб, бўртиб кетган юзларига, қоп-қора ва узун киприкларига қараб, — фарзанд доғи қурсин, онани адоий тамом қилади.

VI

Рустам танкнинг остидан чиқиб, дадасининг госпиталига отланганда, йўлнинг бунақа олис бўлиб кетишини билмаган экан. Сал юрмасидан, тўғриси, эмаклаб, энгашиб боришдан дарров тиззаси толди, белига оғриқ турди. Манглайини тер босиб, баданида намлик сезди. Нафасини ростлаб олиш ниятида баланд буталарни паналаб ўтирди. Атрофга кўз ташлади. Бу атрофларда кеча жанг бўлгани гиёҳларнинг эзилганидан тортиб, гильзаларнинг сочилиб ётиши, ўпирилган ердан тортиб, ҳали аримаган порох ва қуйинди ҳидигача ҳаммасидан маълум эди. «Уликларни йиғиб олишибди, шекилли» деб турганида, аллақаяқдан:

— Ҳой, бола! — деган товуш келди.

Рустам атрофига хавфсираб аланглади. Ҳеч нимани кўрмади. Лекин нимадир ўтлар орасида силкинарди. Билди, аскар пилоткаси. Эмаклаб яқинлашган эди, қорайиб одам кўринди:

— Келавер, йигитча, ўзимизникиман! — деди.

Аскар ярадор эди. Рустамни қошида кўриши билан ҳамроҳ топганидан хурсанд бўлдими, ёки болани қўрқитиб юборгиси келмадими, ўзини тетик тутиб, деди:

— Оғайни, сен бу ёқда нима қилиб юрибсан?

Рустам нима дейишини билмай қолди.

— Қуён овлаб чиқдингми? — кулмоқчи бўлди ярадор. — Қуён йўқ, ўтлоқни бўри босди.

— Сиз нима қилиб ўтирибсиз? — деди Рустам.

— Утирганим йўқ, оғайни, ётибман. Дармон йўқ. — У мажағланиб кетган оёғи ва қоп-қора қонга беланган қорини кўрсатди. — Ишлар чатоқ. Шу ергача келдим-у, бу ёғига бўлмади. Ётиб қолдим.

Рустам ёнига қараб, у судралиб келганини, ўтларнинг сўқмоқ бўлиб эзилиб ётганидан билди.

— Энди нима қиласиз?

— Жанг қиламиз, оғайни, бошқа нима илож бор.

— Юринг, госпиталга. Мен ёрдам бераман.

— Кучинг етмайди, мен жуда оғирман, тўқсон кило-я! Ҳимматинг учун раҳмат, оғайни.

— Уша ерда менинг дадам хирург.

— Жуда яхши, айни муддао экан-ку, етиб бориб бўлармикин. Қийин-ов!

Бирдан узоқда шарпалар кўриниб, қаердандир ўқ учди. Аскар бошини инқиллаб кўтаргунча, Рустам ирғиб туриб, немис автоматчиларини кўрди:

— Немислар!!! — деди жон ҳолатда ранги бўзариб.

— Қўрқма, оғайни, немиснинг ҳам баданидан ўқ ўтади, яраланарилади. Кеча ҳазилакамини ер тишлатмадик

Аскар ёнини тимирскилаб, тўппончасини олди, шунда Рустам унинг олдий аскар эмас, командир эканини, лейтенант эканини билди.

— Учта ўқ қолибди-ку, оғайни. Қани сен ҳув анави ёққа жўна, бу ерда турма. Ҳа, ростданам, мана бу медальон билан хужжатларини олиб қўй, даданга берасан.

— Хўп...— Рустам титраган қўллари билан унинг ҳужжати ва олти қиррали медальонини олди.

— Нега титрайсан, оғайни! Қўрқма! Йигитсан-ку! Сенлар тинч яша, деб жанг қиляпмиз, оғайни! Сенлар қўрқоқ бўлсанглар.. Майли, қани жўна, бу ерда турма!

— Сиз-чи, сиз нима қиласиз?— деди Рустам лейтенант кўрсатган томонни мўлжаллаб разм соларкан.

— Еш боланинг ҳамма нарса билан иши бўлмайди,— лейтенант кулмоқчи бўлди.— Агар ўқнинг бўлса, ташлаб кет.

— Йўқ-да.

— Майли, боравер. Тезроқ юр!

Рустам узоқлашиб кетолмади. Ҳозир снаряддан ўйилган чуқурга ташлади. Ҳўқлар овози ернинг остидан келаётганга ўхшарди. Юрагига ваҳима тушиб, бошини аста кўтарди: Лейтенант бир тирсагига суяниб душман томонга бургутдек тикилиб ётибди. Автоматчилар кўпчилик бўлмаса ҳам, тикка туриб, қорнига тираган автоматидан ўқ сочиб, «рус сдай!» деб тез-тез юриб келарди. Ана, улардан учтаси лейтенант томонга бурилди. Рустамнинг юраги шиф этиб кетди: «Энди нима бўлади? Наҳотки, яраланиб ётган кишини отадилар?»

Рустам кўзини автоматчилардан олиб, лейтенантга тикди. У сал жонланди, қимирлаб, сал тикланди. Ҳўқ узди. Елиб келаётган автоматчининг биттаси йиқилди. Яна биттасини отди. Лекин учинчи ўқини асраб турди. Тирик қолган автоматчининг ёнида яна бошқалари пайдо бўлди. Лейтенант: «Сенларга асир тушадиган аҳмоқ йўқ!» деди-ю, тўппончани ўз чаккасига тиради. Рустам тарсиллаган овоздан кўзини чирт юмди. Кўзини очганида унинг тепасида немис автоматчилари сўкиниб турарди. Биттаси жаҳл билан жасадни тепди, бошқа биттаси эса унинг ҳали замон тирилиб туриб, ўқ узишидан қўрққандек тариллатиб, кўкрагига автоматини бўшатди.

Рустам буёғи нима бўлганини билмайди, бир маҳал кўзини очса, қора терга тушиб кетган, юраги гуп-гуп уради, ўша ерда, ўпирилган чуқурликда ётибди. Бошини бир-икки сарак-сарак қилиб, ҳушини йиғиб олди. Рустам энди билди, душман ўқидан ҳалок бўлиш бошқа экану, ўзини ўзи нобуд қилиш бошқа экан. Кейингиси даҳшат...

Орқасида иккита немис автоматчиси турганини кўриб, йиғлаб юборди, қўлидан ҳужжат тушиб кетди. Автоматчининг биттаси бадбашара эди. Ёнги тирсагига шимарилган, камарининг тўқасидаги бургут акси ҳам шундоқ кўриниб турибди. У автоматни ўқталиб, Рустам томонга юрди. Рустам бошини елкасига қисиб ҳали замон тариллаб ўқ учадигандек кўзини пирпиратиб турарди. Ҳатто энди йиғлаш ҳам эсидан чиқиб кетган эди. Иккинчи немис шеригининг автомати оғзини бир четга буриб:

— Қўйсанг-чи, бола-ку!— деди.

Рустам бу немисча сўзни тушунди. Шошганидан немисчалаб: «Раҳмат!» деганини ўзи ҳам фаҳмламай қолди. Тўғри талаффуз қилинган немисча сўздан совуқ башара автоматчи ҳайрон бўлиб:

— Немисмисан?— деб сўради.

Рустам индамади. Нима десин? «Ҳа» деса ёлғов, «йўқ» деса унинг қаҳрини келтириши мумкин.

Ногаҳан Ҳўқлар тарсиллаб, совуқ автоматчи учиб тушди. Рустам ўзини ерга отди. Иккинчи автоматчи эса бир четга биқинди, лекин ўқ узмади. Етиб келган бизнинг жангчилар уни асир қилиб, қўлидан автоматни силтаб оларкан, Рустам:

— У яхши немис!— деди.

— Нима!?— деб бақириб берди жангчи автоматни елкасига ташлар экан.— Адвоқатни қаранг! Шунча одамнинг бошини ейди-ку, яхши

бўладими? Яхши солдат бировнинг ерига бостириб кирадими! Узинг кимсан?

— Рустам...— деди у титраб.

— Қанақа Руслан?

Суҳбат устида пайдо бўлган бир сержант Рустамнинг бошига қўлини қўйди:

— Кўп бақираверма, бу докторнинг ўгли. Шунақами?

Рустам баданига иссиқ югуриб, боши билан тасдиқлади. Жангчи бўшаши:

— Докторнинг ўгли бўлса немиснинг ёнини олмасин!

— Олмайди. Бор ишингга. Сен бу ёқда нима қилиб юрибсан?

— Дадамнинг олдига кетаётган эдим.

— Саша!— деди сержант кетиб бораётган жангчини чақириб.—

Менга қара, сен тажанг бўлгандан кўра, Рустамни дадасининг олдига олиб бор, суюнчи оласан. Ҳойнаҳой, хавотир олиб ўтиргандир. Бира йўласи қорнингга ҳам дори олиб келасан.

— Қорним оғриётгани йўқ!

— Узим кетавераман! — деди унинг ташвишини енгиллатиб Рустам.

— Бўлмаса бор! Тутилма! Қўрқмайсанми?

Рустам индамади.

— Ма, сув ичиб ол, ҳойнаҳой қўрқиб кетгандирсан.— Сержант кулранг гилофи сувдонини камаридан олиб тутди. Рустамнинг бир хўпламгина ичганини кўриб:— Ичавер, ҳозир анави ердан тўлдириб оламан!— деди.

Рустам яна бир оз ичди. Унинг кўнгли сув тусамас эди. Нима ебдики чанқайди. Лекин сув ичида муздай узун ип бўлиб чўзилганини Рустам сезди.

Сержант қолган сувни Рустамнинг юзига сепди:

— Яхши бўлади!..

Рустам госпиталга кириб борганида Акбарнинг фиғони осмонга чиқиб, тажанг эди.

— Аблаҳлар, муттаҳамлар! Сувни бекитиб қўйди. Госпитал сувсиз нима қила олади?

— Водопровод ишдан чиққандир? — деди кимдир.

— Йўқ! Йўқ! Ҳозиргина ишлаб турган эди! Лаънатилар! Қаззоблар!

— Дада!! — бирдан бақириб югурди Рустам.

— Рустам! Уғлим! — Акбар бир лаҳза уни қучоқлаб турди. Кўзидан дув ёш тўкилди. Қўллари титраб, белидан мадори кетгандек бўлди. Кейин ўғлини бағридан ажратиб, кир-чир бўлиб кетган юз-кўзларига, гижимланиб кетган кийим-бошларига, тўзғиган сочига қаради. Юзларига кўз ёшларини суркаб, узоқ ўпди, қучоқларкан, унинг қаерларда юрганини сўради. Лекин ўғлининг жавоби қулорига кирмас, нуқул:

— Яхши! Яхши! — дерди ҳаяжон билан.

— Ойим қани, ойим шу ердами?

Акбар жавоб беришга улгурмади. Полк штабининг бошлиғи, капитан усти-боши қон ҳолда папка ва қоғозлар билан унинг ёнида пайдо бўлиб:

— Печка қаерда? — деб сўраб қолди шошиб.

— Узи нима гап? Қаерингиздан яраландингиз?

— Менинг ярамни қўяверинг! Чепуха! Печкангиз қаерда?! Мана буларни кўйдириб ташлаш керак. Душман қўлига тушмасин.

— Яхши. Сиз ярангизни боғлатаверинг, мен ўзим қараб тураман, ёндириб юборишади.

— Йўқ! Йўқ. Ўз қўлим билан ёқмасам бўлмайди.

— Менга ишонмайсизми? — деди Акбар.

— Гап ишонишда эмас, дўстим. Ҳар ким ўз ишини ўзи қилиши керак. Ўз қўлим билан адо этсам, кўнглим тинч бўлади. Ахир, сиз оғир операцияни фельдшерга топширмайсиз-ку!

— Бу бошқа гап!

— Йўқ, бошқа гап эмас, ҳаммаси битта!

— Қоғоз ёндириш ҳам ҳунарми? — Мийғида кулди Акбар.

— Шу пайтда ҳунар, жуда катта ҳунар! — Жиддий равишда деди капитан. — Биласизми, бу қанақа қоғозлар?

— Тушуниб турибман.

— Тушунсангиз — вассалом! Печкангизни кўрсатинг!

Акбар капитанни бошлаб, печка томонга кетди. Капитан қоғозларни битталаб ёндириб, кулга айланганига ишончи комил бўлмагунча печканинг олдидан кетмади. Қулини ёғоч билан титиб, орасида бирон варақ қолмаганидан қаноат ҳосил қилгач, қўллари қора, юз-кўзи қурум босган ҳолда Акбарнинг олдига кириб борди.

— Мана энди, доктор, мен сизнинг ихтиёрингиздаман.

Капитан жароҳатини ўзи боғлаган бўлса керак, бинт ёпишиб аллақачон қони қотиб қолган эди.

— Шундай яра билан чопиб юрибсизми? — ҳайратланди Акбар.

— Оғирми? Йўғ-ей! — Ҳазилга олмоқчи бўлди капитан.

Бу пайда Рустам онасининг қошида ўтирарди.

Рустам госпиталнинг вайрон бўлганлигини кўриб, унчалик ажабланмаган эди, аммо подвалга олиб тушувчи зинанинг цемент парчалар, гишт бўлақлари, учиб тушган кесак, шиша синиқлари билан тўлиб кетганидан ҳайрон бўлди; юриб бўлмас даражага келиб қолган, унинг қўл ушлаб тушадиган ён темири кўчиб кетган эди. Подвал қоронғи, кимдир инграйди, кимдир оҳ тортганга ўхшаб пишиллайди. Унинг заҳ ҳидига қон, дори-дармон ҳиди қўшилиб, аллақандай ачимсиқ бир исни пайдо қилган. Пастак деразасининг биттаси кесакиси билан учиб кетган бўлса, қолган иккитасининг кўзи йўқ — ойнаси аллақачон чил-чил синган. Уша ердан тушган нур хонани жуда хира ёритади. Одамни таниб бўлмайди. Ярадорлар ерга қатор ётқизиб қўйилган.

Рустам шунча синчиклаб қараса ҳам, онаси кўзига чалинмасди. Рустам онасини сўраганда, дадаси: «Оғир ярадорларни подвалга кўчирдик», деб оғзидан илиниб қолди.

— Ойим оғирми? — деган эди, шошиб қолган Акбар.

— Йўқ, йўқ, — деди шошиб ва қўшиб қўйди. — Уша ер тинчроқ дедим.

Энди Рустам билдики, чиндан ҳам бу ерда оғир яраланганлар ётарди. Уларнинг ташқарида бораётган жангу жадал билан иши йўқ. Буларнинг ҳаммаси ўзи билан ўзи овора. Қўпчилиги ё ухлаб ётибди, ёки беҳуш.

Рустам шунча синчиклаб қараб, атрофга тешиб юборгидек термулиб ҳам, ҳеч кимни танимади. У билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Ноилж қолган Рустам онасини қақиринга мажбур бўлди. Лекин ҳеч ким товуш бермади. Яна қақирди. Лекин бу гал қаттиқроқ қақирди. Айни вақтда аллақандай бахтсизликни сезаётгандек юраги ўйнаб кетди. Шошиб қолганидан тошгами, бировнинг оёғигами қоқилиб, муқкалаб кетди. Кейинги яна бир қақиринга кўз ёши ҳам қўшилгани товушдан сезилиб турарди.

Бир ярадор эркак унинг этагидан тортиб:

— Хотинлар нариги томонда, — деди.

— Ойим тирикми? — деб юборди Рустам.

— Йиғлама, йигитча, тирик. Ҳозир даданг келиб кетди. Мана бундан ўтиб бор.

Гарчанд, Рустам ярадорни танимаган бўлса-да, шундай оғир дақиқада далда берганидан кўксига умид нури тўлиб, у кўрсатган томонга тусмоллаб кетди.

Туртина-туртина онасини топди. У беҳуш ётарди. Рустамнинг эсанкираб қолганини сезган бошқа бир ярадор хотин тасалли берди:

— Ҳозир гапириб ётувди. Энди алаҳлай бошлади. Кейин... Ухлагандир. Сен ўғлимсан, сени сўраётган эди. Қўрқма, мана бу ерга ўтириб тургин, ҳозир ўзига келади. Қўлингдаги нима, сувми? Ичир, ичирсанг, зора кўзини очса!

Рустам подвалга тушаётганда дадаси сувдонини бераётиб: «Ойинг сув сўраётган эди, лекин бошқа сув йўқ», деб алоҳида тайинлаган эди.

Рустам онасининг қоронғида товуш чиқармай ётганиданми, қўли титраб сув ичиролмади. Ҳалиги аёл кўмакка келди:

— Менга берақол, мен ўзим ичираман.

У сувдонни аста онанинг оғзига тегизди. Матлуба тамшангандек бўлди, яна томизди, кейин ичирди.

— Ҳозир, ҳозир кўзини очади. Утир.

Рустам аста ўтирди. Она оғир хўрсинди, кейин пихиллади. Шу орада орқада ётган ярадор Рустамдан сув сўраб қолди. Унинг ёнидагиси:

— Озроқ ич, буёққа ҳам қолсин!— деди. Шундай қилиб, сувдон қўлма-қўл ўтиб кетди. Қайтиб келганда деярли бўм-бўш эди. Рустам аввалига ачингандек бўлса ҳам, кейин ичидан қувонди. Шунча одамнинг ҳожатини чиқарди. Сув керак бўлса, бир гап бўлар! Отаси «Бемор ва муҳтож кишининг ҳожатини чиқаришдан кўра савоб иш йўқ» дер эди нуқул. Мана Рустам ҳам ўзи билмаган ҳолда кишиларнинг раҳматини олди.

Рустам шу хаёллар билан онасига тикилиб ўтирар экан, она кўзини очди, яна ҳеч нарса кўрмагандек юмди.

— Ойи! Ойи!!— деб юборди Рустам.

Матлубанинг кўзи чарақлаб очилди. Титраган товуш билан ўғлини бағрига босди.

— Рустам... Рустамжон ўғлим!— Она ўғлини йиғлаб ўпарди, ўпиб йиғларди.— Мен қўрқиб кетдим. Қаёқда қолиб кетдинг?

— Ярангиз оғирми, ойи?

— Даданг оғирмас, тузалиб кетади, дейди-ку.

Рустам онасини бўйнилари оша қучоқлаганда унинг бутун бадани боғлаб ташланганини билган эди.

— Қорнинг очиб кетгандир,— Матлуба ёстиғи остидан бир бурда нон олиб, Рустамга узатди.— Ма, еб ол, рангингни қара, тоза қорнинг очибди.

— Ўзингиз-чи? — деди Рустам.

— Мен едим.

Ваҳоланки, у яралангандан бери туз тотмаган, бу нонни боя улашганда Рустам эсига тушиб, яхши ният билан олиб қўйган эди, ниятига етди. Она эмасми, фарзанд учун ҳар вақт нафсини тийишга тайёр!

Рустам нонни еб маза қиларкан, ярмини онасига тутди:

— Манг, сиз ҳам енг.

Аввалига она олмади. Ўғли қўймагач, бир тишламини ушатиб, оғзига солди. Чакаги қотиб қолган одамдек аранг чайнади. Гарчанд, кечадан бери ичига овқат кирмаган бўлса ҳам иштаҳаси йўқ эди. Фақат сув

истарди, ичи куйиб, оғзи қақрарди, ҳар қултум сув бағрига дармон бўлиб оқаётганга ўхшарди. У яна сув сўради.

— Бунча чанқамасан, қази билан қарта еган эканманми?

Рустам сувдонни берди. Онаси аяб ичаётганини кўриб:

— Ичаверинг, ойи, тамом бўлиб қолса, ўзим олиб келаман.

— Раҳмат, ўғлим. Ишқилиб бахтимга омон бўл. Тўй-томошала-рингни кўрай!

Рустам индамасдан уялган ёш куёв боладек бошини эгди. Шундай оғир пайтда онасининг хаёлига тўй-томоша келганидан ҳайрон бўлди. «Ёки киши оғир яраланса, ёки оғир аҳволга тушиб қолса шунақа бўладими? Бувиси ҳам оғир касал ётганда ўлимидан икки-уч кун аввал, худди шунақа деган эди. Наҳотки онаси ҳам ниманидир сезиб, ўша кунларга етиб боролмаслигини билиб, орзу-умидини баралла ошкор этипти. «Йўғ-ей! Тетикку!» Бир оз ҳушидан кетган бўлса нима қилибди. Мана, мени кўриб кўнгли ёришиб, соғлом одамдек гаплашиб ўтирибди-ку! Ё дарди ичидами? Оғригини, ярасининг ёмонлигини мендаң яширяптими?» Гарчанд, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, ранги оқарган, юзи гўшт қочирган бўлса ҳам, ўзи яхши, гап-сўзлари тетик, соғлом одамдек гаплашиб ўтирибди. Демак, тузалиб кетади. Тузалиб кетиши шарт. Наҳотки, Рустамнинг онаси тузалмаса.

Матлуба Рустамни саволларга тутди.

— Кечаси кўрқмадингми? Қаерда эдинг?

— Танкнинг тагида.

— Танкнинг тагида?

— Тўполонда кириб кетиб қолибман. Кейин чиққани кўрқдим. Ҳам-мани отиб ташлапти. — Рустам онасидан йўли айри тушгандан бери бошидан кечирганларни айтиб берди. Комиссар Орловни кўрганини, аммо Мария холанинг ҳалок бўлганини билдирмади. Гапининг охирида: — Кеча немис етти марта атака қилди, — деди.

— Тоза одам қирилгандир, — деди кўшни хотин.

— Кўпмас, ҳали одам кўл, — деди Рустам жўрттага. — Лекин немис тоза қирилди. Боплаб таъзирини беришиди.

Она гард юқшини раво кўрмаган ўғлининг шундай жаҳаннамдан эсон-омон чиққанидан қувонса ҳам, кўнгли алланечук бўлди. Уша тўполонлар бугун бу ерда қайталанадигандек қалби зирқираб, бадани жимирлаб кетди.

— Бошинг тошдан бўлсин, ўғлим, бир ўлимдан қолибсан. Энди эҳтиёт бўл. — Унинг чуқур ботиб кетган кўзларида ёш йилтилларди. Тирик қолган ўғлини биров тортиб олаётгандек бағрига босиб, узоқ вақт қўйиб юбормай турди.

— Уруш қачон тўхтайдди, ойи?

Она бу кутилмаган саволга жавоб қила олмади, кўшни хотин узун уҳ тортиб:

— Бу жувонмарг уруш энди бошланди, ўғлим, — деди. — Ҳали кўп кишининг ёстигини қуритади. Икки-уч ойдан бери ҳиди келиб турувди, бу уруш ўлгурнинг! Олдини олишолмади, шекилли-да!

Хотиннинг товуши қулоғига ёқмадими, кимдир:

— Бунча шанғиллайсизлар, — деди.

— Кечирасизлар! — деди хотин ва устига одялини тортди.

— Энди ўлсам армоним йўқ, — деди бирпасдан кейин Матлуба шикаста овозда.

— Нега унақа дейсиз ойи?

— Сени кўрмай армонда қоламан деб кўрққан эдим. Шукур, кўрдим, дийдорингга тўйдим. — Кўзига ёш қалқиб, димоғини тортди у. Лекин ўғлини йиғиси билан эзиб юборишни истамадими, ўзини тутиб, те-

тиж кўрсатишга уринди.— Билдингми, менинг яраланганимни даданга Сергак хабар қилибди.

— Йўғ-ей! — деди Рустам.

— Даданг айтди.

— Ҳзи қаёқда? — Рустамнинг кўз олдига думини ликиллатиб, кўзи ёниб турган Сергак келди. Эсига тушдию, соғингандек бўлди, кўргиси келиб: Шу пайтда қаерларда юрган экан? Битта-яримта ўққа учмадимикин? Ит ўқдан қўрқади, дердилар, ёлгон экан-да! Мана Сергак юрибди-ку! Демак, ит ҳам ўқдан қўрқавермас экан! Тўғри, Сергак бир неча марта гоҳ ўзи билан, гоҳ дадаси билан отиш машқ қилинадиган майдонда бўлган эди. Гумбирлаб отилган тўпларни кўрган. Аввалига қўрқиб Рустамнинг оёқлари орасидан думини қисиб паноҳ излаган пайтлари бўлган эди. Бир марта қочиб ҳам кетган. Шунда комиссар Орлов: «Ўққа ўргат, ҳарбий хонадоннинг ити бўлгандан кейин ўқдан ҳайиқмаслиги керак», деган. У бўйнидан ушлаб туриб бўлса ҳам, отишмаларга кўниктирган эди. Яхши қилган экан, мана, энди фойдаси тегди. Онасини бир ўлимдан қутқариб қолибди.

«Яша, Сергак!» деб қўйди кўнглида Рустам. Отингни ҳам топиб қўйган эканмиз. Чиндан сергаклик қилибсан. Ном қидиришганда бир қўшниси: «Модомики, чегарада эканмиз, унинг номи ҳам шунга муносиб бўлсин», деган ва: «Сергақ қўйинглар», деган, бу от ҳаммага маъқул тушган эди. Аини муддао бўлган экан, ўзини оқлади.

Рустамнинг хаёли Сергакда экан, Матлуба сувдонга интилди, ҳолдан қолган, анча уриниб қўйганини энди сизди. Ўзини тетиклатиб олмоқ учун сув ичмоқчи бўлди. Аммо сувдонда сув тугаган, Рустам бундан хабардор эди.

— Мен ҳозир олиб келаман! — деб Рустам дик этиб ўрнидан турди. Онасининг: «Қўявер, жуда ҳам чанқаганим йўқ» дейишига қарамай, елиб кетди.

— Қандай меҳрибон ўғлингиз! — деди қўшни хотин.— Яна болаларингиз борми?

— Йўқ, битта. Елғиз!

— Битта бўлса ҳам меҳрибонгина экан, ўнтага арзийди.

— Сизнинг болаларингиз қаерда?

— Йўқ. Ешлигимда хато қилиб биринчи боламини олдирганман, шу-шу бола кўрмайман,— деди армон билан қўшни хотин.

Матлуба беҳосдан қўшнисининг ярасини тирнаб қўйганидан нафаси ичига тушиб кетди. Суҳбат узилди. Подвалга сукунат чўкди. Боядан бери сезилмаган кимнингдир инграши эшитилди.

— Бизни қачон эвакуация қилишар экан, эрингиз бир нарса демасми? — деб сўради қўшни хотин бир инграниб.

— Йўқ. Немислар осмондан тинчлик беришмаётганмиш. Қеча жўнатилганларни ҳам ўққа тутибди.

— Ярадорлар машинасини-я?

— Шу жоҳил гитлерчилар ярадорга ёки қизил крестга қарармиди?!

Қўшни хотин «ҳм» деди димоғида ва мудҳиш бир фикр хаёлига келгандек жим бўлиб қолди.

Рустам қайтмади.

Акбар операцияда эди. Рустам дадасини кутиб, унга то онаси ҳақида маълумот бергунча осмонда немис самолётлари пайдо бўлиб, ҳамма ёқни остин-устин қилиб ташлади. Олағовурдан фойдаланган немис автоматчилари қисқагина отишмадан кейин госпиталнинг биринчи қаватини эгалладилар. Биринчи қаватдагилар отиша-отиша юқори қаватга чекилган, немислар иккинчи қаватга бостириб чиқолмадилар. Лекин паст қават ва подвални ташдаб ҳам кетишмади. Гоҳ автомат

тариллаб, гоҳ юқоридан ташланган гранаталар портлаб қоларди. Тўғри; бир-икки марта пастдан юқорига қараб «Рус капут! Сдайся!» деган пўписалар бўлди; гарсиллатиб ўқ отилди.

Подвалда нимадир бўлди, ўқлар отилди. Хотин-халажнинг биғиллагани, эркакларнинг сўкингани эшитилди. Биринчи қаватнинг зинасида бир ярадор пайдо бўлиб, Акбарни чақиртирди-да:

— Таслим бўлар эмишсизлар, бўлмаса подвалдаги ярадорларнинг ҳаммасини отиб ташлашармиш, — деди бўғиқ товушда.

Акбар шошиб қолди. Нима десин? Ҳамманинг номидан жавоб беришга ҳуқуқи борми. Штаб бошлиғи — капитанни чақирди. Маслаҳатлашди.

— Бари ёлғон! — деди капитан. — Бари бир раҳм қилмайди. Алда-япти!

— Қим топширилар эмиш, бизми? Бекор айтибди. Тушини сувга айтсин! — деди фельдшер.

— Чўрилик қиларканмиз, — деди бир ҳамшира.

— Биз ҳали унга кўрсатамиз, икки кунлик ғалабасига керилмай қўяқолсин! Жўжани кузда санайдилар! — деди эмаклаб келган бир ярадор.

— Маъна шу жавоб! — деди Акбар зинада зўрға турган элчи ярадорга. — Шунини айтинг.

Пастдан туриб немис нимадир деди, зинадаги ярадор таржима қилди:

— Сизларга ҳам шафқат йўқ эмиш. Авиация чақирармиш. Қулини кўкка совурармиш.

— Биз шафқат кутаётганимиз йўқ, — деди капитан бамайлихотир. — Биз ватан душманлари билан жанг қиляпмиз. Айтинг, шунини билиб қўйсин.

— Душмандан шафқат кутиш — хоинлик, — деди судралиб келган бояги ярадор.

— Ўзинглардан кўрармишсизлар! — зинадаги ярадор деворни ушлаб, аранг тушиб кетди.

— Ойимни ҳам отиб ташлайдими, дада? — деди Рустам қўлида сувдони билан дир-дир титраб.

Акбар нима дейишини билмасдан ўғлининг сочларини бармоқлари билан асабий титкиларди. У оғир изтиробда эди. Бугун санбатни олди-га солиб: «Мана биз, асир олинг, тавба қилдик» дейдими! Хотинини деб таслим бўлишга, душмандан шафқат сўрашга ҳаққи борми? Агар унда инсоф ва шафқат бўлганда, халқаро қонун бўлгани ҳолда, «Госпиталь» деб ёзиб қўйилган бинони ўққа тутмас, қайта-қайта атака қилмас, ярадорларни отиб ташлайман, деб шарт қўймас эди. Демак, халқаро қонун ва қоидалар бир пул! Зўравонликдан бошқани билмайди. Францияда ярадорларни отганда кимдир: «Бу халқаро қондага хилоф» деганда, битта гитлерчи: «Ўша қонун-қонданнинг остида бизнинг фюрернинг имзоси борми?» деб қаҳ-қаҳ урган экан. Бу ўша каззоб бўлади! Унда на лабз, на шафқат бор!!

Рустамнинг қўлидан сувдони тушиб кетди. Йиғлаб юборди.

— Йиғлама, ўғлим! — дея олди Акбар уни бағрига босиб.

Рустам ўпкасини босиб ололмас, Акбарнинг кўзида ёш йилтиларди.

Бир оздан кейин подвалда автоматнинг тасир-тасир отилгани эшитилди. Бояги: «Чўрилик қиларканмиз» деган ҳамшира биғиллаб Акбарнинг олдига кириб келди:

— Подвалдагиларни отиб ташлашяпти.

Акбар қотиб қолди. Немиснинг боя дўқини эшитган бўлса ҳам, бунчалик бешафқат ва ваҳшийликка боришини астойдил кутмаган экан шекилли, бўшашиб кетди, ўтириб қолди.

Қоронғи тушгач, маълум бўлдики, улар қуршовда қолган. Буни бошлаб штаб бошлиғи, ярадор капитан билди ва «эй, аттанг!» деб юборди. Биринчи қаватни эгаллаб ётган автоматчиларнинг бу даражада бамайлихотир ўтириши бежиз эмас экан!

— Хўш, энди нима қилдик? — деди капитан. — Ташаббусни қўлга оласизми, Акбар?

Имиллаб ўтирадиган вақт эмаслигини яхши билган Акбар тирик қолган ходимларини, ўзини эплай оладиган, эвакуацияга улгурмаган ярадор-жангчиларни бир ерга тўплади. Уларнинг башараларига қараб бўлмас, ҳолдан тойган, кўзлари киртайган, соқоллари ўсган, кийим-бошлари кир-чир. Қечадан бери туз тотмаганларини Акбар яхши билади. Бу ҳақда ҳеч ким чурқ этмайди, аҳвол ҳаммага аён. Ойнаси учиб кетган деразадан тушган хира нурда улар янада хунук ва ғамгин бўлиб кўринадилар. «Мен ҳам шунақа бўлсам керак, балки баттарроқдир» деб ичида ўйлади Акбар ва кафти билан соқоли тикан бўлиб ётган юзини силади.

Тўпланганлар чекинишга, бинони — госпитални ташлаб кетишга қарор қилдилар. Қуроллар ва қолган ўқ-дорилар назардан кечирилди. Капитаннинг илтимоси билан масъулият Акбарга юклатилди.

— Бўпти бўлмаса! — деди Акбар. — Ноўрин қурбон бериш, қаҳ-рамонликка кирмайди. Модомики, эшикдан чиқиб кетиш мумкин эмас, деразадан қушдек учиб чиқиб кетамиз. Уруш энди бошланди. Ҳали, эй, ҳа...

— Мен чекинмайман. Мен шу ерда қоламан, — деди боя немис таслим бўлишни таклиф қилганда: «Биз ҳали унга кўрсатамиз, икки кунлик ғалабасига керилмасин!» деган ярадор.

— Нима қиласан, асир олгунларича милтиғингни қучоқлаб ўтирасанми? — деди Акбар.

— Асир ҳам тўшмайман!

— Бирор ердан умидинг борми? — деб гапга аралашди капитан.

— Умидим ҳам йўқ, шу милтиғимдан бошқа суянганим ҳам йўқ. Лекин сизлардан илтимос, бир оз ўқ билан бир-иккита граната қолдириб кетинглар.

— Ихтиёринг, — деди Акбар. Зўрлашнинг ҳам фойдаси йўқ — у узоққа етиб боролмасди. — Биз билан бирга бўлсанг, яхши эди.

— Раҳмат, ҳеч қаёққа бормайман.

— Сен жонидан тўйганнинг гапини қилма, ахир!

— Жоним жуда керак!

— Бошқачароқ нияти борга ўхшайди, — деди орқадан кимдир ачитиб.

— Нима?! Қани менга қара-чи, кимсан ўзинг! Бир башарангни кўриб қўяй. — Ярадор жангчи овоз келган томонга аланглаб талпинди, — менинг қарорим шу, ўртоқ медицина хизмати капитани — шу ерда жанг қилганман, шу ерда ўламан!

Орага оғир жимлик чўкди. Бошқа гап-сўзга эҳтиёж қолмаган эди.

Группа медицина хизмати капитани Акбар Бадаловнинг буйруғи билан чойшабдан арқон ясади. Ҳалиги «гож»лик қилган ярадор жангчи бу ишда фаол қатнашди, ҳатто ясалган арқонни бор кучи билан тортиб кўриб: «Фил осилса кўтаради» деди қандайдир кўтаринки кайфиятда.

Тун оғиб, аллақерда тирик қолган хўроз узун-узун қичқирганда, айни ширин уйқу пайтида медсанбатнинг одамлари ва энгил ярадорлари биринчи қаватда йўл тўсиб ётган автоматчиларнинг кўзини шамғалат қилиб, орқа томондан битта-биттадан иккита дераза орқали чойшаб арқонга осилиб тушдилар-да, дарахтлар орасида кўздан ғойиб бўлдилар. Бояги «гож» ярадор уларга жон-дилидан кўмак бериб турди,

ҳатто Рустамга: «Ҳаммадан оғири сен бўлсанг керак! Эҳтиёт бўл, арқонни узиб юборма, сендан кейин тушадиган опаларинг қолиб кетади» деб ҳазиллашди, қўл силкиб қолди. Шунда Акбар яна бир марта унга муурожаат этди:

— Энди навбат меникими ё сиз тушасизми?

— Ҳа, навбат сизники, охиригиси ҳам ўзингиз,— деб у Акбарнинг қўлини қаттиқ қисди.— Бемалол тушаверинг, мен қаттиқ ушлаб тураман. Уқлар ва гранаталар учун раҳмат!

— Ҳали яна кўришамиз!— деди унинг кўнгли учун Акбар.

— Мен ваъда беролмайман!

Акбар ҳам омон-эсон тушиб, ўзини қалин буталар орасига олди. Шериклари уни кутиб турарди.

— Келдингизми? — дея Рустам дадасининг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Сен мендан ажралма! — тайинлади Акбар. Энди унинг шу битта ўғли қолган эди. Матлуба эсига тушиб, орқада баҳайбат қоядек бўлиб кўринаётган бинога қаради. Акбарнинг кўниккан, кўпларнинг ҳожатини чиқарган операция хонаси эмас, шунча йил бир ёстиққа бош қўйган, ҳаётнинг ачиқ-чучугини бирга тотган сирдоши, маслаҳатдоши, меҳрибон хотини унда қолди, ёлғиз ўғлининг онаси унда қолди.

Акбарнинг ўпкаси тўлиб, димоғи ачишиб келаркан, бинодан тасиртусир ўқ овозлари, гранаталар портлагани эшитилди.

— Автоматчиларнинг додини берди аскар! — деди мамнун бўлиб Акбар.

— Узи тирик қолганмикан?— деб ҳамроҳи сўради.

— Билмадим...

Салдан кейин улар немис пистирмасига дуч келдилар, тўс-тўпо-лонда Акбар Рустамни йўқотиб қўйди. Оёғидан яраланди.

VII

Рустам дадасининг «Ёт!» деганини яхши эслайди. Буёғи ёдида йўқ — ҳаммаси парда орқасида ёнган шамдек хира.

Улар жимгина боришарди. Фақат Рустамнинг ёнидаги жангчи тажанг. Дам ўтмай осмонга қараб сўкиниб қўяди. Ҳатто бир марта:

— Бугун шу ой ҳам кўзимга хунок кўриниб кетди! Шу бугунгина чиқмай турса нима қиларди! — деди ва тупуриб қўйди.

Рустам дадасига шивирлади:

— Нега бунақа дейди бу киши? Ерўғ бўлса яхшимасми?

— Немис кўриб қолиши мумкин-да.

Шу гап тугар-тугамас, аввал «Халът!» деган товуш янгради, кетидан отишма бошланиб кетди. Рустам ҳамон аниқ билмайди, у дадасининг «Ёт!» деб хитоб қилганидан кейин ўзини ерга ташладими ёки ерга ётгандан сўнг бу сўзни эшитдими. Бир вақт қараса, ёнида дадаси йўқ. Отишма борган сари авжига чиқарди. У дуч келган томонга эмаклаб кетди, нарироқ бориб, бошини кўтарса, ҳамон автомат у милтиқларнинг тариллаганини эшитиб, эмаклаб кетди.

Қаердалигини билмай, атрофга аланглади, терини енгига артди, ўтириб қолди. У орқасига қочган, катта йўлнинг чап тарафидаги жарликда ўтирарди. У бу ерларни яхши билади. Мана шу ердан ўтиб балиқ тутгани борарди. Ҳув анави ерда катта ҳарсанг ҳам бор. Унга кишилар ўз номини ёзиб, кимдир ханжар санчилиб турган юракнинг расмини солиб кетган. Биттаси эса, қизил бўёқ билан «А+Н=Любовь» деб катта қилиб ёзган. Рустам ҳар ўтганда ёзувга ҳайрон бўлиб қараб қўярди.

Рустам тошни мўлжал олиб, аста юрди. Ой ҳамон чарақлаб порлайди. Энди ўқ овозлари анча узоқдан эшитилади. Дадаси нима бўлди? «Мендан ажралма!» деган эди.

Рустам харсанг ёнига келиб ўтирди. Нимадир шитирлаб, тўп этиб нарига тушди. Рустам ой ёруғида тикилиб қаради: қурбақа экан.

Тонг шамоли туриб, ойнанинг ранги ўчди, қоронғилик босди. Қоронғилик билан бирга Рустамнинг кўнглига ташвиш оғирлиги чўкди: энди нима қилади? Кечаги кунлари ҳам ғанимат экан: онаси бор эди, дадасининг атрофдалигидан хотиржам эди. Энди она йўқ, дадасидан адашди. Ким билади у ҳозир қайси аҳволда?.. Балки яраланиб, ёрдамга муҳтож бўлиб, кўзи атрофда олма-кесак тераётгандир. Йўғей, яраланган бўлса ҳам, дарров ҳамширалардан биттаси чопиб келади: «Вой, сизга ўқ тегдими?» дейдию, тезда тузалиб кетадиган қилиб боғлайди. Бордию, унинг яраланганини ҳеч ким кўрмай қолган бўлса-чи?! Йўқ, бу васвасаларнинг ҳаммаси бекор, дадасига ҳеч нарса қилмаган. Ҳозир у ҳам Рустамни ўйлаётми, балки қидириб юргандир. Қаердан қидиради? Кимдан сўрайди? Рустамнинг бу ёққа қочиб ўтганини ҳеч ким кўрмаган-ку. Эҳ, аттанг!..

Рустам ўз хаёллари билан бўлиб толиққанда тонг ёришиб қолган, уфқ сут рангида, унинг нарёғида йилтироқ қизғишлик элас-элас кўзга ташланарди. Салқин шабода Рустамнинг этини жунжиттирди, ёқасининг тугмасини солиб, ғужанак бўлиб олди. Бу билан ҳам бўлмади. Ўрнидан турди, атрофга назар солди. Катта йўл томонда гумбирлаб машиналар, яна аллақандай оғир нарсалар ўтаётгани сезилиб турарди. Ҳа, ростдан ҳам йўл бу ердан олис эмас-ку. Польша чегарасига бориб қадаладиган катта йўл шу бўлади. Демак, бу машиналар Польшадан келяпти. Немисники...

Рустам ўрнидан туриб, бир-икки ҳаракат қилди, баданига иссиқ югурмади. Бир-бирдан совуқ хаёллар уни баттар эзиб келарди. Энди нима қилади? Еки шу атрофда биқиниб юратурса дадаси келиб қолармикин? Эҳтимол, бирор танишини учратиб қолар?

Рустам шу ердан кетмасликка қарор қилди. Тунга қолса қаерда ётишини ҳам мўлжаллаб қўйди. Аста-секин теварак-атрофни кузатиб турди. Кўкка кўтарилган офтоб баданига жиндак иссиқлик бахш этган бўлса-да, кўнгли ҳамон хира. Бунинг устига қорни очиб, кўнгли озгандек, боши айланарди.

Кун тиккага келди. Узоқдан машиналар овози келса ҳам, бу атрофда ҳеч ким йўқ, ҳеч ким кўзга ташланмас эди. У таваққал қилиб йўлга чиқмоқчи бўлди. Ирғиб ўрнидан турди, юз-қўлини ювди. Кейин ўзича: «Мендек ёш бола билан кимнинг иши бор!» дедию машиналар ўтаётган йўлга қараб кетди. Катта йўлга яқинлашган сари юраги ўйнаб охири тўхтади. Вужуди титраб, катта йўлдан ўтаётган қатор-қатор тўп, замбарак тортган машиналар ва танкларни кўриб капалаги учиб кетди. Солдатлар тушган машиналарнинг ёнида визиллаб кажавали мотоцикллар ўтади. «Ие, улар мотоциклга ҳам пулемёт ўрнатишибди-ку!» деб юборди Рустам. Осмондан эса тонг ёришгандан бери қорнига қора крест шакли солинган самолётлар ўтади. Товуши бйрам хунук, худди қовоқарининг ғўнғиллашига ўхшайди.

Рустамнинг уларга қараб туриб, юрагига ваҳима тушди: «Бизда ҳам шунақа қурооллардан бормикан?...» Шунда бирдан хаёлига дадаси келди, кетидан онасининг: «Мана буни еб ол, қорнинг очгандир» деб нон тутгани эсига тушди. Рустам йиғлаб, ўтириб қолди. Чўнтагида қўли нимагадир тегди. Бу — кеча йўлда учратгани — аскар берган ҳужжатлар эди. Мана, медальони ҳам турибди. «Бечора, бу ҳам ҳалок бўлди. Душман қўлига асир тушишни ўзига номус билди» деб, ҳужжатларига кўз югуртирди. Ёшгина йигит. Кеча Рустамнинг кўзига

катта кишига ўхшаб кўринган эди. Эндигина йигирма бешга кирган экан. Медальонини очиб, исми-фамилияси билан адресини ўқиди. Кими борикин? Унинг ҳалок бўлганини Рустамдан бошқа ҳеч ким кўргани йўқ. Хужжатлари ҳам мана унинг қўлида. Мана буниси комсомол билети. Бунга қаранг, комсомолга ўтганига роса бир йил тўлибди. Комсомолга ўтган кунда ҳалок бўлибди...

Рустам пайт топиши билан унинг уйига хабар бериш — қаҳрамонларча ҳалок бўлганини батафсил ёзиб юборишни кўнглига тугиб, яна орқасига қайтди. Хужжатларни ўша катта тошнинг тагига кўмди. Ёзган хатида ҳам албатта катта тошни тайин қилиб айтади!

Ана шундан кейин Рустам қиладиган иши битган кишидек юраги бўшаб яна ҳайрон қолди.

Энди нима қилади? Қаёққа боради? Бирдан ёдига Маро буви тушди. Кўнгли ёришгандек бўлиб, ўрнидан турди. Энди унинг хавотир оладиган ери йўқ, аскарнинг хужжатини тайинли ерга кўмди, немис ушлаб олса: «Шу ерликман», дейди, вассалом.

Маро бувининг уйи бу ердан икки-уч километрли масофада эди. Лекин катта йўлни кесиб ўтиш керак. Йўлга чиқишга, немис билан қамти келишга юраги йўқ. Бари бир бошқа илож қани!

Рустам катта йўл ёқасига дадил юриб келди, шарт кесиб ўтишга юраги бетламай, пайт пойлаб турди. Машиналар оқими узилган ораликда югуриб ўтди-ю, юраги ўйнаб кетди. Анча ерга боргач, орқасига қаради: Машиналар, тўпу замбараклар... Солдатларнинг носранг каскалари қурбақа салласига ўхшаб кўринади. Рустам ичида сўкиниб, ларахтзорга кириб кетди. Қайинзорнинг орқасида Маро буви туради.

Рустамнинг кириб борганини дастлаб Маро бувининг боғлоқдаги ити сезди. Занжирини узиб юборгудек бўлиб унга ташланди. Рустам юмшоқ гапириб хушомад қилса ҳам, тинмасди.

«Бу ўлгурнинг бунча ичаги узилди, битта-яримта немис кирди шекилли», деб ғазабланиб чиқиб келган Маро буви Рустамни кўриб кўзлари яшнаб кетди. Ялангоёқ югуриб бориб, Рустамни бағрига босаркан, нуқул: «Тирикмисизлар?» деб такрорларди. Ҳамон вовиллаб ғашига теккан итни жеркиб берди:

— Вовилламай ўл-э! Бўлди-да! Кўрмайсанми, Рустамжон-ку!

Маро буви Рустамни хонага олиб кирди. Ранг-рўйини кўриб, яна йиғлади. ўзича нималарнидир вайсаб, немисларни бўралиб қарғади.

— Вой болам-эй, уруш бошланибдики, сизларни ўйлайман: буларнинг аҳволи нима кечди, деб. Соғ-саломатмикин, дейман. Кеча аканг Хачекка хабар олсанг-чи, ёмон бўлди-ку, десам: «Қаёққа бораман, ойи. Ҳамма ёқда немис. Қалъада уруш борапти» дейди. Бу немис ўлгурнинг бунча қаҳри тош экан, уч кундан бери битта қалъани ўқбўрон қилади-я! Тоза қўрққандирсан, а болам?.. Ота-онанг омонми? Улар қаерда? Ҳойнаҳой очдирсан, бу тўполонда ким ҳам сендан хабар оларди.

Маро бувининг чакаги тинмас. Рустамни эса, уйқусизлик енгган, киприклари оғирлашиб келарди. Бунга Маро буви сезиб, олдида тезда дастурхон ёзди.

Рустам индамас. У чарчаган, уйқудан қолган бўлса ҳам олдида қўйилган нон, қанд ва сарёғни кўриб кўзи мошдай очилиб кетди. Маро буви учта тухумни қуймоқ қилиб келди.

— Ол, болам, менга қарама, олавер! Мен ҳозир иссиққина чой дамлаб келаман.

Рустам ширин таомнинг дарров тамом бўлиб қолганини ҳам билмади. Сўнг ёғ суркаб нон еди. Буви чой қуйиб, қанд солдида, унинг олдида қўйди.

— Иссиқ-иссиқ ич, болам, чарчоғингни босади. Оббо, азамат болам-эй. Шунча тўполонларни кўрдим, дегин!

Маро буви яна бир стакан чойга 4—5 чақмоқ қанд солиб, Рустамнинг олдига сурди.

— Сен ичиб тургин. Мен ҳаммомга олов ёқиб юбораман, ювиниб оласан.

Рустам ювинишга қаршилиқ билдирмади-ку, лекин ювиниб чиққач, нима кийишни билмай қолди. Маро буви ҳам ҳайрон, буёғини ўйламаган экан:

— Майли, болам, сен сочиққа ўралиб ётақол. Ухлаб тургунингча кийим-кечагингни ювиб қўяман.

Рустам сочиққа ўралиб уйга ўтди-да, сал ўтмай ухлаб қолди...

— Уйгондингми, болам. Тоза чарчаган экансан, қимир этмасдан ухладинг ўзинг ҳам. Мана, кийимларингни кийиб ол.

Маро буви бола уялмасин дедими, хонадан чиқиб кетди. Бир оздан кейин катта тақсимчада сергўшт шўрва олиб кирди:

— Кел, болам, мана буни ичиб ол.

Рустам: «Узоқ ухладим шекилли!» дея деразага қаради. Қоп-қоронғи. «Тоза ухлабман!» дедию столга келиб ўтирди. Маро буви ўзига эса жиндаккина сузиб келди. Рустам оч қолган ва бундан кейин яна қаттиқ оч қолиши хавфи бордек шошинқираб ерди. Буви: «Шошмасдан олавер, болам, қозонда яна бор», деганда Рустам ўзининг бетартиброқ овқатланаётганини сезди ва қўлини тийиброқ ея бошлади. Буви яна озроқ сузиб бермоқчи бўлганида эса:

— Тўйдим. Қорним дўмбира бўлиб кетди, — деб сал ишшайди.

— Уялма, ўғлим, бу ер ҳам ўз уйинг! — дея Маро буви чиқиб, суякли гўшт билан картошка кўтариб келди. — Шўрвасини ичмасанг, мана буни егин, болам. Биламан, уяляпсан. Нега уяласан? Киши ўз уйида ҳам тортинадими? Дадангинг бизга қилган яхшилигини юз йил хизмат қилсам узолмайман, болам. Уғлимни ўлимдан олиб қолган-а! Айтишга осон. Улсам ҳам эсимдан чиқармайман.

Маро бувининг кўзига ёш қалқди. Рустамдан бўлган ҳамма воқеаларни эшитганда эса фарёд уриб, гитлерчиларни шунақаям титраб-қақшаб қарғадики, умрида ҳеч кимни бунақа ҳақорат қилмаганди!

— Шунақа қилдими, а? Бу бегуноҳларнинг уволи бир кунӣ ёқасидан тугар, ер юткурларнинг! Ҳеч нарса беқасос қолмайди...

Салдан кейин бир оёғи чўлоқланиб, Хачек кириб келди. Рустамни кўриб, бағрига босди, кўнглини кўтарди. Уни коридорда турган онаси ҳамма гапни унга айтган, сўраб-суриштириб, Рустамнинг ярасини тирнамасликни таъкидлаган эди. — Бола бечора жуда эзилиб кетибди, — деди охирида.

Хачекнинг жиндай кайфи бор эди. Буни сезган она:

— Қайфинг борми, бунча сергап бўлиб қолдинг? — деди:

— Бор, ойижон, бор. Аламдан ичдим. Дўконимни немислар бузиб, талабди. Борсам, эшик очиқ, ойнаси синган, қулфи ерда ётибди.

— Энди нима бўлди, ўғлим! — қўрқиб кетди она.

Хачек соатсоз, бозор бошида дўкони бор эди.

— Билмадим. Бошим қотган. Эртага эгалари уйимга босиб келади.

— Суриштирадингми?

— Кимдан суриштираман. Ит эгасини, мушук бекасини танимайди. Катта магазин ҳам дабдала! Битта каттароғига учраб «Бировларнинг соати эди, энди нима қилдим?» десам, ўшаларнинг ўзи талаган, бу менинг одамларимнинг иши эмас» дейди. «Кўрганлар бор, сенинг солдатларинг бузиб кирган» дегим келди-ю, қўрқдим. Бўлмаса кўриб турган кишилар бор.

Она чўчиб:

— Қўй, ўғлим, золим билан ўйнашма, — деди. — Ўлимлигимни сотиб бўлса ҳам узилиб кетарсан,

— Ҳалитдан шунақа қилса, кейин нима бўлади?!— Уғли бир нарсага қасд қилаётгандек, оқибати ёмон тугаётгандек онанинг юраги орқасига тортиб кетди.— Ҳой-ҳой, болам, унақа дема. Эл-юрт нима бўлса, сен ҳам шу! Юртга қулоқ сол. Юрт бир самовар, ичига ўт тушгач, туриб-туриб бир қайнаб тошади, ана ундан кейин кўрасан! Сен элбурундан жом қоқиб, ўз бошингни ўзинг балога қўймагин-да, шарти кетиб, парти қолган мен — кекса кампирнинг ҳам гапига ишон!..

Рустам анча маҳалгача гапга аралашмасдан, суҳбатга қулоқ солиб ўтирди.

VIII

Нима учундир Рустам олағовир тушлар кўриб чиқди. Тушида онасига ўхшаган бир хотин. Онам деса, гапига тушунмайди, сўзларига жавоб қайтармайди, бегона деса, қош-кўзлари, гап-сўзлари худди онасининг ўзи. Оппоқ кийимда, лекин ўзи жуда қорайиб кетган, енгининг бир томони тирсагигача йўқ. Рустамга кўрсатиб, нуқул: «Буни ким йиртиб олди, энди қандай кияман?» дермиш. Рустам эса: «Дадам узиб олди. Этигини артди. Этигини шунақа ярақлатиб чиқиб кетдики, худди ойна дейсиз, одам кўринади!» дебди. Она индамабди. Рустам: «Хафа бўлмаңг, ойи, катта бўлсам ўзим бундан ҳам яхши, чиройли кўйнак олиб бераман!» деганда, онаси хурсанд бўлиш ўрнига фарёд солиб юз-кўзларини тимдалай бошлабди. Рустам: «Бу нима қилганингиз ойи, ҳаммаёғингиз қон бўлди-ку» деса, «Ўзинг кимсан? Нима ишинг бор!» деб унинг қўлларини силтаб ташлаб, қаҳ-қаҳ солиб, кўздан ғойиб бўлибди. Алламаҳалгача аллақердан қаҳ-қаҳаси эшитилиб турди.

Рустам чўчиб уйғонса, қора терга ботган, боши зирқираб оғрийди. Аввалига қаерда ётганини англолмади, у ёқ-бу ёққа аланглади, бирдан ҳушёр тортиб, кўзларини уқалади. Табиати хира тортиб, хаёли чувалиб кетди.

Рустам Маро бувиникига келибдики, ота-онасини кунда тушида кўради. Лекин бугунгига ўхшаган чалкаш ва даҳшатлисини эслолмайди. Қизиги шуки, улар Рустам билан гаплашмайди. Қачон кўрса, дадаси ё осмонда учиб юрган бўлади ё хўмрайиб, бир нарсадан норозидек ерга қараб туради. Онаси эса нуқул немисча сўзларни айтиб: «Қани, сен ҳам такоррла!» деб қистайди. Рустам унинг товушини яхши эшитмайди. Онаси: «Хаёлинг қаёқда, менга қара!» деб яна сўзларни қайтаради. Немисча сўзларни Рустам яхши эшитмайди. Онасининг жаҳли чиқиб ўшқиради, тушунтиради: «Битта тилни билган — битта одам, иккита тилни билган одам — иккита одам. Немис тилини ўргансанг, учта тилни билган одам бўласан, демак, учта кишича эл-юртга нафинг тегади» дейди. Бу сўзларни Рустам жуда аниқ эшитади, лекин онаси яна немисча гапириши билан тағин ҳеч нарса эшитмай қолади, эшитса ҳам англаёлмайди.

Бунақа тушларни кўрганда Рустам бирон-бир маъно чиқаролмасдан Маро бувига:

— Яна туш кўрибман, — деб арз қилади.

Маро буви эса тушни албатта яхшиликка йўйиб:

— Тушга нималар кирмайди, душман нималар демайди, болам. Кечқурун ўйлаб ётасан-да, ухлагач, тушингга киради. Кўп ўйлайверма, болам. Кел, нонушта қилиб ол. Кўчага чиқиб, бир айланиб келсанг, кўнглинг ёзилади, — деди.

Рустамнинг иштаҳаси бўлмайд дастурхонга ўтиради. Наридан-бери тотинган бўлиб, кўчага чиқади.

Лекин Маро буви айтганидек, бу гал чалғиб кетмади. Тушининг

ёнига ўнгида кўрганлари келиб қўшилди. Чиндан ҳам онаси немис тилини яхши кўрар, қўлидан немисча китоблар тушмасди. Мактабда дарсни ҳам астойдил берарди. Ўзлаштириши қийин болаларни ҳатто дарсдан кейин уйига бошлаб келар, ёнига олиб ўтириб, сидқидилдан ўргатарди. Кўпинча топшириқлар бериб, уйда машқ қилишни тайинлаб, кузатиб қўяр эди. Топшириғини кейин, албатта, синчиклаб, немис тили мутахассиси бўлмайти» деб нолиб келгани Рустамнинг эсида. Онанинг юз-кўзидан ғазаб ёнарди. Шунда ҳам Рустамнинг онаси пинагини бузмасдан унга тушунтирган, охири ўша она «Шунақами, билмабман, кечирасиз» деб эшиқдан кулиб чиқиб кетганди.

Рустам тили чиқибдики, унга она тили билан бир қаторда онаси немисчани ҳам ўргатарди, нарсаларнинг номини уқтирарди. Кейин кейин ҳарфларни танитди. Гапириб туриб сўз орасида: «Немисчада бу нима бўлади?» деб қоларди. Рустам айтолмаса, онаси ўша сўзнинг бош бўғинини аста талаффуз қилиб, давомини ўғлидан кутиб турарди. Рустам фаҳмлаб олиб, ўша сўзни тўғри айтса, она яшнаб кетарди: «Қойил, тўғри топдинг. Энди эсингдан чиқарма!» Рустам эса ўша сўзни ўзича қайта-қайта такрорлаб, астойдил ёдлаб оларди. Бунинг пайқаган онаси: «Жуда тўғри қиласан, ўғлим. Тил билишнинг энг тўғри йўли — тез-тез такрорлаб туриш. Зеҳнинг яхши!» дерди. Кейин унга калта-калта шеър ёд олдириди. Рустамга ёд бўлиб кетгунча ўзи ҳам у билан бирга ўқирди. Қамчилигини йўл-йўлакай тўғрилларди. Уйга меҳмонлар келса, ана шу ёд олдирган шеърларини типпа-тик туриб, қўлларини ёнига тушириб ўқиб беришини илтимос қиларди. Бир куни меҳмонлардан бири — батальон комиссари Орлов мамнун бўлиб:

— Немис бўп кетибсан-ку! — деганда, онаси:

— Немис-ку бўлмайти. Лекин немис тилини сувдек билишига мен кафил. Гёте, Шиллерни аслидан ўқиса ёмонми! — деган эди.

— Маркс билан Энгельсни ҳам, — уни тўлдирди комиссар.

— Албатта.

— Демак, онасининг изидан бораркан-да.

— Шарт эмас. Ким бўлса ҳам тил билиш зиён қилмайти! — деса онаси, дадаси Акбар гапни ҳазилга буриб:

— Битта тилчи битта оилага етади, — деди.

— Ҳали шунақами?!

Акбар сал ноҳўяроқ ҳазилини фаҳмлаб, ўзини оқлашга уринарди:

— Эркак кишига тилчи бўлишдан кўра, инженер, агроном, учувчи...

— Врач, — деб уни илиб кетарди онаси.

— Ҳа, врач бўлиш маъқулроқ.

— Албатта, хирург! — яна тегишади Матлуба.

— Хирург бўлса яна ҳам яхши! Эркакларга хос!

— Кўрдингларми, менинг эрим қанақа. — Яна кулгига олади онаси. — Ўғли дадасининг касбини эгалласа яхши, онасиникини танласа маъқулмас.

Дадаси нимадир демоқчи бўлган эди, комиссар унинг шахтини қайтарди:

— Бўлди, Акбар, бўлди! Биру ноль, Любанинг фойдасига!

Ана шу сўзамол ва хушчақчақ онаси қани энди? Унинг бир гапириб, икки кулишлари қани? Дадаси кеч қолса, «Овқатни ўз вақтида ейишга ўрганмадингиз-ўрганмадингиз-да!» деб жиндек койиган бўларди. «Бетартиб овқатлана-овқатлана охири бир куни ошқозонингизни ишдан чиқариб қўясиз! Бир оз ўзингизга ҳам қаранг-да!» дерди. Эри индамай овқатни тушираверса, еб бўлгач, идиш-оёқни йиғиштирар экан, яна нималардир дерди. Шунда эри:

— Мана энди аччиқ бир пиёла чой бўлса, вассалом. Қорним тўқ, қайғум йўқ! — дерди ва хотинининг ширин таом тайёрлаганини таъкидлаб, унинг ёзгиришларини бекор қилмоқчи бўларди. Онаси бунақа мақтовларга учмасди:

— Иссиғида есангиз экан! Иситилган овқат овқатми, ямалиб, дазмолдан чиққан эски кўйлакка ўхшайди.

— Ҳали иситганинг шунақа бўлса, асли қанақа эди!

— Вақтида келиб есангиз биласиз!

— Бўпти! Бу мажбуриятни бўйнимга оламан. Бажарамиз! Сўз битта!

Бу ваъда бир-икки кун бажарилиб турарди, кейин бузилиб кетарди. Яна Матлуба гинахонликка кўчарди, дўқ урарди:

— Билиб қўйинг, ошқозонингиз бузилса, парҳез овқат қилиб бермайман!

— Бузилмайди! Солдатнинг ошқозони темирдан бўлади.

— Темир ҳам қаровсиз қолса занглайди.

— Йўқ, темирмас, пўлатдан, зангламайдиган пўлатдан бўлади.

Шундай ҳазил билан дадаси онасининг дамани қайтариб, овқатга ўтирарди.

Улар бир ёнғоқнинг икки палласидай бир-бирини тўлдириб, меҳрибон яшади. Тош келса кемириб, сув келса симирди. Уларнинг бирон кун аразлашганини ёки бир-бирига қаттиқ-қурум гапирганини Рустам эсламайди. Онаси бир нарсдан кўнгли тўлмай гинахонлик қилса, норозилик билдирса, дадаси кулги билан енгарди. Дадасининг жаҳли чиқса, онаси индамай қўяқоларди. Ярим соатдан кейин кўрибсизки, ҳеч нарса бўлмагандек яна апоқ-чапоқ!

Рустам Тошкентга бир борганда кимдандир эшитган эди: улар бир-бирига ошиқу беқарор бўлиб турмуш қурган. Ойисининг дадаси Рустамнинг отаси (у бувасини ота дерди) бу воқеани эшитиб, қизини қоштага ўтқазди:

— Болам, ҳарбий киши экан, умринг чамадон кўтариш, кўч-кўч билан ўтади. Онанг йўқ: Менинг ҳам сафарим қариб қолди, куз терагида қолган сариқ япроқман, сал шамол турса — учиб кетаман. Иш жойи олис экан! — дейди.

Шунда қизи:

— Авваламбор, дадажон, сиз теракмас, чинорсиз. Қирсиллаганингиз билан синмайсиз. Иккинчидан, у олисда ишламайди, поезд, самолёт деган нарса бор.

— Ёшсан, болам, кўзингга яқин кўринади. Шошиб қолганингда дунёнинг у бурчи бўлиб кетади. Ҳали билмайсан, дард нима, ташвиш нима билмайсан.

— Бари бир Совет Иттифоқида, ўз юртимизда-да! — деб кулган экан қизи.

Ота қизининг қарори қатъий эканини билгач, кулгига олиб дейди:

— Ҳунарни ҳам ҳар ербоп қилиб танлаган экансан-да, қизим. Энди билдим.

— У маҳалда бу ишлар хаёлимда ҳам йўқ эди, дадажон, астойдил яхши кўрганимдан шу факультетга кирганман.

— Сен бўладиган бўлсанг, хаёлингга келмай бўпти!

Ерга урса, кўкка сакрайдиган, шайтони зўр қиз хандон солиб кулади. Бари бир шунда ҳам дада куёв бўлмиш билан гаплашган.

— Кўнгил ишига бир нарса деб бўлмайди-ку, ўғлим, лекин менга жабр бўлади. Икки кўзим эшикда бўлиб қолади, — деган ва розилик берган.

— Ҳар йили отпускани шу ерда, сизнинг қошингизда ўтказамиз. Мен бунга сўз бераман!

— Оҳ, болам, бир йил — ўн икки ойнинг нималигини билмайсиз. Сизлар соғинсангиз кўзингиз тинади, бизлар соғинсак белимиз букилади.

— Йилда бир-икки ўзингиз бориб турасиз.

— Қари туяга юк ортмайдилар, ўғлим!

— Нега, ҳали ёшсиз!

— Қовун полизига кирганмисиз? — куёв бўлмиш Акбарнинг кўзига боқади ота. — Эрталаб кўрсангиз, тўри етилган бўлса ҳам, ҳали бери дум берадиганга ўхшамайди. Ҳали икки-уч кунлиги бор, туратурсин деб, у ёқ-буёғини кўриб ўтиб кетасиз. Эртасига келсангиз дум бериб қўйибди! Киши ҳам шунақа! Менинг рангимга қараманг.

Шундай бўлса ҳам улар тўйдан кейин йўлга чиқишаётганда қизнинг пешонасидан ўпиб, куёвига деган:

— Мени узоқ умр кўрсин десанглар, аҳил яшанглар. Сизлар тинч ва аҳил яшасанглар, менинг умрим чўзилади.

Чиндан ҳам улар тинч-тотув яшашган бўлса керак, бобом ҳали ҳам тетик. Хатини канда қилмасди. «Энди нима қилаётганикин, кунда тушига кирсак керак. Қон йиғлаб ўтиргандир! Кейинги кўрганзимизда жуда мункайиб қолган эди. Лаънати уруш шу чолларнинг ҳам тинчини бузди».

Рустамнинг юраги бирдан сиқилди. Ҳамон туши хаёлидан кетмасди. Отаси эсига тушиб, ойисини қўмсаб: «Ойи, ойижон!» деб йиғлаб юборди. Кейин дарё бўйига бориб, аста ўтирди. Дарё суви аввал қандай жимирлаб оққан бўлса, ҳозир ҳам шундай эди. Фақат соҳилидаги бўйдор дарахтларнинг анча-мунчаси синиб, куйиб, ёрилиб кетган, баъзиси ағдарилиб тушган. Қушлар ўша маймоқ, куйган шоҳларда учиб-қўниб, бир-бирини қувлашиб юрарди. Бу оламга ўт кетганидан, дунёнинг тинчи бузилганидан, қанча-қанча одамнинг ёстиғи қуриганидан уларнинг хабари йўқ. Дарё тўлқинлари мурдаларни оқизиб кетган, қирғоқидаги қон юқларини шамол рангини ўчирган. Гоҳ-гоҳ мурда кўриниб қолади. Бирон ерда — илдизгами, темир-терсакками илиниб қолган бўлса керак, тўлқин зарбига бардош беролмасдан қалқиб юзага чиққан. Тунов куни шунақа мурдалардан биттасини кўрган Маро буви: «Бу нопоклар дастидан дарёнинг сувини ҳам кўнгил тортмайдиган бўлиб қолди. Эй, худойим қандай кунга қолдик!» деб челагини бўш олиб қайтган эди.

Рустам қирғоқда чўп ўйнаб ўтирар, нима қилишни билмасди. Кўнгли хира. Ота-онасининг қучоғида мактабга қатнаб юрган вақтлари ҳам заб даврлар экан! Спорт майдони, кутубхона... Кутубхонадан истаган китобингни олсан, истасанг, кинога борсан. «Чапаев-Чапаев» ўйнайсан, копток тепасан, дарс тайёрлайсан. Энди-чи?! Энди барчаси тушга ўхшайди. Болалар ҳам кўринмайди. Қаёққа кетган? Улардан бир нечтасини комиссар асирликка топширган хотин-халажлар орасида кўрган эди. Тирикмикан улар? Лекин кунда минг хил гап тарқалади, қайси бири рост, қайси бири ёлғон — ажратиб ололмайсан. Немисга қолса, қизил қўшин тор-мор бўлган, қолдиқлари унда-бунда жанг қилиб юрганмиш...

Рустам ишонмайди. Ишонгиси келмайди. Қанча-қанча қўшин ва қурооларимиз борини яхши билади, дадасидан, мактабда ҳарбий дарс муаллимидан, уйига келган ҳарбий меҳмонларнинг суҳбатидан эшитган. Лекин, нега ҳамон чекиниб бораётганларига ақли етмайди.

Осмондан гумбирлаб самолётлар ўтди. Рустам «бизникими?» деган ниятда унга қаради. Қаноти остида қора крестни кўриб, кўнгли баттар ғаш бўлди. Олтига самолёт учтадан бўлиб, уч бурчак шаклида Минск томонга учиб борарди. Кеча Маро бувиникига кириб товуқ сўраган немис солдатининг сўзига қараганда немислар Минскни ҳам

олиб бўлган. Рустам бунга ишонмайди. У Минскни кўрган, май байрамидан кейинги дам олиш кунда дадаси олиб борган, куннинг биринчи ярмида ҳайвонот боғига кириб, тушдан кейин циркни томоша қилган эди. Ажойиб шаҳар, катта, чиройли шаҳар. Гитлер минг зўр бўлгани билан унақа шаҳарни дарров ололмайди. Айтишларича, бизникилар чекиниб бориб, ҳамма кучни Минскка тўплаган эмиш. Шундай бўлгач, қандай қилиб немис уни олақолади. Ёлғон! Бу — немис тўқиган ивво! Рустамлар турган битта қалъада қанақа жанг бўлди-ку! Беш қунлаб отишма тўхтамади. Гитлерчилар: «Энди ҳеч ким қолмади, қалъанинг ҳаммаси дабдала бўлиб кетди, тириклари ҳам очидан ўлди, сувсизликдан қовжираб битди» деб ўққа тутишни тўхтатгандан кейин ҳам, эртасига кечаси бир қанча одамлар ер бағирлаб дарвоза томонга эмаклаб келади, ғафлатда қолган немисларни қириб ташлаб, чакалакзорларга яширинадилар. Ушандан кейин қалъанинг ҳаммаёғини элак-элак қилиб чиқибди, ҳолдан тойиб ётган тирик ярадорларни отиб ташлабди.

Хаёли қалъага бориб тақалиши билан Рустам ўрнидан туриб, ўша томонга юрабошлаганини анчадан кейин билди. Кўприкдан ўтиши билан яна хаёлини туши ва онаси эгаллаб олди. Кўз олдига онасининг яраланиб подвалда ётган чоғи келди. Назарида онаси ҳамон ўша ерда ётибди, кимгадир илҳақ, кимнидир интизор бўлиб кутади, иккала кўзи йўлак зинасига қадалган. Баъзан Рустамнинг номини айтиб чақираётганга ўхшайди. У бир қултум сувга зор-у, уни келтириб берувчи одам йўқ.

Гарчанд, Маро буви қалъа томонга ўтишни қаттиқ ман қилиб қўйган, «Тунов кунни сигири адашиб қолган биттасини немис отиб ташлабди, болам, ўзингни эҳтиёт қил, армон бўлмасин» деган бўлса ҳам, шу дақиқада бу танбеҳлар унинг хаёлидан кўтарилган. Онаси чақириб турадию бормайдами? Уят! Унда нима деган ўғил бўлди?!.

Дарвозадан ўтиши билан узоқдан улар яшаган корпуснинг вайронаси кўринди. Бирдан юраги ҳаприқиб, димоғи ачишди. Ўзини тутиб, госпиталь томонга ўтди. Бундан бир неча кун аввал шу ергача келган, узоқдан иккита немис солдатини кўриб, журъат этмасдан қайтиб кетган эди. Маро бувининг «душман билан ўйнашиб бўлмайди, болам!» дегани эсига тушган эди. Энди эса, душмандан қўрқиб ҳам шу вақтда эсига келмайди. У ўт бўлиб ёниб кетган, она ётган ерга кирмаса бўлмайдиган бир ҳолатда эди. Ахир, онаси чақириб турибди...

Мана, Рустам ўтган сафар қайтиб кетган еригача келди. Юраги гуп-гуп уриб, ҳаяжондан кўз олди қоронғилашгандек бўлди. Бир оз нафасини ростлаб, югуришга тайёрланган чопқирдек олисга бир қараб олди, олдинда ҳеч ким йўқ, йўл очиқ. Жимжитлик. Рустам шунда билдики, жимжитликнинг ҳам ўз товуши бор экан, унинг қулоғини тешиб юборай деяпти, юрагига ўқ бўлиб қадалаяпти. Бу жимжитлик қанчалик даҳшатли ва ваҳимали бўлмасин. Рустамни ҳўчитолмади. Унинг хаёлида туши, кўз олдида онаси ётган подвал эди.

Рустам қадамни тезлатиб, сўнгги марта онасини кўрган, сув ичириб, суҳбатини олган, «Тўйларингни кўрайин, ўғлим!» деганда бадани жимирлаб кетган ўша мудҳиш подвалнинг олдига келди, атрофга қаради. Ҳеч ким йўқ. Бинонинг битта ҳам бутун деразаси қолмабди, ҳаммаси учиб, куйиб-қорайиб кетган. Тўп ўқларидан девори ўпирилган, автомат ва милтиқ ўқлари эса техис деворни чўтир қилиб юборган. Уша кунни унча пайқамаган экан. Ана, немиснинг кўзини шамғалаб қилиб, тушиб қочган деразалари... Ундан ҳаммани тушириб, энг кейин дадаси тушган эди. Битта солдат: «Тушаверинг доктор. Мен кейин тушсам ҳам бўлади!» деганда, «Йўқ, оғайни, фарқ бўлган кемани энг

кейин капитани тарк этади» деб кулгига олган эди. Ушанда немислар ухлаб қолган эканми, ҳеч билмаган-а!

Рустам яна атрофга аланглаб, энди ертўла зинасига бир оёғини қўйганда, иккита каламуш чийиллаб қочди. Каттакон бир қора мушук думини хода қилиб, ойнаси йўқ деразадан ўзини ташқарига отди. Рустам ҳайратда қотиб қолди. Диққати эса ўқдек учиб бораётган мушукда эди. Мушук унинг орқасидан қараб қолганини сезгандек, йўл устида ағанаб ётган дарахтдан сакраб ўтди-да, тўхтаб: «Сен ўзинг кимсан? Нега мен сендан қочиб кетяпман?» дегандек ёниб турган кўзларини Рустамга тикди. Шунда Рустам бу мушукни танигандек, аллакимникида кўргандек бўлди-ю, эслаёлмади. Қалбига қандайдир илиқлик югуриб, мушукнинг қаҳр билан ёниб турган кўзларида меҳрибонликка яқин бир нарса сездди. Аммо мушук уни тан олмасдан, йўлнинг уёғига секин юриб кетди.

Кўнгли мушукни кўриб ёришгандек бўлган Рустам ғишт парчалар, бетон бўлаклари, ойна синиқлари устидан аранг ўтиб, деворни ушлаб, подвалга туша бошлади. У пастга тушган сари юраги ўйнаб, энтикиб нафас оларди, ўпкаси оғзига тиқилиб келарди. Ҳозир онасини кўрадигандек, унинг иссиқ бағрига ўзини ташлаб «Ойижон, мен сизни соғиндим!» деб юз-кўзларидан ўпадигандек бир интизорлик билан тушиб борди. Унинг кўзи нимжоронғи подвалда, зинадан тушиб борган сари янада тезроқ юргиси келар, оёғи остидаги тўсиқларни писанд қилмасди. Шунда бирдан қоқилиб кетди, муккалаб йиқилди, тиззасининг кўзи нимагадир илиниб йиртилди, оёғи қирилди. Қирилган жойини жон ҳолатда чангаллаб, ўтириб қолди. Қоронғида билмаган экан, оёғи яхшигина қирилган экан, дастрўмоли билан чандиб боғлади. Оғриқдан тишини тишига босиб, атрофга аланглади. Подвал одам оёқ босмаган ёрдек ҳувиллаб ётибди. Моғор ҳиди димоғига урди. Моғорга яна аллақандай қўланса ис қўшилиб кўнглини айнитди.

Рустам подвалга тушиши билан оёғининг қирилгани ҳам ва зирқираб оғриб тургани ҳам эсидан чиқиб, онаси ётган ерга борди. Шунда билдики, подвалда ҳеч ким йўқ, у кўрган ярадорлардан ном-нишон қолмабди. Ҳатто ўликларни ҳам йиғиб олишибди. Энди эсига тушди. Немислар тунов куни қишлоқдан одамларни ҳайдаб келиб, қалъада ишлатган эдилар. Ушанда ҳаммаёқни тозалатган, қонли ишларининг изини йўқотган экан-да...

Рустамнинг умид косаси чил-чил синиб, синиқлари қалбига қадалди, турган ерида қотиб қолди. Онаси худди мана шу ерда ётарди. Тирик эди. У билан соғлом кишидек сўзлашган, бағрига босиб, кўзида ёши билан юзларидан ўпган эди. Бу жаҳаннамда ўғлига нима маслаҳат беришни билмасдан: «Мени қўявер, болам, ўзингни эҳтиёт қил!» деган эди. Унинг сўзлари ҳамон Рустамнинг қулоғида. Лекин онанинг ўзи қани? Рустам ушанда онасининг чанқганини кўриб, сувга чиқиб кетган, онаси қолган эди. То у сув олиб тушгунча тўс-тўполон бўлиб, онасининг ҳузурига қайтолмаган эди. Эҳ, аттанг!

Рустамнинг хўрлиги келди. Шунда бақаранг либосли немислар кўзига шунақаям бадбашара ва баджаҳл кўриниб кетдики, кучи етса ҳар биттасини биттадан бўғиб ташларди, ҳеч бирига раҳм қилмасди, ҳатто эти жимирламасди! Ушалар онасини отиб ташлаган, яраланиб ётганини кўргани ҳолда отиб ташлаган! Онасининг яраси унақа оғир эмас эди; дадаси айтган, даволаса бўларди, кўрмагандек бўлиб тузалиб кетарди. «Эҳ, онажон! Душман ўқидан яраланиб азоб чекканингиз етмасмиди! Яна кўзига қараб туриб, мўлтиллаб турган кўзларига раҳми келмасдан отишдими! Улими олдида нималар деганикин! Бечора онам!»

Рустам анчадан кейин ўзини тутиб, оғир касалдан турган одамдек гандираклар ташқарига чиқди.

Осмонда булутлар галаёни — ҳали замон шариллатиб қуйиб берадигандек тўлиб турибди. Аллақаерда чақмоқ чақди, ёки бомба ёрилдими Рустам фарқига бормай девонадек гангиб юриб борарди. Шунда бирдан кўзи ўзлари истиқомат қилган корпусга тушиб, беихтиёр ўша томонга қадам ташлади. Назарида онаси уйда кутиб тургандек эди. Ҳозир у эшикдан кўриниши билан: «Қаёқда қолиб кетдинг, ўғлим. Сувга кетган одам ҳам шунча узоқ юрадимиз?» деб бағрига олади. «Қорнинг ҳам очиб кетгандир!» деб олдига шоша-пиша дастурхон ёзади. То у еб бўлганча энгагини иккала кафтига олиб томоша қилиб туради. Ҳа, у соғиниб кутяпти! Тезроқ бориши керак!

Рустам мана шу ерлардан ҳар куни эрталаб сакраб-сакраб юриб, Сергак билан ўйнашиб, ўқишга бормасмиди. Ойисининг қўлини ушлаб, бозор-ўчарга, дадасининг ёнида тойчоқдек ўйноқлаб кинога ўтмасмиди. Қандай ҳушҳаво ва чиройли эди бу ерлар!? Радионинг товуши доим янграб турарди, ҳаёт уфурарди. Энди минг йиллик вайронга ўхшайди, на файз бор, на ҳаловат!.. «Ҳа, ростданам Сергакка нима қилганикин? Бечора биронта ўққа учган бўлса-я! Тирикдир! Ўз номига яраша сергак ит эди! Онасининг яраланганини дадасига хабар берган-а! Бечора! Сенинг аҳволинг нима кечди? Ким билади, тирик бўлса, қаерларда санқиб юрибди. Бизни суриштирай деса тили бўлмаса!»

Шу хил ёпирилиб келган ўйлар билан Рустам ўзлари яшаган корпуснинг остонасидан қандай ҳатлаб ўтганини билмади. Бундоқ қараса, квартирасининг бир илгагига илиниб қолган эшиги рўпарасида турибди. Уни четлаб, ичкарига кирди. Хоналар остин-устин бўлиб кетган, таниб бўлмади. У ҳар куни эрталаб пионерлик галстугини қараб боғлайдиган каттакон тошойна чил-чил, синиқлари ер билан битта. Унинг каравоти тепасидаги учта айиқ боласининг сурати солинган гиламча йўқ, кимдир кўчириб олибди. Шундоқ билиниб турибди. Шу гиламчаниннинг қоқ ўртасида ойисининг сурати қўйилган эди. Гиламчани олган одам суратни нима қилдйкин? Шу ерда ётган бўлса керак.

Рустам атрофни — мажақланган каравотнинг остини, тўзиб ётган тўшагининг тагини қаради. Ойиси билан дадаси ётадиган хонага ўтди. Бу хона у хонадан ҳам баттар, ивирсиб кетган. Ёстиқ, матрасларнинг пахтаси чиқиб йиртилиб ётибди, пол билан битта латта-лутта, ойна синиқлари, шифонер қўтилари, онасининг пардоз шиша ва сўкмамойлари, яна алланамалар... Хонанинг иккита деразасидан фақат битта кўзи бутун қолибди. Қизиқ, қандай қилиб синмабди!

Хоналарни кимдир талон-торож қилган. Бўлмаса емакхона деворидаги катта «қизил оёқ» гилам қани? Икки чети гулли поёндозлар қани? Дадасининг баъзи кунлари киядиган костюми, онасининг чиройли, яхши матолардан тикилган кийим-кечаги қани? Фақат эски-тускиси ерда сочилиб ётибди. Уларни босиб одам юрган бўлса керак, оёқ излари қолган. Хуллас, яроқли нарса йўқ. Наҳотки, немис шунақа очкўз? Квартирама-квартира юриб, кийим-кечак йиғган бўлса! Наҳотки, кишиларнинг буюмини талаб бозорга чиқариб сотиш даражасида пасткаш?..

Аслида Рустамга ҳеч нарса керак эмас эди, фақат онасинингми, дадасинингми, биттагина суратини топса кифоя. Ўзларини кўргандек бўлади. Ҳа, ростданам емакхонада Рустам ўртада туриб учаласи тушган зарҳал рамкага солинган суратлари бор эди-ку? Уша қаёқда экан? Жуда чиройли эди! У суратни немис нима қилади! «Шу атрофга итқитиб юборган бўлса, бирон ерда ётгандир» деган ишонч билан ҳамма ёқни титиб ташлади. Ерда сочилиб ётган қоғозларни, латталарни, каравот синиқлари остини, ҳатто печканинг ичини, қўйинг-

чи, туалетгача, ванна атрофларини қараб чиқди. Унга маъқул бўладиган, эсдалик қилиб олса арзигудек бирон нарса топмади. Ҳа, ростданам оилавий расмлар ёпиштирилган духоба муқовали альбом қаёққа кетди экан? У ҳам кўринмайди-ку! Наҳотки ҳаммасини йиғиштириб олиб, ёқиб ташлаган.

Рустамнинг юрак-бағри эзилиб кетди. Пачоқлаб ташланган каравотнинг бир чеккасида ўтириб, ҳўрлиги келиб, аччиқ йиғлади, ўкиниб йиғлади. Ота-онасидан жудо бўлгани етмагандек, улардан ёдгорлик қилгудек битта сурат ҳам қолмабди! Бу қандай кўргулик?! Бундан бир неча кунлар олдин мана шу бири-бирига туташ хоналарда ҳаёт бор эди, кишилар меҳмон кутиб, меҳмон кузатиб, бола-чақаси билан маишат қилиб, орзу-ҳаваслари билан эркин нафас оларди. Гўдаклар қийқириб кулар, вақти келса биғиллаб йиғлаб, ўқувчи болалар дарс тайёрлаб, музыка чалиб, расм чизиб, парвойи-фалак ҳаёт кечиришарди. Фанидан «3» баҳо олса, хуноби чиқиб, «5» олса шапкасини осмонга отиб, хандон кириб келарди. Кинога борарди. Спорт мусобақаларида жонини фидо қилиб қатнашарди.

Мана шу ерда онаси ўтириб, эрталик дарсига ҳозирлик кўрарди. Ҳу анави ерда диван бор эди. Унда дадаси газета ўқиб, журнал ва рақларди, китоблар мутолаа қиларди. Рустам бўлса ўзининг бурчакка, чап томондан ёруғ тушадиған қилиб қўйилган бежирим столида дарсини тайёрларди. Сал бир нарсага чалғиб қолса, онаси ўтирган еридан уни огоҳлантирарди:

— Рустам, дарсингни қил!

Ҳадеганда бу танбеҳ қулоғига кирмаса, онаси нолиб дадасига муурожаат этарди:

— Анови ўғлингизни қаранг, яна дарсини қилмаяпти. Эртага яна икки олиб келади.

Дадасининг салобатидан чўчиган Рустам, дарров олдини олиб, ўзини оқларди:

— Қачон «2» олдим, ойи?

— Олмаган бўлсанг, энди оласан! Шу дарс тайёрлашинг бўлса, албатта «2», «3» га тушиб қоласан.

— Тушмайди, ойиси! Яхшилаб тайёрлайди. Сен билан менинг биттаю битта ўғлимиз «3» га ўқиса уят! Тўғрими, Рустам?

— Ҳеч «2» олмаганман. Ойим айтаверадилар-да!

— «3» инг ҳам йўқми? — она баладдан келади.

— Биринчи чорақда иккита бор эди. Кейин йўқотдим-ку! Ҳозир йўқ. «4»дан «5»им кўп.

— Энди «3» бўлмайдами? — унинг ёнини олади яна дадаси, — «3» ҳам «2» га қўшни-да, аралашиб қолиши мумкин.

— Аралашмайди! — дейди Рустам ўпкалаган бир оҳангда.

— Эшитдингми, ойиси? «3» энди бўлмайди!

Она эшитган бўлса ҳам, «ўғлим яна суйилиб кетмасин» деб индамайди, ҳатто қайрилиб қарамайди. Унинг ярашувини кутиб турган Рустам онасига бир-икки илтижо назари билан қараб қўяди. Она эса ҳамон ўз фикрида, ўғлига бирон сўз айтиб, кўнглини кўтариб қўймоқчи эмас. У атайин шундай қилади, ўғлининг одатини билади. Шундай пайтда сал ён босиб, бир оғиз илиқ сўз айтса, ўғли талтайиб кетади, ҳатто отасига суяниб, дарсини наридан-бери тайёрлаб, туриб кетиши мумкин.

Ўғлининг бу одатини дада ҳам яхши билади, албатта. Шунинг учун хотинининг арава йўли бериб, ён босишини кутмасдан, ўғлига:

— Қани ўғлим, дарсингни қил! — дейди ва шу билан кичик «тўқнашув»га якун ясайди.

Лекин она ўғлини ўқитганича қолавермайди. Рустам дарсини қи-

либ бўлганига ишоғчи комил бўлгач, бир нарса баҳонаси билан уни бағрига олиб қучоқлайди, тикандек тим қора сочларини силайди. Шунақа пайтда айтадиган икки оғиз немисча сўзи — «Майн кинд — жон ўғилгинам»ни такрорлайди. Шу билан барча гина-кудурат кўтарилиб кетади. Рустам ҳам ҳаммасини эсидан чиқариб юборади, онасини янада мамнун қилиш мақсадида бир-икки оғиз немисчалаб қўяди. У яхши билардики, онаси немис тилининг фидойиси! Бўлмаса шунча иши бўлатуриб, ўғлига тил ўргатармиди! Ўргатганда ҳам шунчаки эмас, астойдил машғулот ўтказади, маълум программа билан ўргатади. Дадасининг олдига ўтқазиб қўйиб имтиҳон олади. Яхши ўзлаштира қувониб, бепарволигини кўрса ёниб кетарди:

— Мана, ўглингизни кўрдингизми, шунақа абутанбал, кечагина ўргатганимни эсидан чиқариб қўйибди. Бўлмаса, такрорлаб тур, деб таъкидлаганман-а!

Дадаси эса:

— Қани, ойиси, бизнинг эсимизга солгин-чи; дарров ўрганиб оламиз. Энди ҳеч бунақа дангасалик қилмаймиз,— дейди. Бу теглик гапнинг маъносини яхши тушунган онаси гинахонликни бир четга йиғиштириб, дарсга киришиб кетади, мўлжалдаги дарсни ўтиб олади.

Рустам шунақа қилиб, немис тилини анча билиб, оддий муомалага тили келиб қолганда мана бунақа ишлар бўлиб, ота-онасининг тақдирини билолмай сарсону саргардон. Мана, кечагина у ўйнаб-кулиб ўтирган гавжум хонадон бугун қандай ҳолатга тушган бўлса, Рустамнинг кўнгли ҳам шундай вайрон! Шу бир неча кунлар давомида бўлган ҳодисалар бетинч тунда кўрилган даҳшатли тушга ўхшайди. Бу охири йўқ ва даҳшатли туш оғушидан Рустам ҳамон чиқиб ололмайди. Охири борми ўзи?

Рустамнинг хаёлини қоплаб келган хотиралар шу вақт шунчалар қалашиб кетдики, унинг боши оғриб, кўзи тиниб, қаерда ўтирганини унутиш даражасигача борди. Довдираб ўрнидан турди. Эшикка чиқди. Зинадан салмоқлаб, оғир-оғир қадам ташлаб тушиб келар экан, кўзига бир нарса йилтиллаб илашгандек бўлди, диққатини тортди. Энгашиб ердан олди. Қайси кўз билан кўрсинки, ойиси билан дадасининг уйланган йиллари тушган расми. Кимдир устидан босиб ўтган, темир нағалининг изи қолган. Рустамнинг фикри бирдан тиниқлашиб кетди. Кўзи чарақлаб, бояги бошини оғритган хаёллар тарқади-кетди: Сурат фикрини ўзига йиғиб олди. «Қизиқ, бу сурат альбомда эди. Демак, кимдир уни олиб чиқиб кетаётганда тушиб қолган. Альбомнинг ўзини нима қилдийкин?»

Ёмби топган ғарибдек Рустам қувнаб кетди. Бугун жон-жаҳди билан суратни барига артди. Юзидаги доғни шунча қилиб кетказмоқчи бўлди — иложини қилолмади, ҳеч кетмади. Лекин бу оёқ изи унинг ёришиб кетган кайфиятини бузмади. Бағрига босганича ташқарига чиқди. Дам ўтмай суқланиб қараб қўярди... У бутун оламини унутган эди! Қаердандир пайдо бўлган бир немис солдати унинг йўлини тўсиб:

— Нима қилиб юрибсан? — деди немисчалаб.

— Узим... — деди унинг қаёқдан келиб қолганини билмай қолган Рустам.

— Бу нима? — деди солдат унинг қўлидаги сурьатни тортиб олиб. Унинг жавобига қулоқ ҳам солмади. Шунда Рустам немисча гапириш кераклигини фаҳмлаб, немис тилида:

— Ойим билан дадам! — деди.

Суратга қараб турган солдат ялт этиб Рустамга назар ташлади. У немисча жавобни кутмаганми, ёки Рустамнинг тиниқ талаффузи уни ҳайратга солдими, шиддатидан қайтгандек бўлди. Никоҳ либосидаги икки ёш ғашини келтирдими, бари бир суратни нарига улоқтирди.

Рустам олмоқчи эди, «Тегма!» деб йўлини тўсди. Рустам яна немисча-лаб, суратдаги ота-онаси эканини таъкидлади.

— Немисчани қаёқдан биласан?— деди солдат.

— Ана шу суратдаги ойим ўргатган.

Солдат суратдаги ёшгина қизнинг онаси эканига шубҳа қилдими, ерда ётган суратга тикилиб:

— Онанг немисми?— деб сўради.

— Йўқ, лекин немис тилини яхши билади. Яхши кўради.

— Ундай бўлса яхши одам экан!— деди солдат ва бориб суратни қўлига олди. Ҳамон шубҳаси тарқамаган кишидек термулиб туриб:— Ёлғон! Бу сенинг онанг эмас!— деди Рустамни бошдан-оёқ кўздан кечириб.— Мени алдаясан! Сенга ўхшамайди,— дея суратни сувга улоқтирди. Кетидан масҳаралаб кулди:— Онанг бўлса, ана, тушиб ол!

Рустам иккиланиб ўтирмай, ўзини сувга отди. Бошдан-оёқ ҳўл бўлиб этикларидан сув оқиб, суратни олиб чиқди. Солдат яна олиб қўядигандек кўксига босиб турди. Солдат эса ҳамон ишшайиб, унинг аҳволини томоша қиларди.

— Қаерликсан?

— Сосновка қишлоғидан,— орқа томонни кўрсатди Рустам.

— Алдаясан? Қиминг бор?

— Бувим.

— Даданг қаёқда? Комиссарми?

— Йўқ. Доктор. Минскда туради,— бу ёлғон қаёқдан тилига келганини Рустамнинг ўзи билмай қолди.

— Онанг-чи?

— Улган!— Шу жавобни айтди-ю, тирик одамни ўлди, дегандек аъзойи бадани титраб кетди.

— Қани юр, уйингни кўрсат! Бу ерликка ўхшамайсан!

Рустам суратни кўксига босганича солдатни бошлаб кетди.

Қўрада Маро бувининг ёлғиз ўзи бор экан. Рустамни немис солдати билан кўриб, ҳангу манг бўлиб қолди! Ирғиб ўрнидан туриб, пешвоз чиқди. Унинг рангида қон қолмаган эди:

— Нима гап? Тинчликми?

— Уйингни кўрсат, деяпти!— изоҳ берди Рустам.

Маро буви шошиб қолган, солдат тилига тушунмаганидан гоҳ ўзининг кўкрагига бармоғини ниш қилиб, гоҳ Рустамни кўрсатиб «Неварам, менинг болам!» деган маънони аранг тушинтирди. Солдат ишонди шекилли, юзида қандайдир юмшоқлик пайдо бўлди. Ҳовли сатҳида донлаб юрган товуқларни кўрсатиб «яйка» деди. Ишнинг енгил кўчганидан шошиб, ҳатто довдираб қолган Маро буви иккала қўлига сиққанича тухум олиб чиқиб, солдатга тутаркан, энтикиб: «Марҳамат, марҳамат» дерди нуқул бечора кампир. Солдатга тухум кам кўриндими, алланамалар деб чуғиллаган эди, Маро буви тушунмай, аланглаб турар экан, Рустам маъносини таржима қилди:

— Тагин деяпти.

«Шу билан даф бўлса, майли, болам!» деганича Маро буви яна олиб чиқиб берди. Солдат тухумни каскасига солиб, атрофга бир аланглади-да, эшикка қараб юрди.

То солдат кўздан ғойиб бўлгунча Маро буви ундан кўзини узмади. Шундан кейингина ўзига келиб, Рустамни сўроққа тутди:

— Қаерда сени ушлаб олди?

— Қалъага кирувдим... — ростига кўчди Рустам.

— Оҳ, тентаккинам! Минг марта айтсам ҳам, қулоғингда гап турмас экан-да. Қалъада нима бор. Қийим-бошингни алмашиб ол. Сувга ҳам тушиб кетганга ўхшайсан. Солдатдан қочдингми? Қувладими?

— Йўғ-э...— деди хомуш Рустам, кийимини алмаштиргани ўтаркан «мана!» деб суратни Маро бувига узатди.

Маро буви суратни қўлига олдию, бу бир оғиз сўзнинг остида ётган маънони тушунгандек Рустамнинг кетидан оппоқ сочли бошини чайқаб қолди, унинг «Оҳ, бола бечора!» дегани аранг эшитилди.

IX

Маро буви кўрса, Рустамнинг кўнгли жуда хира, чироқ ёқса ёримайди. Аввалгидек овқатга ҳам иштаҳаси йўқ. Буви яхши биладикки, фикри-хаёли ота-онасида. Унинг кўриниши бирдан катта бўлиб қолган болага ўхшарди. Бундан бир ҳафта олдин кўрганида бунақа эмас эди. Уйинқароқ, шўхгина, эрка бола эди. Шўхликларидан асар қолмагани маълум, лекин катталарга ўхшаб ўй сурадиган, катталарга ўхшаб салмоқлаб фикр юритадиган бўлиб қолди. Унга-бунга ўзини ҳам уравермайди. Катталарга ўхшаб, бир четга ўтиб, баъзан йиғлаб ҳам олади.

— Болам, нимага унақа диққинафас бўласан. Мана мен олдиндаман-ку, ёлғиз эмассан-ку. Даданг эсли-хушли одам, бирон ердан чиқиб қолади. Ёки мени онанг ўрнида кўрмайсанми?

— Нега... — деди Рустам синиқ бир оҳангда.

— Бунақада ўз этингни еб, адои-тамом бўласан, даданг келганда мен нима дейман?

— Олдин келсин-чи.

— Келади. Мана мени айтди дерсан. «Рустам ўғлим, қаердасан?» деб қидириб келади.

Дадаси чиндан ҳам ҳализамон эшикдан қучоқ очиб кириб келатгандек Рустамнинг кўнгли ёришгансимон бўлди, кўзи ёнди.

— Дадам сизни шунақа яхши кўрадилар, Маро буви, икки гапнинг бирида тилга олардилар.

— Мен дадангни ундан яхши кўраман. Катта ўғлим, деганман. Кўнглимга тугиб қўйганман: ўла-ўлгунимча хизматини қиламан, деб. Сен унақа қовоғингни солиб юриб, мени хафа қилма. Хафа қилсанг, мен ётиб қоламан, томоғимдан овқат ўтмай қолади. Ундан кейин ҳолинг нима кечади? Хачек акангнинг аҳволи нима бўлади? Қўй, болам, унақа одамнинг юрагини сиқиб, уйнинг бир бурчагига тиқилиб ўтираверма. Уйна, кўчаларни чиқиб айлан. Қўшниларда сен тенги болалар бор. Албатта кўчага чиқиб, хандон солиб кулиб, ашула айт, демайман. Ҳозир ҳеч кимнинг кўнглига ашула сиғмайди. Азали уйда ашула айтилмайди. Аммо куяверма, занг темирни, ҳам одамни кемади.

— Хўп... майли! — бўшашди Рустам. Чиндан ҳам шу кунларда у жуда ўйчан бўлиб қолган, гап-сўзларга аралашмас эди. Тўғри, кеча бир оз очилди. Бунга сабаб Хачек бўлди, немислар келиб, радио узилиб қолган, чердакда ётган радиоприёмникни куни билан уриниб, тилга киритди. Москвани олди. Приёмникнинг говуши уйга файз олиб киргандек, Рустамнинг кўнглини ёритгандек бўлди. Яхши, тинч кунларни эсига солди.

— Одам радиога ўрганиб қолган экан, суҳбатдошидан айрилгандек одам зерикиб қолди, мана қандай яхши!— деди Хачек.

Бир неча кун радио Рустамга эрмак бўлди. Зерикди унга ёпишади. Буни кўриб, Маро буви мамнун эди:

— Радиони тузатиб, заб яхши иш қилдинг, Хачек, болам. Рустам-жон олдидан кетмайди. Анча ранги чиқиб қолди.

Маро бувининг бу севинчи узоққа чўзилмади. Эрталаб қишлоқ кўчаларини одам айланиб, ҳаммани майдонга таклиф қилди.

— Ҳамма хонадоннинг ялпи чиқиши шарт!

— Қани чиқайлик-чи, нима янгилик бор экан!— деган Ҳачек тикондек бўлиб ўсиб кетган соқолини ҳам олмасдан ҳаммадан олдин оқсоқланиб чиқиб кетди. «Тағин балога қолмайлик» деб Маро буви унга эргашиди. Рустамни ёнига олди:

— Юр, болам, шамоллаб келасан. Уйда зерикиб кетдинг.

Бозор бошидаги майдон одам билан тўла. Ҳеч ким нима гап эканини билмайди. Кексаларнинг қовоғи солиқ, хотин-халаж бир томонда. Бировнинг боласи туравериб зерикиб кетганми, онасининг этагига ёпишиб инжиқлик қилади. У бири қўшни бола билан қувлашиб ўйнайди. Қимнидир боласи илон чаққандек биғиллаб йиғлади. Унга кимдир:

— Сен келмасанг, кимнинг кўнгли қоларди!— деб тегишди.

Хуллас, ола-говур.

Рустам шу ола-говурда синфдоши «қуёншунос» лақабли болани учратиб қолди. Уша синфдаги кўнглисиз тортишувдан кейин ораларидан қора мушук ўтиб, бир-бирига совуқ бўлиб қолишган бўлса ҳам, шу пайт эски қадрдондек кўришди. Юзларига беғубор табассум сочилди.

— Қаерда юрибсан? — сўради қуёншунос.

— Бувимникида.

— Бувинг ким, шу қишлоқданми?

— Ана, анави қора рўмолли кампир билан гаплашиб турган хотин.

«Қуёншунос» ҳайрон бўлиб, кўзлари чақчайди.

— Шу арман хотин сенга буви бўладими? Шу вақтгача билмаганимни қара! Ҳеч келмасдинг шекилли.

— Келардим. Кўп келардим. Ойим, дадам билан келардим-да. Кўчага чиқаришмасди.

— Нега?

Ёлгон гапириб ўрганмаганиданми, Рустам шошиб қолди. Чиндан ҳам кам келарди-да. Лекин жавоб топди.

— Кўчаларингда ит кўп-да!

— Ўзингники ҳам бор-ку!

— Меники одамни қопмайди.*

— Бу ердагилар ҳам қопмайди. Шунчаки дўқ қилади.

— Билмасам, бувим қонади дерди.

— Лекин бувингники жуда ёмон, почодаң олади.

— Нима бало, тишлаганми?— кулгига олди Рустам.

— Қуёним йўқолганда бехосдан кириб қоламанми, шунақа тир-қиратиб қувлади, дарахтга чиқиб кетганимни билмай қолибман.

— Қуёнларинг ҳали ҳам кўпми?

— Қаёқда?

— Ҳа, сўйиб еб қўйдингми?— Кулди Рустам. «Қуёншунос»нинг юзини булут қоплади, қовоғи уюлди:

— Мана буларнинг дастидан товуқ, қуён боқиб бўладими?

«Қуёншунос» хўмрайганча минбарда турган немисларни кўрсатди. Унинг бу гапни ўшалар эшитиб қоладигандек, югуриб келиб, «қани шу сўзларни айтган тилингни кўрсат», деб бошида қамчи ўйнатаётгандек «қуёншунос» гапни чалғитди:

— Шу кампир менинг бувим бўлади, дегин?

— Ҳа, бувим, мени яхши кўради!

— Бувилар неварасини яхши кўради ўзи!— Донолик қилди «қуёншунос».

Рустам «бу менинг бувим» деб таъкидлаганда бирон-бир мақсадни кўзга тутмаган бўлса-да, Маро бувининг эшитиб қолишидан, «мендан ўзини олиб қочяпти» деб ўйлашидан уялган эди. Маро буви уларнинг

гапига қулоқ солмаётгандек баъзан-баъзан қараб қўярди. Ваҳоланки, Маро буви ўз гапи билан овора. Рустам ўртоғи билан дайдиб кетиб қолишидан хавотирда эди. Минбарда турганлардан кимдир: «Гражданлар!» дейиши билан Маро буви гапини шартта узди-ю, Рустамнинг қўлидан ушлаб олди. Рустам товуш келган томонга қараб, мош еган товукдек қип-қизил, куркадек бўйни узун ва дўнг пешона бир одамни кўрди. Енғоқдек бўртиб чиққан кекирдаги бемалол кўриниб турарди. Шунда бирдан Маро бувининг:— Вой, курка ўлгур йўқ бўлиб кетувди-ку, қайси кавакда ётган экан!— деганини Рустам эшитиб қолди. Бу ихтиёрсиз сўздан бувининг ўзи ҳам хижолат тортиб, йиллар тамғасини босган серажин юзига ним қизиллик югурди. Бармоғини лабларига кўндаланг босиб, Рустамга қаради. «Энди гапирмайман», маъносини билдирди.

«Курка» янги амалга минган кишидек ўзини сипо тутар, ҳаракатлари ҳам босиқ, кийимлари ҳам шай. Сочини чиройли қилиб чап томонига ётқизиб тараган. Ҳозиргина тароқлаган бўлса керак, силлиқ турибди, ён томондан тушган кунда йилтиллайди, жилоланади. У бир пас қўлини кўтариб, кишиларнинг тинчишини кутиб турди. Кейин ётиги билан эълон қилди:

— Комендант жаноблари гапирмоқчилар. Қулоқ солинилсин! Ҳар бир сўзлари сиз-биз учун дастурил амал!

У аввал тавозеъ билан эгилиб офицер томонга бурилди, кейин қўли билан халқ томонни кўрсатиб:

— Марҳамат қилсинлар!— деди юздан табассумини қочирмасдан. Унинг тилла тиши кунда йилтиллаб кетди.

Комендант савлат тўкиб олдинга ўтди. Атрофга синчиклаб совуқ назар ташлади. Унинг қовоғидан қор ёғарди. У шу туриши билан халққа даҳшат солмоқчи. «Кўриб қўйинг, мен бешафқатман. Чизган чизигимдан чиқсангиз борми, жонингиздан умидингизни узаверинг» демоқчига ўхшарди. Халқ ҳам sinalмаган отнинг орқасидан ўтма қабелида иш тутиб, жим турибди. Ҳамманинг қарашида «Савлатингни кўрдик, гапиравер!» деган маъно бор эди. Комендант бир йўталиб, лабини оппоқ рўмолча билан артди, қўнғир мўйлабига оро бериб, икки ёнига силади, гап бошлади. Оппоқ қўлқопини ечиб, ёнидаги столга ташлади. Унинг гапи сўзлашдан кўра буйруққа ўхшарди. Жумланинг охирида хитоби бор эди, ҳатто баъзисига битта хитоб камлик қилиб, иккита-учтадан қўйиш лозим эди:

«Комиссар ва партия ходимларини, орган кишиларини яширган гражданларга шафқат йўқ. Хонадони билан қириб ташланади, қўраси ёндирилади. Қимда қурол бўлса, икки кун ичида янги тартиб маҳкамасига топширсин! Биз топиб олсак, жазоси ўлим!! Кечаси юриш, тўда-лашиб гаплашиш ман этилади!! Дала ишлари тўхтамасин! Назорат қилиш ишлари қишлоғингиз оқсоқоли қилиб тайинланган жаноб Касаткинга топширилади!»

Унинг сўзларини ит ражиган суякдек қилиб солдатларидан бири таржима қилиб турарди. Бу даҳшатли сўзлардан кейин кишиларнинг нафаси ичига тушиб кетди, фалокатли ҳодисани кутаётгандек майдон жимиб қолди. Кўпчилик ерга тикилиб, баъзи биров «бу ёғи қандай бўлди» дегандай бир-бирига қаради. Тилларига гўё муҳр босилган, бошлар ҳам. Йиғлаб юборса балога қоладигандек оналар қўлларига мурғакнинг оғзини қўли билан тўсган, лабларини кўкариб кетгудек тишлаб олишган.

— Тушунарли? — деди рус тилида комендант бузуқ талаффуз билан ва яна қўнғир мўйлабини икки ёнига силади. Қўзини халқдан узмай турди. Пастдан нидо чиқмади. Дўнг пешона Касаткин «Нега жавоб бермаяпсанлар?» дегандек икки-уч марта такрорлади.

— Кейин тушунмадик деманглар!— деди мих қоққандек таъкидлаб.

— Тушунмасак сендан сўраб олармиз!— деди пичинг билан Хачек орқадан. Маро буви ялт этиб товуш келган томонга қарадио юраги шувиллаб кетди. «Ҳа, тинчимаган болам» деб кўнглидан ўтказди.

— Марҳамат! Қачон бўлса, мен тайёр!— деди Қасаткин унинг пичингини тушунмасдан ёки ўзини жўрттага тушунмасликка солиб. Унинг товушида кибрланиш бор эди.

— Таниб олдинглар-а, Қасаткин бугундан бошлаб сизларнинг биз тайин қилган оқсоқолларинг!— деб таъкидлади комендант.

— Қасаткин отнинг қашқасидек таниғлик, жаноб комендант,— деди Рустамнинг шундоққина ёнида турган ўрта ёшли бир киши. Рустам унга қараб, унинг соқоли ўсган, бурни пучуқ, юзлари истехзоли кулиб турганини кўрди.

— Сизни хурсанд қилади Қасаткин!— деди кимдир комендантни кўзда тутиб.— Сутдан суяк қидирадиган йигит!

Рустам шу бир неча кун ичида улғайиб қолган ва сермуҳокама ақли фаҳмладики, халқ Қасаткинни яхши кўрмайди. Унинг оқсоқол қилиб тайинланиши аталадан суяк чиққандек бўлди. Аммо ҳеч ким ботиниб қарши чиқишга журъат этмаяпти, агар биттаси бошлаб берса, қолганлар унинг авра-астарини ағдариб ташлашга тайёр. Ҳамма синалмаган отнинг орқасидан ўтма қабилда иш тутиб, кўнғир мўйлаб комендантдан ҳадиксираб турибди. Ҳамма ичида ёняпти-ку, тутунини ташқари чиқармайди, чиқарса борми.

Шу нарса Рустамга қаттиқ таъсир қилган экан шекилли, уйга қайтгач, Маро бувидан сўради:

— Қасаткин ёмон одамми?

— Ёмон ҳам гапми, аблаҳ!— ғазабини сочди Хачек.

Онаси унга:

— Бу шарт кесарлигинг қачон қолади сенинг?!— деди жеркиб. Кейин ётиғи билан тушунтирди:— Ёв қошида тилини тийган, элини тийган бўлади, болам. Биламан, деб ҳамма нарсани гапиравериш ҳам мардлик эмас. Жойида, ўз вақтида сўзлаган доно, болам. Ҳали бир балони бошламайсанми? Юрт ўзи қалқиб турибди. Сендан бошқалар бу баланс парвоз гапларнинг олови сўниклигини, унда ош пишмаслигини билмайдими? Билади! Жуда яхши билади. Нафаси ичида, ўзини парвонадек бемаҳал ўтга урмоқчи эмас, вассаломи. Ҳали қараб тургин, нималар бўлади. Халқ тўлқин уриб оқиб турган дарё. Шунақа ҳайқириши борки, унча-мунча тўсиқни чирпирақ қилиб отади!

Хачек бундоқ ўйлаб қараса, онасининг сўзлари тўғри. Тўғри бўлмаганда ҳам баъзи бировларга ўхшаб онасининг юзига чопиш одати йўқ. У болалигидан шунга ўрганган, шунга ўргатишган.

Хачек умрида бир марта онасининг сўзига кирмасдан бир иш қилган. Ҳали-ҳали тахири оғзида. Йигит бўлиб улғайгач, ота-боболари ўтган Севан атрофи, Дилижонни кўргани Арманистонга борди. Севан атрофида маза қилиб отпускасини ўтказади, Севаннинг машҳур эшхон балиғига роса тўяди. Ана шунда бир қиз билан танишиб қолди. Танишиб қолди-ю, жигаридан урди. Умри бино бўлиб бунақасини йўлиқтирмагандек шайдо бўлди-қўйди. Кечаси тушида, кундузи хаёлида бўлиб қолди. Қиз унчалик чиройли бўлмаса ҳам, истараси иссиқ, гап-сўзлари ширингина эди. Мулоимлигини айтмайсизми!

Хачек унга юрагини очгандан кейингина, онасига ниятини билдирди:

— Шунга уйланаман!

Она унинг кўкрагидан итармади. Лекин аста деди:

— Ёлғиз қиз экан! Ёлғиз қиз — ялама туз бўлади, ўғлим, сени қийнаб қўймасмикин?

— Нега қийнайди? У ҳам мени яхши кўради.

— Яхши кўриш гулбаҳорнинг шамолдек гап, болам, фаслдек ўтади-кетади. Кейин яшаш керак, бардош ва кўникаш керак. Бизнинг у томонларга ўрганиб кетармикин?

— Кўникади. Эри қошида бўлгандан кейин кўникади-да,— деди тажрибали чоллардек салмоқлаб Хачек.

— Ўзинг биласан, болам. Ҳар ким кўнгли тусаган ошни ичади, зўрламайман!

Ўйин-кулги билан тўй бўлиб ўтди. Кўчиб келишди. Уч ой никоҳ кечасидай ўйин-кулги билан ўтди. Кейин, бошлаб келиннинг онасидан «соғиндим, жуда соғиндим» деган тарзда хат келди. Тез-тез телефонга чақирадиган бўлди. Келин бир бориб келди. Яна бир ой ўтар-ўтмас ўша аҳвол: соғинч хати, телефон. Бу орада ҳомиладор бўлди. Келиннинг онаси: «Яхши доя хотинимиз бор, бизга келиб туғсин» деб туриб олди. «Бизда ҳам ёмонмас» деганга қулоқ солмади. Келиб қизини олиб кетди. Бола туғилгандан кейин ҳам «ҳали бормайди!» демади-ю, Хачекка «Қудам анча қариб қолган, уриниб қоладилар, бола эсини танигунча шу ерда тура турсин, ўзим ёрдамлашаман» деди, уч ой олиб қолди. Бу орада, бола баҳона, дийдор ғанимат Хачек икки марта бориб келди. Ҳар бориб келишнинг ўзи бўладими! Чақалоқ ишшайдиган бўлганда Маро, буви неварасини кўрди. Шунда буви уни ўпиб туриб:

— Пешонаси сеникига ўхшамасин!— деди. Бу жумлада ўғлининг бесарамжон бўлганидан ёниб кетган онанинг дарди тўла баён этилган эди. Хачек тушунди. Она, яна ўғлим болалик бўлганда ўксимасин, деб юпатиб қўйди.

— Майли, болам, қўшақаринглар! Ўғлингни тўйларини кўр!

Мана ўша келин иккита болалик бўлганда ҳам: «Уй-жойим шу. Бўзчининг моксидадек қатнаб нима қилдим» демасдан яна онасиникига кетган. Энди келаман, деб турганда мана уруш бошланиб қолди. Энди нима бўлди?..

Хачекнинг тажанглигининг бир томони ҳам шунда эди.

— Маза-бемаза сўзлар билан ўзингни диққинафас қилгандан кўра, хотинингни ўйла, болаларингни ўйла. Минг марта сенга айтдим: хотиннинг жиловини маҳкамроқ тут, бунинг охири вой, деб. Мана энди нима бўлди! У ҳам минг хаёлга бориб туш кўрса, тушига йўувчи излаб юргандир. Сен бунда ҳайрон. Бу жувонмарг уруш ўлгур ҳали-вери тугайдиган кўринмайди. Немис енгиллик билан жон берадиганга ўхшамайди, болам.

— Жон беради, ойи, жон беради. Жон бермаганига қўядими бизнинг кишилар.

— Оҳ, болам, у жон бергунча минг-минг одамнинг ёстиги қуриб, уй-жойи хонавайрон бўлади.— Онанинг кўзига ёш чиқди, ажин босган қоғонининг қалин киприклари ҳўл бўлди.— Мана, биттаси олдимда ўтирибди. Ҳар кўзига қараганимда юрагим туз сепгандек ачишади. Тирик етим.

Маро буви Рустамни ўнг қўли билан ёнбошига босиб, пешонасидан ўпди. Дув этиб ёши оқиб тушди.

Маро буви ҳаммани хомуш қилиб қўйганидан хижолат тортдими: «Уруш ўлсин, уруш ўлсин!» деганича қариларга хос ўрдақ юриш билан хонадан чиқди. Салдан кейин кириб сўради:

— Нима овқат қилиб берай тушликка?

— Менга бари бир,— деди Хачек.

— Сенинг кўнглинг нимани тусайди, Рустамжон?— Бувининг

кўнглидан Рустамнинг эрка ўғиллиги, онаси унинг оғзига ёқадиган ширин овқатлар қилиб бериб, улғайтиргани ўтди.

Рустам нима дейишини билмасди, елкасини қисди.

— Тортинма, болам, то ота-онанга сени топширгунимча шу ер сенинг уйинг. Унақа қилсанг, хафа бўламан.

— Билмадим.— Яна бўйинини қисди. Рустам.

— Нима бўлса ҳам ширин овқат қилинг-чи, ҳаммамизга ёқаверади!— деди кулгига олиб Хачек.

Ширин овқат бўлди-ю, лекин тотимади. Энди овқат сузиб, столга қўйилиши билан ит вовиллаб, биров келганидан хабар берди. Деразадан Қасаткинни кўрган она Хачекка тайинлади:

— Қасаткин! Жигиллашиб ўтирма, болам! Ширин гапир, ширин сўз илонни инидан чиқаради!

Ёнида битта немис билан Қасаткин кириб келди. Бош кийимини олиб, ҳаммага салом берди.

— Кел болам, қайнонанг севган экан, овқатнинг устидан чиқдинг. Утир!— деди Маро буви ялноғлашиб.

— Раҳмат! Иш кўп!— деди Қасаткин атрофни кўздан кечириб.

— Утир!— деди Хачек.— Иш тулки эмас, қочиб кетмайди.

— Йўқ, раҳмат, бошқа келаман!— дедию, Қасаткиннинг кўзи буғланиб турган сергўшт димламага тушди.— Сазангиз ўлмасин, қўй-мадинглар-да!

У таклифсиз тўрга ўтиб ўтирди. Немисни ёнига таклиф этди. «Ошнинг олдидан бир нарсаси йўқми?» дегандек қўл узатмай турди. Унинг бу одатини билган Хачек кулди:

— Шишасига қарздормиз, оқсоқол. Айни узилиш бўлган пайтига кириб қолдинг.

— «Кириб қолдинг» эмас, «Кириб қолдингиз!» Мени ҳурмат қилмасангиз, буюк Германия тартиботини, обрўйини сақланг!— деди Қасаткин ўз лавозимига яхши ўрнашиб олган ва унда узоқ ўтиришга шубҳаси йўқ одамлардек ишонч билан битта-битталаб.

Унинг бу такаббурлигидан Маро буви чўчиб, ўғлига усталик билан кўзини қисиб деди:

— Хачекнинг ёши тўлса ҳам, ақли тўлмади, пан оқсоқол. Кечиринг, бирга ўқишганмиз, дейди-да.

— Бирга ўқиганимиз тўғри, лекин мен ҳозир хизматдаман!

Маро бувининг имо-ишораси билан Хачек узр сўради. Гарчанд, бу узр юракдан самимий эмаслигини Қасаткин билиб турса ҳам, «хўш, энди қалайсан, дамнингни қайтардим-ку!» деган маънода табассум қилди. Узри етмагандек, Қасаткиннинг бу табассуми Хачекнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетди, ўзини аранг тутди. Унинг стол остида қўли аллақачон муштга тугилган эди!

Қасаткин овқатнинг чўғи ўчиши билан қўзғалди. Чиройли қилиб текисланган сочининг қулоғи устига тушган бир қисмини қўли билан тароқлаб, орқасига сурди. Қўйлагини текислади. Такаббуруна қисқа-қисқа йўталди. Уйнинг тўрида турган радиоприёмникни олиб, немиснинг қўлига берди, кейин Хачекка эмас, жўрттага Маро бувига қараб деди:

— Приёмникларни йиғиб юрибмиз. Буйруқ бор!

— Эски-ку, бир кун гапирса, икки кун гапирмайди,— деди Хачек ётиғи билан. Лекин товушидан алам сезилиб турарди.

— Гапирмаса яна яхши, жонинг камроқ ачийди. Қулоғинг тинч.

— Олавер, болам, олавер. Бу уйда радиога ишқивоз ҳеч ким йўқ. Савлатга турган нарса эди!

Маро буви ихтиёрсиз «сенсираб» қўйганидан юраги шув этиб кетган бўлса ҳам, Қасаткиннинг ёнини олганиданми у парво қилмади.

Бувининг хаёли ўғлида эди. Бир нарса деб қўйишидан, санамай сак-киз деб амалга минган, босар-тусарини билмай юрган Қасаткин билан олишиб қолишни истамас эди. Минг қилса ҳам немиснинг ялоқиси! Ноҳақ бўлса ҳам ҳозир унинг сўзи ўтади!

Маро бувининг бахтига Хачек индамади. Ичидан гуриллаб келган ғазабини тишини тишига босиш билан енгди. Онанинг кўзи унда, унинг ҳар бир ҳаракатида эди. Йўқ. Уғли ҳеч нарса демади. Қасаткинни кузатиб эшикка чиқди. Кўча эшиги олдида арава турар, унда бир неча катта-кичик радиоприёмник бор эди. Қасаткин уникини ҳам ўшалар ёнига улоқтирди, тарақлаб тушди, садоси Хачекнинг қалбини тирнаб юборди:

— Бунақа улоқтирадиган экансизлар, бузиб беринглар эди, маза қилиб ёқардик, тахталари қуриққина.

— Тартиб, тартиб бўлиши керак!

— Аравага улоқтириш тартиб денг, билмабман, пан оқсоқол!

Қасаткин унга ғалати қараш қилди-ю, индамади. Аравакашга:

— Ҳайда, кетдик!— деди. Арава гичиллаб қўзғолди. Рустамнинг арава орқасидан йўл чизиб, хомуш қараб қолганини кўрган Хачек:

— Мана шунақа гаплар, оғайни. Бетингга тупўрса ҳам раҳмат айтиш керак,— деди.

Яна онаси қайтарди:

— Қизишма, болам! Тулки нутқ сўзлаганда паррандалар ҳушёр тортиши керак, болам! Тошни тепсанг оёғинг оғрийди, холос. Ҳаммага келган тўй! Сабр қил болам, бу кунлар ҳам соядек ўтиб кетади.

— Қачон? Қачон ўтиб кетади?! Даюснинг масхаралашини қаранг, бетимга қараб ишшаяди-я! Миннат билан тирик юргандан, ойи, иззат борида ўлган яхши...

— Нима, ёқасидан тутиб урмоқчимисан? Хўш, кейин нима бўлади? Уткир пичоқ қин кесади, дегандай сен ҳам ўз уйингни бузмоқчимисан, хўш? Бунча бақирасан?

Хачек шунда онасига бақирганини билиб, юмшоқ товуш билан узр сўради.

— Падарига лаънат тартиботини!— деб гудурлаганича уйга кириб кетди. Бирдан кўзи ўғлининг девордаги суратига тушиб, фикри бўлинди, ҳовридан тушди. Кейин Рустамни бағрига босиб, қучоқлади.

— Нечага кирдинг, Рустам?

— Ун учга кетяпман!

— Менинг ўғлим сендан анча кичик экан!

— Соғингансан, ўғлим,— деди Маро буви унинг сўзини бўлиб.— Жуда бўлмаса биттасини олиб қолмадинг. Шу кунларда эрмагинг бўларди.

— Кўрмайсизми, келинингизни, ойм соғинган, деб туриб олди.

— Энди нима бўлди?

Хачекнинг нафаси ичига тушиб кетди. Папирос олиб тутатди. Ту-тунни ҳалқа-ҳалқа қилиб чиқарди. Маро буви унинг бутун тажанглигини бола-чақасини соғинганда кўрарди. Бошқа вақт бўлганда «Бор, хотинингни олиб кел» деб жўнатарди, жилла бўлмаса, кетма-кет телеграмма бердирарди. Энди, энди-чи?..

Ора жуда олис бўлиб кетди. Орада йўлни тўсиб, кўндаланг ётган зolim душман бор, ўтиб бўлмас ғов бор. Маро буви ўйлаб ўйига етолмайди. Қечалари уйқуси қочиб, юлдуз санаб чиқади. Уғлини ўйлайди, келини ва невараларини ўйлайди, қолаверса, қариб қолган ўзини ўйлайди. Уруш тугаб, келини келгунча ўлиб қолмасин! Тантиқ бўлса ҳам ёнида келини бор эди, боши ёстиққа теккудай бўлса, бир қошиқ иссиқ овқат қилиб келади. Хачек-ку бир амаллаб кунини кўради, мана бу боланинг, бировнинг арзандасининг аҳволи нима бўлади?

— Ойи,— деди Хачек эрталаб нонушта пайтида.— Мен келинингизни олиб келаман.

— Қандай қилиб?— Ҳайрон бўлиб қолди Маро буви ва ўғлининг кўзига қараб, унинг туни билан ўйлаб чиққанини пайқади.

— Бир йўлини қиламан!

Она икки ўтнинг ўртасида қолган эди. «Борма, уруш кетяпти, ахир», деса, ўғлининг феъл-атвори ўзига маълум, кечаги қилиғи бўладиган бўлса, бугун бўлмаса, эртага Қасатқин билан ёқалашади. Болаларидан иккаласининг юлдузи тескари. Бунинг устига болаларини соғинган, мана бир ойдан ошди. Келиннинг ҳам уруш бошлангандан кейин уйқуси бузилгандир. Енгилтак онаси ҳаммаёқни ваҳима қилиб юборгандир! «Боравер, болам, қаерда бўлсанг ҳам омон бўл!» деса ўзига жабр. Ёши ўтиб қолган. Бунинг устига биров арзандасининг кафилини олиб ўтирибди. Шундай бўлса ҳам ўғлининг йўлини тўсмади:

— Бор, болам, борақол, болаларингни тинчит! Мени ўйлама, менга бало ҳам урмайди, мен ўқдайман.

Онанинг сўнги жумласини пичингнамо тушунган Хачек далда бермоқчи бўлди:

— Ёнингизда Рустам бор. Зерикиб қолмайсиз. Невараларингизни олиб келсам, яна бағрингиз тўлиб қолади.

— Ҳа, албатта. Қайтиш қийин бўлса, болаларинг олдида туратурсанг ҳам майли, болам. Тинчроқ!

«Демак, онамнинг жуда ҳам қаршилиги йўқ» деб кўнгли бир оз тинчиган Хачек ирғиб ўрнидан турди. У: «Мени ташлаб қаерга борасан?» деб онам оёғини тираб туриб оладими, деган хавотирда эди. Йўқ, енгил кўчди!

У йўлга тушди. Маро буви кўзида ёш билан Рустамни қучоқлаганча дарвозадан кузатиб қолди. Гарчанд, кўзида ёш бўлса ҳам, юрагида қандайдир ёруғлик бор эди, гўё ўғли фалокатдан йироқлашиб борарди.

Ўғлининг уруш фалокатидан бошини олиб чиқиб кетгани сабаб бўлди, ёки Рустамнинг зерикиб қолганини кўрибми, икки кун ўтгач, Маро буви афсона бошлади.

— Бу ёққа кел, болам, мен сёнга қизиқ афсона айтиб бераман. Бир пайтлар бувимдан эшитган эдим. Бу уруш ўлгур ўша замонда ҳам одамларнинг жонига теккан экан-да. Бувим ўзининг бувисидан эшитган, иккита боласи урушдан қайтмаганида айтиб бериб, йиғлаган экан...

Бир подшонинг кўзи кўр бўлиб қолибди. Не-не табибу уламолар уриниб, улдасидан чиқолмабди. Билимдон қидириб, элга юбормаган шаҳрию маслаҳат солмаган доноси қолмабди. Ҳаммаси: «Оллоҳнинг иродаси» дермиш-у ёқасини ушлармиш. Шунда шаҳрига келиб қолган бир сайёҳ:

— Кўзингизнинг дориси бор!— дебди.

Ёруғ дунёни кўришдан умидини узиб қўйган подшоҳ:

— Ол оладиганингни, мол-мулк дейсанми, ер-сув дейсанми, ол, ўша дорингдан бер.

— Бу дори менда эмас.

— Кимда? Қаерда?

— Ўзим ҳам билмайман, жаноби олийлари! Уни қидириб топиш керак.

— Қидириб топиш керак?— Ҳайрон қолибди подшоҳ. Унинг кўнглини шубҳа ўргимчаклари ўрай бошлабди.

— Ҳа, қидириб топиш керак.

— Жилла бўлмаса номини айт! Қаерда, қайси юртда бўлади?

— Номи шу оддий тупроқ!— дебди сайёҳ. Подшоҳ: «Бу дайди

дарвиш мени масхара қиляпти» деб газабланибди. Нурсиз кўзлари қинидан чиқиб кетай дебди:

— Ҳазилингни қўй, эй дарвиш!

— Қим подшоҳ билан ҳазиллашиб, муродига етибдики, мен сиздай жанобга ҳазил қиламан. Гапнинг рости шу: кўзингизни дориси шу оддий тупроқ. Лекин у юртнинг тупроғида ҳеч қачон уруш бўлмаган бўлсин.

— У тупроқни нима қилиш керак?

— Кўзингизга сурасиз, вассалом! Шу заҳоти кўзингиз очилади, бу дардни бир умр кўрмагандек бўласиз!

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолади. Биров ишониб, биров ишонмабди. Подшоҳнинг вазиридан бири:

— Енгил гап экан-ку!— дебди мийғида кулиб. Бошқа битта доноси унга гап қайтаради:

— Йўқ, жаноб, бу енгил гап эмас!

Подшоҳнинг тўртта азамат ўғли бор экан. Бу гапдан хабар топган ўғиллар:

— Мана биз бормиз, биз топиб келамиз, мухтарам ота!— деб туриб олади. Чунки подшоҳ: «Шу тупроқни топиб келган одамга тахтимни қолдираман» деб ваъда қилган эди.

Тўрт ўғил тўрт томонга йўлга тушибди. Йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди. Тоғлар ошиб, қирлар кечибди, не-не дарёю қўллардан сув ичибди. Юртдан юртга ўтибди, йўл азобини тотибди. Лекин ҳеч ердан уруш бўлмаган юртни тополмабди. Ойлар ўтибди, йиллар ўтибди. Бир юртга борса, аҳолиси: «Уруш ғамидан йиғлайвериб, кўз ёшидан ҳали ёқамиз қуригани йўқ!» деса, бошқаси: «Фарзандларимиз доғи юрагимиздан ҳали аригани йўқ!» дебди. Бошқа бир юртга ўтса, эл-юрт вайрон, экинзорлар пайхон, қашшоқликдан одамларнинг башарасига қараб бўлмайди!

— Бу не аҳвол!— деса кенжа ўғил:

— Уруш оқибати!— жавоб қилибди эл. «Уруш шу бўладиган бўлса, бети қурсин!» дебдию йўлини давом эттирибди. Бир юртга борса, мамлакатда уруш бўлганини ҳеч ким эслаёлмабди. Ўғил қувониб кетибди. «Ана шу юртнинг тупроғидан олиб кетарканман» деб турса, бир чол келиб таъзим қилиб:

— Яна мен алдаган бўлмай, фалон юртда бир мўйсафид бор: ёши икки юздан ошган, ақли-ҳуши бошидан тошган, неча подшоҳни кўрган, не-не донолар билан суҳбат қурган, ўшандан бир суриштириб кўринг,— дебди.

— Майли.

— Ишнинг пишиқ бўлгани яхши.

— Албатта,— дебди кенжа ўғил.

Кенжа ўғил ўша мўйсафид турган юртни излаб кетибди. Ғор ҳам одам оёғи етмаган тупқанинг тагида экан. Чол — юз-кўзини оппоқ соқол босган, узунлиги тиззасига етган, чиндан ҳам ёши икки юздан ўтган, дунёнинг ташвишларини тарк этган, бели букилган, оғзидан тишлари тўкилган бир киши экан.

— Кел, ўғлим, одам зотини кўрмаганимга ҳам фалон йил бўлди. Ҳеч кимнинг мен билан иши йўқ эди. Сени не сабаб, не ният қошимга олиб келди?

Кенжа ўғил эгилиб таъзим қилганидан кейин ниятини айтади. Чол ҳўнграб йиғлаб юборади. Қовжираб кетган кўзларида дарё бўлиб ёш оқади, соқолларидан оқиб тушиб, ерни лой қилади.

— Оҳ, болам, бу юртда ҳам уруш бўлган, урушмас, қирғин бўлган. Бешта азамат ўғлим қурбон бўлган. Ана шундан кейин дунёдан этагимни қоқиб, бу ёқларга чиқиб келганман, шу олис ғорни макон

тутганман. Мана, сен келиб, битган ярамни яна тирнадинг, унутилган хотираларни уйғотдинг. Энди яна ҳафталаб ухлолмайман. Ухласам, тушимга ўғилларим киради. «Уруш учун дунёга келтирганмидинг?» деб ёқамдан тутади, баъзан аразлаб, салом ҳам бермасдан ёнимдан ўтади! Ҳа, болам урушнинг номи қурсин. Сал эсимдан чиққан эди, яна ярам янгиланди. Урушнинг номи қурсин!

— Қайси юртда уруш бўлмаган, эшитганмисиз?— сўрашга мажбур бўлади, излайбериб жонидан тўйган ўғил.

— Йўқ, болам, йўқ! Кимни кўрсам жангу жадалдан сўзлаган, қайси китобни ўқисам, урушдан ҳикоя қилган.

Чолнинг ёши ҳамон тийилмас эди.

Кенжа ўғил, минг бор узр сўраб, чол ҳузуридан чиқади, чиқади-ю ҳўнграб йиғлаб юборади. У ҳам чолнинг ярасини тирнаб қўйганига, ҳам бешта азамат йигитнинг уруш туфайли бевақт қурбон бўлганига йиғлайди.

Энди катта ўғилдан эшит. Юртма-юрт кезавериб, ҳафсаласи пир бўлиб, уруш бўлмаган юртни тополмасдан, хаёл суриб кетаётса, боғ оралаб ўтаётса, чиройли бир қизни кўриб қолади. Қизмисан қиз, сочи тақимига уради. Кун десанг кундузи бору кечаси йўқ, ой десанг кечаси бору кундузи йўқ. Сув ичса томоғидан кўринади. Боққа чиқса, боғнинг ҳусни очилади, қирга чиқса қирнинг бағри кенгайди. Йигит шу қизга ошиқу бедаво бўлиб қолади. Йигит ҳам суқсурдай чиройли, самбитдай силлиқ эмасми, қиз ҳам бир кўришдаёқ яхши кўриб қолади. Йигит подшоҳнинг катта ўғли бўлса, қиз ҳам шу мамлакат подшосининг ёлғиз арзандаси, кўзининг оқу қораси, подшолик дурининг сараси экан. Йигит одам қўйса, подшоҳ йўқ, демайди. Подшоҳ-да, шаҳзодага йўқ дермиди! Бунинг устига қизи энтикиб турса!

Шундай қилиб, катта ўғил подшоҳнинг қизига уйланиб қолиб кетади, отасининг илтимоси, туғилиб ўсган она юрти ҳам эсидан чиқиб кетади. Йигитликда чиройли хотин турганда ота-она эсга келадими?!

Маро буви Хачекнинг ҳадеганда қайтиб келмаслигини ўйлаб, соғиниб қолишини кўзда тутди шекилли, оғир хўрсиниб қўйди. Жимиб қолди: Бундоқ қараса, Рустам ҳикоянинг давомини кутиб турибди.

— Ҳа, болам, хаёлим қурсин, бошқа ёққа кетиб қолибди. Кекса-гандан кейин шунақа: ошхона қолиб, отхонага кириб кетасан! Шундай қилиб, катта ўғил ўзидан тинчибди. Ундан кейинги ўғил, иккинчи ўғил эса, тоза юртма-юрт кезибди. Қирмаган эшиги, оғзи тегмаган қошиги қолмабди. Қимдан сўраса: «Бу йигит ўзи тентакми?» дермиш. Ҳатто биттаси: «Хўкиз туққан йили уруш бўлмаган, ўша йилни аниқла аввал» деб калака қилибди. Унинг ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, уруш бўлмаган юртни топишдан умидини узиб, бир мамлакатга кириб борса, айни қирғиннинг устидан чиқиб қолибди. Икки мамлакат қўшини бир-бирининг устига қилич тортаётган экан. Шаҳзода эмасми, болалигидан қилич чопишни машқ қилган, таълим олган, суриштирмасдан қиличинини яланғочлаб, жангга кириб кетибди. Шундай жасорат ва маҳорат билан жанг қилибдики, барчанинг оғзи очилиб қолибди. Душман сичқоннинг инини минг тангага ижара олиб, тумтарақай қочибди. Жангни узоқдан кузатиб турган подшоҳ:

— Ўша қаҳрамонни менинг ҳузуримга олиб келинглар,— дейди.

Шаҳзодани физиллатиб подшоҳ олдига олиб келадилар.

— Сен кимсан, азамат йигит?

— Мусофирман.

— Бу томонларда нима қилиб юрибсан?

Шаҳзода мақсадини баён этади.

— Эҳ, аттанг. бекорга овора бўлибсан, йигит! Дунёда подшоҳлик борки, уруш бўлиб туради. Уруш бўлмаган юрт борми дунёда! Азамат

йигит, шерюрак, девқомат экансан, бекорга умрингни ўтказиб, юртма-юрт изғиб юрма. Шунда қол, мен сени лашкарбоши қилиб тайинлайман! Садоқат билан хизмат қилсанг, тахтимга ворис қилиб қолдираман.

Ўлкама-ўлка юрәвериб жонидан тўйган ўғил, бундоқ қараса подшоҳнинг фарзанди йўқ экан. Ичида: «Ака-укаларим билан тахт талашиб юраманми? Тайёр тахтни таклиф қилиб турибди-ку!» дебди-да, подшоҳга розилик берибди. Шу заҳотиёқ унинг елкасига лашкарбошлик либоси ташланади. Подшоҳ ўз қўли билан тутган жийронни миниб унинг кетидан саройга йўл олади. Амал ўлсин, болам, одамни йўлдан уради. Туғишганингни бегона қилади.

Рустам Маро бувининг фалсафасига тушунмади, уни қолган ўғилларининг тақдири қизиқтирарди.

— Ундан кейинги ўғил нима қилди?

— Ундан кейингисими? Ундан кейингиси ҳам ер юзини айланиб уруш бўлмаган юртни тополмабди. Бу орада йигитлик кучидан қолиб, йўл юрса ҳориб-толиб, бир ерда ўтирганда, бир сайёҳни учратади. Гапдан-гап чиқиб, унга мақсадини айтади.

— Мен келган томонларда йўқ. Мен ҳам уруш бўлмаган ва бўлмайдиган ўлка бўлса, ўша ерда оила қураману тинчгина яшайман, деб йўлга чиққандим. Ҳали тополганим йўқ.

— Сиз томонлар жуда бетинчми?— деб сўрабди ўғил.

— Уруш жонга тегди, йигит. Отамнинг айтишига қараганда бобом: «Дод урушнинг дастидан» деган экан. Унинг дадаси ҳам тўнғич ўғлини урушга бериб, йиғлаб ўтган экан. Менинг отам ҳам: «Подшоҳлар юртида жим ўтирса бўлмайдами, ўлар бўлсак ўлиб бўлдик-ку!» деганини ўз қулоғим билан эшитганман. Энди мен ҳам нолиб ўтмайин, деб уруш бўлмайдиган юртни излаб юрибман.

— Ешингиз ўтиб қолибди-ку, амаки!

— Начора! Аҳд қилганман, ўшандай ўлкани топишим керак. Ният қилганим шу!

— Топмасангиз уйланмасдан тоқ ўтасизми?

— Улғайтирган фарзандингни уруш ютиб турадиган бўлгандан кейин уйланишдан нима фойда?! Фарзанд ғамида куйиб ўтиш учун уйланиш керакми?

Сайёҳнинг гапи ўғилни ўйлантириб қўйибди. Чиндан ҳам тўғри-да, ота-оналар фарзандини урушсин, қон тўксин, ҳалок бўлиб, мени доғда қолдирсин, деб улғайтирадимми?!

— Энди, сен йигит, мен келган томонга бориб, овора бўлиб юрма, мен ҳам сен келган томоннинг қанақалигини билдим... Эшитишимча, денгизнинг нариги ёғида ҳам ўлкалар бор. Шояд, сен, мен излаган ўлка ўша ёқдан топилса. Лозим топсанг, бирга сафар қиламиз. Сен менга ёқиб қолдинг.

— Майли, амаки,— дебди нонлож қолган ўғил.

Иккаласи йўлга тушибди. Денгиз соҳилига келишибди. Савдогар бир бойнинг кемасидан бир ҳовуч олтин бериб, жой олишибди. Қирқ кечаю қирқ кундуз деганда сузиб, денгиз шамолларидан лаблари ёрилиб, бетлари қорайиб, энди қирғоқ кўринганда шундай бир тўфон турибдики, кемани болалар ип боғлаб ўйнайдиган қоғоз варракдек кўтариб отибди. Ҳаммани ҳалок қилибди.

— Ҳалиги ўғил ҳам ўладими?— деб жони ачиб сўради бутун вужуди қулоққа айланиб, эртакни тинглаб ўтирган Рустам.

— Ҳа, болам, бечора ҳалок бўлади. Уруш бўлмаган юртни топиб, бир кафт тупроғидан олиб кетаман, деб балиқларга ем бўлади.

Рустам «шуниси уруш бўлмаган юртни топса керак» деб умид қи-

либ турган эканми, унинг ҳалокатидан кўнгли эзилиб кетди: «Эҳ, бечора!» деб юборди.

Маро буви уни чалғитди:

— Энди буёғини эшит. Кенжа ўғил не-не азоб-уқубатларга бардош бериб, ёввойи ҳайвонли ўрмонлардан омон ўтиб, баъзисини отиб, баъзисидан қочиб, ёмғирда ивиб, қорда адашиб, бўронларда қолиб, жазирамада қовжираб, охири уруш бўлмаган юртни топибди.

— Ростдан топибдими?— Жуда қизиқиб, ўрнидан туриб кетди Рустам.

— Ҳа, чиндан ҳам шундай бир юрт дунёнинг бир бурчида бор экан! Ёлғон чиқиб қолмасин деб ўзи ҳам тоза суриштирибди. Йўқ, чиндан ҳам ҳеч қачон уруш бўлмаган экан. Кимдан сўраса: «Уруш нима деган нарса? Уни ким ўйлаб топган? Нега юртлар урушади?», «Нима фойдаси бор?» деб ҳайрон бўлибди.

Юртлари жуда чиройли, обод. Боғ-роғлари сайроқи қушларга тўла, эрталабдан кечгача хониш қилади. Одамлари бир-бирига туғишгандан афзал — меҳрибон, хушмуомала. Бир-бирининг кўнглини олиш учун жон фидо қилади. Маъмурчиликда яшарканлар. На ўғри бор, на қаллоб...

Кенжа ўғилнинг севинчи ичига сиғмасдан бу муқаддае юртдан бир ҳовуч тупроқни олиб, орқасига қайтади. Отаси ҳамон икки кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирган экан.

— Мана, ота топиб келдим!— дебди ва сўрабди:— Энди нима қиласиз?

— Сайёҳ айтганидек кўзимга суртаман. Кўзим очилади. Қани ўзи!?

— Кейин нима қиласиз?

— Кейин нима қилардим? Подшоҳлик қиламан, қўшин тортиб, юртимни кенгайтираман, мол-дунё тўплайман.

— Демак, уруш бошлайсиз, шундайми?

— Подшоҳликнинг удуми шу, ўғлим!

Уруш бўлган юртларни кўравериб, даҳшатли ҳикояларни эшита-вериб, юраги эзилиб кетган ўғил кўлидаги ардоқли тупроғини осмонга сочибдию, отасининг дод-войига ҳам қарамасдан саройдан чиқиб кетибди. Подшоҳнинг кўзи кўрлигича қолаверибди.

Мана шунақа, болам. Уруш бўлмаган юрт — дунёда йўқ ҳисоб! Подшоҳ зўрайдими, қўшнисининг ерига кўз олайтиради, хазинасини босади. Дунё дунё бўлибдики, урушдан боши чиқмайди. Подшоҳлар урушади-ю, фуқаронинг ёстиғи қуриydi, уй-жойи вайрон бўлади, болам. Қани энди, подшоҳларнинг ўзи яккама-якка майдонга тушсаю жанг қилса, енгилганини тан олса! Йўқ, фуқаросини уруштириб, гащтини суради. Шунақа дунё бу, Рустамжон, болам. Доим мири кам икки...

Рустам Маро бувининг гапларидан хаёл суриб қолди: «Наҳотки, дунёда уруш бўлмаган мамлакат бўлмаса?!»

У бирдан катта бўлиб қолган одамга ўхшарди.

(Давоми бор).

Ҳамид Ғулом,
Владимир Тюриков

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН эсақида доекторлар

— Қадимда¹ суғорилган ерларни ўзлаштиришнинг қўриқ ўзлаштиришдан кўра ўзига хос, анча қийин томонлари бор,— деди у. Эллиққалъада иш жуда осон кўчар экан-да, деган фикрда кетмаслигимиз учун.— Қўриқ ерда бархан, қум деган нарса бўлмайди. Ер ишлари майдонни тозалаб текислаш ва планировка қилиш, канал очиш, дренаж ва коллекторларни ўрнатиш билан чекланади. Бизда эса бу ишларнинг устига масалалар масаласи бўлиб барханлар ва қум қатлами туради. Барханларни йўқотгач, қалин қум қатламини ҳам олиб ташлаш керак ёки ҳосилдор тупроқни юқорига чиқариш учун плантаж омов билан ҳайдаб чиқиш керак. Тупроқнинг асрлар бўйи ишланмай берчлашиб метиндек бўлиб кетганини қўшсак, ишимизнинг унчалик осон эмаслиги яққолроқ кўринади. Бизларда шўр ҳам улардагидан анча ортиқ. Ниҳоят, яна битта томони ҳисобга олиниши керакки, қумлар шундай қўшничиликда туради. Бу қўшничилик эса, бутун қилган ишларни бир неча соат ичидаёқ чил-парчин қилиб, йўққа чиқариши мумкин. Бирдан қум бўрони кўтарилади-ю, ҳайдашга тайёрлаб қўйган далаларни кўмиб, барханзорга, қазиб қўйилган каналу ариқларни теп-текис саҳрога айлантиради қўяди. Шуларни назарда тутсак, бизнинг ишни қўриқ ер билан, Эллиққалъани Мирзачўл билан ҳеч тенглаштириб, солиштириб бўлмайди.

Примовнинг бу гапларига биз тез орада ғувоҳ бўлдик. Тупроқ йўлдан кетар эканмиз, ҳали қумликлари йўқотилмаган жойларда кўп марта тикилиб қолиб, бўлажак экинзорларга аранг етиб келдик...

Бир неча бульдозер ҳужумга бораётган жангчилардек сазф туриб олиб, пўлат кўкраклари билан қумни сурмоқчи бўлишарди. Қум эса худди эски жойидан ажралгиси келмагандек тихирлик қилар, ўнга ва чапга ташланиб, яна орқага қўйилиб туша-верарди. Йигирма, йигирма беш ёшлардаги бульдозерчилар машиналарини гоҳ орқага, гоҳ у тараф ё бу тарафга олиб яна қум устига ташлардилар. Қум ённамаси келаётган бульдозернинг тиши олдида терилиб келарди. Тўпланарди ҳам. Кейин эса, яна бирдан тарқаб кетарди. Лекин бульдозерчилар ҳеч нарса бўлмагандек яна ҳужумга ташланишарди. Гарчи кўзимизга қум ҳеч сурилмаётгандек туюлса-да, бир оз кузатгач, бари бир даланинг тозаланаётганини сездик. Ҳозиргина турган бархан йўқолиб, бульдозерлар орқасидаги тоза ер хийла кенгайди. Бульдозерлар ортидаги скреперлар эса, тоза ерларда пайдар-пай планировка ишларини юриштиришарди.

— Сиз кўриб турган бу азаматлар,— деб изоҳ берди биз ҳозиргина танишган, янги очилган «Москва» совхозининг директори Саъдулла Раҳмонов,—«Югарақалпаководстрой» трестининг Қирққиз кўчи колоннасига қарашли комсомол-ёшлар бригадасининг аъзоларидир. Буларнинг бригадири Эгамберди Кенжаев энг олий даражадаги бульдозерчидир. Қозарбайжонда ўтган механизаторларнинг Бутуниттифоқ мусобақаси-

¹ Давоми. Боши журналнинг 6-сониди.

да иккинчи ўринни олган, «Ҳар ҳунарнинг устаси» деган нишони бор. ВЛКСМ XVIII съездининг делегати бўлган, — Саъдулла Раҳмонов бу гапларни ифтихор билан гапирар ва ёшларнинг ишидан ниҳоятда хурсандлигини яширмасди. — Йигитлар бир беш йилликда иккитасини бажаришга сўз беришган. Кўриб турибсиз, тоғни урса талқон қилишди азаматлар, бунақа йигитлар сўзининг уддасидан албатта чиқади. Бу йил улар совхозга етмиш беш гектар ер очиб беришга ваъда қилишган. Ҳўв ана у дала четидаси вагончани кўряпсизми? Уша ерда яшашади шоввозлар. Қачон қарасангиз шўх кулги, аския, зеркишмайди...

Ёшлар бригадасининг уюшқоқлик билан ишлашини яна бир оз томоша қилдик. Ташқаридан қараганда, бульдозерларни мохирлик билан бошқараётган Соли Саъдуллаев, Отахон Абдуқодиров, Эгамберди Ғаффоров, Абдулла Ҳабибуллаев, Тожибой Бегимбетовлар ҳеч қийналмай ишлашаётганга ўхшарди. Уларга қараб туриб, шундай ажойиб авлод етишиб чиққанидан киши ғурурланиб кетади. Ахир шу йигитларнинг оталари ёки боболари ўзларининг ўғли ёки набиралари Қизилқум билан олишиш учун майдонга чиқади-ю, унда зафар қозонади деб ҳаёлларга келтиришганими? Шуларни ўйлаб киши яна утмишни, ўзининг ёшлигини эслаб кетасан. Комсомол ёшлигининг пайти, уруш даври комсомолларининг Ғалабадан сўнг Мирзачўлнинг биринчи гектарларини ўзлаштиришга киришган пайтлари кўз олдинга келади. У комсомолларнинг қўлида бу бульдозерлар, бу скреперлар каби қудратли техника қаёқда? Кетмону белкурак эди асосий қурол. Кўп ишни комсомолларча жасорат ва ташаббускорлик ҳал этарди. Турмуш қанчалик ўзгариб кетди! Янги ерларга қанчалик қудратли техника келди! Буларнинг ҳаммаси бир авлоднинг кўзи олдида рўй берди-я!

Тўғриси айтсак, ёшларга қараб туриб ҳавасимиз келарди. Агар улар йигирма ёшларида юзлаб от кучига эга бўлган қудратли техникани бемалол бошқараётган, шундай режаларини бажараётган эканлар, ўн ёки йигирма йилдан кейинги ишлари яна қанчалик улканлашини ўйлардик. Буни ҳозир тасаввур этиш ҳам қийин эди. Афтидан, ҳаёт қонуни шу бўлса керакки, ҳар бир авлоднинг ўз вазифаларига хос имкониятлари бўларкан. Йигитларнинг олдига бориб, яшавор азаматлар, қойил дегиси келарди кишининг. Лекин, бу кўриб турганимиз бизнинг авлод учун, кўп ишларни бажариб қўйиб, энди баъзи бир амалий соҳаларда аста-секинлик билан эстафетани топшираётган авлод учун шундай қойил қоладиган нарса бўлиб туюлиши мумкин. Эгамберди Кенжаевнинг йигитлари учун эса, Эллиққалъани жонлантириш оддий бир иш бўлиши, зўр режалари ҳали олдинда бўлиши мумкин. Бундай забардаст, зўр ишларда ва қийинчиликларда чиниққан йигитларнинг орзулари бундан ҳам зўр бўлиши шак-шубҳасиз эди. Шунинг учун уларни ишдан қолдириб, қалай, ишлар яхши кетяптими деган бачкана саволлар беришни эя кўрмадик. Бульдозерлар уюб ташлаган кумтепаларига, текисланган кўнғир ранг майдонларга яна бир бор назар ташлаб, чексиз-чегарасиз сахрога кириб кетдик.

Узоқда томлари кўриниб турган совхоз марказидаги уйлар томон ўйдим-чуқур жойдан бир неча муддат юргач, шағал ётқизилган текис йўлга чиқдик. У тўппа-тўғри Октябрь 60 йиллиги номидаги, райондаги энг ёш совхознинг марказига олиб борарди. Бу совхоз ҳам худди «Москва» совхозини сингари шу йилнинг март ойида очилганди.

— Совхознинг директори — Аминбой Тожибоев, — деб бизга тушунтириб борди йўл-йўлакай Алимбой Примов, — районимизнинг иккинчи секретари эдилар. Ўзи шу ерлик, одамларни, маҳаллий шароитларни яхши билади. Янги совхозни оёққа турғазини нақадар зарурлигини билиб, ҳамма қийинчиликларини бўйнига олган ҳолда ўтиб ишлаш истагини билдирди.

Биз Алимбой Примовнинг совхоз директорининг илгариги райкомдаги фаолияти, ундан кейин совхозга ўтгандан қандай иш бошлаганини ҳақидаги гапларини эшитиб, жамиятимизда ана шу Тожибоев сингари, ўрганган иссиқ жойларини ташлаб, кўриқ ерларга, янги қурилишларга борадиган, меҳнатлари билан саҳроларни йўқотиш, янги шаҳарларни кўтариш, электростанциялар, йўллар қуриш, газ ўтказиш истагида ёнугчи одамларнинг кўплигини, улар буни кундалик меҳнат деб тушунишларини ўйлаб кетдик.

Иш қизгин пайти бўлгани учун посёлка мисоли ташлаб кетилгандек хувиллаб ётарди. Кўчаларда одам ҳам, машина ҳам йўқ эди. Онда-сонда оплоққина ва шинингана бўлиб турган уйлардан биронтаси олдида кўймаланиб юрган аёлнинг қораси бир зумгагина кўриниб қоларди. Ҳа, посёлканинг нариги чеккасидан, қурилиш бораётган жойдан моторларнинг тарақлаган, гувиллаган овозлари эшитиларди..

Идоранинг олдида бизни совхоз директори Аминбой Ҳамроевич Тожибоев кутиб олди. Бўйи ўртадан баландроқ, ўттиз ёшлардаги, кўзлари ўсиқ қошлари остидан зийрак боқувчи Тожибоев аввалига индамас, ичимдагини топ қабилидаги одам бўлиб кўринди. Лекин тез орада у ҳақдаги дастлабки фикримизнинг нотўғри эканлигини аниқладик. Аксинча, жуда очик одам экан, фақат бир зумга ўйланиб қолган экан. Ахир совхоз директорининг, унинг устига чўлдаги янги совхознинг бу йилгидек баҳор оғир келган йилда ўйлайдигани кам бўлармиди?

— Бизлар кўрсатадиган нарсамизнинг ўзи йўқ, — деди у елка қисиб, жилмайганча, — Совхознинг дунёга келганига энди бир неча ой бўлди.

— Ҳеч қиси йўқ, бизни ана шу бошланиши қизиқтиради-да, — далда бердик биз.

— Бўлмаса кетдик бригадаларга, гарчи у ерда кўз-кўз қила оладиган нарсамиз

бўлмаса-да. Чунки, мана бу ўтган ёмғирлар дастидан айрим далалардаги чигит униб чиқмади, қайта эжяпмиз.

Машинада бир неча километр йўл юриб, ўйдим-чуқур, ирғитиб отадиган дала йўлига бурилдик-да, асталик билан дала шийпонига яқинлашдик. Нарироқдаги квадрат нухса далаларда бир неча трактор ишлар, шийпонда уч бақувват йигит автомашинадан уруғлик тушириб шийпоннинг остига ташишарди. Бригадир Қурамбой Матёқубов трактордан тушиб, катта-катта қадамлар билан далани кесиб биз томон келарди. Яқинлашгач, у сал нарида тўхтаб ҳурмат билан салом берди-да, кейин бир қўли кўкисида ҳаммамиз билан бир-бир сўрашиб чиқди.

— Экиш қалай кетяпти?— сўрадик биз.

— Яхши,— жавоб берди у жилмайганча бошини бир томон хиёл энгаштириб,— Лекин экиш эмас, қайта экиш. Техника ишлаб турипти, экувчилар нормани бажаришяпти. Тез бўлишга ҳаракат қилаяпмиз.

Бригадада неча гектар ер борлиги, неча киши ишлаши, бу йилги режалар қандайлиги ҳақида саволлар бердик.

— Юз гектар еримиз бор. Ҳаммаси янги очилган, ҳали маданийлашмаган. Майдонларнинг текислиги яхши. Сирасини айтганда ҳозирги техника учун далани текислаш қийин эмас. Аммо кейин бориб биринчи сув теккандан кейин айрим жойлар чўқади, айрим жойлар кўтарилиб қолади. Пахтада, ўзларинг биласизлар, бунинг аҳамияти жуда катта. Мана, экишдан олдин минерал ўғит бериб бўлганмиз. Чамамизча етиши керак. Кейин яна озиклантириш ниятимиз бор. Бригадада ўттиз саккиз одам бор, аксарияти комсомоллар.

Шу пайт дала шийпонига сеялкали трактор келиб тўхтади. Қурамбой Матёқубов ёрдамчилар билан бирга қопларни чаққон-чаққон олар экан сеялаларга уруғлик тўкабошлади.

— Яхши бригада, уялтириб қўйишмайди,— деди йигитларга қараб Тожибоев.— Умуман бошқа бригадаларимизда ҳам яхши одамлар йиғилган, кўпчилиги ёшлар. Соҳхозимизда бир ярим минг гектар ерга пахта экамиз, беш юз ўттизта ишчимиз бор. Бу ҳазилакам куч эмас. Ўттиз етти центнердан ҳосил берамиз деб сўз берганмиз, албатта бажарамиз.

«Октябрь 60 йиллиги» совхозининг ерлари тугаган жойда Аминбой Тожибоев ўзининг машинасига тушиб олди. Биз йўлда давом этиб, «Ленинград» колхозни майдонига ўтдик.

— Юринглар, мен сизларни Эллиққалъамизнинг энг биринчи ер очувчиларидан бўлган Очил Рўзимов билан таништираман,— деди Примов. Унинг бу гапидан сўнг биз колхознинг марказига кириб ўтирмай, тўппа-тўғри ўттизинчи бригадага қараб кетдик. Очил Рўзимов Эллиққалъа ерлари ўзлаштирилаётган биринчи қундан шу ерда. Норбой Рўзимбетовнинг чақириғига лаббай деб жавоб берганлардан. У «Ленинград» колхозида ўн беш йилдан бери бригадирлик қилади. Эллиқ центнерлик хирмонлари билан ҳаммага машҳур. Бу рақамда у ҳеч қачон паст тушган эмас, нормасига айланиб қолган. Ёши 41 да, 1965 йилдан бери КПСС аъзоси. Меҳнатдаги ютуқлари учун Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва учинчи даражали Шонли Меҳнат ордени билан мукофотланган. Обком аъзосидир. Қорақалпоғистон коммунистлари унга юксак ишонч билдириб, КПСС йигирма бешинчи съездига делегат қилиб сайлагандилар.

Комсомол ёшлар бригадасидан кейин шундай тажрибали бригадир билан танишиш, ишларини ўрганиш албатта қизиқ эди. Унинг ерлари яқинлашганимизда биринчи кўзга ташланган нарса олди айвонлик уй, дарахтзор, дала шийпони бўлди. Унинг бежирим, шинам, оқланганлиги; дарпардаларининг озодалиги, оёқ остидаги пол латанинг хўллаб қўйилганлиги — ҳамма ҳаммаси саранжом саришталикдан дарақ берарди. Бундай шийпонда ёғин-сочин ҳам, совуқ ҳам, жазирама иссиқ ҳам чикора эканлиги билиниб турарди. Сал наридаги тип-тиник ҳовуз устига сўри ишланганди, сувга атрофидидаги дарахтларнинг акси тушиб турарди.

— Балиқ ҳам бор, ҳовузда,— жилмайиб изоҳ берди райком секретари, сал кам мўъжиза эканлигини таъкидлаб.

Шийпонда ҳеч ким йўқ эди. Далада эса иш кизғин эди. Тракторлар ортидан бороналар ва ўғит сочувчи машиналар борарди. Улардан кейин эса, аниқ интервални сақлаган ҳолда, мисоли фантастик асарлардаги кўнғизлардек, қанотларини ёйган чигит экувчи агрегатлар. Ишнинг бу каби аниқ ва чиройли бажарилишига маҳлиё бўлиб, анча томоша қилиб турдик.

— Очил Рўзимовнинг бригадасида ўн киши ишлайди, етмиш гектар ери бор.— тушунтира бошлади бизга райком секретари. Бу пайтда бригадир тракторни бошқа одамга бериб ўзи пастга сакраб тушди-да, биз тарафга қараб юрди.

— Қизиқ, нега бояги бригадада ўттиз саккиз киши юз гектарга қарайди-ку, бу ерда етмиш гектарга атиги ўн киши?

— Бу Очил Рўзимов-да,— кулди Алимбой Примов,— Рўзимовнинг ўн одамидан тўрттаси механизатор, бригадирнинг ўзи ҳам тажрибали, бригада аъзолари ҳам. Ер ҳам бошқача. Бояги кўрган жойингларда эса ҳаммаси ёшлар эди, ер оғир ер, тажриба кам, уларнинг хўжалиги ҳам янги. Бориб-бориб изга тушгач, ҳаммаси тенглашиб кетади.

Бу пайтда Очил Рўзимов етиб келди. Қўлларига бир қараб олди-да, биз билан қў-

лини кўксига кўйганча бош ирғаб кўришиб кўя қолди. Бир оғиз гапиданоқ унинг оғир, вазмин киши эканлиги кўринар эди. Бир оз туриб у ўз бригадаси ҳақида сўзларни танлаб-танлаб, шошлмай, аъзоларининг фамилияларини чертиб-чертиб, уларнинг нима иш билан машғуллигини аниқ қилиб гапира бошлади:

— Худоёр Отажонов, Амин Сапаев, Қурбонниёз Худойберганов, Саъдулла Абдуллаев — булар механизаторларимиз. Ҳаммаси яхши ишлайди, ҳаммаси тажрибали. Айниқса Саъдулла Абдуллаев энг ёшуллимиз. 1930 йилдан бери ер ҳайдайди. Колхозлар тузила бошлагандан бери. Эллик йил бўлибди. Лекин ҳали пенсияни уйламайди.

— Кимлар билан мусобақадосиз?

— Кўплар билан, — жилмайиб жавоб берди бригадир, — анчадан бери СССР Олий Советининг депутаты Сувонберди Жуманиёзов билан мусобақадосимиз. У киши ҳозир Тўртқўл район «КПСС XXV съезди» совхозида бригада бошлиғи.

— Хўш, ким ғолиб энди?

— Ҳамма ғолиб, — жавоб берди Очил Рўзимов, — Биласизми, бизнинг мусобақамизда бировнинг бир-икки центнер ортиқча пахта олиши муҳим эмас. Муҳими мана шу ерларни имкони борича яхшироқ ўзлаштириб, уларни доимо мўл ҳосил берадиган қилишдир. Ахир бир жойда йигирма беш центнер рекорд бўлса, бошқа жойда қирқ центнер ҳам қам ҳисобланади. Мусобақалашганда ана шу ерларнинг, тупроқларнинг ҳар хиллигини назарда тутишга тўғри келади. Менимча, мусобақамизнинг асосий мақсади ҳар бир қарич майдонни энг яхши далалар даражасига кўтариш бўлса керак. Бугун ўз ерида яхши ишлаб, озми-кўпми ҳосилини олаётган одам, келажақда албатта эллик центнерлик пахта олишига ишонаман. Мусобақамизнинг бош резерви мана шу, менинг назаримда.

Шунда гапга колхоз раиси Сотимбой Айтбоев қўшимча қилди:

— Ҳозир Очил Рўзимов бригадасини ўн бешинчи бригада мусобақага чақирди.

— Ҳа, Очилбой, эҳтиёт бўлинг, яна ёшлар сиздан ўзиб кетишмасин, ҳазил аралаш қўшимча қилди раис билан бирга ҳозиргина келиб ўтирган колхоз партия ташкилотининг секретари Сафарбой Эримов.

— Узиб кетишса жуда яхши, — бош силкиди Очил Рўзимов ва қора мойга беланган дағал бармоқларини бир-бир букиб санай бошлади. Биринчидан, биз уларга тажрибаларимизни ўргатамиз, иккинчидан, ёшларнинг бизлардек кўпни кўрган пахтакорлар билан мусобақалашшга жазм қилганликларини табриклаш мумкин, холос.

— Ўн бешинчи бригаданинг бошлиғи Энажон Оллоберганова ёш. Энди йигирма учга кирди. Бултур биз уни КПСС аъзолигига кандидатликка қабул қилдик. Унинг бригадаси пахтадан юзори ҳосил етиштириб, планини 135 процент қилиб бажарганди. Правление уни «Урал» мотоцикли билан мукофотлади, — изоҳ берди колхоз раиси.

— Мотоцикл билан? Қиз болани-я?!

— Нима бўпти? Кўп қизларимизга мотоцикл минишда йигитлар ҳам тенглашолмайдилар. Энажон бригадани шундай бошқардики, йигитлар келиб ўрганиб кетса бўлади. Ҳозир унинг етмиш гектар ери бор. Бу йил қирқ центнерга етказиб ҳосил олади, деб турибмиз.

Биз Очил Рўзимовнинг дала шийпонида барқ уриб яшчаётган дарахтлардан баҳримиз очилиб, бутоқларда ўтириб вижир-вижир қилаётган қушчаларни, ҳовуздаги баллиқларни томоша қилиб, ярим соатча ҳордиқ чиқардик. Сўнг бригада аъзоларининг кундалик нормани бажариш графигини — айвондаги тахтага бўр билан ёзилган ёзувлардан кўриб олдик. Бороналашда ҳам, чигит экишда ҳам ҳамманинг кўрсаткичлари яхши эди.

Шийпондан агрофдаги далалар яққол кўзга гашланиб турарди. Баҳор шамоли дарахт баргларини эркалатиб шивирлар, пайкалда ишлаётган тракторларнинг овозини секин, лекин аниқ-тиниқ етказарди. «Октябрь 60 йиллиги» совхозидagi бақувват булдозерчиларнинг қумга қарши шиддатли курашлари манзарасидан кейин бу бир осойишталикдек туюлар, кишининг жимгина ўтириб кузатишдан бошқа иш қилгиси келмасди. Ҳа, «Ленинград» колхозининг ҳозирги манзараси шундай эди. Лекин илгари бу ерда ундан ҳам оғир бўлгандир. Чунки, Очил Рўзимов Эллиққальда биринчиларидан бири бўлган. Унинг, унинг дўстларининг қилган ишлари жасорат бўлиб, пахтакор меҳнатининг табиат устидан ва оғир шароитлар устидан ғалабаси эди.

Очил Рўзимовнинг бригадасидан чиқиб Энажон Оллоберганова бригадасига қараб кетдик. Очил Рўзимовни мусобақага чақирган навжувон бригадирни кўрмоқчи эдик.

Энажон Оллоберганова тракторнинг олдида икки механизатор билан гаплашиб турарди. Тракторга борона тиркалган бўлиб, у ҳозиргина даладан ўтиб келиб ҳали бурилишига улгурмаган шекилли, ортидан даланинг нариги четигача бороналанган ер, худди чизикча ўхшаб туюларди. Чизик устида, одамлардан анча нарида катта-хатта қора қушлар тимирскиланарди. Трактор мотори ўчмаган ва Энажонлар энгашиб унинг овозига қулоқ тутиб кўйишарди. Кейин механизаторларнинг баланд бўйли, озгина шалқасини пешонасига суриб олиб кабинага кирди-да, ричагларга қўл узатди. Трактор жойидан кўзгалди. Энажон билан пастда қолган одам икковлашиб борона тишларининг ерни майдалашини бир пас кузатиб боришди.

Бизнинг машинага кўзи тушган Энажон, қўли билан боряпман деган ишорани қилиб, лой ёпишган этикларини бир-бир босиб кела бошлади. Шудгордан юриш

осонмасди шекилли, етиб келганда ҳансирарди. Беариоқ келиб у ўзига бир қараб олди. Рўмоли тагидан чиққан икки тола сочини тузатди, енглари шимарилган пиджани, этагига ёпишиб қолган лой парчасини қоқди-да, майин овозда, чўзиқ қилиб салом берди:

— Ассалому алайкўм.

Биз Энажон билан унинг ишлари ҳақида, нима сабабдан Очил Рўзимовдек тажрибали пахтакор билан мусобақалашмоқчи бўлганлиги ҳақида, нима учун яхши ҳосилдор ерларини, ўрганган одамларини ташлаб, чўлдаги янги бригадага келганлиги ҳақида гаплашдик. Энажон ўйлаб, вазминлик билан жавоб берар экан қўшимча саволларга ҳеч ўрин қолдирмасди.

— Ёшлар катталарга тенглашиб юриши керак деб, комсомол мажлисларимизда, радиоларда гапирамиз. Газеталарда ҳам ёзишади,— деди у,— Тенг юриш керак, деган гапни мен бир сафда туриш, тенг туриб ишлаш, деб тушунаман. Буни амалга ошириш учун эса, ўзингни улар билан бир хил шароитга қўйишинг, улар бажарган ишни бажаришинг керак. Тажрибали бригадирлар қўриқ ер очишдан қўрқмайдилар. ва у ерлардан юқори ҳосил оладилар. Хўш, нима учун биз ёшлар бу ишлардан қўрқишимиз керак? Уларга тенглашиш дегани ишда ҳам, ҳосилдорликда ҳам тенглашиш, уларга етиб олиш дегани. Уларни мусобақага чақириш эса, ўрناق олиш, улар нима қилса шуни қилиш дегани, деб тушунаман.

— Хўш, мусобақада ютқизиб қўйсангиз орингиз келмайдими?— сўрадик ундан.

— Ютқазмаймиз, ютқазсак ҳам ор қиладиган иш бўлмайди. Ҳалол мусобақада умуман ютқазган одам бўлмайди. Чунки ҳалол ишлайди ҳамма ва ўзган тарафдан янада яхшироқ ишлашни ўрганади.

Колхоз партия ташкилотининг секретари Сафарбой Эримов, колхознинг бу каби ўт юрак ёшлари жуда кўплигини, 227 комсомоли борлигини айтди. Комсомолларнинг ҳаммаси ғайрат билан ишламоқдалар ва катталарнинг тажрибаларини кунт билан ўрганмоқдалар. Колхозда уларга ўрناق бўладиган пахтакорларнинг катта отряди — 77 коммунист бор.

— Колхозимизнинг ҳамма комсомоллари,— деди Энажон Оллоберганова,— ВЛКСМнинг 60 йиллигида Ватанга катта армуғон этиш мақсадида, оширилган мажбуриятлар олмақдалар ва ҳар қандай қийинчиликларга қарамай бу мажбуриятларини бажарадилар.

Комсомол-ёшлар бригадасининг бу каби ишонч билан ишга киришганлари албатта, қишини қувонтиради. Айниқса қадимий Эллиққалъа ерларининг ҳар бир қаричини кадрлашлари, унга янгитдан ҳаёт бағишлаб, инсонга хизмат қилдириш иштиёқида ёнаётганлари таҳсинга сазовордир.

— Ўз юртларини, ўзлари очган ерларини севадилар улар,— деди колхоз раиси Сотимбой Айтбоев ҳам ёшлар хусусида меҳр билан.— Мактабни битириб кўпчилиги колхозда қолишмоқда. Уқишга кетганлари ҳам яхши мутахассис бўлиб қайтишмоқда. Ёшларнинг колхозда ишлашлари учун биз ҳамма шароитни яратиб беряпмиз, зарур бўлган ҳамма касбларга ўқитяпмиз.

«Ленинград» колхозида узоқ ушланмадик. Сабаб, экишнинг долзарб палласи, ҳамманинг иши бошидан ошиб ётар, биз эса ишдан қўйишимиз мумкин эди.

...Туртқул ва Эллиққалъа районларидан ўтган одам ҳар ўн, ўн беш километрда қадимий шаҳарнинг қалъаси, саройи, минора, эҳромлари, турар жойлари ёки бошқа биноларини учратади. Сув иншоотлари, каналларнинг қолдиқлари ҳам кўринади. Кўпинча шаҳар харобалари пахта далалари ва қум барханларидан хиёл тепалиқда. ўртада салобат тўкиб туради. Хароба ҳолда ҳам ўзининг катталиги ва унга сингдирилган инсон заковатининг ҳажми билан кишини ҳайратга солади.

— Бу Қаватқалъадир,— дейишди ҳамроҳларимиз бизга изоҳ бериб,— яримига-ча қум босган навбатдаги шаҳарга яқинлашганимизда. Буюк хоразмшоҳлар давридан қолган бу шаҳарда ҳозир археологик қазилмалар жадал суръатда олиб борилмоқда. Қазилмалар бу қалъанинг XII—XIII асрга хос бўлган катта шаҳарга мансуб эканлигидан ва мўғуллар истилоси даврида пайҳон қилинганлигидан далолат бермоқда.

Шаҳарга боқар экан, одамнинг кўзи олдига яна беихтиёр қайсидир замонларда, мана шу каби оддий кунларнинг бирида, саҳарда каттақон шаҳарга хос бўлган ҳаёт уйғонганлиги келади. Археологик қазилмаларда очилган деворлар ва биноларнинг қолдиқларига қарар экан, кўп минг кишилик ҳаёт қайнаган, неча-неча авлодларнинг меҳнати сингган шаҳар иншоотлари бир кишининг изми билан йўқликка ҳукм қилинганлигидан қалбингизга мунг тўлади. Ҳа, бу шаҳарнинг мавжудлик varaғи йиртилганди қачонлардир. Ҳукм чиқарилганди. Унинг учун вақт тўхтаганди. Чексиз-чегарасиз саҳро эса, бўронлари, қумлари, жазирама қуёши билан ҳукмини амалга ошириб ётар, кўчалар, бинолар, фаввора ва ҳовузлар устига йўқлик пардасини тортарди.

Харобаларнинг ҳамда бугунги қайта туғилаётган далаларнинг шохиди бўлган қалбимизда икки давр одамларига меҳр жўш урарди. Аждодларимизнинг маҳорати-га таҳсин ўқисақ, замондошларимизнинг ишларидан фахрланардик.

Уша қадимги деҳқон ва чўпонларнинг, темирчи ва заргарларнинг, тоштарош ва жангчиларнинг авлодлари бўлмиш ҳозирги совет кишилари харобаларга, қум барханлари кўмиб ташлаган канал ва ариқларга келиб, сәбр-тоқат билан уларни тоза-

лаб, йўллар очиб, далаларга яна жон кирита бошлаганди. Утган йилнинг ўзида Эллиққалъалиқлар қирқ минг тоннадан ортиқ пахта териб олдилар. Беш йилликнинг охирига бориб, район бўйича олтимиш минг тонна пахта топширилади. Йиллар ўтган сари қадимий Хоразм ерларига совет кишиларининг иродаси билан ҳаёт қайтиб, инсонларни бахтли қилаверади.

...Қаватқалъадан сал нарида атрофи тўқай кўл кўринарди. Унинг гоҳ оч ҳаворанг, гоҳ оч кулранг касб этувчи сатҳида кўкдаги оқпар булутлар аксланар, нурлари мингларча парчаларга бўлиниб қуёш чўмиларди. Биз яқинлашганда қамишлар орасидан қанотини тапир-тупур қоқиб бир тўда ўрдак кўтерилди-да, кўлнинг ўртасига бориб кўнди.

Оқча кўл ҳам, Қаватқалъа ҳам афсоналарга жуда бой. Кўл бўйида, балиқчининг уйида ўтирганимизда улардан биттасини бизга айтиб беришди.

...Хева хонининг ёш ва сулув қизи Оқчаой канизак ва дугоналари билан саёҳат қилиб юриб, бир куни кўм-кўк кўлнинг бўйига келиб қолибди. Кўл жуда гўзал экан. Унинг тип-тиниқ сувлари, тепасидаги осмони, маликанинг кўнглини мафтун қилипти. Қуёшнинг олтиндек нурлари кўлнинг тубигача ўтиб бориб, унинг сувларига ажиб бир сеҳрли жилвалар бераркан. Аммо, маликани ҳаммадан ҳам сеҳрлагани: кўлга қараганда илгари ҳеч қайси кўзгуда бўлмагандек жуда гўзал кўринар экан ўзига ўзи.

Оқчаой кўлни жуда севиб қолиб, унинг қирғоқларидан ҳеч қаёққа кетмайман деб туриб олибди. Хон қизининг майлига юриб, кўлнинг бўйига сарой қурибди. Уч томонини баланд девор билан ўрашни буюрибди. Саройнинг катта-катта деразалари, мармардан ишланган жимжимадор деворлари, чиройли устунлари-ю, кенг зиналари — ҳаммасининг акси сувга тушиб, узоқдан сузиб юрган каттақон оққушга ўхшаркан.

Энди Оқчаой ҳар куни кўлда сайр қиларкан, унда ўз аксини кўриб кўнгли тинчиркан. Истаган пайтда дугоналари ва канизаклари билан чиқиб унинг зилол сувларида чўмиларкан. Малика чўмилаётган пайтда бирор кимсанинг кўлга яқинлашиши мумкин эмас экан. Хоннинг маҳсус фармони чиққан бўлиб, кимда ким хоҳ ихтиёрий, хоҳ беихтиёрий равишда қизга кўзи тушиб қолса, қатл қилиниши буюрилган экан.

Бироқ қаср деворлари қанчалик баланд бўлмасин, хон фармони қанчалик даҳшатли бўлмасин, гўзаллик доимо кишиларни ўзига чорлаб келган. Хон қизининг сулувлиги ҳақидаги овозалар энг олис қишлоқларгача етиб борибди. Задоғону аслзодалардан тортиб, фақирларнинг фарзандлари бўлмиш ёш йигитлар секин-секин маликага эр бўлиш илнжидида қаср томон силжиб кела бошлабдилар. Улар ўзларининг ҳўнарларини кўрсатиш ва ҳеч бўлмаса малика билан бир-икки оғиз гаплашиш учун не-не усулларни қўллаб кўрмабдилар. Лекин сергак қўриқчилар ҳеч кимни қасрга йўлатмабдилар. Гарчи не-не йигитлар бу йўлда қўрбон бўлиб кетган бўлсалар-да, қолганларининг қалбидаги иштиёқ сўниш ўрнига аланга олаверибди.

Кўлнинг нариги чеккасида ов қилиб, хон дастурхониға балиқ етказиб берадиган балиқчининг бир ўғли бор экан. У йигит малика ҳақида ўйламас, висолиға етишишни хаёлиға ҳам келтирмас экан. Оқчаой нечоғли гўзал бўлганда ҳам ёш жонини фидо қилишға арзимайди, деб ҳисоблагани учун қўриқчилар белгилаб қўйган жойдан нариға мўъжазгина қайиқчасини ҳеч ҳайдамас экан. Бир куни йигит қайиқчасида белгиланган жойда ов қилйш учун кўлга чиқибди. Шу куни дугоналари билан сайрга чиққан малика, қасридан анча узоқлашиб кетиб, йигит тарафға яқинлашиб қолибди. Тақдир тақозоси билан шундай бўлибдики, балиқчи билан малика бир-бирларига кўзлари тушиб, шу захотиёқ икковининг юрагида севги оташи алангаланибди. Чунки, баъзан бир нигоҳ ичида ҳам шундай маънолар айтиладики, уни таърифлаш учун оташ йўғрилган минг-минг сўз ҳам етмайди. Уларнинг нигоҳи ана шундай сермазмун бўлиб, икковига аён бўлибдики, бир-бирларисиз яшолмайдилар.

Шу кундан бошлаб Оқчаойнинг кўлдаги сайрлари узайиб бораверибди. Лекин у балиқчи ўғлини учратолмабди.

Балиқчи ўғли эса, ўша кундан бошлаб хон қизига эр бўлишнинг бир йўлини топган экан, шуни амалға ошириш устида ишлар экан. У ҳаммадан яширинча қамиш ва сомондан улкан балиқ ясашға киришибди. Балиқни афсонавий махлуқларға ўхшатиб ҳам даҳшатли, ҳам чиройли рангларға бўяпти. Балиқнинг яна бир хусусияти бўлиб, унинг ичига кириб сув остида ҳам сузиш мумкин экан.

Ниҳоят, балиқчи ўғли қулай пайт келишини пойлай бошлабди. Ҳақиқатан ҳам бир кунни, канизак ва ўртоқлари билан чўмилишға чиққан Оқчаой кўлнинг зилол сувларига қизиқиб кетиб, анча узоққа сузиб борибди. Орқада қолган дугоналари ва канизаклари уни ҳар қанча чақирсалар ҳам сузавериб, нариги қирғоқдаги қамишзорға яқинлашиб қолибди. Шу пайт қамишлар ичидан каттақон балиқ чиқибди. Ҳамма қий-чув кўтарибди, югуриб елибди-ю, ҳеч ким ёрдам беролмай қолипти. Балиқ эса оғзини очганча келиб Оқчаойни ютиб юборипти-ю, яна қамишлар ичида ғойиб бўлипти. Шу-шу на балиқни, на маликани ва на балиқчи ўғлини ҳеч ким кўрмапти. Аслида, балиқчи ўғлини унчалик қидиришмапти. Лекин у бундан ҳеч куонмаган ҳам экан.

Уша ондан бошлаб одамлар бу кўлга Оқчакўл деб ном берибдилар.

Афсонани эшитар эканмиз биз ўша балиқчи ўғлининг шижоатиға қойил қолдик. Қадимда ҳам Эллиққалъада жасур йигитлар, жасур ёшлар яшаганлиғиға амин бўл-

дик. Эллиқалъадаги бугунги ёшлар ҳам аجدодларидек қийинчиликлардан кўрқмайдиган ёшлардир. Балиқчи — севгилисининг юрагини сиқувчи шоҳона қаср лигидан қутқарганидек, улар кўҳна ва гўзал ерларини қум ва саҳро асирлигидан озод этиб буюк ободончилик яратмоқдалар.

Ака-ука Кенебоевлар

Д о с т о н и

АТРОФ бийдай чўл. Баҳорнинг илиқ ёмғирларида ювилган, куёшда бир оз тобланиб турфа хил чечакларга безанган чўл айниқса мафтункор бўлади. Сарғимтир, оч пушти тусга киради. Лолалар кўзни олади. Узоқдан қарасанг у гулхан ёқилганга ҳам, куппа кундуз куни тонгги шафақ бошқатдан қайтганга ҳам ўхшайди. Лолазор, лолазор... Уринғали Кенебоев бу манзара олдида сەхрланганча қолади. Қараб тўймайди. Қалбидан шу чўлдек қамровсиз, кенг қўшиқ ўзидан ўзи отилиб чиқади. Уринғали таёғига суянганча, ўт чимдиб чўлга ёйилган қўйларига қараб, чайқалиб-чайқалиб куйлайди.

Мана бир неча йилдир-ки, Уринғали отаси Кенебой билан колхоз подасини боқади. Худди бобосидек, бобосининг бобосидек. Минг йиллардан бери подачилик уларга ота касб. Фақат Кенебойнинг ота-боболари колхоз молини эмас, бойларнинг молини боқиб умрини ўтказишган. Елкаларига битта илинган чопон то илма-тешик бўлиб кетгунича туширишмаган. Эгниларидек илма-тешик ўтовларда ҳаёт кечирганлар. Ҳа, минг йиллардан бери чўлнинг турқи ўзгармади, лекин одамларнинг турмуши ўзгариб кетди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси, Советлар ҳукумати, доҳий Ленин — меҳнатқаш қорақалпоқ аҳлига бахтли ва озод турмуш берди. Аму қирғоқларига ақл чироғини ёқди.

Уринғали қўшиқ айтар экан фикрлари саранжом-саришта оқади, юраги осойишта уради. Чунки турмушидан беҳотиржам бўладиган ўрни йўқ. Уни фақат бир нарса — молларининг омон бўлиши, укаларининг тезроқ улғайиши қизиқтиради.

Мана, икки-уч йил бўлди отасига ёрдамлашиб юрибди. Колхоз ҳурмат тахтасида унинг исми-шарифи бошқа илғорлар қатори ёзиғлиқ. Қишлоғида уларнинг кўримликкина уйи, ҳовлисида отаси урушдан келибоқ экан бир неча туп мевали дарахтлари, узуми бор.

Уринғали мактабда ўқиб етти синфни битирган. Давом эттирса бўларди, лекин укалари Бахтиғали билан Дуйсенғалини вояга етказишда отасига ёрдам беришни ўйлаб, ўқишни кейинга қолдирди. Шўҳ, тиниб тинчимас Бахтиғали билан сермулоҳаза ҳар нарсага қизиқувчи Дуйсенғалини ўйлади.

Уринғали мунгли ва чўзиқ ашуласини айтар экан ўзининг ҳаёти ҳақида, одамлардан эшитган катта шаҳарлар, темир йўллар, самолётларда учишлар ҳақида шошилмай ўйлайди. Уринғали умри бино бўлиб, ҳали кўрмаганди шаҳарни. Лекин самолётларнинг учини кўп кузатганди. Унда одам учини ўйлаб доимо, бу қанақа бўларкин, деб тасаввур қилишга ҳаракат қиларди. Кўриб келган одамлар жуда ғаройиб тасвирлашарди. Эҳ-ҳе, улар нималарни гапиришмайди, дейсиз. Уринғалининг ўзи ҳали самолётда учмаган, поездда ҳам юрмаганди. Уларнинг қишлоғида электр ҳам, радио ҳам йўқ эди. Бир неча марта кўчма кино келганди, холос. Шунда Уринғали расмларнинг тирикдек ҳаракат қилишига қараб, жами ҳамқишлоқлари қатори жуда ҳайрон қолганди.

Сурувлари тобора узоқлашиб чўл бўйлаб ёйилиб кета бошлади. Оқ-сарик, думи ва қулоқлари қирқилган паҳмоқ ит безовталанди. Сурув атрофида у ёқдан бу ёққа югуриб, акиллар экан ҳам қўйларни тўплар, ҳам эгасининг диққатини тортмоқчи бўларди. Чўпон содиқ дўстининг овозини эшитди. Улан айтишдан тўхтаб, таёғини олди-да, молларни тўплашга киришди. У шошилмас, таёғини ҳам бир меъёрда силқирди. Шу алфозда бир соатлардан кейин сурувни сал эпқага келтирди. Чарчади. Қалпоғини ечди. Таёғига суянганча қўйнидан катта гулдор мато олиб терларини арди. Қани энди бир мириқиб сув ичса. Қаёқда! Сал шўрроқ бўлса-да, муздек қудуққа кечкурун етиб боради. Мешдаги илиб қолган сувга эса тери хиди уриб қолган.

Уринғали жиндаккина бўлса ҳам соя берадиган бир нарса қилядиб кўрди. Хув нарида яккам-дуккам сочилиб ётган маймашоқ саксовуллардан бўлак ҳеч нарса кўринмади. Олисида, чўлнинг жилвадор тўшаги билан кўм-кўк осмон қўшилиб кетган жойда туя қарвон кетарди. Юк ортилган, ипга тизилгандек бир қатор, шошилмай кетаётган туя қарвони. Бошида отлиқ қарвонбоши. Биринчи туянинг устида ҳам одам қораси кўринади. Яна икки одам қарвон билан ёнма-ён боради.

Уринғали қарвоннинг нималар олиб кетаётганини ўйлаб, унинг ортидан узоқ қараб турди, то у кўздан йўқолгунча. Қарвон кетди. Бирдай Уринғалининг қалбида шу кунгача номалълум бўлган бир истак уйғонди. Қарвон билан кетиш, ўзга юртларни, катта шаҳарларни, одамларни кўриш, уларнинг қандай яшашларини билиш истаги

эди у. Уринғали кулиб қўйди. Ёш умри давомида кўп қарвонларни мана шундай кўздан йўқолгунча кузатганди-ю, бунақа истак туғилмаганди. Уринғали шунинг учун кулганди.

— Молга ким қарайди унда?— сўради у ўзидан ўзи, овоз чиқариб. Уринғали баъзан, ўзи сезмаган ҳолда мана шундай овоз чиқариб, ўзи билан, қўйларни ёки ит билан гаплашиб қоларди. Буни биров эшитиб қолишдан ҳайқимасди ҳам. Эшитса шамол эшитарди-да! Шамол эшитса нима қиларди? Учириб саҳрога олиб кетар ва барханлар орасига сочарди, бари бир.

Қуёш анча кўтарилиб қолди. Ҳаво исиб, қандайдир қурч бир ҳусусият олди. Овқат вақти яқинлашиб қолганди. Уринғали қўлларни соябон қилиб, қуноқдан қанча узоқлашганлигини аниқлаш мақсадида атрофни кузата бошлади. Қуриган ўт-ўланларни ёқиб, бир чойнак чой қайнатиш мумкин бўлган, капасини қидирарди, шу қарашда. Шунда, узоқдан унга яқинлашаётган укалари Бахтиғали билан Дўйсенғалига кўзи тушди. Укалари унга бир тугунчада емак олиб келишаётганини биларди. Буни ити ҳам сезган ва ҳўв узоқда уларга қараб чошиб бормоқда эди.

Бахтиғали билан Дўйсенғали яқинлашиб саломлашишди. Оналари унга иссиқ овқат бериб юборганини, соғлигини сўрашни топширганини айтишди. Бахтиғали каттароқ бўлгани учун таёқни олиб, қўйларга қарагани кетди. Бахтиғали ҳар бир нарсада акасига тақдир қиларди. Юришда, таёқ ушлашда, ҳатто, қўйларга бақириб қўяркан овозини ҳам Уринғалиникоғи ўхшатишга уринарди. Дўйсенғали эса, дарров, шохшабба йиғиб ўт ёқиб юборди. Ака-ука ўт устига чойнакни қўндиришди-да, қайнашини жимгина кута бошлашди.

— Утган куни овулга шаҳардан бир киши келди,— хабар беришга тушди Дўйсенғали,— Тахиатошда каттакон электростанция қурилади деди. Тахиатош улўв шаҳар бўлармиш.

— Анчадан бери гапиришади,— жавоб берди Уринғали унчалик аҳамият бермай,— газетта ҳам ёзишган.

— Йўқ рост, ишни бошлашипти-ку! Машиналар тикилиб кетипти. Экскаваторлар каттакон чуқур қавлашга тушишипти. Амударёга, ундан нарига бориб келганлар шунча дейишяпти. Билиб келишганди.— Дўйсенғали хафа бўлди. Овулда тўс-тўполонку, акаси ишонмайди.

— Хўп, яна нималар деди ўша шаҳарлик,— сўради Уринғали ўзини ростдан ҳам ишонаётгандек кўрсатиб, укасининг энсасига секин уриб қўяркан.

— Қурилишга одам кўп керак бўлармиш. Бораман деган одамга колхоз индамай жавоб берармиш. Анча одам бормоқчи, бир хиллар ариза ҳам беришди.— Болакай бир нечта кишининг отини айтди-да, яна қўшиб қўйди.— Мен ҳам борардим-у, кичкиналарни олишмайди-да!

— Шошилма, улғайсанг ҳали анча станция қурарсан,— кулди Уринғали. Лекин ўзича Тахиатошдаги электростанциянинг ниҳоятда муҳим ва керакли иш эканлигини ўйлади. Ахир овулларида электр чироқ йўқ, ҳатто радиолари керосинда ишлайди. Уринғали электрнинг одамлар турмушини тамом сузгартириб юборишини, у билан фақат кўча, хоналарни ёритиш эмас, қудуқлардан сув ҳам чиқариш мумкинлигини газеталардан ўқиганди. Ҳозир молларни суғорганда насосда сув тортавериб ҳар гал бели қажшайди, қўллари ушалиб тушгудек бўлади. «Сув тортиш нима бўпти, деб юборди ичда Уринғали, катта шаҳарларда электр трамвайларни тортади, станокларни юргизади, кинони ҳам кўрсатади. Электр билан Амударёдан сувни кўтариб, икки дунёда ҳам ўзи чиқмайдиган жойларга оборса, қанчадан қанча нўлу саҳрони обод қилса бўлади». Уринғали чой узатиб турган укасининг қўлидан пиёлани шошиб олди-да, босиб-босиб икки-уч хўплади.

— Мен ҳам борсаммикан-а,— деди у бир оз туриб укасига, худди катта одамдан маслаҳат сўраётгандек қилиб,— моллар қаровсиз қолади-да. Кейин ўрганиб қолганман, ажралгим келмайди.

— Нега қаровсиз қоларкан!— жавоб берди укаси.— Молга Бахтиғали қараса ҳам бўлади. Уни қурилишга олмакликлари мумкин, кичкинасан деб. Лекин молларни боқишга йўқ дейишмаса керак.

— Ёш ҳали у,— деди Уринғали, аммо ичида, қурилишга одам зарур бўлса, боқишга қарор қилди. Бу ерда ўрнини босишар.

Икки кундан сўнг Уринғали Амунинг бўйида ҳозир бўлди. Укалари алдамаган экан. Дарё соҳилини таниб бўлмасди, у қандайдир бутунлай бошқача қиёфада эди. Аввало чанг тўзон босган йўлдаги юк ортган ўнларча машиналар кўзга ташланарди. Улар лангаргоҳдан ҳар хил қурилиш ашёлари, машиналарини ташиб келишарди. Ҳар жой, ҳар жойда трубалар, арматуралар, гишт, қопли цементлар, тахта ва тўсинлар тахланганча ёки тахланиб улгурилмай қалашиб ётарди. Кичкина овул қурилишга келганларни сифдиорлмаган ва атрофига тикилган капалардан, қурилган барак ва чий чайлалардан ниҳоятда кенгайиб кетганди. Овулнинг чеккалари кўчишга тайёрланган қабилани эслатарди.

Юзларча машиналарнинг бўқириши, темир-терсақларнинг тарқ-туруғи, қурувчилар тиккан қапа ва вагончалар оралаб то кадрлар бўлимини топишгунча Уринғалига ўхшаган озулнинг беш-олтита ёш йигити роса сарсон бўлди. Эхтимол бунчалик узоқ сарсон бўлишмасди. Лекин йўл-йўлакай одамларнинг машиналардан нималарнидир

тушириб ўрнатишларига, қиёмат бир механизм ва аппаратларни ёғоч қопламаларидан очишларига, аллақандай темир ускуналар ва трубаларни бурашларига, пармалашларига анқайишиб қолиб кетишарди. Қурилиш бошланмаган бўлса-да, атрофда иш қайнаб тошарди. Уринғали умри бино бўлиб бунақа турфа хил одам нусхаларини, бунақа турфа хил тилларни эшитмаганди. Харитада ҳам доим кўрсатилавермайдиган кичкинагина бир қорақалпоқ овулида энергетиканинг улкан иншоотини куриш учун рус ва ўзбек, грузин ва армени, украин ва латиш, белорус ва татар халқларининг фарзандлари йиғилгандилар. Уларнинг ҳар бири ўз иши билан банд эди ва бу ишларнинг ҳаммаси Уринғали учун бир очилмаган дунё эди. Кўтарма краннинг каттакон пўлат сим тўпламини юк машинасидан олиб, осонгина тахлаб қўйганини кўргач, машина туфайли одамнинг девдек кучайиб кетишига ҳайрон қолди. Кейин Уринғали металл конструкцияларни бир-бирига улаётган пайвандчининг ёнида узоқ қолиб кетди. Темир ва оловнинг инсонга шунчалик осон бўйин сунушига пол қолди. Чўпон йигитчанинг қалбидан бир фикр ўтди: машиналар билан оловни у мана шундай қилиб осонгина бошқара олармикин?

Кадрлар бўлимининг вагончаси олдида Уринғалидек колхоздан чиқиб келган йигирматача одам навбат кутишарди. Навбат секин сурилар ва одамлар қайси касбда ишламоқчи, қаерга жойлашмоқчи эканликлари хусусида гап сотишарди. Бир-бирларига, бошингни қотирмай, тинчгина молингни боқиб, ўтовингни обод қилиб юравермайсанми? Нима қиласан Мўноқнинг чавоқ балиқ консервасидек тиқилнч баракда ётиб, мазмунида қочиримлар қилишарди. Қочиримлар бировга қаттиқ тегиш учун эмас шунчаки, навбат кутишдаги бекорчиликдан эди. Ичкаридан биров ер қазувчилар бригадасига, биров бетончилар, яна бирови жиҳозларни ўрнатувчилар бригадасига ёки омборга йўлланма олиб чиқишарди.

Ким бўлиб ишламоқчисан, деган саволга Уринғали пайвандчи сўзини билмагани учун узоқ тушунтирди:

— Олов билан ишламоқчиман!.. Темирчи!

Олов?! Темирчи?!— ишга қабул қилувчи одам ҳайрон қолиб, қўлларини ёнига ташлади.— Бизга темирчилар керакмас. Бу ерда ҳеч ким отини тақалатмайди.— Ходим Уринғалининг яғриндор гавдасига қараб, «бетончиларга борасан», деди. Лекин Уринғали, олов, темир, дейишида қаттиқ туриб олганди.

— Бу нима деяпти ўзи а?— деди кадр танловчи ҳеч ким бўлмаसा ҳам, ёнига қараб ва бирдан тушуниб қолди.— Пайвандчи бўлмоқчимисан? — у қўллари билан пайвандчининг ҳаракатларини қилиб кўрсатди. Уринғали суюниб кетиб, калласини устма-устига ликиллята бошлади.

Йўлланмани олиб чиқар экан, ҳаяжондан қалпоғини кийишни ҳам унутиб анча жойгача қўлида кўтариб кетди. Уринғали тўппа-тўғри боя кўрган пайвандчининг ёнига борди. Тепасида, бу қачон ишини тугатиб дам олгани ўтираркин, деб анчагача турди. Ниҳоят пайвандчи, боятдан бери қаққайиб турган йигитга ҳайрон қолиб, қарашга мажбур бўлди. Оловини ўчириб нарироққа қўйди, кўк қўзойнагини, шапкасини ечди.

— Сенга нима керак бу ерда?— сўради у пешонасига ёпишган сариқ сочларини ва терларини артар экан.

Уринғали индамай унга йўлланмани узатаркан, бўлажак устозининг ўзидан жуда нари борса икки-уч ёш катталигини ўйлади.

— Бу менга эмас,— деди пайвандчи мовий кўзларида қулги учқунланиб,— ҳатто, бизнинг бригадага ҳам эмас.

Уринғали тушунмади. Мени олмоқчи эмас эканда, деган қарорга келди. Қурилишда ишлайман деб молларини ташлаб келганини, тиқилнчч баракда бўлса ҳам ётишга тайёрлигини, қўлидан келмайди деб ўйлашмаслигини, агар ўргатиб қўйишса эп-лаб кетишини бир пасда қаторлаштириб ташлади, қоракалпоқча қилиб. Пайвандчи Уринғалининг бу гапларидан шошиб қолиб, гуноҳкорона жимлайди:

— Хафа бўлма. Бунча қизишасан? Юр,— деди у Уринғалини прорабхонага бошлар экан,— ҳал қиламиз.

Прорабхонада ҳамма нарса ойдинлашди. Йўлланма бутунлай бошқа участкага экан. Лекин Уринғали, яна ҳеч қаёққа бормаган дегандек туриб олди. Прораб унга бир оз қараб турди-да, майли борзверинглар чеч ҳал қилиб келаман деди.

Бир оз туриб прораб уларнинг ишлаётган жойларига келди:

— Бўпти, Николай, ўргатавер хунерингни бу болага.— деди у пайвандчига қараб.— Бундан кейин,— прораб қоғозга қараб тили келишмайдиган фамилияни ўқиди.— Уринғали Кенебоев бизнинг бригада аъзоси.

— Ҳа, Узи менга ҳам ёқиб қолганди,— жавоб берди Николай Уринғалининг елкасига қоқиб қўяркан.

Қурилиш кундан-кунга кучга кириб борарди. Котлованда бетон, арматура ва пайванд ишлари авжида. Уринғали бора-бора пайвандчилик сирларини эгаллаб борди. Энди унга оддий чокларни ямаш ишларини бемалол ишонтишарди. Тиришқоқ ва меҳнаткашлиги билан апрофидагиларнинг меҳрини қозонганди. Энг асосийси эса, Уринғали металлга ўрганиб, уни тушуниб, нозик томонларини, худди она ўз боласини билгандек билиб борарди.

Аммо Уринғали қурилишда узоқ ишламади. Орадан кўп ўтмай, бурчини ўтаб

келиш учун армияга чақирилди. Армиядаги уч йил вақт ичида қурилишда катта ўзгаришлар рўй берди. Уринғали Кенебоев ҳам анча ўзгариб қайтди. Қурилиш батальонида хизмат қилганида касбнинг жуда кўп соҳаларини ўрганди. Турли машиналарни кўрди. Энди уни электр, ёки газ пайвандчилиги билан ҳайрон қолдириб бўлмасди. Таҳиятошда уни жон-жон деб ишга олишди ва кўп ўтмай юқори раўзряд белгилашди. Янги, 1957 йилни у слесар-монтажчилар ва электрпайвандчилар бригадасида кутиб олди.

Уринғали бир швеллерни иккинчисига пайвандлаб, бўлажак электростанция биносининг синчини (каркас) тиклар экан пастда, арматуралар қилинадиган жойда ўрта бўйли хушқомат қизни кўриб қолди. Қиз сим ва омбир билан арматураларни бир-бирига боғларди. Енглари шимарилган мошранг коржомасининг тугмаларини ечилган бўлиб, ҳаворанг, холли кофтаси кўриниб турарди. Ўзига катта шимларининг почаси ҳам тўпигида юқориқоқча қайтарилган, буғдойранг оёқларига сарпойчанг, пошналари эзилган қора туфли кийганди.

Уринғали ўтти ўчириб қизни яхшироқ кўриш учун муҳофазаловчи занжирга ясланди. Қиз ҳам навбатдаги тўрт бурчак ясашни тугатиб, қаддини кўтарди-да, чарчаган қўлларини бир-икки силкитиб қўйди. Бегона назарни сезиб, омбирли қўлини соябон қилиб тепага қаради. «Дорда ўтирган чумчуққа ўхшаб, нега қараяпсан», дегандек мийғида жилмайди. Бўш қўлини бир соллади-ю, арматуралар тўпланиб ётган жойга қараб кетди.

— Чиройли экан. Яхши қиз,— деди қўшни тўсинни пайвандлаётган Уринғалининг шериги,— анчадан бери унга разм солиб юрибман. Ўзи шу атрофдаги қишлоқлардан. Сут соғувчиси, товуқбоқарми бўлиб ишлаган.

— Анчадан бери?— сўради Уринғали ишонқирамай.— Келганига бир-икки кун бўлган бўлсачи?

— Бўлса бордир. Ўзинг ҳам келганингга уч ойдан ошдим, йўқми? Мана шу тушликда танишиб оламиз. Нима, содда, оддий қиз.

— Танишсанг танишавер,— гўнғиллади жавобан Уринғали ва ўтти ёқиб ишга киришди. Ишга киришди-ю, ўзи — шунақа, кечагина чўпон, соғувчи, сувчи бўлиб ишлаб юрганларнинг қанчаси ҳозир бу ғаройиб электростанцияда эканлигини ўйлай бошлади. Қизиқ, шу йигит-қизлар учун ўргамчик бўлиб қолган пайвандлаш, бетонлаш, арматура улаш, труба ва буғ узатгичлар икки-уч йил аввал тамом нотаниш эди. Улар бутунлай бошқа касбга, бошқа оламга ўтдилар. Касблар билан эса уларнинг бутун бошли ҳаёти, туриш турмуши, ўзини тутишлари ўзгариб кетди. Мана шу ётоқхонанинг ўзи-чи? Кечқурун танчаларнинг, қизил бурчакда йиғилиб радио эшитишларнинг ўзичи? Уринғали йўнилмаган тахталардан шошилинич ишланган баракда ўтказган биринчи кечасини эслади. Икки қават устма-устига ишланган каравотлар, қувчиларнинг бир-бирларига муносабатлари, одамнинг кўплиги — буларни кўрганда у дастлаб ўзини йўқотиб қўйганди. Зўрға кўникканди. Армиядан кейин эса, бу шаброитни худди ўзиникидек қабул қилди. Уринғалининг қалбида, энг асосийси иш деб билган, ягона мақсадли ишчи коллективи ҳисси пайдо бўлди.

Баъзан Уринғали ўзига ўхшаган йигитларга ёки ўзига разм солар экан кўринишларида, одатларида, майлларида, ҳаттоки гапириш оҳанглардаги ўзгаришларни сезиб қоларди. Хабар олгани келган Бахтиғали билан Дуйсенғалилар акаларидидаги ўзгаришлардан ҳайрон бўлишарди. Қурилиш тамом сеҳрлаб қўйган Бахтиғали, улғайғунимча Таҳиятошни битириб қўйилмасмикин, деб доимо хавотир олар, Уринғали эса, қўрқма, бу ҳали биринчи блоки, бунақа блоклардан кўп қурилади, улгурасан, катта бўлавер мен ўзим бошлиқлар билан гаплашиб, жойлаштириб қўяман дерди.

— Нимани ўйлаб қолдинг?— шериги унинг хаёлини бўлди.— Тугатдингми?

— Тугатдим,— жавоб берди Уринғали, улашга улаб бўлиб оловни ўчиришни эсдан чиқарганига ўзини койиб.

Улар тепадаги кранчи қизга қўлқопларни силкиб, кўндаланг тушадиган швеллерни узатиш учун белги бердилар. Волга бўйларидан яқинда келган у қиз, тушундим, дегандек бош ирғади-да, узун ва оғир швелларни мисоли бир сомондек осмонга кўтарди. Одатий бўлган «Вира», «Майна» деган бақирдиқлар билан йигитлар швеллерни мослаб, қисқичлар билан мустаҳкамлашиб пайвандлашга тушишди. Пайвандлаб бўлишлари биланоқ тушликка бонг урилди.

— Вақтида тугатдик а, Уринғали?— шод бақирди шериги.— Сен чекларни олаверасан, мен жой оламан,— қўшимча қилди у ошхонадаги ишларни ҳам тақсимлаб.

Ошхона қурилишининг нариги чеккасида, катта брезент шийпон остида эди. Уринғали чек урдирди-да, навбатга турди. Бир оз туриб ошхонада одам кўпайиб кетди. Шу пайт Уринғали бояги арматурачи қизнинг, дугонаси билан кириб келганини кўриб қолди.

— Келинглар, мен сизларга навбат олгандим,— деди Уринғали юрак ютиб қизларга. Бамайлхотир худди эски танишларига гапирганек гапиришга шижоат қилганидан ўзи ҳам ҳайрон бўлди. Қиз ийманиб турди. Лекин дўндиқ, сепкилдор дугонаси чаққон келди-да, чекини бера туриб, гапнинг нишабини тўғри илиб кетди:

— Вой, яхшиям турган экансан. Бўлмаса роса кутардик.

Хуллас, шу дугонаси орқали Уринғали қиз билан танишиб олди. Кейинчалик унинг умр йўлдоши бўлган бу қизнинг ози — Соғиной эди.

Оддий иш кунлари, байрам ва дам олиш кунлари бир-бирига бамисоли иморатнинг гишларидек қатланиб-қатланиб бораверади ва натижада умр иморати қурилади. У иморат кенг, ёруғ, бола кулгиси ва тўполонига тўла бўладими, ёки қийшайган, тор, кўз ёши ва надоматларга тўла бўладими — бунинг ҳаммаси инсоннинг ўзига боғлиқ. Уринғалининг умр иморати — электр энергияси ишлаб чиқара бошлаган, лекин ҳали бунёд бўлиши давом этаётган Тахياتош ГРЭСидек гўзал бўлди. Уринғали умри иморатидан қаноатда эди. Кечқурунлари қизчаси билан шаҳар айланар экан, электростанция биносига, нурга чўмилган, таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган Тахياتош шаҳрига асосли равишда мағрур боқарди. Илгариги бир неча лой сувоқ уйлардан асар ҳам қолмаган. Четлари гулзор ва дарахтзор кенг кўчалар, томларида телевизор антенналари қатор турган катта, чиройли турар жой бинолари, шуниингдек, саноят корхоналарининг, мактаб, кинотеатр, клуб, шифоналарнинг корпуслари, ҳуллас, замонавий бир шаҳар Амунинг қирғоғини безаб турарди. Шаҳарнинг сал тепароғида эса, мисоли дарғанинг супачасидек бўлиб, чироқларга кўмилган ГРЭС иншооти қад кўтарганди.

Уринғали мафтун боқиб тураркан, тўс-тўполон, электрпайванд учқунлари чақнаб турган биринчи марта қадам босган кунини эслади. Ҳаётида бунчалик ўзгариш ясаган, оддий чўпон боладан мана шу чакка сочлари оқарган, ҳамма хурмат қиладиган одамга айлантирган энг муҳим воқеа қайси экан, деб ўйларди. Балки, комсомол ёшлар бригадасига раҳбарлик қилсан, энди бундан кейин фақат ўзингнинг эмас яна ўн беш кишининг ютуқ ва камчиликларига жавоб берасан, деб айтишган кундир. Ушанда Уринғали қийинчиликлардан қўрқиб бўйин товлагани йўқ. У тажрибали ишчи эди, қурилиш техникумида сиртдан ўқимокда эди. Уртоқлари ҳурмат қилишар, раҳбарларнинг ҳам у ҳақда фикри яхши эди. Буни таъкидлаб, қурилиш партия ташкilotининг секретари шундай деган эди:

— Хўш, Уринғали, мана сен ёш коммунистсан, малакали ишчисан. Сени шу қурилиш вояга етказди. Энди сен ҳам қурилишдан қарздор бўлиб қолмагин.

Уринғали тушунмай ҳайрон бўлиб қолди. Секретарь кулди-да, ёлкасига қоқиб гапида давом этди:

— Ҳа, қарздор бўлиб қолмагин. Энди сен маҳаллий ишчилар синфини тайёрлашда ёрдам беришинг керак. Мана Бахтиғали укангни олиб келиб ишга жойладинг, бу яхши. Дусенғали ҳам мактабни битириб келади деяпсан. Хўш, уларга сенга ўхшаганлар иш ўргатмаса ким ўргатади.

Уринғали гап нимада эканлигини тушунди. Ёш ишчиларнинг касб ўрганишларига алоҳида аҳамият беришга сўз берди.

Ҳозирда Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган қурувчи унвони бўлган Уринғали Кенебоев ўша сўзини аъло даражада бажарди. Орадан йиллар ўтиб, ўз бригадасида тетапоясини бўзлаган ишчиларнинг Тахياتош гидроузелида меҳнат қилаётганини кўрганда мағрурланиб кўярди.

Мана шу май ойининг салқингина оқшомида Тахياتош ГРЭСига қараб, генераторларнинг гувиллашига қулоқ солиб турар экан, қурувчилар учун байрам ва тантан бўлган кун — 1961 йилнинг 8 сентябрини эслади. ГРЭС биринчи генераторининг ишга тушиши куни эди у. Ҳамма бу дақиқани ҳаяжонланиб кутарди. Ахир шу кун Қорақалпоғистоннинг чўл ва саҳроларидан Аму соҳилига келиб, Урал, Сибирь, Москва, Ленинград, Ташкент, Киев ва Одессанинг вакилларидан ишчи касбини ўрганган бетончи ва арматурачиларнинг, пайвандчи ва монтажчиларнинг, гишт терувчи ва экскаваторчиларнинг, кранчи ва бульдозерчиларнинг — ҳамма унга ўхшаган ишчиларнинг фаолиятларига биринчи имтиҳондек гап эди.

Уша куни кимки бўш бўлса, кимки ишини бир неча дақиқага ташлаб чиқиши мумкин бўлса ҳаммаси биринчи блокнинг биринчи олдига тўпланган эди. Уринғали ҳам хотини Соғиной, укаси Бахтиғали билан шу ерда. Турбогенераторнинг ёнида юрган бош инженер ва ишга туширувчилар қайта-қайталаб ҳамма нарсани текшириб, нима-ларнидир қелишиб оляптилар. Тўпланганлар орасида, мунча чўзишмаса, деган оҳангдаги хитоблар эшитилади. Аммо Уринғали, қалбан буларга қўшилмасди. Турбинанинг ҳазилакам иш эмаслигини, янглишиб бўлмаслигини, яхшилаб текшириб олиш афзаллигини тушунарди.

Ниҳоят, бош инженер ва монтажчи кетиб, турбогенераторнинг олдида ишга туширувчиларнинг ўзлари қолди. Ишора берилди. Машина зали бир меъёрдаги кучли гувиллаш овозига тўлди. Пол титрай бошлади. Бутун аъзойи бадандаги пайлар шу даражада таранг эдикки, киши бутун гавдасида қалтироқ сезарди. Йиғилганларнинг ҳаммаси турбинанинг бор имконияти даражасида айлиниб кетишини кутишга келишгандек бир неча сонияга сув қуйгандек жимлик чўкди. Кейин борлиқни, худди улкан шаршара товушидек «ура» овозлари тутиб кетди. Уринғали, унинг хотини, укаси — ҳамма шодликдан бақирар, бошидагини осмонга отар, болалардек сакрарди. Дўппилар, шапкалар, кепкалар, рўмоллар, каскалар меҳмонга келганларнинг қорақўл телпақлари отиларди осмонга.

Ғала-ғовур аста-секин тинди. Одамлар турбинанинг гувиллашига қулоқ тутиб, бўлиб ўтган воқеаларни, ҳодисаларни эслашарди. Шу сонияда Уринғали Соғинойнинг кулиб турган кўзларига қаради. Уни елкасидан ушлаб ўзига тортаркан, мана бизнинг фарзандларимиздан яна бири шу бўлади, дегандек жилмайиб қўйди. Ушанда

гувиллаётган, бор кучи билан айланаётган нарса генератор эмас, уларга қўшилиб кетган катта юраги ураётгандек туюлди унга.

Кейин ҳаёт яна бир маромда кета бошлади. Кундалик ташвиш, кундалик хурсандчилик, бир ўзи учун эмас, бутун бригада учун елиб югуриш каби оддий ташвишлар билан оқа бошлади. Қурилишнинг суръати тобора тезлашарди. Шунинг учун планларни доимо ошириб бажариш, графиклардан доимо ўзиш, социалистик мусобақада ғолиб келиш, янги ишчилар авлодини тарбиялаш керак эди. Машҳур бригадир, Тахياتош ГРЭСи қурилиш учун «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени, «Шоъли меҳнат учун» медали билан мукофотланган машҳур Уринғали Кенбоев шуларнинг ҳаммасига улгурарди. Унинг бригадаси бетон ётқизишда ҳам, монтаж ишларида ҳам, гишт теришда ҳам, хуллас, энг керакли жойда ишлар ва ишни эпларди. Чунки унинг бригада аъзолари бир нечта касбни эгаллаб олган ва ҳамма ишларни аъло даражада бажарардилар.

Еттинчи беш йилликда ГРЭСнинг биринчи ва иккинчи навбати, 48 минг киловаттдан ортиқроқ қувватга эга бўлган тўртта турбогенератор битказилиб фойдаланишга топширилди. Саккизинчи беш йилликда ҳар бири 100 минг киловаттга эга бўлган иккита улкан турбогенератор; тўққизинчи беш йилликда эса, 110 минг киловаттли яна битта турбогенератор ишга тўширилганди. Лекин бу пайтга келиб Уринғали Кенбоев бевосита станцияда эмас, Тахياتош гидроузели қурилишида ишларди.

Қорақалпоғистон коммунистлари област қартия конференцияларида Уринғали Кенбоевнинг КПСС XXIV съездига делегат қилиб сайлаб, унга катта ишонди билдиришди. Бу ишончга у кўп йиллик меҳнати туфайли эришганди. Уринғали эндиликда фақат илғор бригаданинг бошлиғи, юқори кўрсаткичларга эришувчи малакали ишчигина эмасди. Бу йиллар ичида савияси ўсиб, дунёқараши ҳам кенгайганди. У энди Тахياتош ГРЭСигина эмас, бутун автоном республиканинг миқёсида ўй юритар, ўзининг ёр-биродарларининг ҳаёт режаларини республиканинг эртасига мослаб тузарди. Тахياتошнинг одамларга бахт-саодат, фаровонлик келтирувчи буюк бунёдкорликларнинг дебочаси эканлигини, бир масаланинг ҳал этилиши янги ўнларча масалаларни келтириб чиқишини англаб олган одам эди. Тахياتош электроэнергияси автоном республикада кенг миқёсда ирригацион қурилиш олиб бориш, ўн мингларча гектар қадимий сўғориладиган ерларни, шунингдек Амударёнинг иккала тоҳилидаги чўл зоналарини сув билан таъминлаш имконини берарди. Ёшгина чўпонлигида қудуқдан насос орқали сув тортишни орзу қилганлигини эсларкан мийиғида қулиб қўярди. Чунки, чўлдаги юзларча қудуқларни электр насос билан таъминлаш ҳозирги техника учун ҳеч гап эмаслигини кўрганди. Хариталарда сариқ доғ бўлиб ётган чўлларга бутун-бутун дарёларни буриш мумкинлигини биларди ва бу иш ўзининг ҳам қўлидан келарди. Ўз кучига, имкониятларига, одамларнинг табиатни истаган томониغا ўзгартира олиш қудратига ишонарди.

Съездга у ана шу кайфиятда борди. Ватанимиз пойтахти Москва Уринғалига жуда ҳам катта таъсир қилди. Москва кўчаларида мафтун юраркан, лол қолганди. Йўқ, архитектура гўзаллиқлари-ю, майдонларнинг кенглигидан эмас. Буларни у илгари, армияда хизмат қилганида бир кўрганди. Уни сеҳрлаган нарса Москвадаги ишчанлик, қурилиш қўлампаларнинг кенглиги эди.

Съезд кунлари мамлакатимиз марказида ҳукмрон бўлган руҳий ва меҳнат кўтаринчилиги, съезднинг ўзи, КПСС Марказий Комитети Бош секретари Леонид Ильич Брежневнинг нутқи, тўққизинчи беш йилликка мўлжалланган режаларнинг улканлиги унга қанот бағишлагандек бўлди. Съезддаги бошқа нутқлар, қардош республикалардан келган делегатлар билан танишиш — кечаги чўпон ҳозирда эса коммунист ишчининг муҳофазасини бутун мамлакат қадар кенгайтириб юборди. Кўп марта эшитган, бутун халқнинг бахт-саодати — ҳамманинг ва алоҳида олинган ҳар бир кишининг қандай ишлашга боғлиқлиғи ҳақидаги сўзларининг нақадар керакли ва тўғрилигини шу ерда юракдан аниқ сезганди.

Уринғали съезддан катта бунёдкорлик қуввати олиб қайтди. Уша кунлари Амударё бўйларида Тахياتош гидроузели қурилиши бошланмоқда эди. Уринғали бригадаси билан шу қурилишга ишга тайинланди. Тахياتош гидроузели ўжар Амуни жиловлаб, сувларини қўриқ совхозларнинг пахта ва шоли далаларига буришни мўлжаллаганди. Ўз юртининг янада кўркамлашиши гоёларидан руҳланган Уринғали ва унинг бригадаси шижоат билан ишлади. Қурилиш зарбдор суръатларда олиб бориларди. Тахياتош ГРЭСида ишлаб юрган кўп бунёдкорлар гидроузелга ўтиб меҳнат қила бошладилар. Лекин, замонамизнинг ажойиб ишларидан бири бўлган бу қурилишга ҳаммадан ҳам кўп одам Қорақалпоғистоннинг овул ва қишлоқларидан келди. Уринғалининг укаси Дуйсенғали Кенбоев ҳам Тошкент транспорт институтини битириб келди. У аввал мастерликдан иш бошлаб, СУ-6 нинг прораби бўлди. 1977 йилда эса, армиядаги бурчини ўтаб бўлиб, ака-укаларнинг энг кичиги, Тахياتош бошланганда ҳали туғилмаган, Есентугел ҳам шу ерга ишга жойлашди.

Уринғали Кенбоев билан биз Тахياتош гидроузелида танишдик. Ҳаёти ҳақида гапириб беришни илтимос қилдик. Унинг тақдирда қорақалпоқ ишчисининг шаклланиб вояга етиши яққол акс этгани учун ҳам бизга қимматли бўлди. Бугунги мингларча қурувчилар, темир йўлчилар, монтажчилар; шаҳар ва электрстанцияларнинг, темир йўл ва автомобиль йўлларининг, канал ва тўғонларнинг, саноат корхоналари-

нинг, газ йўлларининг, Устюртдаги нефть, Султонвайсдаги ишчиларнинг ҳаммаси, ана шу Уринғалига ўхшаган чўпон ва деҳқонлардан етишиб чиққандилар.

Қотма гавдаси хиёл эгик бўлган Уринғали Кенебоев жуда ҳаракатчан одам бўлиб, ўзига қаратилган эътибордан бир оз ҳижолат чекар ва кўп сўзломасди. Аммо секин-аста гапга киришиб кетди. Жисмоний меҳнат билан шуғулланувчи кишиларнинг аксарияти ўзлари ҳақида гапиришни кўп ҳам ёқтирмайдилар. Бу — ҳаётларини оддий деб ўйлаганларидан бўлса керак. Уринғали ҳам мана шу аҳволда эди.

— Узим ҳақимда нима ҳам дейишим мумкин. Ҳамма қатори яшадим. Ҳайрон қоладиган жойи йўқ, — Уринғали бирдан бир оз жонланди-да, Тахиятош ГРЭСини, шаҳарни кўрсатди. — Мана, мана шуларни кўрсатишим мумкин, ҳаётим ҳамманинг олдида очик. Шу жойларда пайвандланган темирларда, ётқизилган бетонларда, турбиналарнинг гувиллашларида, Аму сувларининг оқишларида, яшнаб ётган дарахтларида.

Кейин Уринғали бригада аъзолари ҳақида гапира бошлади. 1956 йилдан бери бирга ишлашган пайвандчи Муборак Сафин, слесарь Борис Добринин, 1967 йилда ДПТУни битириб келган слесарь Жумадурди Эшчонов, яқиндагина билим юртини тугатиб келиб қўшилган Борис Кузунбоевлар ҳақида гапириб берди. Коммунист, Хўжайли район партия комитетининг аъзоси Уринғали Кенебоев одамлар ҳақида муҳаббат билан ишнинг кўзини билган ҳолда гапирарди. Уни эшитиб, биз улкан иншоотларнинг қанчалик жадаллик билан қад кўтараётгани, ҳаммадан ҳам янги одамларнинг қанчалик тез баркамоллашаётганини ўйлардик.

Кенебоев бизларни тўғон бўйлаб бошлар экан, кўп жойларда тўхтаб, қурилиш тафсилотларини, учраган қийинчилик ва хурсандчиликларни эсларди, яйраб гапиришдан эса, қўли билан қилинган ҳар бир ишни майда-чуйда тафсилотларигача жуда ардоқлаши, севиши кўриниб турарди.

Ҳа, у ўз ишини, олға қараб жадал кетаётган ҳаётимизни севар, унинг кичкина жабҳаси бўлган тақдиридан мамнун эди.

Орол бўйи дурдонаси д о с т о н и

БИЗ Оқмачитдан чиқиб, «ВЛКСМ 50 йиллиги» совхозига йўл олдик. Бир вақтлари оддий овул бўлган Оқмачит, ҳозирда район марказига хос ҳамма иншоотларга эга замонавий шаҳарчадир. Колхоз, совхозларнинг боғлари, томорқалардаги дарахтлар гул-гул очилиб ётипти. Йўл четларидаги ўт-ўланлар, чечаклар ҳам кўзни қувонтиради. Ҳамроҳимиз Алибек Казбеков, бизнинг мафтун бўлиб кетаётганимизни сезди:

— Ҳа, — деди у, — ҳозир бу ерлар гўзал. Лекин бундан ўн-ўн беш йил аввал кўрганингизда эди, Амударёнинг барханлар ичига туртиб кирган бу қўлтиғида қамишдан бошқа ўсимликни учратмасдингиз. Бу боғлар, бу дарахтлар, ҳаттоки ўт-ўлан ҳам йўқ эди. Қумлоқ манзарани фақат тўп-тўп юлғунгина жонлантирарди. Нукус районининг тузилганига ўн йил бўлди.

Қирқ беш ёшлардаги, ўрта бўйли, чакка сочларига оқ оралаган, кўзлари тийрак боқувчи ҳамроҳимиз Алибек Казбеков ўша даврдан бери районнинг биринчи секретаридир. Бу ердаги ҳар бир нарса унга таниш ва қадрдон. Йўл бўйидаги ҳар бир дарахт; узумзор, шолитор ва пахтазорга айлантирилган ҳар бир майдон, совхозларнинг посёлкалари, ўтказилган симёғоч қаторлари ҳаммаси унинг кўз олдида пайдо бўлган. Алибек Казбеков бу билан фахрланади, ҳар бирини ардоқлайди. Чунки, булар — умри бекор ўтмаганлигининг нишонасидир.

— Районимиз тузилганда, — дейди у, ўтмиш ҳақида, келажакда қилинадиган ишлар, район меҳнаткашлари олдида турган вазифалари ҳақида гапириб, — фақат биттагина совхоз бор эди. Ҳозир ўнтага етди. Уларнинг ичида фақат пахтачилик эмас, шоликорлик, чорвачилик ва ҳаттоки, асаларичилик совхоз ҳам бор. Бу хўжаликлар районимизнинг 120 минг гектар еридан 22 мингдан фойдаланади ҳолос. Кўриб турибсизлар, экин майдонимиз унча катта эмас. Аҳолимизни ҳам жуда сероб деб бўлмайди. Атиги 30 минг ҳолос. Лекин, униси ҳам, буниси ҳам кўпайишидан умидворимиз. Масалан, охириги ўн йил ичида райондаги аҳоли нуфузи 15 минг кишига ортди. Бултурнинг ўзида ёлғиз «Нукус» совхозига 110 гектар янги ер ўзлаштирди. Бошқа хўжаликлар ҳам экин майдонларини кенгайтирдилар. Аммо, тўғриси-ни айтганда ўзлаштириш суръатлари ҳали кўнгилдагидек эмас...

Узоқдан «ВЛКСМ 50 йиллиги» совхозининг посёлкаси кўринди. У худди шаҳарчага ўхшар, дирекция, мактаб, клуб бинолари бошқалардан ажралиб, олисдан кўзга ташланарди. Посёлкани тўғри квадратларга бўлувчи текис кўчаларнинг четларидаги совхоз ишчилари ва мутахассисларининг шинам замонавий коттеждлари яшил либосга бурканганди. Уйларнинг чиннидай деразаларида осмондаги уқпар булултар аксланарди.

Бошқармадан директор Оролбой Отамуродовнинг далада эканлигини билиб,

биз ҳам бригадаларга йўл олдик. Кўзлаган манзилимиз Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, шоликор Алексей Кан бригадаси эди.

Ҳозирги шоли далалари илгаригиларидан кескин фарқ қилади. Шахмат тахтаси нухсасида майда-майда чекларга бўлинган, эни ва бўйи беш-ўн метрдан келадиган эски нухсадаги шолиторларга на трактор, на комбайн оралай оларди. Экишдан бошлаб, ўришу янчишгача ҳамма ишлар қўлда бажариларди. Ҳозирги шолиторлар эса, кенг ва бепоёндр. Унда энг замонавий техника ишлагани учун шолиторларнинг оғири анча енгиллашган. Мана ҳозир ҳам ёмғирдан кейин юзи қотиб қолган шудгорни юмшатиб, култиваторли трактор юрарди.

Совхоз шолиторларига қараб, киши беихтиёр Леонид Ильич Брежневнинг гапларини эслайди: «Ҳозирги кунда далалардаги мўл ҳосил ва фермалардаги унумдорлик пойдевори шаҳарларда ҳам қўйилади» деган эди у Комсомолнинг XVIII съезиди. Ҳа, шолиторларнинг лахтак-лухтак чекларни тарк этиб, экинзорларини замонавийлаштиришлари техниканинг шаҳардан қишлоққа қараб кучли суратда оқиши туфайли рўй берди. Илгари, шолиторнинг қўлида фақат кетмони бўлганида, турган гап у катта майдонни кафтдек қилиб текис ушлаб туролмасди. Лекин ҳозир, улкан-улкан майдонларни дазмоллагандек қилиб текислаб оладиган қудратли қишлоқ хўжалик, ер ишларини бажарувчи техникасига эга бўлганда, лахтак-лухтак чекларнинг нима зарурати бор?! Ана шу фикрда биринчи бўлиб тўхтаган ва уни амалга оширганлар автотом республиканинг меҳнаткашлари, жумладан, Алексей Кан бўлди. Уларнинг ташаббуси билан бу янгилик амалга ошди. Меҳнат сарфини камайтиришда, ҳосилдорлиқни оширишда ҳам афзаллиги яққол билинди. Чекларнинг тўсиқлари эгалладиган 5—8% экин майдони фойдага қолди. Чекларда ўсиб кўпаядиган зарарли ўтларнинг ҳам илдизи қуритилди.

Қирқ-қирқ беш ёш, ўртадан паст бўйли, тўла, елкалари кенг бўлган Алексей Кан машинамизни қўриб биз томон кела бошлади. У катта-катта қадам ташлар, даласининг ҳар қаричи таниш бўлгани учун оёғи остига қарамасди ҳам. Саломлашиб бўлгач, келишдан мақсадимизни суриштириб ҳам ўтирмай, дала бўйлаб юришга ундади. Бригада аъзолари, уларнинг ҳозир нима ишда машғулликлари, шароит ҳақида гапира бошлади.

Шароит унчалик яхши эмасди. Баҳорги жала ва ёмғирлар Қорақалпоғистоннинг ҳамма жойида бўлганидек, шолиторларнинг ташвишига ҳам ташвиш қўшганди. Булажак ҳосил учун курашда қўшимча меҳнат талаб этмоқда эди.

— Агар вақтида ишлов бермасак,— тушунтирди у, энди ниш урган ва қатқалоқ исканжасида бўғилиб қолган шоли кўкатиши кўрсатиб,— ҳаммиси нобуд бўлиб, экишни қайтадан бошлашга тўғри келади. Бу эса, ўзингиз биласиз, вақтдан ҳам, ҳосилдан ҳам ютқазиш бўлади. Ҳозир икки сменалаб ишлаб ётибмиз. Яриммиз кечаси, яриммиз кундузи. Шунинг учун бригадамизнинг ҳамма аъзолари билан таништира олмайм...

Алексей Канга шолиторлик ота мерос. Болалигиданоқ бу ишда отасига ёрдам берган, кейин эса ўзи бригадирлик қилган. Қўриқ ердаги «ВЛКСМ 50 йиллиги» совхозига Кўнғиротдан келганига саккиз йил бўлган.

Ун бири яшарлик Алексей шолиторда, катталар билан теппа-тенг ишлаш учун отасининг ёнида биринчи марта чўнқайганига анча йиллар ўтиб кетди. Оёқларининг зирқираб оғиши унга ўша даврдан эсдалик бўлиб қолганки, ҳозир ҳеч қанақа курорт даволари таъсир қилмайди. Ахир сурункасига неча кунларни тизза бўйи сувда ўтказган?! Уримдаги ўроқнинг захрини, янчишдаги сомоннинг санчилишини қўллари ҳамон сезиб туради. Жазирама афтобда елкалари нечта қўйлакнинг яғирини чиқарган, юзлари, бўйинларидида ўша пайтдаги чивин нишларининг изи ҳали ҳам бор. Ҳар энгашиб, яна тиклангунча не-не азоб берувчи бели-чи?! Эрталаб бир эгилганча кечгача турмасликка тўғри келар, кечқурун офтобнинг гардиши уфққа тегиб, чекларни қип-қизил қонга бўяганда кичкина Алексей ўзини сув ичида эмас, баданидан оқиб тушган тер ва қон ичида тургандек ҳис этарди.

Мана шу азобларни жуда яхши эслагани учун ҳам Алексей Кан шолиторларнинг ишини енгиллатиш мақсадида, механизацияни кўпроқ сингдириш йўлида тиним билмай меҳнат қилмоқда. Унинг унчалик катта бўлмаган бригадаси бултур уч юз гектар ерга ишлов бериб ҳосил олган. Ҳар центнер гуручининг таннархини саккиз сўмга арзонлаштиришган. Бу йил эса беш юз гектар ерга шоли экишган.

— Эски услубда, чеклар тузиб ишланганда беш юз гектар учун қанча одам керак бўларди,— сўрадик биз ундан.

— Э, жуда кўп,— деб кулди у,— бутун совхозимизнинг одами етмасди-ёв. Энди у кунлар ўтди, тез орада чек бутунлай ўз ўрнини кенг далаларга бўшатиб беради. Шолиторларга эсдалик бўлиб қолади.

Биз майдоннинг чеккасидан, тракторчи ака-ука Муротбой ва Жумабой Бекебергеновларнинг култивация қилишларини кузатиб турардик. Майдон жуда кенг, кўз илғазанча кетган бўлиб, қатор буталар билан саҳродан ажратилганди. Эсаётган шамол борган сари зўрайар, майсаларгача ерга эгарди. Кўк юзи булутга тобора кўпроқ қопланиб, ёзги жала мана-мана ташлайман деб турарди.

Алексей Кан осмонга қаради-да, бош чайқаб, ўзига-ўзи гапиргандек деди:

— Бу йилги баҳорнинг серёмиргилини қара-я!

Шу билан гап оби ҳавога кўчиб, анчадан кейингина яна шоликорларнинг юмушларига қайтиб келди. Юмушларнинг тарихига, келажакка назар ташланди.

Алексей Кан ўзининг ишчанлиги, иродасининг мақсадга аниқ йўналганлиги билан кишини ўзига ром қиларди. У фақат ўз бригадаси ёки совхозга эмас, бутун республика хўжалиги доирасида ўйларди. Шоликорликка қалбан қайғурар, соҳанинг чинакам жонкуяри ва новатори эканлиги сезиларди.

Алексей Кан «ВЛКСМ 50 йиллиги» совхозида биринчи йилиёқ чекларсиз иш олиб бориб юқори ҳосил олди. Шунда: «Унга яхши ерлар тушиб қолди-да», деганлар ҳам бўлди. Канга бу гап тегиб кетиб, бригадани ҳисобчиси Тен Ен Хванга топшириб, энг қоқоқ бошқа бригадага ўтди. Натижа ўша-ўша — юқори ҳосил бўлди. Алексей Кан шу кунда Сафарбой Холмуротов билан мусобақадос. Ерлари қўшни. Ораларидан битта канал ўтади. Қўёш, шамол бир хил. Лекин узоқ йили Кан 60 центнер ҳосил олган бўлса, Сафарбой Холмуротов 27 центнерга етказди, холос. Лекин Холмуротов бўш келмади. Тинмай ўрганди ва бултур ҳар гектар ердан 57 центнердан дурдона олиб, олтмиш центнерлик маррага етган. Кандан атиги уч центнер орқада қолди.

Алексей Кан гуруч ҳақида жуда кўп гапирди. Севиб, жўшиб, худди оқин дoston айтгандек қилиб гапирди. Гуручнинг ер шарида жуда кенг тарқалганлиги, тўйимлилигини, дунё аҳолисининг учдан икки қисми турмушини гуручсиз тасаввур қилмаслигини, қадимийлигини гапирди. Искандар Мақдунлининг (Зулқарнайн) Урта Осиёга келиб, палов еб кўрганда, шунчалик тўйимлилиги билан бирга, ҳазми энгиллигига қўйил қолганлигини; Россияга гуручни биринчи марта Петр I келтириб Астраханда эктирганлигини ва яна аллақанча нарсаларни сўзлаб берди. Гапирган сари, унинг ҳис-ҳаяжонлари, бой ички дунёси, ўз касбини севган меҳнатқаш одам эканлиги тобора кўпроқ намоён бўларди.

Шу пайт биздан сал нарироқда, бошидан охиригача чанга беланган газик машинаси келиб тўхтади. Ундан 17 минг гектар майдонни эрта саҳардан бошлаб айлашиб юрган совхоз директори Оролбой Отамуротов тушди. Биз у ҳақда, унинг шу совхозга саккиз йилдан бери раҳбарлик қилаётганлиги ҳақида эшитгандик. Сухбатимиз яна жонланди.

— Бу ерларнинг, — деди Оролбой Отамуротов атрофни қўли билан кўрсатиб чиқиб, — илгари қандай бўлганлигини гапириб ўтирмайман. Алексей Кан сўзлаб бергандир. Аммо бир нарсани бари бир таъкидлаيمان, бошида жуда қийналганмиз. Совхозимиз жойлашган Чўртонбой деган жой ери жуда серка чиқди. Аввал ҳеч бўйин эгмади. Биринчи йилги ҳосилимиз жуда кам эди, атиги 5—6 центнер. Ана энди бултургини солиштирсак: олти минг гектар экин еримизнинг ҳар гектаридан ўртача 52,3 центнердан шולי олди. Ҳосилдорлик бўйича фақат Кўнғирот районининг Чапаев совхозидан, ялпи хирмонимиз бўйича эса, Краснодар районининг «Красноармейский» совхозидан кейинда қолиб, Иттифоқда иккинчи ўринни олдик.

Оролбой Отамуротов буларни бутун совхоз коллективи билан ғурурланиш маъносига сўзларди. Мулоқотнинг бугунги ишлари, беш йилликнинг охиригача эгалламоқчи бўлган марралари ҳақидаги гапларини эшитар эканмиз, Орол бўйи дурдонасининг улуғвор ва тантановор достони жаранглаётгандек бўлди кулоқларимизда.

Ахир яқингинада, 1960 йилда бутун Қорақалпоғистон бўйича бор йўғи бир минг гектар ерга шולי экилганди, давлатга бор-йўғи 3300 тонна гуруч топширилганди. Бугунги кунда эса, биргина «ВЛКСМ 50 йиллиги» совхозининг ўз шу кўрсаткичдан ўн баробар кўп гуруч топшироқда.

1964 йил шоликорларнинг ёдида қолган. Шу йили автоном республика партия ташкилотининг қарори билан Қорақалпоғистонда ихтисослаштирилган шоликорлик хўжаликлари ташкил этила бошланди. Бу совхозлар Орол бўйининг Жанубий қисмини мамлакатимизнинг шולי базасига айлантиришлари лозим эди.

Уша йили бешта: «Чапаев», «Маданият», «Қораўзак», «Октябрь» ва кейинчалик «ВЛКСМ 50 йиллиги» номини олган совхозлар тузилди.

Бу ишларнинг бошида мамлакатимизнинг турли бурчакларидан келган чўлқуварларни ўз сафларида бирлаштирган бошланғич партия ва комсомол ташкилотлари турди. Биз ўша пайтда бу ташаббускор чўлқуварларнинг меҳмони бўлиб, уларнинг, яшаш шароитларини, ҳар бир қарич ерни қанчалик қийинчилик билан саҳродан тортиб олаётганликларини кўргандик. Йўллар йўқ, юк ортилган машиналар, қишлоқ хўжалиги техникаси тўппа-тўғри саҳродан, барханлар оралаб келарди. Офтобдан сақланадиган битта дарахт топиб бўлмасди. Бу уйлар, бу боғлар қаёқда дейсиз! Бош пана сифатида қапа ва ертўлалар хизмат қилар, вагонда яшаш ҳашам ҳисобланарди.

Ушанда биз Октябрь совхозининг директори Моисей Васильевич Ким билан совхозга ажратилган ўн бир минг гектар майдонни айлашиб чиққандик. Уша пайтдаги эса қолган танишлардан яна бири — бульдозерчи Николай Имомитдинов эди. У бош бўлган механизациялашган бригада етмиш гектарлик майдонни тайёрлаётган эди. Бригада аъзолари: қорақалпоқ — Турғунбой Халилов, латиш — Николай Кауш-каль, украин — Валентин Галушко, бошқирд — Габдулла Балтиков, татар — Зайнул-ла Губайдуллинлар Орол бўйига ҳар томондан келиб совхознинг ўзагини ташкил этишганди.

Моисий Васильевич Ким ўша пайтларда ҳам ёш эмасди. Партия ишларида катта тажрибаси бор эди. Тошкент область Юқори Чирчиқ райониди партия ташкилотининг биринчи секретари бўлиб ўн олти йил ишлаганди. Қорақалпоғистонга ўз ихтиёри билан келиб янги ташкил бўлаётган совхозга раҳбар бўлди. Шунда у кундалик тутган эди. Мана кундаликдан баъзи бир саҳифалар:

«1963 йилнинг 17 декабри. Нукус шаҳри меҳмонхонасининг вестибюлида директор сифатида биринчи буйруқ чиқардим. У, янги совхознинг ташкил бўлганлиги, марказига жой танлаш ва совхознинг номи ҳақида эди.

1964 йилнинг 6 январи. Чимбойга кўчиб ўтдик. Кичкинагина хона беришди. Совхоз кадрларини тўплаш билан шуғулланаяпман. Ишлайман деб келган 109 ишчи бор. **1964 йилнинг 24 январи.** Коммунистларнинг биринчи умумий мажлиси ўтди. Ҳаммаси бўлиб 17 кишимиз. Ҳаммамиз ҳар ёқдан келганмиз, бир-биримизни яхши билмаймиз, Партбюро сайладик. Шу кунни комсомолларнинг ҳам ташкилий масаладаги мажлиси ўтди. Комсомолларимиз сал кўпроқ, 27 киши.

1964 йилнинг 28 январи. 45 звено туздик. Уларга асосан коммунист ва комсомоллар бош бўлдилар.

1964 йилнинг 14 феввали. Ишлаймиз деб, ҳар жойлардан одамлар келяпти. Шароитнинг оғирлигини, уй-жой, сув, чироқ йўқлигини айтамыз. Жавоби битта — биламиз, меҳмонга келганмиз йўқ дейишади. Шундай одамларни олмай бўладими?

1964 йилнинг 25 апрели. Экишни бошладик. Планни жуда катта беришди — 1450 гектар ерга экишимиз керак. Эътироз билдирдим, нореаллигини, тупроқ мелиоратив жиҳатдан яхши тайёрланмаганлигини, сув танқислигини айтдим. Қулоқ солишмади. Ерни капитал планировкасиз, дуч келган жойда, парча-парча қилиб шошиб тайёрладик...»

Уша йили кўп қийинчиликларга учрашса ҳам совхозда ҳеч ким зорланмади. Коммунист ва комсомоллар оммани бирлаштириб, фидокорона меҳнатга чорладилар. Фидокорона меҳнат эса, албатта, роҳат келтиради. Совхоз ўша 1964 йилда икки минг тоннага яқин шולי олиб, давлат планини уч баробар орттириб бажарди. Болтабой Оллоберганов ва Леонтий Кимларнинг бригадалари янги ўзлаштирилган ерларда 30 центнердан ошириб ҳосил етказдилар.

Бошқа янги совхозлар ҳам ҳосилни мул олиб, Қорақалпоғистоннинг шимолий районларида гуруч етиштиришнинг келажаги борлигини, иқтисодий жиҳатдан асосли эканлигини исботладилар.

КПСС Марказий Комитетининг 1966 йил май Пленуми қарорларида, автоном республика гуруч етиштиришнинг асосий базаси бўладиган районлар қаторига киритилган. Бу ерда янги ерларни ўзлаштириш учун, ирригация ва совхоз қурилиш ишлари бажарувчи ихтисослаштирилган «Қарақалпақирсовхозстрой» бошқармаси тузилди. Бошқарманинг қурилиш-монтаж ташкилотлари ўтган вақт ичида жуда кўп ишларни бажардилар. Ун мингларча гектар қўриқ ер ўзлаштирилди, юзлаб километр магистрал каналлар ва коллекторлар очилди, кўплаб сув иншоотлари, қудратли насос станциялар, юз минг квадрат метрлаб уй-жойлар, кўплаб мактаблар, болалар боғчалари ва ясиллари, касалхоналар, ҳаммомлар қурилди. Кўп минг кишилик «Қарақалпақирсовхозстрой» коллективига Бутуниттифоқ социалистик мусобақанинг 1977 йил якунлариға кўра КПСС Марказий Комитети, СССР Министрлар Совети, ВЦСПС, ВЛКСМ Марказий Комитетларининг кўчма Қизил Байроғи топширилган.

Унингчи беш йиллик Орол бўйларида шиликорликнинг янада ривожланишида муҳим босқич бўлди. Бу ҳақда «СССР халқ хўжалигини ривожлантиришнинг 1976—1980 йиллардаги асосий йўлланмалари»да шундай дейилади: «Қорақалпоғистон АССРда шולי экишни кенгайтириш бундан кейин ҳам давом эттирилсин».

Бунга жавобан автоном республикада, шиликорлик учун ерларни комплекс ўзлаштириш суръатлари тобора тезлаштирилмоқда. Бутун-бутун массивларни ва маъмурий районларни ихтисослаштириш йўлиға ўтилган. Қорақалпоғистоннинг энг шимолий районларидан бири Тахтақўпир ана шундай районлардан биридир. Илгари Тахтақўпирда пахтачилик асосий соҳа бўлар ва унинг ҳосилдорлиги анча паст эди. Шולי экиб қўрилганда эса, жуда юқори ҳосил олинди. Шундан кейин «Совет Узбекистони» ва Фрунзе номидаги совхозлар тўлиқ шולי экишға ўтказилди. «Саккизинчи март» ва «Тахтақўпир» номли янги совхозлар ташкил этилди. Утган йилнинг бошида районда «Риссовхозстрой» трести тузилиб, унинг зиммасига Тахтақўпир массивида ўн учта шиликорлик совхози қуриб бериш юклатилди.

Трест ишини жадал бошлаб юборган. Ўз фаолиятининг дастлабки олти ойидаёқ у минг гектар янги, шиликорликка мўлжалланган ерни тахт қилиб, уч минг квадрат метр уй жойни қуриб битказди. Беш йилликнинг охириға «Риссовхозстрой» трести 24 минг гектар ер ва 75 минг квадрат метр уй-жой тайёрлаб бериш мажбуриятини олган.

Амударё ўзанида шиликорлик ишлари йилдан йилға кенгаймоқда. 1978 йилнинг ўзида Қорақалпоғистоннинг шולי майдони саккиз минг гектарға ошди ва 52 мингга етди. Бу майдонға жойлашган ўн тўртта ихтисослаштирилган совхоз 200 минг тонна гуруч етиштирди. Уртача ҳосилдорлик 50 центнерни ташкил эди. Охириги ўн

беш йил ичида, Қорақалпоғистонда гуруч етиштириш, умуман олганда, ўн марта ошди.

1980 йилда автоном республиканинг меҳнаткашлари ўртача ҳосилдорликни 61 центнерга етказган ҳолда 377 минг тонна гуруч етказишга сўз берганлар. Бу катта хирмон йўлида автоном республика меҳнаткашлари ғайрат билан меҳнат қилмоқдалар.

Нукус Достони

ШАҲАРЛАРНИНГ гуркираб ўсишига, уларнинг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетишига ва республикамиз харитасида янги номларнинг пайдо бўлишига кўникиб қолганмиз. Совет давлати даврида Ўзбекистонда етмишдан ортиқ шаҳар ташкил этилди. Бизнинг авлод кўзи олдида Чирчиқ, Навоий, Ангрен, Олмалик, Янгиер, Ширин, Зарафшон сингари индустриал марказ ва шаҳарлар вужудга келди. Қорақалпоғистоннинг маркази Нукуснинг пайдо бўлиши ҳам қизиқдир. Нукусда бугунги кунда юз мингдан ортиқ одам истиқомат қилади. Жамиятшунослар ва этнографларнинг қаромат қилишларича яна ўн-ўн беш йилдан кейин унинг аҳолиси икки юз мингга етади.

Нукуснинг тарихи бир асрдан сал ортиқроқ. 1897 йилнинг аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, унда икки юзга етар-етмас одам яшаган. Гарчи у, ўша пайтда жанубдан шимолга, шарқдан ғарбга ўтган карвон йўллари кесишган ерда жойлашганлигига қарамай, олис бир овул ҳисобланган. Унда тирикчилик қиладиган биронта иш топилмаган, атрофини наботот олами жуда ночор шўрхок ерлар ўраган. Шунинг учун у ерда яшаб, умр ўтказиш ҳеч кимни жалб этмаган.

Нукуснинг гуллаб-яшнаши, асосан совет давридан, айниқса унинг Қорақалпоғистон АССР маркази бўлганидан бошланган. Шу давр ичида гувала уйлар, беш-олтита жин кўчаси бўлган овул автоном республика аҳолисининг ўндан бир қисми яшайдиган йирик индустриал марказга айланди. Шаҳарда уй қурилиш комбинати, ремонт механика, гранит-мармар, авторемонт сингари заводлари: ўтов-наमत комбинати, тикувчилик, трикотаж, мебель фабрикалари каби йирик ишлаб-чиқариш корхоналари жойлашган. Нукусда Т. Г. Шевченко номида Давлат университети, ўн иккита техникум, учта профессионал техника билим юрти, йигирматача мактаб, илмий-текшириш муассасалари бор...

— Учинчи беш йилликнинг бошидан бери,— дейди Қорақалпоғистон АССР Министрлар Совети раисининг ўринбосари Наима Ғоипова,— Нукуснинг турар жой фонди 209 минг квадрат метрга ортди. 1800 хонадон газлаштирилди, 11 минг метр иссиқлик трассаси, 6 минг метр водопровод ўтказилди. Қизкетган каналида соҳил бўйи сайилгоҳ қурилмоқда.

Рақамлар... Рақамлар... Бош министرنинг ўринбосари воқеаларни рақамларда асослаб гапирар экан, ижтимоий ва маиший объектларнинг қачон ишга туширилганлигини ёки бошқа муҳим воқеаларни эсларди. Жумладан, у нукусликлар учун унутилмас бўлган, университет очилган 1976 йил 31 августни эслади. Станиславский номидаги музикали-драматик театرنинг янги бинога аjoyиб Санъат саройига кўчиб ўтган кунни, қорақалпоқ адабиётининг асосчиси Бердаққа ҳайкал очилган кунни эслади. Наима Ғоипова ҳикоясининг бизнинг кўз олдимизда Қорақалпоғистоннинг йирик саноат ва маданият марказининг фақат бугунги эмас, келажак киефаси ҳам намоён бўларди. Илгариги очеркларимизда тасвирлаб берганимиздек, автоном республиканинг одамлари келажакка назар ташлашни яхши кўрсатдилар. Улар пахтакорми, қурувчимми ёки йирик партия ва давлат ходимимми қим бўлишларидан қатъи назар келажакка қараб режа тузишлари кишини қувонтиради. Наима Ғоипованинг ҳикояси ҳам қумлар орасида униб чиққан гўзал шаҳар ва унинг порлоқ эртаси ҳақидаги тантанавор халқ достонига ўхшарди. Сухбатимизда яна бир — эллик ешлардаги қуноқ сочлари оппоқ, кўзларида меҳр товланиб турувчи одам иштирок этарди. У Қорақалпоқ обкомининг агитация ва пропаганда бўлимининг мудири таъқли эарди. Шоир ва танқидчи Бобош Исмоилов эди. Бобош Исмоилов бир тақлиф киритди:

— Уларнинг биласизлар, минг эшитгандан бир кўрган яхши, деган гап бор. Нукуснинг бош меъмори билан келишиб кўйдим. Сизларга шаҳарни ўзи кўрсатади. Менимча, бизларга бундан яхши ҳамроҳ бўлмас керак. Бунинг устига ўзи ҳам билимдон, завқли одам.

Бош меъмور чизиб қўйган тасаввуримизда — бутунлай бошқача одам бўлиб чиқди. Ростини айтганда, биз ёши анчага борган, салобатли, жуда янги шаҳарлар бўлмас ҳам катта-катта комплексларни қуравериб тажрибаси ортиб кетган бир кишини учратишни хаёл қилиб қўйгандик. Йўқ, шаҳар ижрокомидаги бош архитектор кабинетига бизни ўттиз ёшлардаги бичими спортчиларга ўхшаган, ҳаракатчан, гаплари, ифодалари чаққон бир йигит қарши элди:

— Отабоев Султон Отабоевич,— таништирди у ўзини ортиқча тақаллуф ва муло-

заматсиз.— Уэр мен ҳозир бир-иккита гапни тайинлайман-у, кейин бутунлай ихтиёрларингда бўламан,— деди-да, бизларни кабинетда ёлғиз қолдириб чиқиб кетди.

Биз ҳайрон қолганча бир-биримизга қараб елка қисдик.

Аслида, шундай бўлиши керак. Ёш, ривожланаётган шаҳар. Архитектори ҳам ўзига мос бўлгани яхши. Келажакка бирга боришади.

Ёши ўтинқираган, архитектура қолипларига ўрганиб қотиб қолган одам шаҳарни ҳам орқага тортиши мумкин.

— Мана энди мен бўшман,— деди Султон Отабоев тез-тез қадам босиб кабинетга кириб келаркан.— Мана энди Нукусимиз билан шуғулланаверсак бўлади,— у шкаф устидан катта ўрамлик ватман қоғозни олиб стол устида оча бошлади.— Бош планнинг лойиҳаси бўйича танишамиз-да, кейин жойларга бориб нима қилинган-у, нима қилинаётганини кўрамиз.

Нукус Қорақалпоғистоннинг Беруний, Тахиатош, Қўнғирот, Чимбой, Тўрткўл, Мўйноқ, Хўжайли каби бошқа шаҳарларига ўхшаб, бош план бўйича кейинги йилларда қайта қурилган. Тўғри, бу планга бир неча марта ўзгартиришлар, тузатишлар киритилган. Эллигинчи йилларнинг охирида тузилган бу лойиҳа анча кичик, келажакка ҳам анча ишонқирамай қарайди. Шунинг учун ҳам аллақачон торлик қилиб қолган. Шаҳар ундан ўсиб кетган. Ҳозирги кунда ўн беш-йигирма йилни мўлжаллаб янги лойиҳа ишлаб чиқилган.

— Янги лойиҳа бўйича шаҳримизда бешта асосий турар жой массиви бўлади.— Султон Отабоев чизги устида аниқ қилиб доиралар ясай бошлади.— Биринчи май, Шимоли-ғарбий, Шимолий, Марказий, Вокзал бўйи массивларидир. Бу ерларга фақат кўпқаватлик уйлар қурилади. Бир қаватлик уйлар жуда қимматга тушгани учун улардан воз кечганмиз. Тўққиз қаватлик уйдан биттасини битказдик. Ун бир қаватлик меҳмонхона қурапмиз.

Бош архитекторни тинглар эканмиз, унга бўлган ҳурматимиз тобора ортиб, ёш бўлишига қарамай шундай масъулиятли вазифага бежиз қўйилмаганлигига амин бўлардик. Сўхбати давомида йўл-йўлакай айтган мулоҳазаларидан билимдон эканлиги, ишига чуқур ўйлаб ёндашиши сезилиб турарди. Бирон жойни кўрсатганда кўли ишонч билан доира ясар, тушунтиришлари изоҳга эҳтиёжсиз, уша ўзи айтган чиройли иморатларнинг ғишларидек лўнда ва аниқ эди. Келажакдаги Нукуснинг салобатли ва гўзал бинолари кўз олдимизда яққол туриб келаётгандек бўларди.

— Мана бу ерда саноат мавзеи жойлашади.— Султон Отабоев лойиҳанинг бир четини чаққон чизиб кўрсатди.— Бугун Нукусда металл, ёғоч ишловчи, полиграфия, озик-овқат ва енгил саноат корхоналаридан жами ўттизта йирик корхона ишлаб турипти. Эллика яқин қурилиш ва транспорт ташкилотлари ҳам бор. Аҳолига қўлайлик туғдириш, ҳамда шаҳарнинг оби-ҳавосини тоза сақлаш, шовқинни четлатиш мақсадларида бу корхоналарнинг ҳаммаси бир ерга жойлашади. Географик нуқтаи-назардан, саҳро шамолларининг саноат мавзедан чиқадиган тутун ва шовқинни ташқарига олиб кетиши ҳам ўйланган.

Бош меъмор лойиҳадаги қарорларни яна бир карра ўзича ўлчовда ўтказаетганини сезганимиз учун диққат билан эшитиб, синчиклаб ўрганардик.

— Аэропорт ҳозир мана бу ерда жойлашган.— Бош меъмор лойиҳа устидаги сариққа бўялган узун жойни кўрсатди.— Бу эса, учиш зонасидир. Нукус аэропорти энг замонавий самолётларни қабул қила олади. Ҳозир у шаҳарнинг чеккасида жойлашган. Унинг ортида саҳро бошланади. Лекин бир неча йилдан кейин, янги бош лойиҳа бўйича қурилишлар тугаллангандан кейин у турар жой мавзеларининг яқинига тушиб қолади.

— Бу албатта аҳолига унчалик қўлай бўлмаса керак,— луқма ташладик биз.

Бош архитектор нордон бир нарсани тишлагандек юзини бужмайтирди-да, қуюқ қора сочларини силаб қўйди.

— Ҳа, афсуски аэропорт масаласи сал тўғри ҳал бўлмаган. Сизлар ҳозир айтган фикрингизни ўйлаганмиз, ўз пайтида айтганмиз. Аэропортни мана бу ерда, турар жой мавзеларидан йироқда қуришни таклиф қилганмиз. Лекин гапимизни ўтказолмадик. Аэропортни қайта қуриш жуда қимматга тушади дейишди. Умуман қимматлиги тўғри. Лекин ўн йилми, йигирма йилми кейин бари бир қайта қуришга тўғри келади. Унда ҳозиргидан ҳам қимматга тушади — ана шу фикримизни ўтказолмадик.

Бош архитектор учун бу масала жуда нозик эканлигини тушундик. Кечаю кундуз қийнаётганини, шаҳар ўртасига тушиб қоладиган аэропорт, эҳтимол жуда ҳам қизиқарли меъморчилик ниятларини амалга оширишга халақит бераётганини тушундик.

Лойиҳа билан танишиб бўлгач, унинг амалиётини кўриш учун шаҳарга чиқдик. Нукус кўчаларидан борар эканмиз, Султон Отабоев марказий майдон, меҳмонхона, университет, автоном республика ҳукуматининг бинолари олдида галма-галдан тўхташни илтимос қилди. Тушган жойимиздан шаҳар панорамасига, у ёки бу меъморий ансамблга диққатимизни жалб этиб, ансамблларнинг қурилиш ким томондан ва қачон амалга оширилганлиги ҳақида гапириб меъморларнинг, қурилиш ташкилотларининг, донгдор қурувчиларнинг номларини тилга оларди. У айниқса, 166-қурилиш

трестининг бригада бошлиғи, Ленин ордени нишондори, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган қурувчи Норбой Шомуротов ҳақида кўп гапирди.

— Тасаввур қилинги, Шомуротов урушгача бўлган даврда ҳам Нукусда икки қаватлик уйлар қуриб юрган. Аввал у сувоқчи бўлиб ишлаган. Сувоқчиликни унга рус устаси Николай Петров ўргатган. Кейин ўзбек устаси Қобил Бобожонов унга ёшиг теришни ўргатган. Шомуротов Министрлар Совети, давлат банки, шунингдек жуда кўп турар жой биноларини қурган. 1973 йилдан кейин эса бригада бошлиғи бўлган. Шу кунда у бошлиқ ёшиг терувчилар бригадаси злобинча услубда иш олиб бориб, ўнинчи беш йиллик нормаларни ошиғи билан бажармоқда.

Султон Отабоевнинг гаплари, мамлакатимизда тақдирга халқлар дўстлигининг ҳаётбахш омиллари таъсир кўрсатмаган биронта одам топилмас керак деган фикрларни уйғотарди. Шомуротовнинг тақдири ҳам бунга яққол мисол эди. Рус ва ўзбек усталари, сувоқчи ва ёшиг терувчидек яратувчилик деган мазмунининг ўзағини ташкил этувчи касбадаги одамлар Шомуротовга ишчи бўлишга ёрдам берганлар, улуғвор ва гўзал бинолар қуришни ўргатганлар. Шу маънода, бутун қорақалпоқ халқи ҳам, қардош халқлар ёрдамида Улуғ Октябрь инқилобидан кейин янги ҳаёт йўлини топиб олди. Трактор қайдашни, пахта ва шולי экишни, канал ва сув иншоотлари қуриб, чўлу сахро исканжаларидан ерларни тортиб олиб ўзлаштиришни, янги шаҳарлар, йўллар, электростанциялар қуришни ўрганиб олди. Узининг хатини яратиб, қадимий маданиятни янада юқори чўққига кўтарди. Қорақалпоқ халқи юқоридоғи кўп нарсаларни йўқ жойда, қумлар устида, тамоман янгитдан яратди. Жумладан, қушиқдек гўзал, ҳар бир уйи, ҳар бир дарчаси, ҳар бир дарахти, гулзоридоғи ҳар бир гули билан халқларимиз буюк ва бузилмас қардошлигини тараннум этувчи Нукус шаҳри ҳам сахро устида яратилганди.

Биз минг ўринли Бердах номидаги янги кинотеатр биноси олдида тўхтадик. Бу замонавий бионинг чиройли ишланган ойнаванд пешайвонига маҳлиё бўлиб ичкарига ўтганимизда, Султон Отабоев кинотеатрнинг тузилишидаги қулайликларни, безашдаги ўймакорлик ва мискорликларни фахр билан гапирга бошлади. Кинотеатр бугунги Нукуснинг фақатгина янги ва кўримли жойи бўлиб қолмай, шаҳар аҳлининг фахрланадиган бир иншоотига айланган. Чунки, у қурувчи маҳорати ва даҳоси, меъморларнинг, рассомларнинг ижод ва изланишларининг маҳсулини акс эттирибгина қолмай, жами қорақалпоқ халқининг қурилиш ва маданият соҳасидаги ютуқларини ўзида мужассамлаштирган.

Кинотеатр ичида юриб, яқиндагина қорақалпоқ бадий ва ҳужжатли фильмлар студиясида унинг директори ва етакчи режиссёрлари билан бўлган учрашувимизни, ишланган ва ишланаётган фильмлар ҳусусидаги суҳбатимизни эсладик. Киностудияда биз Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Уринбой Абдуллаев, Эллиққалъа ерларини ўзлаштираётган ёшлар, ҳамда СССР халқ артисти Ойимхон Шомуротова ижоди ҳақида қорақалпоқ ҳужжатли фильм усталарининг қисқа метражли ишларини томоша қилгандик. Ҳамма фильмлар ҳам жуда қизиқарли, малакали ишланган эди. Энг асосийси эса, замондошларининг фидокорона меҳнатларини акс эттириб, киночиларнинг давр билан ҳамнафас кетаётганликларини яққол намойиш эттирарди. Қорақалпоқ киностудияси фильм ишлаб чиқаришни йилдан йилга ошириб бормоқда эди. Султон Отабоев бу бино ҳақида ҳам бизга анча нарса гапириб берганди.

Кинотеатр биносидан чиқиб, биз яқиндаги газета киоскаси ёнига келдик. «Правда», «Известия», «Комсомольская правда» сингари марказий, «Совет Узбекистони», «Правда Востока» сингари Тошкент газеталари билан бир қаторда қорақалпоқ, ўзбек ва рус тилларида чиққан автоном республика газеталари турарди. Биз «Совет Қорақалпоғистони» газетасини очдик. Саҳифаларига, сарлавҳаларига кўз югуртирдик. Шу заҳотиёқ кўз ўнгимизда яқинда кўриб келган Тўртқўлдан Мўйноққача, Қўнғиротдан Тахтакўпиргача қомат келган Қорақалпоғистон намоён бўлди. Пахта ва шולי далаларининг илғорлари, Тахиятош бунёдсёрлари, Хўжайли кемачилари, Қўнғирот темирйўлчилари, Султонвайс тоғ ишчилари. Оролнинг кўм-кўк кенгликлари кўринди кўзимизга. Шу газетда биз Нукус вокзалда пардозлар ишлари тугалланганлиги ва яқин орада Қорақалпоғистон маркази билан республиканинг бошқа шаҳарлари ўртасида мунтазам темир йўл қатнови бошланиши ҳақидаги хабарни ўқидик.

— Вокзалимиз ҳақиқатан ҳам жуда гўзал. Учи бир кўриб кетишинларни истардим,— деди Султон Отабоев.— Юринглар!

Вокзал шаҳарнинг усишни ҳисобга олиб, чеккарсизга қурилаётган эди. Шунинг учун йўл анча жойгача кимсасиз пастак бархалар овалаб кетди. Вокзал ва шаҳар ўртаси тез кунларда қурилишлар билан банд бўлишга гувоҳ бўлиб, электр линияси, чуқурларга ётқизиш учун тайёрлаб қўйилган коммуникация воситалари, бир оз туриб вокзалга яқинлашаётганимизда эса бетон плита ва устунлар кўрина бошлади.

Қоқ пешиндаги жазирама офтобнинг нурлари остида вокзал биноси ярқираб кўзни олар ва эртақлардаги оқ мармар саройларни эслатарди. Аслида ҳам у саройлардан қолишмасди. Салобати билан ҳам, гўзаллиги билан ҳам. Катта-катта ойнали, улуғвор устунли, чиройли бу бионинг ички безакларида мармар, рангдор чифаноқлар ишлатилганди. Ўймакорлик, мискорлик санъати намуналари чиройига чи-

рой қўшганди. Офтобни тўсиш учун ишланган панеллар ва шийпончалар анча соясалқинлик бериб, ичкарининг исиб кетмаслигини таъминларди. Вокзални безашда Султонвайс тоғининг гранит ва мрамари, шунингдек, Манғишлоқнинг чиғаноқлари ишлатилганди.

— Узига хос вокзалимиз лойиҳаси «Ташгипротранс» институти томонидан ишланган,— деди Султон Отабоев.— Лойиҳанинг бош инженери меъмор С. М. Москаленкодир. Қурилишини 260-номерли қурилиш-монтаж поезди амалга оширган. Тез кунларда вокзал ишга тушса, поездлар Нукусдан Тошкентга, Қўнғиротга, ундан эса Москвага қатнай бошлайди...

Кутиш заллари, хизматчиларнинг хоналари ва кабинетларини, перронларни айланиб, узоқларга чопқиллаб кетаётгандек туюлаётган рельсларга қарар эканмиз: саҳрода туғилган навқирон, шоҳона Нукусга пассажир поездларнинг, қурилишларга зарур ашёларни, машина ва механизмларни олиб келувчи юк поездларининг кириб келишини тасаввур этардик.

Қудуқдан қудуққа қарвон йўллардан қатнаган, Амударёда юк кемаларини кўлда тортган халқнинг асрий орзуси ушалмоқда эди.

Шаҳарга биз ўша кенг асфальт йўлдан қайтдик. Турар жой бинолари, меҳмонхона, магазин, дорихона, ошхона, театр ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг Филиали каби бинолар, боғлар, бизга бир-бир кўрк очмоқда эдилар. Шундай гўзал ва навқирон шаҳарни яратган халқнинг заковатига офаринлар айтгиси келарди одамнинг. Айниқса, уни илгари кўрган, ўн-ўн беш йил ичида юз берган ўзгаришларни кўрган одамнинг.

Беихтиёр Ўзбекистон халқ шоири Миртемирнинг Нукус ҳақида айтганлари эсга келарди:

Йўқ, бу хаёл эмас, эртан ҳам эмас,
Айтганлари тўғри; бу ўша Нукус...
Эртақлардан гўзал, чиройли тўқис...

Ортиқбой Абдуллаев,
Асад Асиллов

Йиллар ва йўллар

Бўстонлик районда илғор хўжаликлар ҳақида гап кетса, биринчи бўлиб Жданов номли колхоз тилга олинади. Узоқ йиллардан бери бу колхозга етакчилик қилиб, уни қолоқликдан юксак марралар сари кўтариб чиқа олган моҳир ташкилотчи Аширбек ака Абдуҳолиқовнинг ўта камтарлиги, меҳнатсеварлиги, дадиллиги-ю, ташаббускорлигини таърифловчи кўпдан-кўп илиқ гаплар айтилади. Қизиқ-қизик воқеаларни сўзлаб беришади. Мана, шулардан бири:

Район партия, хўжалик активи одатдагидек қизгин, ишчан вазиятда ўтмоқда эди. Яқинда ишга келган район партия комитетининг биринчи секретари янги режалар ҳақида муфассал доклад қилди. У бир қанча тадбирлар қаторида суғориладиган текис ерларнинг деярли ҳаммасига картошка экиш мўлжалланаётганини айтди. Юқоридаги раҳбар ўртоқлар бу режани маъқуллаганини ҳам гап орасида қистириб ўтди у.

Музокара пайтида икки-уч хўжаликнинг раҳбари райком секретарини қувватлаб раиси Аширбек ака минбарга кўтарилиб, гоҳ пешонасидаги қават-қават ажинлари, гоҳ сийрак сочли бошини силаб, оҳиста гап бошлаганда, кўпчилик у ҳам олдинги нотикларнинг фикрини тақрорлайди деган ишончда эди. Аммо кутилмаганда иш бошқача бўлиб чиқди. Ёши элликларга бориб қолган, соддагина кийинган бу мулоим киши деҳқонча қиёслар билан шошилмай гапни узоқдан олиб келди.

— Текис ерларнинг ҳаммасига картошка экиш ҳақидаги таклиф жуда муҳим гап,— деди у.— Бу масалани ҳар томонлама пухта ўйлаб, меридадан сиригача ҳисоблаб чиқиб амалга ошириш керак. Халқда «Етти ўлчаб, бир кес» деган мақол бор. Бу бежиз айтилмаган. Хўш, районимиз шароитида картошка экинини кўплаб экиш мумкинми-йўқми? Аввало буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак... Мана, биз ўз колхозимизда бир неча йил картошка экиб кўрдик. Қанчалик зўр бериб ишламайлик ҳар гектаридан 12—13 центнердан ортиқ ҳосил олиб бўлмади. Бошқа сабзавот экинлари, масалан, помидорнинг ҳар гектаридан эса 30—40 центнер ҳосил олиш мумкин...

Раис картошкадан келадиган даромад билан помидордан келадиган даромад қандай бўлишини эринмасдан ҳисоб-китоб қилиб бергач, картошка ҳосилининг кам бўлиш сабабларини ҳам боягидек иложи борича «содда усулда» тушунтиришга ҳаракат қилди:

— Биз тоғли зонада яшаймиз. Баҳор бу ерда кеч бошланади. Биздаги тупроқ шароитига картошка тўғри келмайди. Ер тез исиб, тупроқда намлик қолмайди... Картошка экиб, уруғлик сотиб олишга кетган харажатни қоплай олмаган вақтларимиз кўп бўлган. Мисол учун, Калинин районидан уруғлик картошканинг ҳар килосини 40 ти. йиндан сотиб олиб, оқибатда катта зарар кўрганмиз... Шундай экан, нега энди кура-

била туриб, хўжаликнинг зарарига ишлашимиз керак? Бошқаларни билмайман, аммо мен, шахсан, Жданов колхози ерларига картошка экишдан фойда йўқ деб ҳисоблайман...

Аширбек Абдухолиқовнинг бу дадил, мантиқли гаплари кўпчиликни ўйлантириб қўйди. Аширбек акани танқид қилиб сўзга чиққанлар ҳам бўлди. Бошида мулоҳаза қилиб, индамай ўтирганлар орасида уни ёқлаб, районнинг иқлим шароитини ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлаган мардлар ҳам топилди. Хуллас, қизгин мунозара бошланиб кетди. Райком секретари қанчалик куйиб-пишиб ҳаракат қилмасин, фойдаси бўлмади: «ўжар» раис ўз сўзида қаттиқ туриб олди.

— Хоҳлаган одам экаверсин картошкани. Мен эса хўжалик зарарига мажбурият ололмайман... Гапим шу!..

Мажлис раиснинг таклифи билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Аширбек аканинг дадиллиги, колхоз манфаати учун куюнчақлик билан талашиб-тортишиши, райком секретари билан дангал баҳслашиши кўпчиликда кучли таассурот қолдирди. Иккинчи воқеа эса сал бошқачароқ:

Район газетасининг мухбирларидан бирига Жданов колхозидан репортаж ёзиб келиш топширилган эди. Ҳали тажрибаси кам бу мухбир колхоз гузарига етиб келгач, идора томон борадиган йўлни сўраб, билиб олди. Қишлоқ ободлиги гузаридан маълум деганларидек, чор тараф ҳавас қилса арзийдиган кўринишда эди. Катта кўчадан чапга бурилиб, икки томони куюқ дарахтлар, атрофи гуллар билан қуршалган бино томон бораётган мухбир қаршисида ўртадан баландроқ бўйли, оёғида брезент этик, бошига эскирган шляпа кийган киши қамти келиб қолди. Мухбир бу одамнинг қотмалиги, пешонаси ва юзларидаги беҳисоб чизиклар, сал олдинга энкайиброқ туриши, содда одим ташлаши-ю, одмигина кийинишига қараб, оддий колхозчи бўлса керак, деган тахминга келди. Сўнг уни бир зум тўхтатиб, саломлашгач, шу колхозда ишласангиз, керагов, деди ишонч билан. Тасдиқ ишорасини олгач, ўзининг синчковлик маҳоратини янаям кўрсатиб қўйиш ниятида, агар янглишмасам, колхоздаги моҳир сувчилардан бирисиз, деди шартта. Бу тахмин ҳам маъқуллангач, руҳи кўтарилиб кетиб, мени раис ака ҳузурига олиб борсангиз, колхоз зўр экан, фаолиятини яхшилаб ёритамиз, сизни ҳам албатта унутмаймиз, дея «сувчининг қўлтиғидан олди. Иккаласи колхоз правлениеси раиси хонасига кириб келишди. Кабинетда ҳеч ким йўқ эди. Шунга қарамай, бу киши меҳмонни ҳеч иккиланмасдан тулга таклиф этди. Сўнг, қарама-қарши ўтириб, хўш хизмат, деди паст, лекин қатъиятли товуш билан.

— Мен сиздан колхоз раиси билан учраштиринг, деб илтимос қилган эдим!

Мухбирнинг қизишиброқ айтган бу сўзларидан суҳбатдоши хафа бўлмади.

Аксинча беозоргина жилмайиб:

— Агар ишонсангиз, шу колхоз раиси мен бўламан, қулоғим сизда, деди.

— Сувчиман деган эдингиз-ку ҳалигина,— ранжиброқ эътироз билдирди мухбир.

— Аввало, сувчи деган мен эмас,— суҳбатни давом эттирди раис беғубор товуш билан.— Қолаверса, раисми, колхозчими, бари бирдек колхоз аъзоси саналади. Мен ҳам туғилган қишлоғим Ғалвасойда, кейинчалик ҳозирги колхозимизда кўп йиллар сувчилик билан шуғулланганман. Демак, тўғри топдингиз, мен ҳам сувчиларнинг бириман. Энди сиздан бир илтимос бор. Колхозимиз фаолияти хусусида мақтов эмас, танқидий мақола ёзсангиз...

Аввалига роса мулзам бўлиб ўтирган мухбир раиснинг охириги гапларини эшитгач, нафсонияти оғриб, тутақиб кетди.

— Нима, камчилик топиш, танқид ёзиш қийин бўлганими? Ахир сиз шуни раво кўрсангиз, марҳамат! Ёзсак ёзаверамиз!— деди бўш келмай.

— Мухбир укам, мени тўғри тушунинг,— деди раис жиддийлик билан,— ютуқларимиз билан мақтанмоқчи эмасмиз. Улар чўнтагимиздаги нақд нарсалар. Сиз хўжалигимизни айланиб, бизга ўзимиз ҳам тополмай юрган камчиликларимизни рўйи-рост кўрсатиб беринг. Шундагина ёрдамингиз теккан бўлади. Кўнглингизга олманг-у, тўғри идорага келиб, идорадан қайтган киши ҳеч қачон нуқсон кўрмайди. Дала айланиб, оддий кишиларнинг қалбига қулоқ тутинг, техникамиз билан танишинг, фермани бориб кўринг. Аминманки, анча янги гап топиб келасиз. Таклифлар, мулоҳазалар ўз-ўзидан туғилади. Битта бўлса ҳам фойдали маслаҳат бериб кетасиз. Лекин, ўрни келганда айтиб қўйяй, зинҳор оқни қора, қорани оқ деб ёзманг. Биз бундайлар жабрини кўп тортдик...

Аширбек Абдухолиқов бу сўзларни айтар экан, колхоз ичида бўлиб ўтган ёзиш-маларни, уч йиллаб давом этган текшир-текширларни беихтиёр эслади. Уша англашилмовчилик, борингки, норозилик нимадан келиб чиқдйкин? Оилада низо чиқса, бир киши эмас, ҳамма азият чекади. Колхоз ҳам оиладек бир гап. Ана шу нотинч йиллар давомида Жданов колхозининг бақувват қанотларига тош теккандек бўлди. Натижада, унинг парвози анча пастлаб борди-ю, хайрият, яна тотувлик тижланиб, хўжалик қаддини ростлаб олди...

Мухбирнинг жуда ўсал бўлиб қолганини кўрган раис унга далда бериб, кўнглини кўтариб қўйишни ҳам унутмади. Узи бош бўлиб, катта хўжаликни бир чеккасидан ай-

лантириб чиқди. Йўл-йўлакай босиб ўтган ҳаёт йўлини, кўрган-кечирганларини ба-тафсил гапириб берди.

Аширбек ака ана шундай ғалати киши.

У туғилиб ўсган Ғалвасой қишлоғи гўзал табиатли жой эди. Абдуҳолиқовлар оиласи қишлоқнинг тепа қисмидаги манзарали ерда истиқомат қилишарди. Бир-бирига улашиб кетган тепалик ва адирлар чорва учун боп, бироқ деҳқончиликка ер етишмас эди. Тоғ ҳавосидан қувват олиб ўсган Аширбек иш фаолиятини Ғалвасойдаги Султонов номли колхозда табелчиликдан бошлади. Тўрт-беш йил давомида колхозда секретарлик, ҳисобчилик, бухгалтерлик, хуллас, қайси ишни топширишса, шунини бажариб юрди. Абдуҳолиқов ёшлигида ҳам табиатан вазмин, лекин ишига пишиқ эди. Шунинг учун қишлоқдаги майда хўжаликлар бирлашиб, «Янги турмуш» колхозини тузилгач, унга катта ишонч билан раис муовини вазифасини топширдилар.

Колхоз раиси Нурғизар Худойберганов халқпарвар, ажойиб ташкилотчи, янгиликлар шайдоси бўлган тараққийпарвар инсон эди. У Аширбекдаги ҳалоллик, вазминлик ва тиришқоқлик сингари фазилатларни кўриб қувонар, шогирдига тўғри йўл кўрсатиб, уни олдиндаги оғир сўқмоқлардан мардона ўтишга тайёрлаб борарди. Эзгулик, халқ бахти ва фаровонлиги учун кураш иштиёқи Абдуҳолиқовда шу жойдан, шу йиллардан бошланди. Жданов колхозига раис этиб тайинлангунча у не-не мураккаб сўқмоқларни босиб ўтмади дейсиз. Ғалвасой аҳолиси район чеккасидаги Қораманас қишлоғига кўчирилганда беғубор қалбида қаттиқ ранжиш аломатлари сезилди. Киндик қони тўкилган кадрдон жойларидан ажралиш осон эмас эди. Дам-бадам ўз қишлоғини қумсар, ҳар бир дўнғлиги, дарахту бўлоқларигача ёд бўлиб кетган таниш қирлар, далалар кўз олдига келганда, кўнгли алланечук бўлиб кетарди. Бундай ҳиссиёт барча ғалвасойликларнинг дилидан кечиши табиий эди. Янги жойга ўрганиш, унинг иқлимига кўникиб, маҳаллий аҳоли билан эл бўлиб кетиш, очигини айтганда, анча қийин бўлди. У оредан анча муддат ўтгандан кейингина бу тadbир халқ бахт-саодатини ўйлаб, тўғри қилинганини англаб етди. Кўнглини тирнаб ўтган аламли ҳиссиётларининг уринсиз эканини пайқаб олди. Тоғ оралигидаги майда хўжаликда даромаднинг ҳам, ишнинг ҳам тайини йўқ ҳисоби эди. Қораманасда эса деҳқончилик учун ҳам, чорвачилик учун ҳам барча шароит мўҳайё. Бир томонда Чотқол тизмасининг ён бағирларигача чўзилиб кетган текис ер майдонлари, бир томонда Чирчиқ дарёси ҳайқириб оқади. Фақат меҳнат қилиш, пешона тери тўкиб, бу қаровсиз ётган ерларни ўзлаштириш ва энг муҳими деҳқончилик сирлари билан мукаммал танишиш керак эди...

Хуллас, бу проёнсиз кенг далалар уни тезда ўзига мафтун этди. Шу билан бирга, бу ерда ҳали кўп нарсаларни ўрганиш, катта чигал муаммоларни ҳал этиш учун кўп йиллар тинмай ишлаш ва курашиш кераклигини ҳам бутун қалби билан ҳис этди. Бу йиллар фақат Абдуҳолиқовнинг эмас, янги жойга кўчиб келган барча ғалвасойликларнинг ҳам ҳар томонлама чиниқиш даври бўлди.

Қораманасликларнинг ҳам ўзига яраша муаммолари кўп эди. Хўжаликнинг майдалиги ва тарқоқлиги катта ишларни бажаришга ҳалақит берарди. Шунинг учун район партия комитети 1954 йилда Қораманасдаги барча кичик колхозларни бирлаштиришни лозим топди. Ғалвасойликлар ҳам келиб қўшилгач, Жданов номи билан аталган бу янги колхоз райондаги энг катта хўжаликлардан бирига айланди. Янги хўжалик олди-да биринчи навбатда Чирчиқнинг чап соҳилидаги текис, лекин қаровсизликдан тўқайзор бўлиб ётган ерларни ўзлаштириб, серҳосил далаларга айлантириш, ғалла ва чорва маҳсулотларини кўпайтириш вазифаси кўндаланг турарди.

Аширбек ака янги колхозда турли лавозимларда ишлар экан, қишлоқ хўжалиги соҳасида назарий билимларини ҳам тақомилга етказиш зарурлигини дилдан ҳис қилди. У муттасил ўқиб, маълумотини ошира борди. Бош бухгалтер сифатида кўпроқ идорада ўтиришга тўғри келса-да, имконият топилди дегунча, тинмай далалар, фермаларни кездди, катта-кичик билан эринмай сўхбатлашди, ўз колхозини территориясидаги ерларни обдан ўрганиб чиқди.

Уни раисликка сайлашганда бу вазифани олиб кетиш учун ҳар томонлама тайёр турарди. Шунга қарамай, ҳаётимдаги энг ташвишли куним раисликни бошлаган, бу вазифани зиммамга олган кун эди, дейди Абдуҳолиқов. «Ҳаётингиздаги энг қувончли кунингиз-чи?»— деган саволга эса, ўйлаб ўтирмасдан, 1956 йилда коммунистлар мени ўз сафарига қабул қилган кунни бир умр унутмайман, дея дарҳол жавоб берди раис. Бу гаплар масъулиятни қалбдан ҳис этган, ўз тақдирини эл-юрт тақдири билан маҳкам боғлаган инсоннинг қалбидан чиққан самимий гаплар, албатта.

Абдуҳолиқов раис сифатида тайёр ошга бақовул бўлиб келгани йўқ. Сир эмас, у раисликни бошлаган йилда хўжаликнинг ҳамма соҳалари нор туядек чўкиб ётарди. Колхозчиларнинг меҳнат қилиши учун ҳеч бир участкада, сал бўлса-да шароит йўқ. Техникани ремонт қилишдан тортди, бирпас хордиқ чиқариш ҳам очиқ ҳавода ўтарди. Йил охирида бир меҳнат кунига атиги 40 тийиндан ҳақ тўғри келганлиги хўжаликнинг қай аҳволда эканини очиқ-ойдин кўрсатиб турарди.

Аширбек ака олдинги раисларнинг иш фаолиятидаги асосий камчиликлар хусусида кўп ўйлаб, тегишли хулосалар чиқаришга интилди.

У раисликка тайинланган 1965 йилга қадар кадр танлаш масаласи ўз ҳолига ташлаб қўйилган эди. Янги колхоз тузилгандан кейинги ўн йил ичида биргина раислик

лавозимининг ўзига ўнга яқин одам келиб кетганди. Катта-катта ташкилотларни бошқариб, мана-ман деб юрган бодобрў кишилар ҳам бу колхозда бир йилга зўрға чидади, баъзилари шунга ҳам етмай жўнаворишди.

Уларда шахсий ташаббус кам эди. Нуқул иш, план ҳақида гапиришар, колхозчилардан шуну қаттиқ талаб қилишар эдилар-у, лекин бунинг учун меҳнат шароитини яхшилаш, ишни янгилаш ташкил этиш лозимлиги ҳақида дурустроқ ўйлаб ҳам кўришмас эди. Ишни худди мана шу нуқсонни бартараф этишдан бошлаш кераклигини Аширбек ака бутун вужуди билан чуқур ҳис этди.

Шундан кейин колхоз правленияси раиси партия ташкилоти секретари билан бирга узоқ муддатга мўлжалланган тадбирлар ишлаб чиқиб, коммунистлар, активлар муҳофазатига қўйилди. Янги фикрлар, таклифлар ҳисобига тўлдирилган бу режалар қатъият билан амалга оширила бошланди.

Энг аввало, кадрлар масаласини ҳал этиш, матонатли, ҳалол, тўғри йўлдан тойиб кетмайдиган кишиларни танлаб, жой-жойига қўйиш вазифаси турарди. Шундай кадрларгина олдинда турган қийинчиликларни енгиб ўта олиши мумкин.

Кадрлар сиңчковлик билан танланди. Бугунги кунга келиб фақат колхозда эмас, ҳатто республикада ҳам донг таратаётган Сарибой Иброев, Абдуқайом Мавлонов, Қарил Файзибеков, Холмурод Раҳметов каби ишлаб чиқариш бригадаларининг ажойиб дарғалари Аширбек ака билан бирга иш бошладилар. Партия ташкилоти секретари ҳам шу йилдан кейин турғун бўлиб қолди. 1969 йилдан 1969 йилгача партком секретари бўлган Холмат Дуйсенов қўшни «Ленинград» колхозига раислик лавозимига кўтарилиб кетгач, коммунистлар Исроил Абдуллаевни ўзларига етакчи қилиб сайлашди. Мана, ўн йилдан ошди, шу йигит коммунистларга бошчилик қилиб келаяпти.

Бир йўла меҳнат шароитини яхшилаш, ўтириб қолган ер қоматини тиклаш, техникадан унумли фойдаланиш сингари илгари назардан четда қолиб кетган соҳаларни изга туширишга ҳам сабот билан киришилди. Колхоз правленияси ва партия ташкилотининг янги тадбирлари 60-йилларнинг охири, 70-йилларнинг бошларига келиб ўз самарасини кўрсата бошлади. Бу даврда типовой усулда гараж, барча бригадаларда дала шийпонлари, 120 ўринли болалар боғчаси, 500 тонна маҳсулот жойлашадиган омбор, чорвадорлар саройи, қўйчибонлар учун уйлар ва бошқа кўплаб қурилишлар ишга тушди. Ободончилик ва маданий-маиший қурилишлар ҳам бош план асосида йўлга қўйилди. Иккита ўн йиллик, бир саккиз йиллик мактаб ва чорвадорларнинг фарзандлари учун бунёд этилган мактаб-интернатга қўшимча равишда 640, 320 ўринли намунали бинолар тикланди.

Хўжалик қаддини тиклади. Лекин бу ишларни айтишга осону, амалга ошириш жуда қийин бўлди. Бунинг устига деҳқончиликдаги майда-чўйда сирларни пухта билмаслик ҳам ора-сира ўз кучини кўрсатиб турди.

Юқорида Бўстонлик райони тоғли зонада жойлашганини айтган эдик. Тошкент шаҳри атрофидаги районларда ер ҳайдалиб, экин экила бошлаган пайтда бу ёқда энди қорлар эриб, ердан ҳовур кўтарилаётган бўлади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, район хўжаликларига экин-тикин ишлари 15—20 кун кейин бошланади. Бунинг устига айни баҳорда бу томонларда ёғингарчилик ҳам кўп бўлади. Буларнинг ҳаммаси ишни бир текис боришига халақит беради ва охир-оқибатда ҳосил тақдирига салбий таъсир кўрсатади. Халқимиз «Вақтинг кетди — бахтинг кетди» деб бекорга айтмаган-да... Шунинг учун ҳам бу ерда тоғ иқлими шароитига мос келадиган экинларни танлаб экиш энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Дуч келган экинни экиб, тавakkал қилинганда, панд еб қолиш ҳеч гап эмас. Масалан, райондан берилган планга кўра бир неча гектар ерга бодринг экиш керак эди. Яхши меҳнат қилиш оқибатида дурустгина ҳосил ҳам олинди. Аммо етиштирилган ҳосилни сотиш жуда қимматга тушди. Ждановликлар маҳсулотни бозорга келтирганда, бодрингни вақти ўтган, шаҳар атрофидаги хўжаликлар бошқа полиз экинлари билан бозорни тўлдириб юборган эди. Кўп оворагарчиликлардан кейин сотилмай қолган бодрингни молларга беришдан бошқа чора топилмади. Бу аччиқ сабоқ ждановликларни кўп нарсага ўргатди...

Хуллас, катта қийинчиликлар билан бўлса-да ҳамма соҳада секин-аста иш юриша бошлади. Бора-бора хўжалик тилга тушиб, раҳбарларнинг эътиборини тортадиган бўлди. Колхоз аъзолари социалистик мусобақада донг таратиб, бир неча марта республика кўчма Қизил байроғини қўлга киритдилар. Юқори ташкилотларнинг фахрий ёрликлари, Бутунитифоқ Халқ хўжалиги ютуқлари виставкасининг қатор дипломлари тақдим этилди... Мана, бугунги кунга келиб, мазкур хўжалик сабзавот етиштиришда райондагина эмас, областда ҳам биринчилар қаторидан муносиб ўрин эгаллади. Сарибой Иброев, Қарил Файзибековлар етакчилик қилаётган машъал бригадалар эса ўтган йиллардаёқ ўнинчи беш йиллик план топшириқларини ошириб бажариб қўйиб, ҳозир ўн биринчи беш йиллик ҳисобига самарали меҳнат қилмоқдалар. Колхознинг даромади ортан сари колхозчиларнинг турмуши фаровон бўлиб бормоқда. 1978 йилда яппи даромад 1 миллион 976 минг сўмни ташкил этган бўлса, 1979 йилда 2 миллион 10 минг сўмга етди. Бундан ўн йил бурун бир колхозчининг йиллик маоши ўртача бир минг олти сўм эди. Бу йилга келиб икки минг сўмдан ошиб кетди. Ҳалол меҳнат ҳам роҳат, ҳам шон-шухрат келтирди. Илғор бригадир Сарибой Иброев Ленин ордени ва Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланди. Чорвадорлардан Қорасоч Номоз-

боева, Ташбу Бекжониев, Тунгуш Дуйсекулов, Сафар Сотилғонов, механизаторлардан Урдабек Қўлбоев, Яхшилик Смайлов, Султон Исахонов, деҳқон ва боғбон ва соҳибкорлардан Санам Мерганбоева, Турдигул Шоҳияева, Усупали Серикбоев, Тонгатар Туёқов, Зиёда Эшбўтаева, Қудрат Йўлдошев ва яна кўп кишиларнинг кўкракларини орден ва медаллар беади. Кўплар қатори Абдухолиқов ҳам «Шавкатли меҳнати учун» медали, «Октябрь революцияси» ордени ҳамда Ленин ордени билан тақдирланди. Шунингдек, унга республика Олий Совети Президиумининг икки марта Фахрий ёрлиғи топширилди. Ўзбекистон Компартияси XVIII съездида делегат, район партия комитети бюро аъзоси қилиб сайланди... Ютуқларни санайвериш мумкин. Бироқ бунга осонликча эришилгани йўқ. Абдухолиқов раис бўлгач, колхознинг бир силкини олиб, чинакам парвоз қилиб кетиши кўпларни қувонтирди, албатта. Колхоз правлениеси ва партия ташкилотига колхозчилар энди ишонч билан қараб, уларнинг тутаетган йўлини қўлаб-қувватлашди. Ашака (колхоздагилар Абдухолиқовни шундай деб қақришади) дастлабки ютуқлар, ҳурматлардан боши айланиб, эсанкираб қолмади. Ғурурланиб кетмади. У ҳали камчиликлар кўплигини ич-ичидан сезар, нуқсон бор томонларни тўзроқ тартибга келтириш йўллариини изларди. Бу пайтда тараққийпарвар раисни кўролмай, пана-панада тил бириктираётганлар ҳам йўқ эмасди. Улар зарба бериш учун қулай фурсат кутишарди.

Пиёз масаласи бундайларнинг «иш бошлаши» учун бир туртки бўлди. Аширбек акани кўлаб ўйлантириб келаетган ташвишли томонлардан бири ҳам шу эди. Пиёз экиш ва уни парвариш қилиш сирларини ждановликлар яхши билмагани туфайли колхознинг минг-минг сўмлаб даромадини бошқа томонлардан келиб, ёлгани ишловчилар олиб кетарди. Абдухолиқов тақлифи билан пиёз экиш ва уни етиштириш колхоз аъзоларига топширилди. Колхозчиларни бу ишга қизиқтириш мақсадида моддий ва маънавий рағбатлантириш чоралари ишга солинди. Натижада, икки-уч йил ўтмасданок ждановликлар пиёзчиликнинг ажойиб усталари бўлиб қолишди. Ун минг, юз минглаб даромад колхозчилар ва колхоз чўнтагига тушди.

Қидирса тирноқ тагидан ҳар доим ҳам кир топилар экан. Пиёз экувчиларга ошиқча ҳақ туланыпти, колхоз мулки талон-торож қилинапти, каби мазмундаги ёзишмалар марказга кетма-кет ўчирма қилинди.

Абдухолиқовнинг тўғри гапларни ҳамма жойда тортинмай, дадил айтавериш одати бор. Бундай дангал, очиқ-ойдин гаплар, табиийки, баъзан айрим раҳбарларга ёқмайди. Пайт пойлаб юрганлар шу ўринлардан ҳам фойдаланиш, Абдухолиқовни яккалаб қўйиш, орадан низо чиқариш, ниҳоят бошқа кишиларнинг қўли билан ўч олишни ҳам кўзлаб қолишди. Ўқорида район партия, хўжалик активда бўлган тортишувни эслаб ўтган эдик. Раиснинг рўйи-рост айтилган фикрлари кўпчиликка ёқди. Бироқ айрим ўртоқлар ичдан тан берса ҳам, уни жиловлаб, сал тартибга қақриб қўйишмоқчи бўлдилар. Аширбек ака эса фикрида қатъий туриб, область раҳбарлари, мутахассислари ҳузурида ҳам кўтараётган масалалари тўғрилигини исботлаб берди. Пировард натижада картошка экиш учун ихтисослашган хўжаликларни танлаш, каноп экинини Бўстонлик районда қолдириш мақсадга мувофиқ деб топилди. Абдухолиқовнинг бу сингари халқ манфаати, хўжаликнинг фойдаси учун курашини қўллаш ўрнига пайт пойлаб юрганлар вазиятдан фойдаланиб, унинг оёғидан чалиб юборишни кўзладилар. Аmmo ифвогарларнинг умри қисқа, тескари уринишлари ниҳоят батамом фож этилди.

— Бу хилдаги курашлар ҳам керак экан,— дейди Абдухолиқов ўзининг секин, лекин қатъиятли овози билан.— Кураш кишини ҳушёр эхтиёткор, шу билан бирга янада ишчан бўлишга ўргатаркан. Шунинг учун бизни курсаш йўлига тортганлардан сира ҳам хафа эмасмиз...

Мана, бир неча йилдан бери Бўстонлик районда қишлоқ хўжалик соҳасида жорий этилаётган янгиликлар энг аввало Жданов колхозидан бошланади. Янгиликларни излаш, ўрганиш, ишлаб чиқаришга жорий этиш бу хўжалик аъзоларининг ҳаётий заруратига айланиб қолди. Шу ўринда маҳаллий ўғитдан йил сайин унумлироқ фойдалана бориш масаласини олиб кўрайлик. Очиғини айтганда, колхознинг бир томонини кўтариб юборган омил ҳам бу тadbирнинг изчил амалга оширилиши эди. Ждановликлар маҳаллий ўғитдан фойдаланишдаги янгиликларни ўрганиш, бир-бирига таққослаш мақсадида республикамизнинг энг донгдор хўжаликларига бориб келишди. Тажриба алмашишлар самараси ўлароқ, ҳозир бу колхоз дехқонлари мавсум давомида ерга икки марта ўғит сочмоқдалар. Ерни ҳайдашдан олдин ва экин парвариши даврида ўғит солиниши туфайли колхоз бўйича сабзаот ҳосилдорлиги гектаридан 360 центнерга етди. Илғор бригадалар эса бу кўрсаткични 450 центнерга кўтардилар. Келажакда ерни маҳаллий ўғитга ўтдириш, яхшилаб ишлов бериш орқали ҳар гектаридан 700 центнергача ҳосил олиш кўзда тутиляпти. Бу иш Исроил Убайдуллаев бригадасида дастлабки тажриба сифатида 2—3 йилдан буён синаб кўрилди. Натижаси кўзланган самарани берди. Сабзаот кўчати етиштиришда котлован усулидан воз кечиб, теплица усулига ўтишни ҳам районда биринчи бўлиб мазкур колхоздагилар қўллаб кўришди. Натижада, теплицалар бир йилдаёқ ўз харажатларини қоплаб, шундан буён мўдом соф фойда келтирмоқда. Муҳим масалалардан бўлган чорва озۇқаси тежамкорлиги ҳусусида ҳам ажойиб янгилик юзага чиқарилди. Ҳозир колхознинг пичан фарамлари яқинида «Гранулятор» машинаси мунтазам ишлаб турибди. Махсус механизмлар

ёрдамида бу машинага келиб тушаётган сомон, хашак ва ем аралашмаси юмалоқ шаклдаги хушхўр озуқа қилиб чиқарилади. Бу озуқадан чорва моллари бир грамм ҳам нишхўрд чиқармайди. Натижада, авваллари давом этиб келган катта исрофгарчилик ва ўринсиз чикимларнинг йўли тақа-тақ беркитилди.

Очиғини айтганда, юзага чиқарилаётган қатор янгиликларнинг бош ижодкори сифатида колхоз аъзолари раис номини ҳурмат билан тилга олишади. Ернинг кучини тиклашда маҳаллий ўғит самарасини ўрганиш учун Калинин районининг «Бўзсув» совхозига қатнаган, теплица усулини ҳам шу райондан ижодий ўзлаштирган, «Гранулятор» ёрдамида тўйимли чорва озуқасини тайёрлашни Оҳангарон районининг «Олмалик» совхозидан ўрганиб келган раис шу кунларда ҳам тиниб-тинчимаяпти. У одатда хўжаликнинг оғир, серташвиш участкаларида айланиб юради. Мабодо тўсатдан кўринмай қолса, раисимиз бирон янгиликни ўрганиб келиш учун кетган бўлса керак деб тахмин қилишади колхозчилар. Бу фикр тўғри чиқиб, кўриб келган усули маъқул тушса, Абдухолиқов колхоздаги шу соҳа мутахассисларини олиб, янгилик ижод этилган томонга яна равона бўлади. Қачонки, шу самарали усулни ўз хўжалигида қўлламагунча кўнгли ўрнига тушмайди.

Ўзи-ку, тиниб-тинчимаяпти, шу билан бирга бу жонкуяр инсон райондаги мусобақадози «Ленинград» колхози, шунингдек, бошқа колхоз ва совхозларнинг ҳам доимо ғам-ташвишида бўлади. Сир эмас, райондаги кўпчилик хўжаликлар асосий соҳаларда Жданов номли колхоздан анча орқада қолиб кетишган. Шунга қарамай, улардан бирор раҳбар ёки мутахассис илғор тажрибаларни, жорий этилаётган янгиликларни ўрганиш учун бу колхозга кам келади.

— Агар иложи бўлса, касбдошларимизнинг бу совуққонликларига барҳам бериб, қанийди уларга ҳамма тажрибаларимизни ўргатсак, ўз навбатида улардан ҳам ўргансак, танқидий фикрларини эшитсак,— дейди куюниб Аширбек ака.

Бундай олижаноб истак, барча учун баравар жон куйдиришнинг ўзиёқ раиснинг нақадар катта самимий қалб эгаси эканини кўрсатади.

Хўжаликнинг барча тармоқлари бўйича юқори кўрсаткичларга эришган ва ўнинчи беш йиллик план топшириқларини тўрт йилда бажариб қўйиб, янги беш йиллик ҳисобига меҳнат қилаётган Жданов колхозининг ташаббускор, серғайрат раиси Аширбек Абдухолиқовнинг тиним куни, ҳордиқ вақти йўқ. У ҳар доим изланиш, ўрганиш, янги марраларни забт этиш иштиёқида яшайди.

Халқимиз айтганидек: изланганга толе ёр.

Марат Нурмухамедов,

Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги.

БУРЖУА СОВЕТШУНОСЛАРИНИНГ МАДАНИЯТИМИЗНИ СОХТАЛАШТИРИШИГА ҚАРШИ

КПСС Марказий Комитетининг «Ғоявий сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш ҳақида»ги (1979 йил, апрель) қарорида идеология fronti ходимлари империалистик пропаганданинг бутун сохталикларини пайқаб олиш, унинг маккорона методларини аниқ, конкрет ҳамда ишонтирарли шаклларда фош қилиб ташлашга, ер юзидаги одамларга социализм ғалаба қозонган биринчи мамлакат тўғрисидаги ҳақиқатни етказишга яна бир бор даъват этиладилар. Шу билан бирга бу қарорда «актуаль проблемаларни ёритишга эътиборни бўшаштириш, ҳозиржавоблиликнинг етишмаслиги, саволларнинг жазобсиз қолдирилиши фақат синфий душманларимизга қўл келиши» алоҳида уқтириб ўтилади.

Гуманитар соҳа олимлари, идеология фронтининг барча жангчилари қаторида, ана шуни назарда тутиб, чет эллардаги ғоявий душманларнинг Совет Иттифоқи ҳақида ёзаётган нарсаларини эътибордан соқит қилиб, уларни четлаб ўтолмайдилар. Бугина эмас. Улар буржуа советологларининг метод ва усулларининг, концепция ҳамда башоратларининг советларга қарши моҳиятини очиб кўрсатиб, буни рад қилиб бўлмайдиган фактлар асосида фош қилиб ташлашга мажбурдирлар.

Бир вақтлар Совет Иттифоқига тўғридан-тўғри хуруж қилиш, ошқора ёлғон, тўхмат гапларни ёғдириш антисоветизмнинг бош методи эди. Ҳозир бу методни, гарчи у энди бош метод бўлмаса-да, буржуа советологлари ўз арсеналларида сақлаб келмоқдалар.

Коммунизмга сурбетларча хуруж қилиш, уни ҳеч сабабсиз қоралаш методи намояндаларидан қуйидаги ашаддий антисоветчиларни, масалан, Урта Осиё бўйича инглиз мутахассиси Жеффри Уилерни ҳамда барчага отнинг қашқасидек таниш Ватан хоини, собиқ ССчи офицер, ҳозир Ғарбий Германия «профессори» Боймирза Хайитларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Бу одамлар бўхтон, тўғридан-тўғри тўхмат қилишдан иборат эски усулларининг миси чиқиб, ҳозирги пайтда эътибори пасаийиб кетган бўлса-да, ўзларининг советларга қарши мақсадларини яширмайдилар, сиёсатдан машъум ниятлари йўлида фойдаланиб қолишдан ҳам тап тортмайдилар.

Чунончи, Боймирза Хайит шу пайтгача ҳадеб бир нарсани чайнаб келди, буржуазиянинг мафкура бозоридаги нарх-навони ҳисобга олиб, фақат китобларининг номини ўзгартирди холос. Масалан, у илгариги китобларини: «Туркистон XX асрда», «Қишанланган Туркистон» деб атаган бўлса, СССР билан Хитойнинг маочи раҳбарлари ўртасидаги муносабат Хитой томонининг айби билан ёмонлашиб кетгач, китобини энди «Россия билан Хитой ўртасидаги Туркистон» деб атади. У бу китобларининг бар-

часида ўзининг машъум «Ягона Туркистон» шиорини ҳозирги Урта Осиё ҳаётига қарама-қарши қўйиб, унга қора чаплайди.

Аммо «Ягона Туркистон» ғоясини энди ҳатто буржуа фани вакиллари ҳам танқид қилмоқдалар. Масалан, америка «советологи» Мануэль Саркисянц чет эллик баъзи мутахассисларнинг (Марсель, Эгрето) «Урта Осиё ҳамда Қозоғистонни миллий территория жиҳатидан чегараларга ажратишда Туркистонни парчалаб ташлаш мақсади кўзда тутилган» деган гапларини хато фикр, деб «Урта Осиё хилқларининг қадимий тарихлари бор ва улар ўзларининг ҳозирги номлари билан қадимдан яшаб келганлар (масалан, кирғизлар)», Урта Осиё туркий халқлари ўртасидаги чегара «Европадаги лотин халқлари ўртасидаги чегараларчалик у қадар сунъий эмас»,— дейди.

Бошқа бир ажнабий муаллиф Николас Поппе Боймирза Хайитнинг «Россия ва Хитой ўртасидаги Туркистон» китобини умуман кўкларга кўтариб мактайдиган ўз тақризида шундай деб ёзади: «Китобнинг 1924 йилдан кейинги Туркистон ҳақидаги бобида университетлар, илмий тадқиқот институтлари ва Фанлар академияси билан бирга барча босқичдаги мактаблар, музейлар ва шунга ўхшаш маданий ютуқлар эслаб ўтилмаганлиги кишини ҳайрон қолдиради. Совет тузумининг танқидчилари бу муассасаларнинг асосий идеологиясини ёқтирмасликлари мумкин, лекин улар бу маданий муассасаларнинг мавжудлиги ҳақида индамай, улардан кўз юмиб, бу билан ўз ғарзларини яшириб ўтиб кетолмайдилар»².

Чиндан ҳам Боймирза Хайит, ўз «асарларида» шунчалик бемазалашиб кетдики, ҳатто унинг ҳамфикрлари ҳам бу тўхтамномалардаги тарафқашликни кўра бошладилар.

Жеффри Уилернинг тўғридан тўғри, ошқора антисовет чиқишлари ҳам унинг ҳам-касабаларини ҳижолатда қолдирмай иложи йўқ.

Буни унинг «Совет комусими?» деган, Британия энциклопедиясининг янги нашри (1975 й.) учун СССРнинг 15 иттифокдош республикаси ҳақидаги мақолалар илгаригидек ғарблик авторлар томонидан эмас, балки совет авторлари томонидан ёзилганлигига ғазабдан иборат мақоласидан сезиш мумкин. Жаҳли чиқиб кетган Уилер, кўриниб турганидек, Британика энциклопедиясини совет энциклопедияси бўлиб қолибди, деб юборишига сал қолади³.

Лекин ҳозир буржуа советологиясида совет воқелигига қарши сурбетларча ошқора хуруж қилиш эмас, балки фансимон концепциялар, сохта ҳолис иборалар, сиртдан босиқ мушоҳадалар билан пардаланган антисоветизм олдинги ўринга чиқиб бормоқда. Бу ҳолни Урта Осиёни ўрганаётган советологлар тоифасига мансуб америкалик тадқиқотчи Эдвард Олуорс, Роберт Баррет, Дэвид Монтгомери, Грегори Массел ва бошқаларнинг асарларида яққол кузатиш мумкин.

Масалан, Эдвард Олуорс 1917 йилдаги Буюк Октябрь социалистик революциясига қарши гўё шовқин-сурон кўтармайди, лекин Октябрь революциясининг 50 йиллигига муносабати билан ўз ҳамкасблари ҳамкорлигида «Урта Осиё: рус ҳукмрончилигининг 100 йиллиги» деган тўплам чиқаради. Беҳабар китобхон, гап Урта Осиёда чор мустамлака сиёсати тўғрисида боряпти, деб ўйлаши мумкин. Бироқ ундай эмас! Олуорс ва унинг ҳамкорлари 1865—1965 йилларни абаб ўтадилар-у, аммо бу давр ичида оламни қайта ўзгартган, эски Россиядаги юздан зиёд халқ ва элатларга озодлик ҳамда теппа-тенг ҳуқуқда яшаш имкониятини берган 1917 йилги Буюк Октябрь социалистик революцияси гўё юз бермагандек, у ҳақда лом-мим демайдилар. Китоб номининг ўзиёқ у Октябрь революциясига, Урта Осиё халқларининг Октябрдан кейинги даврдаги ҳаётларига қарши қаратилганлигини кўрсатиб турибди.

Эдвард Олуорс, одатига кўра, ўтмиш ёки Урта Осиёдаги революцияга қадар бўлган реакция маданий ҳаётни ёзишни ва уни Урта Осиёнинг ҳозирги замон воқелигига қарама-қарши қўйишни яхши кўради. 20—30-йилларга келганда эса, у мураккаб ёки зиддиятли шахслар (жадидлар, Чўлпон, Фитрат ва бошқалар)нинг асарларига кўпроқ тўхталади. Урта Осиё халқлари маданий ҳаётларининг бугунги шароити ҳақида индамайди ёнки ўзини гўлликка солади. Чунончи, унинг «Ўзбек адабий сиёсати» деган китоби бунга яққол далил бўлади. Бироқ, ҳаётдан бутунлай орқада қолиб кетмаслик учун Эдвард Олуорс кейинги пайтларда Урта Осиё маданий ҳаётидаги ҳозирги замон воқеа-ҳодисалари (масалан, ёшлар, китоб нашр этиш) ҳақида ҳам ёза бошлади. «Урта Осиёнинг маънавий жиҳатдан қайта тикланиши»— унинг кейинги асарларидан бири шундай аталади. У бу асарда ёшлар ҳамда миллий масалала ёндашиб, мавжуд нарса тўғрисида эмас, балки ўзи орзу қилган нарса ҳақида ёзади. Чунончи, Урта Осиё ёшларини интеллектуал ривож баҳонасида аср бошидаги жадидларга муқояса қилади. Урта Осиё миллий зиёлилари учун завоқ йўқ, шунинг учун буржуа советологлари уларнинг ижодий ўсишларини тан олишларига тўғри келади, бироқ, «ўзига хослик» тушунчасига советларга қарши нарсаларни қўшиб-чатиб, булар тизмолида замонавий жадидларни кўргилари келиб, янги қоидалар ўйлаб чиқарадилар.

1 Мануэль Саркисянц. Русское завоевание в Средней Азии: трансформация и принятие культуры. Сб. «Россия и Азия». Стенфорд. Калифорния. 1972 г. стр. 256—257.

2 Централ Азиатик Журнал. 1972, Т. XVI, № 3, стр. 239—240.

3 Вопросы Азии, Лондон, 1976, ч. I, гл. 63, стр. 66—67.

Буржуа советблогларининг ҳозирги замон шарт-шароитларига мослашувларини ва Урта Осиёдаги ижодкор шахсларни баҳолашдаги баъзи тузатишларини қуйидаги мисолларда ҳам кўриш мумкин.

Буржуа авторлари илгари Абдулла Қодирийни фақат мақтар эдилар. Абдулла Қодирий кўлларида «сирғалиб чиқиб кетаётганини» кўриб қолиб эса, улар Қодирий шаънига айтиб келинган мақтов ибораларини унинг асарларини бузиб талкин қиладиган, ёзувчи адресига яширин равишда билдирилган айбномалар билан алмаштира бошладилар.

Маълумки, Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» романининг (1922 й.) асосий ғояси — бу Отабек билан Кумуш ўртасидаги севги-муҳаббатни фожиага олиб борган ижтимоий ва социал муҳитни шафқатсизлик билан қоралашдир.

Буржуа автори Мануэль Саркисянц эса бу романда фақат муҳаббат мавзунини, «фожиона ҳалокатга учраган муҳаббатнинг» гўё хотин-қизлар озодлигига чақирувчи социал танқид шioriга мослашган «классик мотивини» кўргиси келади¹.

Бундай талқинда романининг ижтимоий мазмунини пасайтиришга атайин уринилаётганлигини кўрмаслик мумкин эмас. «Утган кунлар»нинг характерли белгиси унинг аллақандай «мослашган»лигида эмас, балки бадий аксини топган ҳаёт ҳақиқатидадир.

Ҳозирги замон Урта Осиё маданий ҳаёти мавзуларига буржуа советологлари-нинг тез-тез мурожаат қилиб туришлари шу кунги буржуа советологиясининг сезиларли тенденциясидир. Агар илгари, яъни 1937 йилгача бўлган даврда зиддиятли шахслар: жадидлар, Чўлпон, Фитрат, Беҳбудий ва бошқалар буржуа адабиётшуносларининг севган мавзулари бўлиб келган бўлса, энди улар ҳозирги замон маданий ҳаёти, маданияти ҳамда санъатнинг ҳозирги арбоблари тўғрисида ҳам мақолалар ёза бошладилар.

Бунинг сабаби нимада?

Урта Осиё республикаларининг ҳозирги замонда эришган муваффақиятларини яхши кўриб қолганларида эмас, албатта. Бунинг сабаби, мамлакатимиз, хусусан, Э. Олуорс билан Б. Хайит ва буларга ўхшаганлар башорат қилганларидек, маданиятлари ҳалок бўлиши у ёқда турсин, балки аксинча, гуллаб-яшнаётган Урта Осиё республикалари қўлга киритган ва эришаётган мислсиз муваффақиятларидан кўз юмиб бўлмаслигидадир.

Мисол учун Америка советологи Дэвид С. Монтгомери Ҳамид Олимжон ҳақида фикр юритганда умуман шоирнинг иқтидорига тан беради. Лекин хулосага келганда бари бир тахлилини ўз ғояларига бўйсундириб, тухмагга тади.

Чет эллик гумроҳ китобхонни совет ҳокимиятининг гўё миллий маданиятларга қарши эканлигига, маданият ҳамда адабиёт арбоблари гўё келишувчилик, мутеълик йўли билан кун кўришлари ва ижод қила олишларига ишонтиришга уринади. Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги ҳақиқий материаллар эса, Монтгомерининг бу хулосалари, аввало ғайри-табиий ва қолаверса, фактларни бузиб курсатувчи анти-советизмнинг ўзгинаси эканлигини фош қилиб ташлайди.

Агар бир вақтлари (баъзан ҳозир ҳам) буржуа советологлари маданий меросга (эпос ва шунга ўхшашлар) нисбатан 1951—1953 йилларда айрим авторларнинг мақола ҳамда нутқларида намоён бўлган нигилистларча гапларни таҳрорлашни ва эшитишни яхши кўрган бўлсалар, ҳозирги пайтда Урта Осиёдаги маданий мерос сақланиб қолаётганини кўрка-писа тан олмоқдаглар.

Бу ўринда Колумбия университети (АҚШ) ходими Анна Проскининг «Меросни ўрганиш ва Урта Осиёда миллий масала» (Коллектив ўқлам «Национальный вопрос в Советской Средней Азии», «Прэгер» нашриети, Нью-Йорк — Вашингтон — Лондон, 1973, 124—134 б.) деган мақоласи характерлидир. Муаллиф бу мақолада ҳатто СССРда маданий меросни ўрганиш ва уни асраш орасидан эмалга оширилган факт ҳамда мисолларни (Самарқанд шаҳри, Навоий, Бегуний юбилейлари, фольклор асарларининг нашр этилиши ва ҳоказо) санаб ўтади. Бироқ, унинг фикрича, ўтмишга бу қизиқиш Урта Осиёлик ҳамда Урта Осиёлик бўлмаган халқлар ўртасида ихтилофга сабаб бўлар эмиш. Ана холос!

Илгари советологлар, Урта Осиёда ўтмишга қизиқиш йўқ, деб шовқин солар эдилар, энди бўлса, бундай қизиқиш бор-у, лекин у аллақандай бузилишга олиб борар экан. Навбатдаги ўйдирма-башоратни қаранг!

Мана бундай янги тенденциялар билан бир-аликда. «СССРда маданий мерос тан олинмайди», деган эски антисовет усуллардан ҳам фойдаланилмоқда. Бунге профессор Александр Беннигсеннинг, 50-йилларнинг бошларида баъзи авторлар йўл қўйган нигилистик ҳатолар умумлаштирилиб, Бунге партия ҳамда Совет ҳокимиятининг сиёсати сифатида кўрсатилган «Турк эпосининг 1951—1952 йиллардаги кризиси: маҳаллий миллатчилик ёки пролетар интернационализи», деган мақоласи яққол мисол бўлади.

Бу мақола, бир томондан, аллақачон тузатиб кетилган фактларни кавлаштириб, уларни советларга қарши мақсадда тарафкашлик билан изоҳлашга мисол бўлса, бош-

¹ Мануэль Саркисянц. Указ. соч. стр. 280—281.

қа томондан, бизнинг ёзган ва эълон қилган асарларимизнинг ғоявий-синфий позицияси ҳамма вақт партиявий аниқ ва равшан бўлмоғи лозимлигига яна бир огоҳлантиришдир; ғоявий душманларимизнинг машқ қилишлари учун баҳона топиб бермаслигимиз керак, жиндек ноаниқлик ҳам уларга «ярим ҳақиқат концепциясини» яратишга имкон бериб қўяди. Бу ҳол ҳозир советологлар орасида расм бўлиб кетган ва кавлаштириб топилган айрим фактлар асосига қурилиши билан хавфлидир.

Одатдагидек буржуа тадқиқотчилари ўтмишни ҳозиргига қарама-қарши қўядилар, ўтмишни, революциягача бўлган нарсаларни кўкларга кўтариб мақтайдилар. Аммо улар чет эл китобхонининг ишончини бутунлай йўқотиб қўймаслик учун Туркистонда Октябрдан кейинги дастлабки йилларда юз берган баъзи нарсаларни ҳам эслаб ўтайдилар.

Чунончи, Эдвард Олуорснинг шогирди Темир Хўжа ўғли, 1925 йилгача Бухорода «ягона Бухоро миллати ва шарқ типидagi миллат» мавжуд эди, совет ҳокимияти уни ўзбеклар, тожиклар, туркманларга бўлиб ташлади, чунки «Бухоро миллати совет рус миллий сиёсатиға хавф туғдирарди», деб ёзади.

Кўриниб турибдики, бу ўринда янги концепция юзага келган: Бухоро тарихидagi. 1920—1924 йиллар мақталади (амирлик даври эмаслигига эътибор қилин!). Нима учун? Уни 1924 йилдан кейинги даврга қарама-қарши қўйиш учун шундай қилинган; социалистик миллатларга қарама-қарши қўйиш учун «бухоро миллати» ўйлаб чиқарилган. Айти чоқда советларга қарши бу концепция Бухоро халқ совет республикасини маълум даражада «ҳимоя қилиш» 1924 йилги миллий-территориал бўлинишнинг обрўсини тўкишга уриниш асосига қурилган. Совет Иттифоқи халқларининг тенг ҳуқуқли қардошлик оиласида вужудга келган янги социалистик миллатлар бу авторнинг дидига тўғри келмаганлигидан у «бухоро миллати» назариясини ўйлаб чиқарган бўлиши керак. Бизлар ҳозир ҳам «бухоролик», «наманганлик», «тошкентлик» деб гапирамиз, бироқ бу бухоро, наманган, тошкент миллатлари бор, деган гап эмас. Ягона социалистик ўзбек, тожик, туркман ва ҳоказо миллатлар бордир.

Сеймур Беккорнинг «Миллий ўзини таниш ва Бухоро халқ совет республикасининг сиёсати» деган мақоласида ҳам шунга ўхшаш ғоялар олдинга сурилади.

Шарқ хотин-қизларини ким ҳам қоқоқ, унутилган ва ҳоказо деб атамаган дейсиз! Америка профессори Грегори Дж. Массел эса бу масалага бирмунча бошқача қарайди ва Урта Осиё хотин-қизларини гўё кўкларга кўтаради. Шунчалик кўкларга кўтариб юборадими, унинг самимийлигига, беғаразлигига шубҳаланиб қоласан киши.

Нега бундай? Гап шундаки, Грегори Дж. Массел ўзининг «Пролетариатнинг тўпони: мусулмон хотин-қизлар ва Совет Урта Осиёсидаги 1919—1929 йиллар революцион стратегия» (1974) деган китобида, озодликка чиққан Урта Осиё хотин-қизлари, ўзлариди уйғонган революцион қувват билан Урта Осиёда аслида бўлмаган пролетариатнинг ўрнини босди ва 1919—1929 йиллар мобайнида ижтимоий ҳаётни қайта қуришда асосий куч бўлиб қолди, деб таъкидлайди.

Кўриниб турибдики, хулоса буржуа олими учун унча одатдагидай эмас. Лекин унга чуқурроқ диққат қилиб қараб кўрайлик.

Биринчидан, Урта Осиёда ишчилар синфи Октябр инқилоби арафасидаёқ мавжуд эди, 1919—1929 йилларда эса, инчунун.

«Пролетариатнинг тўпони» мафҳумига нима дейсиз? У Урта Осиё хотин-қизларига ёқади, деб бўлармикин?

Ҳақиқатда эса америка олимнинг юқорида кўрсатиб ўтилган хулосасида синфий курашни фақат хотин-қизлар ҳаракати билан алмаштиришга, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига синфий ёндашишни носинфий (бу ўринда жинсий) ёндашиш билан ўзгартиришга уриниш кўриниб турибди.

Мана, ҳозирги замон буржуазия фанида қандай қутилмаган сунъийликлар келиб чиқмоқда!

Грегори Дж. Масселнинг хотин-қизлар масаласидаги ғоявий позицияси, у бир-биридан ҳатто узоқ турадиган ҳодисалардан ўхшашлик қидирган пайтда, янада яланғочланиб қолади. «Оила ҳуқуқи ва Совет Урта Осиёсида ижтимоий сафарбарлик: коммунистик Хитой билан баъзи бир таққослар» — Грегори Дж. Массел ўзининг бу икки мамлакатдаги ҳодисаларни бир-бирига сунъий равишда таққослаб, улардаги «ўхшашлик ва фарқни» кўрсатишдан иборат мақоласини шундай деб атайди ва Урта Осиёда 20-йилларда юз берган «Хужум»ни 50-йилларнинг охирида Хитойда юз берган «Каттакон сакраш» ҳамда 60-йилларнинг охиридаги «Маданий революцияга» сунъий равишда муқояса қилади.

Шуни айтиш керакки, сўнги йилларда буржуа идеологларига Хитой тарихчилари ҳам жўр бўлмоқдалар. Бу ўринда уларнинг битта ғоясини эслатиб ўтиш кифоядир: хитой жангчисининг оти оёқ босган жой хитой тупроғидир. «Хитойликнинг қадами етган жойнинг бари Хитойдир». Бунинг тасдиғи сифатида хитой императорлари ҳамда Чингизхон сингари қўшни императорларнинг босқинчилик юришлари атай ўтилади.

Агарда халқлар, чунончи, Искандар Зулқарнайн, Темур, Чингизхон ва ҳоказоларнинг юришлари бўйича ҳозирги замон чегараларини тўғрилаб ола бошласалар нима бўлишини тасаввур қилиб кўринг-а? Қиёмат, уруш... Ахир Хитойнинг ўзи неча

бор босқинчилар, масалан, Япония асоратида қолган-ку; яъни уларнинг назарияларига кўра, Хитойнинг ўзи география харитасида маълум муддатга ғойиб бўлиши мумкин экан-да! Тарихдан шунга ўхшаш фактни эслатиб ўтаман. Чингизхоннинг буйруғи билан Пекинда хоразмлик савдогар Маҳмуд Ялавоч узоқ вақт ҳоким бўлган. Хитой тарихчиларининг назариясига амал қилинадиган бўлса, Пекин хитой шаҳри бўлмай қолади-ку? Шундай қилиб, хитой тарихчиларининг бугунги кундаги, «Хитойликнинг қадами етган ҳамма ер Хитойдир», деган назариялари, бу фикрнинг ғайри илмий ҳамда кўпоровчилик характерини бир ёққа қўйиб турганда ҳам, Хитойнинг ўз бошига калтак бўлиб тушади.

Бу келтирилган мисоллар совет олимларига буржуа идеологларининг найрангларига қарши курашни активлаштириб юбориш вазифасини юклайди.

КПСС Марказий Комитетининг «Ғоявий сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш ҳақида»ги қарорида империалистик пропагандининг сохталаштирилган ахборотлардан ҳамда фактларни тарафашлик билан ёритишдан, нописандлик, чалаҳақиқат ва юзсизларча қилинган тухматдан» кенг фойдаланаётганлиги ҳақида гапирилади. Юқорида келтирилган мисоллар бунга тасдиқлайди.

Идеология ишида, шу жумладан ғоявий душманларга қарши курашда ҳам, қуруқ декларация, ҳаммага аён ҳақиқатларни такрорлаш, ҳамма биладиган нарсаларни қайта гапириш, айниқса қуруқ аравани олиб қочиш ярамайди. Бу хусусда КПСС Марказий Комитетининг қарорида жуда яхши гап айтилган. Унда тарбиявий ишлардаги камчиликлар сифатида «тез-тез учраб турадиган формализм, гап сотишга, ҳар хил пропаганда босма қолипларига мойиллик, материаллардаги хом, «сийқа» услуб, умумий ҳақиқатларни ҳадеб кўр-кўрона такрорлай бериш» каби ҳоллар кўрсатиб ўтилади. Айни чоқда, кўпинча назарий умумлашмани, жиддий таҳлилни, мисолларнинг ишонтирарлигини ва оҳангнинг вазминлигини бузиб қўядиган чучмал, сиртдан қараганда фансирмон тилдан, насихатгўйликдан, дабдабали иборалар ва шунга ўхшашлардан кескин равишда қутулиш тавсия этилади.

Ҳақиқатан ҳам, биз ҳаммага маълум нарсани такрорлаш, мисоллар ўрнига қуруқ бақириш, ҳақорат қилиш, лақаблар ёпиштириш билан бирон кимсани ишонтиришимиз жуда ҳам мушкул. Мисоллар, ҳатто ошқора ғоявий душманамиз билан баҳслашаётган пайтимизда ҳам керак. КПСС Марказий Комитети қарорида, «Пропаганда ҳамда агитациянинг илмий савиясини юксалтиришни таъминламоқ керак», деб ёзиб қўйилган. Ва бу, шубҳасиз, идеологик кураш масалаларига ҳам тааллуқлидир.

Бахтга қарши, баъзи мақолалар ва китоблар ҳали буржуа концепцияларини чуқур таҳлил қилиш, ғоявий душман билан баҳслашаётганда ўз позициясининг асосли эканлиги билан ажралиб турмайдилар. Тўғри, энди ҳақорат, дўқ-пўписа, сўкиш камайиб қолди, лекин профессионализм янада такомиллашиб бориши талаб этилади.

Советологларнинг концепцияларини фош қилишга бағишланган баъзи асарларда, асосан, Урта Осиё республикалари эришган ютуқлар ҳақида гап боради ҳолос. Бу керак. Лекин буржуа советологларининг концепциялари, метод ва усулларининг Урта Осиё республикаларининг ютуқларини бузиб кўрсатишдан иборат антисовет моҳияти мисоллар орқали очиб ташланса, изоҳлаб берилса, янада яхши бўлур эди. Шунда мақолалар фақат ҳолима қилишигина эмас, балки ҳужумкор характер касб этган бўларди.

Сўнги йилларда буржуазия фани совет воқелигининг айрим масалаларига тобора кўпроқ эътибор бермоқда. АҚШ университетларида ижтимоий фанлар соҳасида ҳимоя қилинган советологик докторлик диссертацияларини, тарихга, адабиётга, иттифоқдош республикалар тилларига, КПССнинг миллий сиёсатига бағишланган мавзулар ортганлигини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бундан 15—20 йил муқаддам умумий масалалар кўпчилигини ташкил этар эди. Буржуа советологиясининг бундай «ихтисосланиши» совет воқелиги масалаларига қизиқиш ортганидан далolat беради.

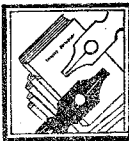
Халқаро илмий алоқалар йилдан йилга ортиб бормоқда, фан бағоят катта суръатлар билан ривожланмоқда. Бу шароитларда ахборотлар илмий-тадқиқот ишларнинг зарур шarti бўлиб қолди. Бир масала бўйича турли жойларда қилинаётган нарсаларни билмай туриб, ҳозирги пайтда ўша масалани тўлалигича ҳал қилиш мушкул. Бизнинг тадқиқот объектларимиз хусусида чет эллик дўстларимиз ва рақиблиримиз нима деяётганларидан кўз юмиш мумкин эмас. Жумладан, Бухоро халқ совет республикаси тарихи ва 1898 йилги Андижон кўзғолони сингари маҳаллий мавзуларга ҳам.

К. Ф. Қосимбековнинг «XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Фарғонадаги халқ ҳаракати тарихидан» («Фан» УзССР 1978) китоби қизиқиш билан ўқилади. Бироқ у чет эллик авторларнинг мана шу мавзудаги асарларига баҳо бериб ўтиши мумкин эди. Бу ўринда мен А. Шихининг «Андижон кўзғолони ва совет тарихшунослиги» ҳамда А. Инаннинг «Дукча эшон исёни» ва бошқа асарларни назарда тутияман. Бундай асарларда илмий масала кўпинча идеологик баҳслар майдонига айлантириб юборилаётганлиги учун ҳам уларга муносабат билдириб ўтилса ёмон бўлмасди.

Кўпинча биз, ғоявий душман билан курашиш учун чет тилини билиш керак, деган гапларни эшитамиз. Бу тўғри. Тил билмасдан туриб, чет элдагилар нима деб ёзаётганларидан хабардор бўлиш қийин. Бизда, чунончи, УзССР Фанлар академиясида тилларни ўрганишга яхши шароитлар мавжуд. Аммо бизнинг идеологик курашдаги ютуқ ва камчиликларимизни фақат тилни билишга олиб бориб боғлаб қўймаслик керак. Бу баъзан пассивликка баҳонадай бўлиб туюлади. Бизнинг назаримизда, олимларимизнинг идеологик курашдаги ютуқларининг биринчи ва асосий шarti — бу совет олимнинг ғоявий, сиёсий, профессионал жиҳатдан билимдонлигидир. Тилни билиш ҳам керак, лекин бу билан чекланиб қолиш ҳам ярамайди. Тил билган билан истаган нарсасини ажрата олмаслик ҳам мумкин. Энг яхшиси — ҳар томонлама: ғоявий, профессионал ҳамда тил билими жиҳатидан пухта тайёрланган бўлишдир.

Шубҳа йўқки, Ўзбекистоннинг гуманитария олимлари, жамиятшунослари бундан буён ҳам идеология фронтининг олдинги сафларида буладилар.

ЎЗБЕК ТАРИХИЙ РОМАНЛАРИ

Москвада, СССР Ёзувчилар союзида ўзбек тарихий романларининг муҳокамаси бўлди. Муҳокамага ўзбек адабиёти советининг раис муовини В. А. УВАРОВ раислик қилди. Унда СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Ю. И. СУРОВЦЕВ, ёзувчилар ва мунаққидлар, хусусан З. С. КЕДРИНА, Л. И. КЛИМОВИЧ, И. Л. ГРИНБЕРГ, А. Д. КОПТЯЕВА, П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, Д. М. МОЛДАВСКИЙ, О. ЁҚУБОВ, А. Ҳ. ҲАКИМОВ, В. С. ВИТКОВИЧ, К. ИКРОМОВ, Р. Ҳ. ҲОДИЗОДА, К. И. СТРЕЛЬЦОВА, Т. Т. КОХМАН, К. А. СТЕПАНЯН, А. ЕРКЕБАЕВ, М. ҚУШЖОНОВ, С. Л. СОЛОЖЕНКИНАлар ҳозирги ўзбек тарихий романларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Муҳокамада ўзбек тарихий насри ҳам шаклу мазмун, ҳам моҳият жиҳатидан юксалганлиги қайд этилди. Қуйида шу муҳокамада иштирок этган айрим ёзувчи ва мунаққидларнинг сўзларини берамиз.

П. Шермухамедов:

филология фанлари доктори

Карл Маркс учун тарих муаммоси муайян маънода психологик муаммо ҳам эди, деб ёзган эди Г. В. Плеханов. Дарҳақиқат, К. Маркс «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» асарида Франция аҳволини иқтисодий, ижтимоий жиҳатдангина эмас, балки психологик нуқтаи назардан таҳлил қилади. Бу табиийдир, чунки мафкуравий, сиёсий ва соф инсоний, шахсий аспектиларни бир-биридан ажратиб қўйиш мумкин эмас. Тарихий воқеа-ҳодисаларни замондошлар томонидан қабул қилиш психологизми сиёсатдан айрим нарса эмас, зеро, халқ — тарих ижодкори, ҳам унинг субъекти, ҳам объектидир.

Бинобарин, бизнингча, санъатда психология тарихни гоёвий-бадий гавдалантириш жараёнининг асоси, синтезидир. Дарвоқе, бадий ҳақиқат замоннинг объектив ҳақиқати билан узвий боғлиқ. Алишер Навоий ва Вильям Шекспирнинг, Лев Толстой ва Заҳриддин Муҳаммад Бобирнинг Александр Пушкин ва Фёдор Достоевскийнинг реалистик, теран психологик тарихийлиги шундан далолат беради.

Тарихнинг бу психологик муаммоси адабиёт тараққиётининг ҳар

бир босқичида ўзига хос тарзда ҳал этилган, албатта. Л. Новиченко фикрича, «ҳозир совет адабиётида тарихий романнинг тўртинчи тўлқини кўтарилиб келмоқда. Тўғри, тўртинчи тўлқин ҳақида гапирганда, мен асосан рус адабиётини назарда тутаман, Украина учун бу учинчи тўлқин (20-йилларда бизнинг тарихий роман эндигина тетапоя бўлиб келмоқда эди), Тожикистон учун эса, иккинчи...» («Дружба народов», 1977 йил, 9-сон, 248-бет).

Бизда, Ўзбекистонда бундай биринчи тўлқин 20-йилларга тўғри келади ва у Абдулла Қодирий номи билан вобастадир.

Шундан бери ярим асрдан кўпроқ вақт ўтди ва Ойбек, Ҳамид Олимжон, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Сергей Бородин, Миркарим Осим номи билан боғлиқ иккинчи тўлқин туғилди, ўзига хос тараққий этди ва тарихий воқеа-ҳодисаларнинг реалистик, ижтимоий-психологик тасвирини чуқурлаштириш нуктаи назаридан қараб айтганда, тарих муаммосини ечишда ўз йўлини топди.

Эндиликда биз ўзбек тарихий прозасининг учинчи тўлқини — Мирмуҳсин, Одил Ғукубов, Ҳамид Ғулом, Тўлапберген Қайилбергенов, Пиримқул Қодиров, Явдат Илёмов каби адибларнинг ўтган даврнинг ижтимоий ва ҳиссиёт дунёси, асрнинг ахлоқий образи кўп жиҳатдан янгича ишланган янги романлари ҳақида тўла ҳуқуқ билан сўзлаш имкониятига эгамиз.

Гап тарихий асарлар устида борганда, мени ҳамини инсон ва замон Беловнинг «Таомилдаги иш»идаги Иван Африканович ва Распутиннинг «Яша ва унутма» асаридаги Настя каби бошдан-оёқ санъаткор фантазияси маҳсули бўлмиш образлар ёки тарихий асар ҳисобланса-да, лекин тарихий шахслар ҳаёти юзаки тарзда сўзлаб бериладиган хроникаларда ишонарли акс эттириладими, деган масала ҳаяжонлантиради. Боринги, китобхон адиб-муаррих хроникага содиқ, деб ишонсан ҳам. Аммо у асарда замон руҳи, асл психологик ҳақиқат йўқ бўлса, бундан не маъни! Модомики, шундай экан, асар хоҳ тарихий мавзуда — солномалар ва архив материаллари асосида, хоҳ замонавий мавзуда — ҳаётни бевосита кузатган ҳолда яратилган бўлсин, у, бари бир, воқеа-ҳодиса, шахс, жамият моҳияти ва руҳини чуқур ифода-далаб беришни тақозо этади. Зеро, «ўз олдига муқаддас вазифа қўя оладиган адиб учун қаҳрамонни кашф этиш боқий тилсимот ва энг муқаддас эътиқоддир» (Н. Погодин). Шу жиҳатдан Комил Яшин «Ҳамза» романининг биринчи қисми айни муддаодаги асардир. Ҳали роман ниҳоясига етмаган бўлса-да, муаллиф бош қаҳрамон образини яратиш вазифасини қандай ҳал этгани тўғрисида мулоҳаза юритиш имконияти бор.

Мураккаб, жамият тақдирида муҳим босқич бўлган даврнинг маънавий тажрибаси, ахлоқий сабоқлари, ўз-ўзига берган ахлоқий баҳоси, тарих ва келажак олдидаги чин иқрори — муаллиф қўлга киритган энг муҳим муваффақиятлар ана шулар. Ҳамзанинг ўзига хос қарама-қаршиликларга эга, айни пайтда озодлик, нур фидойиси сифатидаги мураккаб образини XIX асрдан XX асрга бурилиш нуктасида халқ миллий онгининггина эмас, балки икки давр образи тарзида ҳам талқин этиш мумкин. Энг муҳими, Комил Яшин тарихни бугунги кундан ажратиб қўймайди, балки, тарих билан воқелигимизни боғлаб турадиган ипларни бир-бирига моҳирона улайди. Зотан, тарих бизнинг ҳаётимизни, биз эса тарихни бойитамиз.

О. Ғукубовнинг «Улугбек хазинаси», Мирмуҳсиннинг «Меъмор», Т. Қайилбергеновнинг «Қорақалпоқ достони», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», А. Кекилбоевнинг «Афсонанинг охири», Ж. Икромийнинг «Бухоронинг ўн икки дарвозаси», П. Загребельнийнинг «Евпраксия»,

И. Калашниковнинг «Гаддор замон», М. Иброҳимовнинг «Парвона», Г. Абашидзеининг «Цотнэ, ёки грузинларнинг заволи ва камоли», Т. Қосимбековнинг «Синган қилич» ва Р. Ҳодизоданинг Аҳмад Дониш ҳақидаги повестини мутолаа қилганда ҳам кишида шундай таассурот ҳосил бўлади. Бу асарлар камчиликлардан холи бўлмаса-да, уларда «шахснинг даврда такомил топиши» (А. Толстой) кўзга ташланади.

Эндиликда тарихга нисбатан қизиқиш нима учун бу даражада кучайиб кетди? Чунки бугунги кунда аввало шахс вақт олдидаги ўз масъулиятини чуқур англаб етиши билан шарҳланади.

О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романини ўқиганда, шу фикрлар яна ҳаёдан ўтади. Тарихий роман жанри О. Ёқубов ижодий изланишлари учун мутлоқ янги муҳитдир. Замонавий проблематикани бадий тадқиқ этиш жараёнида шаклланган адиб тамомила бошқача, чуқур тарихий қатламларни, ҳолатларни, инсоний феъл-атвор, одатларни, этнографик деталларни, эски тилни ва ҳоказоларни идрок қилиши, ўрганиши зарурки, бу ниҳоятда қийин ишдир.

Лекин, шундай бўлса-да, роман қаҳрамонларининг ўз даври билан узвий, уни тиража реализм воситасида тасвирлаб берадиган, айти пайтда, бошқа замонларни ҳам нурлантириб, кўрсата оладиган тақдирлари бизни — Улуғбек даҳосини англаб етган, унинг фикран тарихий чекланганини ҳам билган, айти пайтда у жон фидо қилган улуғ мурод-мақсадни давом эттираётган авлодни тўлқинлантирмаслиги мумкин эмас. Давр руҳига ҳамоҳанг ғояларни олға сургани учун ҳам «Улуғбек хазинаси» замонавий асарлар сафидан ўрин олди, давр ва инсон, шахс ва жамият тақдири ҳақида ўйлашга имкон берди, зеро, шу боис ҳам у биз учун қадрлидир. Бу эса психологизм тарихий асар учун ниҳоятда зарур эканини тасдиқлайди. Шу ўринда яна бир марта таъкидлаш жоизки, психологизм деганда «қалб диалектикаси»гина эмас, балки, энг муҳими, унинг тарих диалектикаси билан чамбарчас боғлиқлиги ҳам тушунилади (таъкид бизники — П. Ш.) Бинобарин, ҳақиқий тарихийлик, худди асл психологизм каби, муаллифнинг маънавий эҳтиёжига айланган ижтимоий ва ахлоқий концепциясиз, аввалдан белгилаб қўйилмаган, балки сюжет, фабула, образлар системаси руҳдан табиий равишда келиб чиқадиган концепциясиз амалга кира олмайди.

Тарихий мавзуга мурожаат қилишнинг мураккаб томонлари кўп. Ёзувчи қаламга олинган даврни чуқур ўрганиши, тарихий ҳақиқатга тўла риоя қилиши, айти замонда тарихий воқеаларнинг бугунги кунга ҳамоҳанг томонларини бўрттириб кўрсатиши лозим. Акс ҳолда тарихий воқеаларга мурожаат қилишнинг аҳамияти бўлмайди. Ахир ҳар бир бадий асар бугунги кунимизга хизмат қилиши зарур-ку!

Шу жиҳатдан Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи характерлидир.

Меъморлик санъатимиз дунёга машҳур. Ҳар йили Осиё, Африка, Европа мамлакатларидан республикамизга келаётган меҳмонлар Бухоро, Самарқанд, Хивани зиёрат қилмасдан, асрлар оша табиат инжиқликларига дош бериб келаётган гўзал обидаларимизни томоша қилмасдан кетишмайди. Бу тарихий ёдгорликлар пештоқлариди, ранглариди халқимиз буюк фарзандларининг ақли заковати акс этган. Меъморлик ўзига хос санъат бўлиши билан бирга, айти замонда, у турли хил ғоялар тўқнашувини ўзида мужассам этган кураш майдони ҳамдир.

«Меъмор» романи хуруфийлар томонидан Шоҳруҳга уюштирилган суиқасд тасвири билан бошланади. Суиқасдчилар деб гумон қилинганлар орасида меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам бор. Шундай қилиб, бутун умри меҳнат билан ўтган, Ҳиротда

катта обрў қозонган бу улкан санъаткорнинг бошига катта мусибат тушди. Меъмор ёлғиз ўғлини қутқариш учун кўп ҳаракатлар қиладди, шоир Лутфийни орага қўяди, саройдаги амалдорларга мурожаат қиладди. Узоқ йиллардан бери саройга садоқат билан хизмат қилиб келаётган меъмор ҳаётида оғир кунлар бошланади. Унинг ўғлини озод қилиш хусусидаги илтижолари инobatга олиниши у ёқда турсин, устанинг ўзи таъқиб остига олинади. Ҳокимият меъморнинг ўғлини қатл қиладди, унга туҳмат тошларини ёғдиради.

Мана шу тариқа меъмор Нажмиддин Бухорийнинг руҳий драмаси очиб борилади. Шуни рўйи-рост айтиш керакки, устанинг Ҳиротни ташлаб кетиш олдидаги изтироблари романда ишонarli тасвирланади. Меъморнинг назарида: «Пастликда буралиб оқаётган Ҳерируднинг нариги томонидаги миноралар, қалъаю арк атрофидаги асалари инидек бир-бирига тутшиб кетган томлар, айланма тор кўчалар жуда хомуш ва ғамгин кўринади». У яқин ошна-оғайниларини, шогирдларини ўйлайди, меъморлик санъатининг тақдиридан ташвишга тушади. Умуман, романда уста Нажмиддин Бухорийнинг туйғуларини тиниқ акс эттирувчи кўпгина манзаралар бор. Мана шулардан яна бири: «Меъморнинг машриқ томонда, тепаликлар устида ярқираб турган янги ой ўроғига кўзи тушди... У бир муддат ойга тикилди: худди жоме масжиди гумбази устидаги ойнинг ўзи! Аммо у кумуш ранг, бу ой ҳақиқий олтин. У чоғроқ эди, бу эса улкан. Меъмор икки кафтини ёзиб, ойга тикилган ҳолда юрт қаторида ўзига ҳам яхшиликлар тилаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Унинг кўнгли анча ёришгандай бўлди. Олам қайта яшараётгандай кўриниб кетди-да, бу тонготардаги манзара қалбида бетакрор туйғулар уйғотиб юборди. Унинг кўзига ўша шарқ томонда қандайдир бир гумбаз кўриниб кетди. Қандайдир меъмор қўли билан бино этилган гумбазга ўхшарди. Тепаликлар секин-аста ўша бинонинг гиштин деворлари, равоқу пештоқлари тусига кира бошлади».

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, романда бош қаҳрамон образини очишга ёрдам берадиган иккинчи даражали персонажлар, шу жумладан, грузин уста — Журжий, Чўли бобо, тажанг Тожи, меъморнинг қизи — Бадиа, шогирди — Зулфиқор образлари ҳам самимий чизилган.

Хулоса қилиб айтганда, ёзувчининг кўп йиллик меҳнати меваси бўлмиш «Меъмор» романини сўнгги йиллар прозасининг ижобий ҳодисаларидан бири деб баҳолаймиз.

Шу муносабат билан эътиборингизни санъаткорнинг нуқтаи назари масаласига яна бир марта тортишни истар эдим.

Ўтган йили «Наш современник» журнали (1979 йил, 4—7-сонлар) адиб В. Пикулнинг «Распутинчиликнинг қутуриши ва заволи» романини босди. Бу асар ишончли тарихий фактлар асосида ёзилган. Тарихий шахсларнинг номлари ҳам айнан сақланган. Муаллиф таъкидлаганидек, «асарда тўқиб чиқарилган қаҳрамонлар ва воқеалар йўқ». Дарҳақиқат, роман саҳифаларида «ҳужжатшунослик» оқимида дуч келамиз: подшо оиласининг низолари, министрлар ва генералларнинг олишувлари, пинҳона давралар, распутинчиликнинг қутуриши ва заволи... Гарчи тарихчи М. Қ. Қасвиновнинг «Йигирма уч пиллапоя» (Мысль 1978) китобидан кейинда турса ҳам роман маърифий нуқтаи назардан қизиқарли.

Лекин адиб тарихнинг жуда ажойиб саҳифасини Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида подшо истибдодининг қулашини тасвирлашда қатор ноаниқликларга йўл қўяди. Тарихий фактларнинг моҳияти юзаки талқин қилинади.

Баъзи замонавий тарихий асарларда эса жиддий тарихий материал, масалан, халқларнинг ўзаро муносабатларини юзаки кўрсатиш яққол сезилиб қолади. Умуман, совет адабиётида бу муаммо ижобий ҳал этилмоқда. Чунки у марксизм-ленинизм методологияси асосида иш кўрмоқда. Модомики, шундай экан, тарихий асарларимиз халқларни янада яқинлаштиришга хизмат қилиши табиийдир.

Маълумки, Октябрь революциясигача баъзан меҳнаткашлар ўртасида низолар, қарама-қаршиликлар бўлиб турар эди. Лекин бу конфликтларни бойлар, беклар, хонлар ўз манфаатларини кўзлаган ҳолда қўёгани, уларнинг ижтимоий, синфий моҳияти ҳам бизга равшан. Бу халқнинг айби эмас, балки унинг бошига тушган тарихий кулфат. Ижтимоий конфликтларни миллий ихтилоф деб талқин қилишнинг ҳеч бир маъноси йўқ, ҳолбуки, тасвирланаётган давр учун қабилалар ўртасидаги жангу жадаллар хос эди — миллатлар нисбатан кейинги вақтларда шакллангани ҳеч кимга сир эмас. Тарихий ҳақиқат шундай ва адиб-муаррих ундан чекиниши ножоиздир.

Афсуски, бундай тенденция баъзи закавказьелик дўстларимизнинг айрим тарихий романларида, ёки, айтайлик, И. Есенберлиннинг «Кенасари хон» романи, А. Олимжоновнинг «Ўтрор» повестида сезилиб туради.

Равшанки, адиб чет эл босқинчилари ўз она халқи бошига солган азоб-уқубатларни тасвирлашга ҳақлидир. Лекин у халқлар ўз ҳукмдорларининг қилгуликлари учун тарихий жавобгарликка маҳкум эмаслигини унутмаслиги керак. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, ўтмишнинг ҳаққоний манзарасини яратиш, тарихий воқеанинг моҳиятини очиш ниятида қалам сурган адиб ушбу очиқ-ойдин нарсани — жаҳонгирлар лашкарлари орасида ватанидан, далалари, боғларидан жудо қилинган оддий одамлар кўп бўлганини эсдан чиқармаслиги лозим. Мабодо зўр билан уруш гирдобига тортилган кечаги деҳқонлар, боғбонлар топталган экинзорларни, қуриб ётган боғларни кўргани ва уларнинг босиб олинган эллар меҳнаткашларига раҳми келгани тасвирланса, бу тарихий ҳақиқатга хилоф бўлмайди. Босқинчиларнинг ваҳшийликларини тасвирлаганда, биз бунинг албатта ҳисобга олишимиз лозим, ана шунда ўтган асрларга хос тарихий конфликтлар диалектик моҳиятини очиб беришда бирёқламаликка йўл қўймаймиз. Биз — адабиётчилар халқларни яқинлаштириш, яна ҳам яқдил этишга масъул эканмиз, бу нозик, у қадар ҳам муҳимдек кўринмайдиган нозик нуқталарни назардан қочирмаслигимиз зарур, зеро, улар ҳеч кутилмаганда бутун бир халққа соя ташлаши, китобхон қалбини яралаши мумкин.

Қирғиз адиби Т. Қосимбековнинг қизиқарли «Синган қилич» романини мисолга олайлик. Мен бу романини асл нусхада қирғиз тилида ўқиб чиқдим.

Ёзувчи тарихий ҳужжатларга суянган ҳолда, ўзбек ва қирғиз халқларининг XVIII аср охири XIX аср бошидаги ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

З. С. Кедрина, Т. Асқаров ва бошқалар романини самимий баҳоладилар. Роман фазилатларини тўғри белгилаб бердилар. Бу баҳоларга қўшилган ҳолда, бир нуқтага эътиборни қаратмоқчиман. Қўқон хонлари ўзбеклар эдимми ёки қирғизлар эдимми? А. Қодирий «Ўтган кунлар» романида йўл-йўлакай улар ўзбеклар эканини айтади ва бу ҳақда бошқа сўзламайди. Т. Қосимбеков Қўқон хонлари ва унинг амалдорлари асосан қирғизлар эди, деб ҳисоблайди ёки ҳар ҳолда, ёзувчи концепциясидан шу маъно келиб чиқади. Бизнинг кунларимизда аҳамиятли бўлмаган бу масала бутун бир муаммога айланади. Тафсилотларга берилиб ўтирмай, шунини айтишим мумкинки, бу мураккаб ва

баҳсли илмий-этнографик масала. Лекин бу ўринда шу нарса баҳс талаб қилмайди: таққослаб бўлмайдиган даражада муҳим синфий ҳақиқат турганда, аини муаммони бўрттириб кўрсатишнинг ҳеч қандай маъноси йўқ эди.

Т. Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқ достони» трилогияси кўпроқ тарихий фактларга асосланган. Академик С. Камоловнинг «XVIII—XIX асрда қорақалпоқлар» асарида халқ ҳаёти илмий жиҳатдан тўғри акс эттирилганлигини биламиз. Бу асарда қорақалпоқларнинг Россияга муносабати анча батафсил тадқиқ этилган.

Архив ҳужжатларида 1743 йилнинг август ойида императрица Елизавета ҳузурига қорақалпоқ элчилари чақирилганлиги ҳақида ҳассос маълумотлар бор: «Маман ботир улар элатининг ҳаммасини император ҳазрати олияларининг ҳимояти остига фуқаро қилиб олишларини илтимос қилди» (АВПРАУ ЛНД СССР, ар. каракалпакские дело, оп. 117) 1, д.1, л. 86). Қабул маросимида қорақалпоқ элчиларига ёрлик берилди. Ерлиқда бундай сўзлар айtilган: «Сизларнинг содиқ фуқаролик изҳор этишингизни мурувват билан қўллағаймиз ва ҳаммангизни барча фуқароларимиз қаторига қўшиб, император ҳазрати олияларининг меҳри шафқатидан умидвор этгаймиз».

Мана шу ва шунга ўхшаш ҳужжатлар асосида ёзувчи, гўё тарихчининг асарини тўлдиргандай, халқнинг маиший турмушинигина кўрсатиб қолмай, халқларнинг ажралишга эмас, бирлашишга бўлган интилишларини тасвирлайди. Шу жиҳатдан қараганда Ю. Суровцев билан И. Карабутенко таржима қилган П. Загребельнийнинг «Евпраксия», Г. Абашиденнинг «Цотнэ ёки грузинларнинг заволи ва камоли» романларини эшлаш ўринлидир. Иккала романда ҳам халқ тақдиридаги кескин бурилиш давлари мўтабар ёзма манбалар асосида акс эттирилган. П. Загребельний ҳам, Г. Абашидзе ҳам, Т. Қайипбергенов ҳам тарихнинг мураккаб саҳифаларини четлаб ўтмайдилар. Чунончи, Т. Қайипбергенов Маманбий фожиасини бўямай, хас-пўшламай кўрсатади. Маманбий халқ тинчини ўйлайди, халқ эса уни хоин деб ҳисоблайди.

Хуллас, Т. Қайипбергенов бизни Маманбий яшаган даврга олиб киради. Ёзувчи асарда тарихий воқеалар диалектикаси билан характерлар диалектикасини узвий боғлаб тасвирлайди. Адиб халқ ҳаётининг теран қатламларини тадқиқ этар экан, тарихий воқеликни сохталаштирмайди, қандай бўлса шундай кўрсатишга интилади. У, Маманбий даврини тасвирлар экан, бугунги кун учун ҳам муҳим муаммоларни ўртага қўяди.

Кейинги вақтларда Ўрта Осиё халқлари билан Россия халқларининг энг қадимий алоқалари тарихини тасвирлашга ҳам катта эътибор бериляпти. Мен бу ўринда Миркарим Осимнинг «Қарвон йўлларида» ва «Дўстлик қалдирғочлари» деган қиссалари устида бир оз тўхталмоқчиман.

Биринчи қиссада Хоразм элчиси Муҳаммадали ва унинг савдогар йўлдошлари Мулла Шокир ҳамда Ҳожи Бахшиллонинг Москвага қилинган оғир, машаққатли сафари ҳақида қизиқарли ҳикоя қилинади. Ҳожи Бахшиллонинг чўриси Зуҳра билан, шунингдек, рус элчиси Иван Бочков билан муносабатларини тасвирлар экан, ёзувчи буларнинг шахсий ҳаёти орқали ўша давр ахлоқи, урф-одатлари, халқ миллий руҳини, турли эллар ва ўлкаларнинг маданий алоқалари, турли тарихий шахслар, ҳамда оддий кишилар тақдиридаги чигалликларни очиб кўрсатишга интилади.

«Дўстлик қалдирғочлари» қиссасида, шунингдек, қадимги Хоразм ҳаёти билан Ўрта Осиё ва Россия ўртасидаги муносабатларига боғлиқ воқеалар билан танишамиз.

Турли тарихий материалларга асосланган бу иккала асар айрим бадий камчиликларига қарамай, Ватанимиз тарихини тушунишга ёрдамлашадиган муҳим муаммоларни ҳал қилиб беради.

Аммо, Т. Қайипбергенев баъзи ўринларда ўтмиш манзаралари тасвирида тарихийлик принципларини бузишга йўл қўяди. У, гоҳ тарихий жараёни объектив, холис таҳлил қилиш ўрнига, воқеаларни ўзгартиришга, тезлаштиришга интилиб, ўзи аралашиб кетади...

Тарихнинг кенг қўламли ва ҳаққоний манзаралари фақат бош қаҳрамон қиёфаси билангина эмас, балки халқ вакиллари образи орқали ҳам акс эттирилади. Бундай «суриковона» анъана тарихий романчиликда ҳам яхши самаралар беради.

Шу жиҳатдан қараганимизда П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Я. Илёсовнинг «Морбоз», И. Қалашниковнинг «Ғаддор замон» романи диққатга сазовор.

«Юлдузли тунлар» романи бош қаҳрамони — Заҳириддин Бобир (1483—1530) Улуғбек ўлиmidан кейин тарих саҳнасига чиқди ва Алишер Навоийнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. Аммо, Бобирнинг тақдири Улуғбекникидай, балки ундан ҳам мураккаброқ ва фожиалироқ эди. У 12 ёшида Фарғона вилоятининг ҳоқими бўлиб, ўсмирлик чоғларидаёқ феодал бошбошдоқлик, ўзаро қирғин урушлар, тахт учун курашлар, оғир мағлубиятнинг гувоҳи бўлди. Бобир умр бўйи Шарқда марказлашган давлат барпо этиш учун курашади, бу нарса ўша давр учун жуда зарур фаровонлик эди.

Тақдир зиддияти шундаки, Бобир ана шу эзгу мақсадини амалга ошириш учун йигирма йил курашди, қаттиқ мағлубиятга учради. Аммо, бегона элларда, олис ҳинд диёрида у ғалабага эришди. У Ҳиндистонни забт этиб, тарқоқ ва кичик князликларни бирлаштириб, машҳур Буюк Мўғул империясига асос солди. Бобир ва бошқа темурийлар даврида мамлакат улкан иқтисодий ва маданий муваффақиятларга эришди. Шоир шахсидаги зиддиятлар сабаб бўлибми, Англиядаги энг нуфузли нашр ҳисобланган «Бритиш Энциклопедия» қомусида Бобирнинг подшолиги ва лашкарбошилиги, Буюк Мўғул империясининг асосчиси эканлиги айтиладию, лекин унинг ижодий мероси, айниқса, бир неча асрлар илгари инглиз, француз, немис ва рус тилларига таржима қилинган «Бобирнома» асари ҳақида лом-мим дейилмайди. Ҳолбуки, бу асар ўша вақтлардаёқ ёрқин бадий бўёқлари, инсонпарварлик ғоялари, авторнинг тарихий заковати билан жаҳон жамоатчилигининг меҳрини қозонган эди. П. Қодиров Бобир ҳақидаги асари устида узоқ йиллар ишлади.

«Айниқса, Бобир тақдиридаги кескин бурилишлар, унинг руҳий эволюциясидаги ўзгаришларни ўрганиш жуда қийин бўлди,— дейди П. Қодиров.— Ҳиндистон ва Покистонга қилган сафарларим, Деҳли, Агра, Лоҳур шаҳарларидаги Бобир ва унинг авлодлари томонидан бунёд этилган мангу сўнмас маданий ёдгорликларни зиёрат қилганим асарни ёзишга, Бобир тақдирининг келажагини кўришга катта ёрдам берди. Бобир қолган умрининг ҳаммасини, истеъдодининг ҳаммасини Ҳиндистонга бағишлади. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг энг доно, фозил кишилари, Шайбонийхон кўчманчилари томонидан қувилган, суннийлар ва шиалар курашининг довулида қолган барча ғарибу ғураболар Бобир пойтахтига интилар эдилар. Бобир ўз атрофига тўплаган буюк тўдага мансуб олиму фозиллар Ҳиндистон Уйғониш даврининг улуғ ишига хизмат қилдилар».

Романда тасвирланган Бобир тақдирининг диалектикаси шундаки, унинг қалбида подшоҳ ва лашкарбоши Бобир шоир Бобир билан олишади, мана шу руҳий кураш уни замонсидаги барча тарихий воқеаларнинг фаол қатнашчисига айлантиради. Бобир ҳаётидаги янги-янги

изланиш йўллари адибга жуда бой материал берган. Табиийки, бундай бой биографияга эга бўлмаганида Бобир ўзининг ўлмас асари «Бобирнома»ни ёзолмаган бўлур эди.

Роман кўп жиҳатлардан тарихий ҳужжатларга асосланган. Асар воқеалари ўша даврлардаги Урта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг бепоён ерларида ўттиз йилдан кўпроқ вақт мобайнида бўлиб ўтади. Адиб бундай жуда катта кўламдаги вақт ва макон давомида қаҳрамонлар тақдирини кузатади.

Романда босқинчиларга қарши мардона курашган ҳинд халқи вакилларининг образлари меҳр билан чизилган. Булар Бобирнинг мамлакатда тинчлик, осойишталик ўрнатиш, ободончиликни кучайтириш, мамлакатнинг тарқоқ кучларини бирлаштириш учун қилган уринишларини тушуниб, унга ёрдамлаша бошлайдилар.

П. Қодиров Бобирни ўтқир зиддиятли шахс сифатида кўрсатишдан чўчимади. Шу жиҳатдан Бобирнинг халқ билан алоқасини кўрсатувчи манзаралар жуда қизиқарли. Халқ оммаси вакили, меҳнаткаш Тоҳир оғир вазиятларда Бобирга ёрдам беради. Умрининг охирги кунларида тожу тахтдан воз кечиб, қолган кунларини Тоҳир билан бирга ўтказишни ният қилади. Шу ўринда, беихтиёр Лев Толстойнинг «Иван Ильичнинг ўлими» асари ёдимизга тушади. Маълумки, Иван Ильич ўлими олдидан ҳаёт неъматларини қайтадан баҳолаб, оддий меҳнаткаш хизматкорни ўзига дилкаш дўст деб билади...

Адиб кўп ўринларда Бобирнинг руҳий дунёсини изчил очиб кўрсатиш ўрнига фактларга кўмилиб, унинг ҳарбий юришларини изоҳлаш билан овора бўлиб кетади. Романнинг сюжет-композиция қурилиши ҳам маълум даражада эътироз уйғотади.

Кейинги йилларда турли-туман ёзувчилар диққат-этиборини рангбаранглик жалб этмоқдаки, дейлик, «замонавий» сиймо сифатида машҳур шоир, файласуф, математик Умар Ҳайёмнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган романлар пайдо бўлмоқда. Биз бу ўринда Г. Гулианинг «Умар Ҳайём ҳақида роман», А. Семашко, Херольд Лэмнинг асарларини кўзда тутмоқдамиз. Шунингдек, Я. Илёсовнинг «Морбоз» деб номланган яна бир романи ҳам эътиборимиздан четда эмас...

Аввалги асарларда тарихий материалга бирмунча нотўғри ёндашиш (Х. Лэм) ёки шарқона нафосатни тўғри ҳис қила билмаслик (Г. Гулиа) сезилса, кейинги романда Умар Ҳайём тимсоли янада мукамалроқ, янада ҳаққонийроқ тасвир этилганини кўрамиз.

Роман ибтидосида биз ўн ёшлар чамасидаги болакай билан танишамиз. Ёш Ҳайём ҳали мадрасада экан, алжабр ва фалакиёт илми билан қизиқади. Кейин жонажон шаҳри Нишопурни тарк этиб, ҳаёти ва ижодига самарали таъсир ўтказган Урта Осиё сари равона бўлади. Худди мана шу ерда муаллиф билан мутлақо келишиб бўлмайди, чунончи қорахонийлар даргоҳига келиш арафасини адиб: «Умар Ҳайём уч йилни беҳуда ўтказди»,— деб талқин қилади. Ваҳоланки, бу ҳақиқатга тамоман зид-ку! Ахир бу, Умар Ҳайём сажиясига, руҳиятига, қолаверса тарихий фактга бутунлай тескари-ку! Тўғри, кўпгина саҳифаларда Я. Илёсов бадиий лаъзаларни воқеа мангитқига мос равишда ривожлантира боради, ўз ғояларини ифодалашда рамзийликдан, Умар Ҳайём сиймосига монанд келадиган ташбеҳлардан усталик билан фойдаланади. Масалан, оққарға билан боғлиқ бўлган охириги эпизодни энг муваффақиятли чиққан эпизод деб биламиз. Дарҳақиқат, бунда биз Умар Ҳайёмнинг шоирона сиймосини, унинг сажиясига хос бўлган хислатларни яққол кўрамиз.

Шу ўринда Я. Илёсовнинг мазкур романи муносабати билан баъзи бир мулоҳазаларимизни ўртоқлашгимиз бор. Аслини олганда Умар Ҳайём ҳақида ишонарли тарихий манбалар оз эмас. Шундай экан,

ёзувчи мазкур мавзуга оид эски қўлёзмаларни чуқур ўрганиши, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиши зарур эди. Бинобарин, тарихий манбадаги ҳар бир куртак барг ёзиши, самара бериши учун ижодхонадаги муҳтў баҳаво бўлиши: яъни фактлар сараланиши, ўша замон юраги ёзувчи юраги билан ҳамоҳанг тегиб туриши керак эди.

Адиб бир ўринда «Умар Ҳайёмнинг шогирдлари бўлмаган», деб даъво қилади. Ҳолбуки, баъзи бир архив маълумотларидан бизга маълумки, унинг Низомий Арузи Самарқандий каби машҳур шогирдлари бўлган. Шундай улуг алломани шогирдсиз тасаввур қилиб бўлармикан?! Агар кишининг кўзи бўлмаса, унга кўзгунинг ҳожати йўқ-ку!

Ёки бошқа бир жиҳатни олайлик. Умар Ҳайём фақатгина улуг шоир бўлиш билан чекланмаган. Кундек равшанки, у буюк аллома ҳам бўлган. Бироқ бу факт муаллифга ҳаддан ортиқ жўшиб кетишга туртки бўлмаслиги керак. Чунончи, унинг қаҳрамони бошланғич атом ҳақида, мувозанат чизиқларининг бениҳоя эканлиги ҳақида, фазо бўшлиқларида содир бўладиган бирикиш ва парокандалик ҳақида, қуёшдаги бўронлар, ер қимирлаши ҳақида тадқиқот ишларини олиб боради. Бундай мураккаб фанлар ўша замонда шу қадар аниқ такомиллашганига ақл бовар қилади, албатта. Бу ўринда муаллиф тасаввури тарихий ҳақиқатга ҳар қалай анча яқин келади. Лекин иккинчи ёқдан, донишманд алломамиз Умар Ҳайём, романда адиб талқинига кўра ўта жўн одамга айланиб қолган: «Рисолани у қанчалик поёнига тез етурса, кўп жафолар кўрган заминга шу қадар тез амну омонлик келади, баъдаз алжабрда ҳам чалкашлик содир бўлмагай — бани одамзод ичра ҳам алоло тингай».

Я. Илёсов Умар Ҳайёмни негадир баралла даҳрий деб талқин қилади. Бу фикрга соғлом фикрли одам қўшилмаса керак. Негаки, биринчидан, архив ҳужжатларида Умар Ҳайём диний ақидаларнинг баридан тутган киши сифатида келтирилади. Иккинчидан, бу асарда муаллиф сийқаси чиққан анъаналарни қўллаган — машҳур шахс беҳад даражада илғор қилиб тасвирланади. Ҳатто Улуғбек ҳақидаги фильмда ҳам шу иллат мавжуд — очикдан очик даҳрий қилиб кўрсатилганлиги ҳамон ёдимизда.

Умар Ҳайём дунёқарашини тушуниш учун ўша даврни миридан-сиригача билиш лозим. Ёзувчининг нуқтан назари ҳамма нарсада исломни айблашдан иборат. Ф. Энгельснинг машҳур таъбирига кўра ўша пайтларда дин ҳар ёққа чуқур илдиз отган «мафқуранинг ҳукмрон шаклига айланган». Бундан чиқадиган хулоса шуки, дин кирмаган эшик, дин боқмаган тешик қолмаган.

Я. Илёсов қорахонийлар томонидан забт этилган Урта Осиёни, шунингдек, салжуқийлар томонидан мусаххар қилинган Эронни фақат дин билан боғлайди. Боз устига равшанки, улар ёлғиз газовот учун эмас, авваламбор ўз шахсий манфаатлари учун жанг қилишган.

Романда Ғазолий тимсоли етакчи ўринни ишғол этади. Ёзувчи уни ҳар турли гуноҳларда айблайди. Аслида эса Ғазолий Шарқда на фақат йирик фикр, балки мусбат томонлари билан ажралиб турган мураккаб шахс сифатида машҳури офоқ эди. Ёки Ҳасан ибн Саббоҳ тимсолини — исмоилизм тариқатининг йирик пешвосини олиб кўрайлик. Исмоилизм ғоясини, маълумки, деҳқонлар ҳам, майда ҳунармандлар ҳам қувватлар эди, бир сўз билан айтганда, халқнинг турли хил табақаларига исмоилизм таъсири кучли эди.

Демак, бу ҳам чақилиши қийин бўлган муаммоки, бу тўғрида А. Л. Семеновнинг яхшигина «Исмоилчилар» деб номланган сермазмун китоби бор. Демокримизки, Ҳасан ибн Саббоҳ ёзувчи ўйлагандек «бир

ёқламалик касали»га гирифтор бўлган шахслардан эмас. У — атроф-лича талқин қилинишга сазовор шахс.

Я. Илёсов романида талайгина яхши чиққан лавҳалар, деталлар мавжуд, бироқ ижтимоий руҳий концепция етарли даражада изчил эмас. И. Қалашниковнинг «Ғаддор замон» романида шунақанги нуқтаи назар тўғри талқин қилинади. Айтиш керакки, Чингизхон ҳақида ҳам талайгина асарлар вужудга келди. Биз В. Яннинг «Чингизхон», «Боту» каби ажойиб романларини, И. Есенберлиннинг «Олтин ўрда», Г. Абашидзенинг «Ялдо кечаси», М. Шайхзоданинг «Жалолитдин Мангуберди» асарларини яхши биламиз.

И. Қалашниковнинг «Ғаддор замон»и мазкур романлардан нима билан фарқ қилади? Биринчидан, тарихга янада янгича нигоҳ ташланган. Уруғлар ўртасидаги социал низолар ишонарли кўрсатилган. Энг муҳими шуки, замон манзараси ҳаққоний акс этади, чунончи Чингизхон мураккаб шахс сифатида тўғри талқин этилади.

Бинобарин, И. Қалашников билан икки жиҳат юзасидан баҳс қилиш мумкин. Гап Чингизхоннинг ўз-ўзини англаши хусусида. Кўпгина ўринларда муаллиф ўз қаҳрамонини ҳамин қадар илдамроқ улкан тарихий воқеалар майдони сари етаклайди ва бу билан тарихий ҳақиқатга, характерга сунъийлик юқтиради, қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига «ҳовлиқма», «қайнови ичида» ҳолатларни солиб қўяди. Бошқа бадий нуқтаи назардан айтганда, назаримизда, тарихий лавҳаларни рангсиз, тароватсиз, ҳидсиз ва шовқинсиз тасвирлаш кучайиб кетган.

Кўрамизки, бизнинг тарихий насримизнинг «учинчи тўлқини» бошқа қардош адабиётлар «тўлқинлар»и қатори ўзининг бор ютуғи билан ва баъзан қусур-нуқсонлари билан қаршимизда ясов тортади. Тарихий роман муаллифларимиз ҳали ўтмиш тажрибасидан сабоқ олиши, А. Толстой, М. Аvezов, Ойбек сингари сўз усталаридан маҳорат сирларини ўрганишлари лозим. Шунингдек, замонавийликни теранроқ эгаллашлари, ўтмишни қаламга олганда бадий асарларда мезон мувозанатини сақлашга жиддий эътибор бермоқлари шарт.

Буларнинг ҳаммаси ёзувчиларимизга ўз мақсадлари сари интилишларида оз бўлса-да ижодий завқ-шавқ бахш этади, деган умиддамиз:

Биз, адабиётшунослар ҳозирда маълум халқаро воқеаларни бошимиздан кечириб турган бир пайтда, тарихнинг боришини ва унинг характерини теран ҳис қилган ҳолда, тарихий тажрибаларимизни ўртоқлашган ҳолда ижод қилсак, муваффақият биз томонда эканлигига шак-шубҳа қолмайди.

А. Ҳ. Ҳакимов:

Кейинги ўн йил ичида ўзбек адабиёти кенг миқёсда ўсиб, муҳокама этилаётган мавзунинг ажойиб намуналари пайдо бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу борада мен Одил Ёқубов, Мирмуҳсин ва Пиримқул Қодировнинг романларини кўзда тутаяпман. Бунинг ҳеч қандай ажабланидиган жойи йўқ. Чунки ўзбек совет насрининг тарихий мавзунини ёритишда мустаҳкам, бой анъаналари борки, булар улуг Алишер Навоий ҳақида монументал роман яратган Ойбекнинг ижоди ва Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» асарига бориб уланади. Лекин анъана ҳам истеъдодли ижодкор томонидан давом этирилмаса, унча қимматга эга бўлмайди. Номлари зикр этил-

ган ўзбек ёзувчилари на фақат истеъдодли, шу билан бирга зукко билимли, тарихнинг ҳаракат йўналишларини марксизм-ленинизм назарияси нуқтаи назаридан теран таҳлил этишга қодир ижодкорлар.

Ҳозирги замон ўзбек ёзувчиларининг тарихий асарларини кўздан кечирганда бир нарсани аён сезиш мумкин, улар кўпроқ халқ тарихининг XV асрга доир воқеаларини акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Уша давр — гуманистик ғояларни мустаҳкам қарор топтириш учун бўлган курашлар, илмий дунёқараш борасидаги изланишлар, феодал зулм ва истибодга қарши илғор ижтимоий-сиёсий қарашлар, диний фанатизм ва мутеликка нисбатан норозиликлар ҳамда гўзаллик ва ҳақиқатни ҳимоя қилиш йўлидаги уринишлар авж олган мураккаб бир давр эдики, бу шубҳасиз ҳар бир ижодкорни тўлқинлантиради. Бу ерда ижодкор олдида катта масъулиятли муддао пайдо бўлади, яъни ёзувчи ғаддор замон, ўрта асрчилик зулмати қўйнида ақл нурлари билан йўғрилган илмнинг оғир йўллари босиб ўтганлигини, яхшилик ва адолат учун чекилган изтиробларни равшанлаштириши керак. Худди мана шу нуқтаи назардан Ойбек ва Сергей Бородин бу масалани ҳал этишда ибрат намуналарини кўрсатганлар. Одил Ёқубов ҳам «Улугбек хазинаси» романи мисолида бу давр ҳақида ўзининг гапини айтди. У на фақат илгари ёзилган асарлар изидан боради, ҳатто айрим ўринларда улар билан баҳсга ҳам киришади, миллий характерлар оламини тасвир этишда аънаналарни давом эттириш билан бирга масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб уларни мукаммаллаштиради. Одил Ёқубов асарида рус ижтимоий-психологик романи сабоқлари билан Ўрта Осиё дostonчилиги аънаналари бирлиги яхши натижа берганлигини алоҳида таъкидлашни истардим. Шу билан бирга бошқа қардош адабиётларнинг тажрибасини, хусусан литва насридаги ички монолог сирларини пухта ўрганган.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи Москвада рус тилида нашр этиш учун энди тайёрланмоқда. Имоним комилки, ҳали уни мунаққидлар кенг таҳлил этишади.

Пиримқул Қодиров талқинида Бобир донишманд давлат арбоби, йирик лашкарбоши, замонасидан илгарилаб кетган ҳар томонлама билимли инсон, шу билан бирга ички қарама-қарши туйғуларга бой, даврнинг фожиаларини ўзида акс эттирган шахс сифатида намоён бўлади.

Шоир ва ёзувчи Бобир машҳур «Бобирнома» китобининг муаллифи сифатида тарихга кирган. Инглиз шарқшуносларидан бири Эдуард Гольден унинг лашкарбошилиги ва ёзувчилик жиҳатини Юлий Цезарнинг номи билан ёнма-ён қўяди. Жавоҳарлал Неру шундай ёзган эди: «Бобир уйғониш даврининг типик ҳукмдори эди. Мард ва тадбиркор киши эди. У адабиёт ва санъатни жуда севган...»

Пиримқул Қодиров ўша даврнинг асосий муаммоларини ишонарли далиллаган.

Китобхон сифатида бир истак билдирмоқчи эдим.

Романда Бобир ижодий жараёнининг тасвири тўла эмасдек туюлади. Умуман Бобир лашкарбоши, Бобир ижодкорга нисбатан устунроқ бўлгандек таъсирот қолдиради.

Давр фожиасини маҳорат билан кўрсатган Мирмуҳсиннинг «Мемор» романи марказида санъат турларидан яна бирининг вакили истеъдодли мемор Нажмиддин Бухорийнинг тақдир турди. «Мемор» романини бу сермахсул ёзувчининг сара асарларидан десам янглишмаган бўламан. Шунинг учунки, ёзувчи қаҳрамонининг руҳий тўлқинларига ўзи ҳам шерик бўлади, китобхонни ҳам таъсирлантиради. Асарда даврнинг манзаралари кенг кўламда акс эттирилиб жой-жойида ўша ҳолатдан келиб чиқиб ёзувчининг фалсафаси билан хулосала-

нади. Меҳнат ва ижод аҳлини, гўзалликни улуғлаш, уларга зид бўлган типларни кескин қоралаш Мирмуҳсиннинг ижодига хос хусусиятлардан биридир. Худди шу фазилат биз фикр юритган асарда ҳам ойдин кўринади.

Шундай қилиб учала романи кузатиб, уларнинг ҳар қайсисини ўзига хослигини, воқеаларнинг кўламлигини, ҳар бир ёзувчининг ўз дастхатини англаймиз. Ўйлайманки, уларда тасвирланган гуманизмнинг мураккаб ва машаққатли йўли, фан ҳамда санъат бобидаги фидойиликлар, қаҳрамонларнинг юксак руҳий ва ахлоқий дунёси маънавий оламимизга катта таъсир этади. Мирмуҳсин, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлар, меъмор, олим, шоир қобилиятдан завқланганларини яширмайдилар, шу билан бирга ҳар бир қаҳрамоннинг дунёқарашида юз берган ўзгаришларни ҳам рўй-рост кўрсатадилар.

Ўзбек тарихий романи борди-ю, шу учала асар юзасидан фикр юритилганда ҳам ўзининг янги қирраларини намён этиб бораётганини англатади. Бу, халқларнинг тарихий алоқалари бобида фикр юртишга, уларнинг тарихий қисматидаги ўхшашликлар ҳақида хулосалар чиқаришга етарли материал бера олади. Урушлар, феода тарқоқликлар турли халқ ва элатларнинг оддий кишилари, уларнинг улуғ мутафаккирлари, санъат ва адабиёт намояндалари орасидаги алоқани чеклай олмаган. Бу мантиқий хулоса совет тарихий романларининг ўқувчиларга берган сабоғидирки, бу хусусият шубҳасиз унинг бир қисми бўлган ўзбек тарихий романларига ҳам хос.

И. А. Гринберг:

Ўзбек ёзувчиларининг тарихий романлари ҳақида конкрет ва индивидуал характердаги анчагина батафсил гаплар бўлмоқда. Шу сабабли мен асарларнинг конкрет таҳлилидан бир оз четга чиқиб, умумий тартибдаги баъзи бир хулосаларга ўтмоқчиман.

Биз шуни ишонч билан айта оламизки, совет тарихий романи навбатдаги юксалиш босқичини бошдан кечирмоқда. Фақат ўзбек ёзувчиларининг ютуқларигина эмас, балки грузин, рус, украин ва Болтиқ бўйи ёзувчиларининг ҳам тарихий роман жанридаги изланишлари бундан далолат бериб турибди. Гап фақат романларнинг сонидagina эмас, балки бир қатор романистларнинг ҳатто сюжет танлашга ҳам алоҳида — жиддий ва дадил ёндашишидадир. Бугун биз кўп сўз юритаётган уч ўзбек тарихий романи олиб қарайлик. Буларга яна Сергей Бородиннинг тугалланмаган ва Қомил Яшиннинг тўла босилмаган романларини қўшиш керак.

Одил Ёқубов ўзининг «Улуғбек хазинаси» романининг сюжетига энг мураккаб, энг зиддиятли даврни асос қилиб олган. Романда ёзувчи зулмат, жаҳолат бағрида ёрқин нур бўлиб порлаган, эртами-кечми тантана қиладиган, авлодларга Улуғбек кашфиётини етказадиган кучларни меҳр билан тасвир этган.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ҳам ўзига хос журъатнинг намунасидир. Романнинг бош қаҳрамони қилиб, бир томондан ҳукмдорни, иккинчи томондан реалист деган унвонга сазовор бўлган гуманистни, (чунки гуманистик ғояларни ташимасдан туриб улуғ шоир бўлиш мумкин эмас) ҳаёти ниҳоятда қарама-қаршиликларга бой шахсни олиш ҳақиқатдан дадилликдир.

Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи ҳам, менимча, жуда қизиқарлидир, чунки у ёзувчиларимиз ўз асарларининг бош қаҳрамонлари қилиб

санъат кишиларини олиб (бу фақат Мирмуҳсингагина хос эмас), жуда катта дадиллик кўрсатаётганлигидан далолат бериб турибди. Бадий образлар яратиш — бу ҳам романларимизнинг характерли белгисидир. Бу ўринда Г. Абашидзенинг даврнинг энг юксак ҳақиқатларини ифодалаган, шоир образи асарнинг бош қаҳрамонларидан бири қилиб олинган «Ялдо кечаси» романини эслаб ўтиш мумкин.

Агар биз қирқинчи, эллингинчи йилларнинг бошларида тарихий романлар қандай ёзилганлигини эсласак, бугунги кундаги романчилигимизда чуқур ва кучли бурилиш юз берганлигини кўрамиз. Худди мана шундай ҳолни украин романчилигида ҳам кузатиш мумкин, чунки Загребельнийнинг романлари яқиндагина жуда кенг тарқалган тарихий роман ёзишда анъанавий қолипларга мутлақо мос келмайди. Бошқа ўртоқларни билмадим-у мен Загребельнийнинг «Роксалина» асарини ўқиб чиқа олмадим. Аммо унинг «Дружба народов» журналида эълон қилинган «Евпраксия» романи юқоридаги фикрга характерли далилдир. Муаллиф киевлик князь қизини салб юришларидан олдинги хурфот ва бидъат ҳукмронлик қилган ўрта асрлар қаърида кўрсатади. Бу ерда биз яна жуда қизиқарли, анъанавий бўлмаган талқинга дуч келамиз.

Ёзувчи икки князлик — Суздаль ва Тверь князликлари ўртасидаги кураш нималарга олиб келишини кўрсатишда ҳам ниҳоятда мушкул коллизияларни, мураккаб драматик ҳолатларни танлайди.

Бўларнинг ҳаммаси асарни кўпинча драматик конфликтлар асосига қуришга, тарихнинг зулматли йўлларини тасвирлашга жиддий ҳаракат қилинаётганидан далолат беради. Адибларимиз мана шу йўл билан тарихнинг ҳаракатлантирувчи кучларини ишончли тарзда тасвирлаб беришга муваффақ бўлмоқдалар.

Мен ўзбек тарихий романини ҳеч бир истисносиз совет адабиёти тарихий жанрининг худди мана шу журъатли кашфиётлари қаторига қўшаман.

А. Коптяева:

Ўзбек ёзувчилари яратган тарихий романларда мавзу кенг, воқеалар кўламли, қаҳрамонларнинг тақдири фожиаларга тўла. Ҳозирги кунда ўзбек ёзувчиларига ҳавас қилса арзийди ва уларни шу давргача эришган ютуқлари билан табриклаш керак.

Яқинда Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» номли тарихий романини ўқиб чиқдим. Бу китоб менда илиқ таассурот қолдирди. Темур мен учун яқин одамдай бўлиб қолди, барча шафқатсизликларига қарамай, унинг шахсида инсоний характерни кўрдим, бутун борлиги билан кўз ўнгимда намоён бўлди. У — тарих «қизил китоби»га киритилган йўлбарснинг ўзгинасидир.

Бу асарни ўқиганда биз қаламга олинган даврни ҳис қиламиз, дунёнинг ярмини забт этган Темур сабабли бошига кўп кўргиликлар тушган одамларнинг изтиробини ҳис этамиз, шу билан бирга улар орасида вужудга келган қарама-қаршиликларнинг, ички курашларнинг гувоҳи бўламиз. Бундай ҳолатларни Темурсиз тасаввур қилиш қийин. Қирғинларга учраганига, эзилганига, ерларидан жудо қилинганига қарамасдан халқ йўқ бўлиб кетмайди, ҳаёт давом этади, яшайверади, бу ҳаётнинг қонунидир, ёзувчи буни ажойиб лавҳаларда кўрсатиб бера олган.

Мазкур романи ўқиганимда — барча ҳарбий юришлар, ҳужумлар натижасида кишилар бошига тушган кўргиликлар, кечинмалар қалбимни ларзага солди...

Менинг қаршимда қизиқувчан, жангу жадалларга эътибор бермай, илм-фанга катта эътиқод қўйган, одамларнинг саводли бўлишини истаган, бобоси қошида тарбия тошган кичкина Улуғбек намоён бўлди. У, ўз изланишлари, орзу-ҳаваслари билан кишида завқ уйғотади.

Ундан сўнг мен Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси»ни ўқишга тутундим, тан олиш керакки, бу асар ҳам мени қувонтирди.

Мана, Улуғбек кўз ўнгимда. У улуг сиймони яққол кўриб тургандайман. Бу ерда унинг шоҳлик ва олимлиги ўртасида содир бўлган руҳий изтироби ҳақида кенг тўхталинди. Шу фикрдан кейин менда бир мулоҳаза пайдо бўлди. Бордию, у шоҳ бўлмаганда, уни қуршаб турган қора кучларни куч билан даф қилиб турмаганда, илм-фан бобида шунчалик фаолият кўрсата олармиди? Қора кучлар қуршаб олганда, ўз фарзанди унга қарши бош кўтарганда, диндорлар унинг хизматларини гуноҳга йўйиб, темир ҳалқадек сиқиб кела бошлаганларида шоҳ сифатида изтироб чекаётганини англаш мумкин. Эҳтимол бу изтироблар фақат мамлакатда юз берган сиёсий тангликлар натижасида эмас, балки илм билан машғул бўлишга имкон бўлмаганлиги сабабли ҳам вужудга келгандир. Кейин унинг бошига ўлим ваҳм солганда, бор-йўғидан жудо бўлганида кишини қаттиқ ҳаяжон чулғайди. Унинг бошига тиг тортилгандаги ҳолатнинг тасвири эса қалбни ларзага солади. Аммо у ўлмайди, у абадиятга сингиб кетади... Шунинг учун ҳам асар менда катта таассурот қолдирди. Чунки ёзувчи теран бадий лавҳаларда ўша давр одамларининг ички кечинмаларини тасвирлаб бера олган. Улуғбекка хазинани асрашга ёрдам берган фидойи кишилар билан сирдош бўлдим асарни ўқиб.

Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи ҳам мени мафтун этди. Бу роман катта даврни қамраб олган, жонли тасвирларга бой, ёзувчининг бадий тафаккур қувватини кенг намоён этган асарларидан биридир. Асар муҳим масалаларни ўзида жамлай олган. Нажмиддин Бухорий аввалига сиёсатдан йироқ, ҳуруфийларга қўшилмаган, истеъдодли меъмор сифатида намоён бўлади. Аммо ўғли ҳибсга олингандан кейин кўп нарсани тушунади. Бу воқеа унга яшин ургандай таъсир этади. Шунча хизматларини оёқ ости қилган Шоҳруҳ ва унинг атрофидагиларга қарши қалбда нафрат пайдо бўлади. Уғlining айби нима эканлигини англаб етмайди. Уғли ҳуруфий сифатида қатл этилгандан сўнг, ҳақоратланган меъмор кўнглида ғазаб ўти турғнга келади.

Роман киши юрагини ларзага солувчи лавҳаларга бой. Масалан, асрий гўзаллик бунёдкори, меъмор Нажмиддин Бухорий кетаётиб, ўз фарзандидек бўлиб қолган мадрасани кўриб, бош яланг ҳолатда мадраса деворларига юзини қўяди, ўткинчилар эса уни ақлдан озганга йўядилар. У эса ҳақоратланган бунёдкор руҳий азобида ўртанар эди.

Сўнг биз яна Улуғбек билан учрашамиз. Бу жуда мураккаб ва таъсирли ҳолатлардан бири. Унинг гирдини қуршаб олган барча кишилар номи ҳам кишида ҳурмат туйғусини уйғотади. Улар орасида меъморнинг эрка, ўша даврда таъқиқланишига қарамасдан очиқ юз билан эркакча кийиниб, ўзини хавф-хатарларга уриб юрадиган қизи Бадиянинг образи алоҳида поэтик маҳорат билан чизилган. Ниҳоят шаҳарга ёв ҳужум қилиб, ўғли ва эри ўлдирилганда Бадия қилич яланғочлаб душманга қарши жангга киради ва ҳалок бўлади. Бу — кучли ва ажойиб характерли образ сифатида намоён бўлади.

Мен гапирмоқчи бўлган яна бир роман — Қайипбергеновнинг «Маманбий афсонаси» романидир. Бу роман — халқ қаҳрамонлик эпосини эслатувчи асардир. Менга, айниқса Маманбий образи жуда маъқул

бўлди. Унинг табиатида қизиққонлик ва жўшқинлик бор... Маманбий образи ўз самимияти билан китобхонда илиқ таассурот қолдиради.

Романни ўқиш жарёнида беихтиёр қорақалпоқ халқининг бугунги куни, Қайипбергенев каби ёзувчилар пайдо бўлгани, улар бир вақтлар қай аҳволда экани, бешафқат феодал — Абулхайрхонларнинг халққа кўрсатган зулми ҳақида ўйлаб кетасан киши. Қорақалпоқ халқининг тинчликсевар, меҳнаткаш халқ экани, не-не жафоларни бошидан кечиргани Қайипбергенев асарида яхши очиб берилган.

Фақат бир эътирозим бор. Асарда ўлим ниҳоятда кўп. Олмагул ўлимнинг сабаби исботланмаган. Бу одамга алам қилади! Назаримда, воқеа ривожининг ўлмай қолишини, унга нисбатан кўтаринки ёрқинлик берилиши кераклигини тақозо этади.

Мен дўстларимизни муваффақиятлари билан табриклайман. Уларнинг янги асарлари биз учун қимматлидир. Бу эса кишини қувонтиради.

А. И. Климович:

Мен бу ерда ўзбек тарихий романи, умуман совет романи сифатида Абдулла Қодирий романларидан, Ойбекнинг ажойиб «Навойи» романидан ва бошқа йирик асарлардан бошланган ўзбек романи ҳақида билдирилган юксак фикрларга тўла қўшиламан.

Ўзларининг асосий диққат-эътиборини асосан замонавийликка қаратган ўзбек ёзувчилари нисбатан қисқа даврда, эндиликда, тарихий мавзунини ёритишга кириша бошлаганликлари чиндан ҳам юксак баҳоланиши керак.

Бу жиҳатдан улар рус ёзувчилари билан ёнма-ён бордилар, бу мароқлидир. С. Бородин ва бошқа ёзувчилар Улуғбек сингари салобати ва аҳамияти на фақат Ўзбекистон ёки Урта Осиёдагина эмас, балки бутун дунё аҳамиятига эга бўлган шахслар билан боғлиқ тарихий мавзуларни кўтариб чиқдилар.

Бу жиҳатдан мен Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» ва Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романларига тўхталиб ўтмоқчи эдим.

Ҳар иккала роман менга ёқди. Бу ерда Улуғбек образининг қизиқарли эканлиги ҳақида тўғри таъкидланди. Аммо Али Қўшчи образининг ўзининг тўлаллиги билан кўпроқ мафтун этади. Бу чиндан ҳам худди шундайдир. Кўпинча шундай бўладики, тарихий роман ёзилади-ю, аммо тарихий тадқиқотларга эътибор берилмайди. Бу ерда эса муаллиф фаннинг изидан боради, илмий маълумотларга суянади, XV асрга оид Самарқанд ҳужжатларини тадқиқ қилган тарихшунослар (Урумбоев, Цитович) асарларидан маълум бўладики, Али Қўшчи ҳақиқатан ҳам 1470—1471 йилларда жўнаб кетган. Тарихшунослар қайд этган ва ана шу тарихий фактга романда риоя қилинган.

Бу ерда тарихий романларнинг маърифий аҳамияти ҳақида кўп гапиришди. Албатта, санъаткор баъзан хронологияни бузиши, асарни фактлар билан тўлдириб юбормасликка ҳаққи бор. Одил Ёқубов асосий диққатни бош қаҳрамонларга қаратиб тўғри қилган. Бу унга фақат ижодкорларнигина эмас, балки Абдулатиф сингари образларни ҳам кучли ифодалаш имконини берган.

Мархум академик В. В. Бартольд Абдулатифнинг юз тубан кетиши йиллар давомида юз берган деб ҳисоблар эди. Чунки у ҳам астро-

номия билан шуғулланган, отасининг яқин ёрдамчиси бўлган. Одил Ёқубовда ҳам худди шу фикр келтирилади. Бу менга ёқди, бу санъаткорда рўй берган юз тубан кетишни психологик асослаш имконини берган. Худди шу жиҳатдан Қаландар Қарноқий, Амир Жондор образлари ҳам эътиборлидир.

Романни Юрий Иванович рус тилига умуман олганда яхши таржима қилган. Аммо оригиналдан четга чиқиш орқасида чалкашликка йўл қўйилган ўринлар ҳам мавжуд эканлигини айтиб ўтмоқ керак. Худди шундай ҳолни «Меъмор» романи таржимасида ҳам кўриш мумкин. Романни ўзбек тилини биладиган Н. В. Владимирова таржима қилган. Аммо шундай бўлса-да, кўп ҳолларда таржима оригиналга мос келмайди.

Мирмуҳсиннинг талант билан ёзилган «Меъмор» романида тарихни юригизаётган куч халқ эканлиги жуда қизиқарли кўрсатиб берилган. Мирмуҳсин асарни тарихий роман деб номламадан оддий роман деб атаб тўғри иш қилган. Чунки романда тарихий воқеалар тескарисига айланади. Роман хуруфийлар саркори — Фазлуллоҳ Астрободийнинг муридларидан бўлмиш Аҳмад Лурнинг Шоҳруҳ мирзога суиқасдидан бошланади. Бу воқеа 1427 йилда бўлган эди. Роман эса кўп йиллардан сўнг, ўғли қатл этилгач Нажмиддин Бухорийнинг чиқиб кетиши ва Бухорога келиб Улуғбек мадрасасини қуриши билан тамомланади. Улуғбек мадрасаси эса 1417 йилда Шоҳруҳ мирзога Аҳмад Лур томонидан пичоқ урилишидан ўн йил аввал қурилган.

Қарши даштида сардоба қурилиши жуда кучли акс эттирилган. Аммо XV аср бошида «Алпомиш» дан парчалар айтилиши, айтилганда ҳам қалмоқлар эслатилиб турилиши мени ҳайрон қолдирди. «Алпомиш» аввалроқ пайдо бўлган, илдизи XIV асрга бориб тақалади. Эпоснинг қандайдир элементлари берилиши билан унинг қай хил шаклда берилиши бошқа-бошқа гап.

Романда шаҳар ҳаёти, аҳоли турли табақаларининг турмуши яхши берилган. Бади образи ёқимли образ. Аммо у менимча анча эркин ҳаракат қилади. Бу образни ёзувчи бутун асар давомида меҳр билан тасвирлайди.

Хорун бўзчи характери ҳам романда қуюқ бўёқлар асосида чизилиб, қизиқарли акс эттирилган.

Романнинг тарихий жиҳатлари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин. Гап меъмор Нажмиддин Бухорий ҳақида. 1951 йилда Всеволод Ивановнинг «Ломоносов» пьесаси қўйилиб, драматург иштирокида муҳокама уюштирилган эди. Муҳокамада Александр Александрович Фадеев ва бошқалар ҳаммага маълум фактдан йироқлашиб кетсак, ҳақиқатдан ҳам шунча узоқлашимизни қайд этишганди. Бухоро ҳақидаги манбаларда Улуғбек мадрасаси 1417 йилда Исмоил Исфандон томонидан қурилганлиги айтилади. XV асрдан фақат икки мадраса — Самарқанд ва Бухоро мадрасаси сақланиб қолган. Улар эса кўп эди...

Бу романларда оммавий саҳналар, қурилишлар, табиат тасвирлари қаламга олинган даврнинг манзарасини ёрқин намоён этувчи ҳолатлар яхши ифодаланган. Буларнинг ҳаммаси ўзбек романчилиги қўлга киритган утуқлардан далолат беради. Биз бу утуқларнинг янада чуқурлашини тилаймиз.

Юрий Суровцев:

СССР Ёзувчилар Союзи правлениеси секретари

Муҳокама қилинаётган китоблар билан бирга советларимизнинг, хусусан, ўзбек проза совети иши ҳақида баъзи мулоҳазаларимни айтмоқчиман.

Биз, айтиш мумкинки, янги сайловолди кампаниясини, Бутуниттифоқ съездига тайёргарликни бошлаяпмиз. 1980 йил — съезд олди йилидир.

Мен Латвия, Ўзбекистон ва Грузия ёзувчилар ташкилотларининг илғорлик ролларини таъкидлаб ўтмоқчиман, улар съездларини шу йил октябрь-ноябрь ойларида ўтказишга тайёрдирлар. Биз, секретариатдагилар бу муддатларнинг кейинга сурилмаслигини истар эдик. Сизлар биласизларки, декабрь ойида Россия ёзувчиларининг катта съезди бўлади. Биз бу съездларни галдаги VI съездга тайёргарлик борасида қўлга киритган барча яхши нарсаларни ривожлантира бориб, III ва IV съездларга қараганда бирмунча бошқачароқ ўтказмоқчимиз. Шу муносабат билан эътиборингизни икки нарсага жалб қиламан:

Биринчидан, иттифоқдош республикалар съездларида мумкин қадар кўпроқ услуб, жанр, мавзуларга мансуб ёзувчилар сўзга чиқсинлар, токи, муайян адабиётнинг съезддан съездгача орттирган тажрибасининг муҳокамаси янада кенгроқ ва ҳартомонламароқ бўлсин, адабиётни яратишга алоқадор барча ёзувчи унинг ҳаракати юзасидан турли қарашларини ўртага ташласин.

Иккинчидан, съездларда қатнашган, съездларга вакил бўлиб келган кишилар, уларнинг аксарияти советларнинг аъзолари, муайян миллий советимизга алоқадор ёзувчилар, танқидчилар бўладилар, улар ўзларини меҳмонлардай ҳис қилмасликлари, қимтинмай, мезбонлардай дангал гапиришлари, қиёслар, ўхшашликлар орқали бутуниттифоқ миқёсига чиқиб келишлари лозим.

Бу ерда Загребельний ҳамда рус романчилигини эслаб ўтишди. Аммо ҳозирги тарихий роман кўнчилик республикаларда ғоят қизиқ ривожланмоқда. Мен эстон тарихий романчилигининг йирик вакили Ян Кроссга эътиборни тортмоқчиман. Унинг тарихий воқеаларни баён қилишдаги тажрибаси билан танишиш шарқий республикаларимиз ёзувчилари учун жуда қизиқарли бўлур эди. Бу яхши услубий анъаналар, ҳалиги Загребельнийнинг, тарихий роман учун Давлат мукофотини олган Валенчукнинг баён қилиш, асар қурилишидаги композицион шаклларидаги анъаналар ўз навбатида мароқлидир. Сизларнинг романларингиз ҳам, эпик ижоднинг дostonчилик анъаналарига суянган тажрибаларингиз ҳам қизиқарлидир.

Зоя Сергеевна, тарихий романлар юзасидан биз ўтказаетган муҳокамамиз шунини кўрсатадики, бу тарихий романда ёзувчи бизнинг шу бугунги кунимиздан туриб, ўз халқининг кечаги ва ўтган кунги тарихига яъни, ижтимоий тушунча сифатида, миллий товланиши ғоят кенг бўлган кўп миллатли ягона халқнинг тарихи ибтидосига, кўп миллатли ягона совет халқига, кишиларнинг янги тарихий жамоасига мансуб киши кўзи билан қарайди, деб йўналиш берди.

Бу ниҳоятда муҳим ҳолат, бахтга қарши, тақриз танқидчилигимизда у кўпинча эътибордан четда қолдирилади-да, аксарият тақризчиларимиз тарихий роман равнақи ва у ҳозир интернационал тарбия борасида ўйнайдиган тарбиявий заминга кенгроқ эътибор бермай, тор ва бир томонлама фикр айтиб кифояланиб қўяқоладилар.

Муҳокамага қўйилган бешта романдан тўрттаси ҳақида матбуотда

анча кенг фикр юритилди. Марказий матбуотда уларни мақташди, республика матбуотида ҳам мақташди. Т. Қайипбергенев билан О. Ёқубов асарлари ҳақида фақат рус ҳамда ўзбек танқидчиларининг мақолаларигина эмас, балки Украинада ҳам кўп танқидий мақолалар чиқди ва уларда бу романлар тилга олинди.

Мен, гарчи профессионал таржимон бўлмасам-да, лекин учта роман таржима қилдим ва учаласи ҳам тарихий: биттаси украинча, иккита янгиси Пиримқул Қодиров билан Одил Ёқубовнинг ўзбекча романлари.

Бу билан биз дўстлигимизни жуда ҳам мустақамладик, лекин роман таржимаси устида ишлаётганимизда, юз хотир қилиб ўтирмай, қаттиқ койишиб ҳам олдик. Шунини мамнуният билан айтиш керакки, мен ўзимгина баъзи нарсаларни ўрганибгина қолмай, муаллифлар ҳам таржимоннинг таржимон сифатидаги эмас, балки редактор, танқидчи ва адабиётшунос сифатидаги баъзи бир истак ҳамда мулоҳазаларини инобатга олдилар, яъни уларнинг ишлари асарни журналда ўзбек тилида эълон қилиш билан тўхтаб қолгани йўқ. Гарчи бу уларнинг иззат-нафсига қаттиқ теккан бўлса-да, рус адабиётчиси билан қандайдир жонли: ҳамкорлик қилиш натижасида, мени қониқтирмаган баъзи саҳифаларга қайтиш учун ўзларида рағбат топдилар. Мен Загребельнийнинг романини маданият ҳақида бўлгани, инсон характерининг сўнмаслиги ҳақида бўлгани учун таржима қилдим.

Ҳозирги замон тарихий романи тараққиётининг энг асосий хусусиятларидан бири ва унинг улкан мафкуравий, тарбиявий таъсири мазкур роман ва кўпчилик асарларда гуманистик халқ анъаналарининг сўнмаслиги, илғор маданий анъаналарнинг ўлмаслиги мавзун ифодаланган ўринларда кўпроқ эканлиги қайд қилиб ўтилди. Маданият фақат халқ шайини асраб қоладиган, фақат асрлар зулмати оша етиб келган нур сифатидаги омилгина эмас, балки у авлодларни интернационализм, ҳамда миллий ватанпарварлик, совет тузумига муҳаббат руҳида тарбиялаш сифатидаги омил ҳамдир.

Бу ниҳоят муҳим ҳолатдир ва тарихий романнависларнинг ишлари миллий характер проблематикасини, бизнинг шароитимиздаги интернационалик ҳамда миллийлик диалектикасини, миллатлараро муносабатларимиз тарихини ҳамда истиқболини тадқиқ этаётган социологларимиз, тарихчиларимиз, файласуфларимизнинг ишлари билан шу маънода ҳамоҳанг бўлиб кетади. Леонид Ильич Брежнев, бизда миллий масала ҳал қилинган, кун тартибидан олиб ташланган, деб атайлаб таъкидлаганини сизлар биласизлар. Аммо бу, бизда миллий тараққиёт проблемалари йўқ, замонамизга, социалистик муносабат равнақ топган замонамизга хос проблемалар бор деган гап эмас. Романчилигимизнинг ана шу мафкуравий тўлқинда, мана шу мафкуравий ирмоқда ривож топаётганлиги — бу, у фақат ўтмишнинг қандайдир томонларини акс эттирибгина қолмай, балки келажакка ҳам таъсир кўрсатмоқда, демакдир.

Бу ерда бизнинг эртанги кунимиз учун, бизларнинг орқамиздан келаётган авлодлар учун, Бобир тарихини дарсликлардангина эмас, балки бу шахснинг бугун мураккабликлари билан кўрсатиб берадиган романни ўқиб чиқадиган авлодлар учун тарихий романнинг сиёсий-тарбиявий ролини қайд қилиб ўтиш ғоят муҳимдир. Бобир, албатта, истилоҳи, лекин шафқатсиз эмас, у маданиятни яқсон қилмаган. Пиримқул Қодиров билан Одил Ёқубовнинг романларида бу жуда диққатга сазовор. Темур — ғоят буюк лашкарбоши, у давлат тепасига келгач, битта ҳам ҳарбий мағлубиятга учрамаган. Улар, Темурнинг бу насллари — темурийлар унинг ҳарбий шухрати билан фахрландилар ва айни пайтда бу одамлар фақат руҳий жиҳатдангина эмас, балки ижтимоий-маданий жиҳатдан ҳам бутунлай бошқа типдаги кишилардир. Улар: инсон

нинг асосий шухрати бунда эмас, у авлодлар хотирасида бу билан қолмайди, деб ҳисоблайдилар. Роман учун авлодлар хотираси ҳам фавқуллодда муҳимдир.

Қайипбергенов романи учун Маманбий нимаси билан машҳур, у нима иш қилган? У катта қийинчиликлардан ўтиб, бу буюк илғор ишни амалга оширган. Тарихий романимизнинг бу тарбиявий проблемаси бугунги муҳокамаимизнинг бош предмети ва бош пафосидир. Лекин бу ерда мазкур асарларга хос ва бошқа қатор асарларга, барча тарихий романнависларга хос улкан ижодий мураккаб масалалар ҳам мавжуд.

Даставвал — бу тарихий ҳақиқат проблемасидир. У жуда кўп қатламли. 60—70-йиллар романининг новаторлик маъноси шундаки, у янада кўптомонламалироқ бўлиб қолди; ва маданиятнинг бу тушунчасини ана шу давр тарихий романнавислари кашф этдилар. А Толстойда, гарчи у совет тарихий романчилигининг классиги бўлса ҳам, бу нарса йўқ, унинг олдида бошқа проблематика — бизнинг замонамиз эмас, ўз замонаси туради. Бу кашфиёт, лекин у кўпқатламли — бадий проблема сифатидаги тарихий ҳақиқатдир.

Бугун, Қўқондаги ўзбек аҳолиси орасида қирғизларга қарши, қирғизлар орасида ўзбекларга қарши қатламлар борлигини кўрсатиб ўтиришга ҳожат йўқ эди, кўчманчи қабилалар орасида ҳам, ер ишлари билан шуғулланувчи ўтроқлашган аҳоли орасида ҳам меҳнаткаш оммаси бўлганлигини ва улар бир-бирлари билан хабарлашиб турганликларини қайд қилиб ўтиш керак эди, деб айтишди. Аммо тарихда ҳамма вақт ҳам шундай бўлавермаган. Давлат бошлиқларининг урушишларига жиддий сабаблар бўлмаган пайтларда, кишилар оммасининг катта қисмини руҳий жиҳатдан ўзига қамраб олган нотўғри миллий тушунчалар чиқиб турган.

Рус — поляк муносабатларини олиб қаранг. Гап подшоҳ Алексей ва аллақандай қирол Сигизмунд ўз-аро жиқа-мушт бўлиб қолганларидами? Бу ерда диний айирмачилик ва «лях остидаги рус бўлма» каби, психологик туйғу ҳам бўлган, ва ляхлар московитларни жуда ҳам сийлаб ўтирмаганлар. Икки йил олдин мен Краковда бўлдим, қарангки, муштумдай бир йигитча Вазелда стенда ишора қилиб кўрсатиб нима дейди денг: «Хдди мана бу ерда, мана бу ерда ҳам Ян Қазимир Шер московитларни яксон қилган!» У бунни қандай ҳис билан айтганини бир кўрсангиз эди! Олдида биз, руслар, совет ёзувчилари турганлигимизни жуда яхши билар эди.

Бу ерда масала миллий муносабатлар ҳақида, узоқ ўтмишдаги муносабатлар ҳақида холос, бу нарсага ёзувчилар қаттиқ эътибор беришлари, ўз асарларида бундай миллий нотўғри тушунчаларга озиқ бериб қўймаслик учун ҳамма нарсани ҳақиқатнинг юксак даражасида кўрсатишлари, улар, бу сўзнинг том маъносида, интернационалистлар бўлишлари ва айни чоқда қозоқ, қирғиз ва ўзбек миллатлари ўртасида, руслар, поляклар ўртасида илгарилари бўлиб ўтган ҳеч қандай зиддиятларни четлаб ўтмасликлари лозим. Бу ҳодисалар ҳам тарих жисми ва уни айнан кўрсатиш керак.

Мен буни К. Маркс билан Ф. Энгельс, бир-биридан беҳабар, Лас-салга унинг бир асари — трагедияси муносабати билан ёзган машҳур хатларидаги «Халқ фони» деб аталмиш масаласини эслатиб ўтиш учун айтяпман. Бу масала бизнинг тарихий романчилигимиз учун гоятда муҳимдир. Халқ фони ифодасини янги чўққига кўтармаслик керак. Қайипбергенов эришган ютуқ бу борада новаторликдир; Р. Иванчук эришган нарса — бу жиддий ютуқдир, лекин бунга ҳамма вақт ҳам эришиб бўлавермайди. Баъзан, ўз вақтида К. М. Симонов айтганидай, роман одамлар, шахслар, тақдирлар ҳақида бўлиб чиқади. Бу мав-

зуга қизиқиш қонуний, аммо халқ фони фақат рамзга, рамзий шаклга айланиб кетмаслиги лозим.

Мен айниқса Улуғбек ҳамда Бобир ҳақидаги романларни таржима қилаётганимда таржимон сифатида сезган заифликнинг сабаби балким реалистикликнинг турли даражадаги баъзи нотекисликлари туйғусидан бўлса керак.

Ёзувчилар Улуғбек ҳақида ёки Бобир ҳақида ҳикоя қилганларида уларни жуда мураккаб ва зиддиятли кишилар қилиб кўрсатадилар. Лекин пастга, халқ олдига тушганларида, улар бирмунча жўнроқ кўрсатилади. Бу эса: мазкур истилочилар билан ҳарбий юришларга борганлар ўзларининг ички дунёлари билан шу истилочиларга қараганда жўн аскарлар бўлганми, деган саволни келтириб чиқаради. Пиримқул Қодировда Тоҳир анча мураккаб, лекин романда, бу мураккабликни қандай бериш керак, деган масала келиб чиқади. У ҳозир балки Бобирга нисбатан пасайтирилган бўлса керак.

Маркс ёзганидек, бу халқ фонини қатъий-реалистик бўёқларда чизабилиш даркор.

Алексей Толстой, Вячеслав Шишков сингари ёзувчиларнинг тажрибаларини, ўттинчи йиллардаги рус совет тарихий романчилиги тажрибасини, бу анъаналарни, албатта, ривожлантириш керак...

Қейин эстетик яхлитлик бўлиши лозим, лекин Шарқ ёзувчиларида ана шу нарса етишмайди. Ҳатто шундай яхши асарлар — чунончи, Чингиз, унинг повести тугал нарса, бироқ унинг роман устидаги иши кўнгилдагидек кетмаётгани тасодифий эмас, чунки у ерда реалистик меъёрини оғишмай охиригача сақлаб қолиш — бу фавқуллодда катта ва оғир вазифадир.

Мана, ажойиб нутқ сўзланди. Мен Зоя Сергеевна Кедринадан: бу нутқнинг муаллифи Тая Кохман Урта Осиеда бўлганми? — деб сўрадим. Ҳозирча у ёқларда бўлмаган. Совет бу ёш кучларни республикалар маданиятлари билан танишишлари, музейларни бориб кўришлари учун имконият топиш устида ҳам бош қотириши лозим. Ушанда уларнинг мақолалари фақат адабиётшунослик жиҳатидан қизиқарли бўлибгина қолмай, балки адабиётга таъсирини ўтказадиган мақола ҳам бўлади, чунки бу ишга киришган одам энди кўп нарсани кўрган, кўп нарсани ўрганган.

Мен «Бобирнома»ни ўқимаган эдим. Роман таржимасига киришишдан олдин ўқиб чиқдим. Бу ўзбек халқи учун асосий асар эканлигини билдим, Бобир — бу ғоятда зиддиятли шахс эканлигини тушундим.

Хулоса ўрнида шуни айтмоқчиманки, конкрет асарларнинг муҳокамасида юксак савияда гап юритиб, совет диққатимизни жуда қизиқ проблемаларга, шунингдек советнинг ёш қатнашчиларига эътибор беришга, шарқни унинг ўзаро муносабатларида, тарихий тақдирларида тобора кўпроқ ўрганишга, интернационал тарбиямизнинг мили сифатида биз фақат энди кўпроқ тушунадиган улкан маданий меросга жалб этди. Бу ўзбек, қирғиз, озарбайжон ва бошқа халқлар тарихида бор улкан бойликлардир. Бу ишга жиддий киришиш керак, мақола, тадқиқот, монография ёзиш билан кифояланибгина қолмай, балки бунга ўз ҳаётининг кўп соатларини бағишлаш лозим.

Д. М. Молдавский:

Мен бу ерда фикр юритилган асарларнинг айримлари хусусида ўзимнинг баъзи мулоҳазаларимни билдираман. Пиримқул Қодировнинг кўп гапирилган асарини рус тилига таржима бўлмагани учун ўқиб чиқолмадим. Одил Ёқубовнинг романи ҳақида билдирилган ҳамма яхши фикрларга қўшиламан. Лекин Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи бора-сида алоҳида тўхталишни истайман.

Мен Мирмуҳсин ижодини анчадан бери, қирқинчи йилларда яратилган шеърий асарларидан бошлаб кузатиб бораман. Унинг Маяковский анъаналари изидан бориб яратилган «Уста Ғиёс» поэмаси ва бошқа қатор назм намуналари менда бу ижодкорга нисбатан катта қизиқиш уйғотган.

Шу боис унинг насрий асарларини ҳам кузатадиган бўлдим. Бугун муҳокама қилинаётган «Меъмор» романини тарихий мавзуда яратилган энг қизиқарли, ўз ўрнига эга бўлган асарлардан бири деб ҳисоблайман.

Олдин чиққан нотиқлар билан мунозара қилиш маъносида эмас, балки айрим мулоҳазаларимни исботлаш учун озгина чекиниш қиламан. Чунки, менимча тарихий роман бу алоҳида жанр эмас. Тарихий романни жанр деб атаб бўлмайди. Шундай тарихий романлар борки тадқиқотга ўхшайди, шундай тарихий романлар борки детектив характерда, шундай тарихий романлар борки лирик поэмани эслатади, яна бошқа хиллари ҳам бор. Мухтор Авезов томонидан яратилган тарихий асар «Абай» эса ҳақиқатдан ҳам улуг роман (ўйлайманки Зоя Сергеевна ҳам менинг бу фикримни қувватлайди).

Тиняновнинг романлари тарихий тадқиқот билан адабиётшунослик тадқиқотнинг бирликда ифода этилган юксак намуналари сифатида қимматлидир. Тарихий мавзуда асарлар яратган ёзувчи Чапигин романларида тарихий тадқиқот яққол сезилади. Алексей Толстойнинг «Пётр 1» романида ҳам тарихий тадқиқотнинг чизгилари турли кўринишларда намоён бўлади. Бу ҳол кўпгина қиссаларда ҳам учрайди. Лекин тарихий асарларнинг роман деб аталган катта оқимида тарихий тадқиқот кенг қўлам касб этади.

Хўш, номлари зикр этилган ёзувчилар тарихий тадқиқотни ўз асарларида қай даражада адо этганлар. Хизматнинг тури кўп. Одил Ёқубовдан тарих фани соҳасида билимдон бўлган академикдан талаб қилган хизматни талаб этолмайман. Худди шундай маҳорат билан яратилган асар муаллифи Мирмуҳсиндан ҳам буни талаб қилолмайман. Умуман Мирмуҳсиннинг бу романини мен тарихнинг биз аввал билмаган бутун-бутун қатламларига жо бўлган саҳифаларини инкишоф этган нафис, лирик туйғуларга бой, нозик ифодали, ўзига хос асар деб биламан. Ижодини кўпдан бери кузатиб келсам-да, муаллиф билан шахсан таниш эмасман. Лекин асарни ўқиш жараёнида ўзимни таниш манзилларимни кезгандек ҳис этдим. Урта асрларда қурилган Қарши кўприги билан танишдим, обидаларининг ҳар бир гишtidан тарихнинг нафаси шундоққина уфуриб турган Шаҳрисабз, Бухоро, Самарқандни кездим. Бундан шу нарса аниқки, ёзувчи ўзи тасвирга олган даврнинг муҳим воқеаларини танлаган, миллий тарихий колоритни сақлаган, муносабатларнинг тарихий асосларини ёритган. Эҳтимол, тарихий қаҳрамонлар шундай қолипга тўғри келмас, балки шу боис асарни енгилгина ўқиб бўлмас.

Романда Бадиа образи сўзсиз қизиқарли тасвирланган. Уша даврда шундай аёлнинг бўлишига озгина таажжубландим.

Лекин Франция қироличаси бўлган Ярославна ҳақидаги романни, Жанна д.Арк тўғрисидаги асарни хотирга келтирганимда бу ажабланишим унча асосли эмасдек туюлди, чунки уларнинг аёл ҳоли билан шундай ғайратли, шиддатли, қобил бўлганлигига амин бўлмаслик кулги уйғотарди. Мен нима учун бу ҳақда гапираяпман? Назаримда баъзан хулоса чиқаришда сал шошамиз шеқилли, чунки биз тарихий тадқиқот эмас, балки адабий асарни ўрганиямиз. Менга Мирмуҳсиннинг китоби ёқди. Тўғри, асарнинг айрим ўринларида чўзилган тафсилотлар учрайди.

Бу ерда тарихий тадқиқот асосида яратилган бадий асарлар ҳақида, хусусан ўзбек тарихий романлари тўғрисида кенг мулоҳаза юритилганлиги қувончли ҳолдир.

К. А. Степанян:

Бутунитгифоқ сахнига чиққан ва менга кўпроқ маъқул бўлган иккита роман — «Маманбий афсонаси» билан «Меъмор» ҳақида ўзимнинг айрим фикрларимни билдирмоқчиман.

«Маманбий афсонаси» энг аввало менга нимаси билан манзур бўлди? Мен ўзимдан олдин сўзга чиққан нотиқлар билан баҳслашишим мумкинки, асарда тарихий ҳақиқатга содиқлик сақланган ҳолда ўша давр руҳи тўғри акс эттирилган.

Баъзан шунақа тарихий романлар бўладики, улардаги воқеалар ўтган асрларга тааллуқли, лекин асарда иштирок этувчиларнинг руҳий дунёси, фикрлаш оҳанги, ахлоқий қарашлари эса бугунги кун одамиликкига ўхшаб қолади. Шунинг учун, шахсан ўзимнинг, шундай роман ўқиётганимда иштиёқим сусайиб, муаллифга нисбатан бўлган ишончим йўқолади. Арман ҳаётдан олиб ёзилган романда ҳам, агар асар қаҳрамонининг феълу атвори рус кишисиникига ўхшаб қолса, бари бир ўқигим келмайди, ҳафсалам пир бўлади. Муаллифнинг нуқтаи назари, албатта, замонавий бўлиши лозим, аммо қаҳрамонларнинг бутун маънавий дунёси юксак даражада ўша давр руҳига яқинлаштирилиши керак.

«Маманбий афсонаси»да муаллиф мумкин қадар шунга эриша олган, роман менга, хусусан, шу жиҳати билан маъқул бўлди. Унинг қаҳрамонлари ҳаракатига, характерига ишонасан киши, улар худди XVII аср одамларидек фикрлайдилар, ўша давр қорақалпоқ кишиларидек ҳаракат қиладилар, ўзаро мулоқотда бўладилар.

Бу айниқса, бош қаҳрамон Маманбий билан боғлиқ. Унинг тарихий тараққиёт босқичини тушунишда халқ оммасидан бирмунча ўсиб кетиши табиат қонунлари нуқтаи назаридан кўрсатилган. У кўп нарсани англаб етмаган, янглишган... Романнинг асосий ютуқларидан бири ҳам шунда.

Муаллиф, шафқатсиз ва даҳшатли сахналарни тасвирлашдан қочмайди. Тўғри, буларни ўқиш анча оғир, лекин ўша пайтда давр шунақа эди. Менинг ёдимда қолган Оллоёрни кўмиш маросими ва бошқа оғир сахналар китобхонда ишонч уйғотиб, хотирада чуқур ўрнашиб қолади. Достоевский айтган эдики: «Яшаётган одамларнинг ер юзасида рўй бераётган воқеалардан кўз юмишга ҳақлари йўқдир». Чиндан ҳам шундай.

Тагин романнинг диққатга сазовор томонлари нимада?

Сарлавҳа остига «Достон» деб ёзиб қўйилган. Унда халқ ҳаётининг кенг қўламли манзараси турли қаҳрамонлар тақдири воситасида тас-

вирланади, диққат-марказида эса ҳамиша Маманбий образи туради. Бу ҳам тарихий романнинг фазилатларидан биридир.

Муаллиф қорақалпоқ халқининг тарихий тақдири орқали бошқа халқларнинг тарихий қисматига хос типик томонларни ҳам бадиий кўрсатишга муваффақ бўлган. Романда интернационализм масаласи, менимча, бу ҳақда олдин айтилганидек, икки томонлама. Бир томондан, чиндан ҳам мулкдор ҳокимлар ва бойлар ўртасида миллий низо бўлган, лекин айни чоқда ёнма-ён яшаган ўзбеклар, қорақалпоқлар, қозоқлар ўртасида асрлар қаърига тутшиб кетган ўзаро дўстлик туйғуларини ҳам ҳукм сурган. Романда булар жуда ёрқин ва тарихий ҳақиқат асосида кўрсатиб берилган.

Хўш, роман камчиликлари нималарда сезилади?

Гарчи, асарнинг биринчи ярмида қаҳрамонлик эпосига хос усул қўлланилган бўлса ҳам, даврнинг қисмати, чуқур таҳлил қилинган, қаҳрамон маънавий дунёси ва воқеалар жозибали акс эттирилган.

Аммо романнинг иккинчи ярмидан бу ерда ўзини оқламаган фольклор усулидан фойдаланилган, натижада айрим композицион биқикликка йўл қўйилиб, асарнинг мантиқий бутунлигига айниқса сўнгги бобларининг завқ билан ўқилишига путур етказилган.

Романни тугатиб, ёш Маманбий ҳақида, унинг Россияга сафари ҳақида гўё хотира ўқигандек бўласан. Унинг чеккан руҳий изтироблари ўқувчида атайлаб бўрттирилгандек таассурот уйғотади. Китобхон сифатида мен асар қаҳрамонининг Россияга сафари ва қайтгандан кейинги маънавий дунёси, руҳий қийналишлари тавсифидан ҳам кўра кўпроқ ўша давр тарихи ва шиддатли воқеаларининг кенгроқ тасвирланишини истар эдим.

Умуман, менинг назаримда, «Маманбий афсонаси» сўнгги йилларда яратилган тарихий асарлар орасида катта воқеа. Унда характерларнинг ишланиши, таҳлилнинг теранлиги ва композициянинг фольклор руҳига яқинлиги сингари жуда кўп ибратли жиҳатлар бор.

Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романининг мен учун қизиқарли, аҳамиятли томони шундаки, тарихнинг муҳим бурилиш нуқтасидаги машҳур арбоблар — подшоҳлар, саркардалар, лашкарбошилар асар марказидаги маданият арбобларининг ижтимоий фаолияти билан узвий боғлиқ ҳолда ёрқин тасвирланган. Ва бунда бир қанча бадиий кашфиётга эришилган. Романда тарихий ҳақиқатга тўла риоя қилинган.

Асарни ўқиётганимда, меъмор образи — йирик тарихий шахснинг аллақандай қусурлари билан тасвирланиши дафъатан мени ажаблантириб қўйди. Кейин бу асарнинг фазилатларидан бири эканини тушуна бошладим. Меъмор кундалик ҳаётда ҳеч кимдан ажралиб турмайдиган росмана хунарманд, аммо ишга келганда эса у ўзининг машҳур санъаткор эканлигини намойиш этади. Меъморнинг сувсиз саҳрода сардоба бунёд этиши ва у билан боғлиқ руҳий кечинмалари асарда жуда жозибали акс эттирилган.

Одил Ёқубов:

СССР Ёзувчилар союзидан, Ўзбек адабиёти советидан ва бугунги йиғилишнинг барча қатнашчиларидан бизнинг асарларимиз Совет мажлисида шунчалик чуқур ва кенг таҳлил қилинганлиги учун гоёт миннатдор бўлганлигимизни изҳор қилсам, ҳамманинг фикрини ифодалаган бўламан, деб ўйлайман.

Очигини айтганда (ҳаммамизнинг кўнглимиздаги фикрни изҳор

этяпман), бу ерга келаётганимизда жуда ҳам ҳаяжонланган эдик, чунки қаерга келаётганимизни, бу муҳокама қаерда бўлишини, мажлис бўладиган бу жойда бир вақтлари Алексей Максимович Горький ҳамда мамлакатимизнинг атоқли ёзувчилари — А. Фадеев, А. Толстой, К. Федин, Г. Марков ва бошқа кўп машҳур адиблар нутқ сўзлаганликларини билардик. Бунинг устига муҳокама иштирокчилари ҳам эътиборли кишилар эди.

Ўйлайманки, бугун бу ерда жуда кўп фойдали маслаҳатлар айтилди ва ўзбек адабиётининг тарихий романлари ҳақида танқидий фикрлар билдирилди. Шуни ишонч билан айтиш мумкинки, муҳокама, гоят юксак савияда ўтди.

Мен бугун Зоя Сергеевна Кедринанинг нутқини эшитиб, совет адабиётининг кекса авлодига мансуб танқидчилар миллий адабиётлар учун қанчалик кўп иш қилганликларига ва кўп иш қилиб келаётганликларига ҳамда улар бизнинг қардош адабиётларимизни қанчалик чуқур билишларига амин бўлдим.

Москвадаги дўстларимиз, улкан рус олимлари, Зоя Сергеевна Кедрина, Юрий Иванович Суровцев сингари адабиётчилар бизнинг адабиётимизни, унинг муваффақиятлари ҳамда камчиликларини кузатиб бораётганликларига, бу эса бизнинг адабиётимиз учун қанчалик фойдали эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Нутқларнинг ҳаммаси, истисносиз гоят қизиқарли бўлди.

Мен ўз дўстларим учун ниҳоятда қувондим; Пиримқул Қодировнинг романи қўлёзма ҳолида юксак баҳоланди.

Тўлепберген Қайипбергенов ҳақида ҳам шунингдек анча-мунча илиқ, яхши гап айтилди.

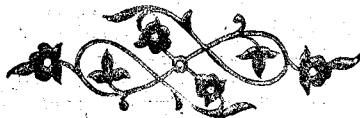
Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи ҳам яхши баҳо олди, кекса ёзувчи, тарихимизнинг билимдони Миркарим Осим асарлари ҳам эътибордан четда қолмади.

Муҳокамада жиддий танқидий эътирозлар ва мунозарали фикрлар ҳам ўртага ташланди. Лекин мен ҳозир тортишиб ўтирмайман, чунки мунозарали масалаларга рус ёзувчи ҳамда танқидчиларининг ўзлари жавоб қилишди.

Умуман, бизнинг асарларимиз, жумладан, менинг романим «Улугбек хазинаси» ва Мирмуҳсиннинг «Меъмор»и ва бошқа асарлар бу ерда яхши баҳо туғдирганлигидан мен хурсандман.

Бу ерда айтилган танқидий фикрларнинг барчаси, беистисно фойда келтиради, биз келгуси ишларимизда уларни ҳисобга оламиз. Улар тарихий роман мавзуга қўл уришга отланаётган ёш ёзувчилар учун ҳам фойда келтирса-да, бугунги муҳокаманинг барча қатнашчиларига, бу ерга гапга чиққан ва гапга чиқмаган ўртоқларнинг ҳаммасига шахсан ўз миннатдорчилигимни яна бир марта изҳор қиламан.

Каттақон раҳмат!

Абдусодиқ Ирисов,

филология фанлари кандидати

ИБН СИНО ҚИССАЛАРИ

Буюк аллома Ибн Сино шеърят бобида қалам тебратиш билан бирликда бир қанча насрий асарлар ҳам ёзган. Уларнинг айримлари бизгача етиб келган.

Ибн Сино номи билан боғлиқ «Хайй ибн Яқзон», «Рисолат ат-тайр», «Саломон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси» сингари фалсафий қиссалар шу сирага киради.

Қисса деганда ҳозир араб адабиётида ҳикоя жанрини тушунамиз. Лекин Урта асрда қисса сўзи дoston, повесть маъносида ҳам ишлатилган. Одатда қадим шарқ адабиётида кичик ҳажмдаги насрий асар бўлса ҳам қисса жанрига кираверган. Шунинг учун ҳам Ибн Сино юқорида зикр этилган асарларини қисса деб атаган.

Ибн Синонинг «Хайй ибн Яқзон», «Қуш» асари шарқ ва ғарб олимларига маълум эди. Унинг «Саломон ва Ибсол» ҳамда «Юсуф қиссаси» асарлари эса анча вақтларгача кўпчилик олимларнинг назарига тушмай келган.

«Юсуф қиссаси» билан «Саломон ва Ибсол» қиссалари бир-бирига мавзу жиҳатдан яқинлиги учун Ибн Сино «Хутбат ат-таслия» («Тасалли хутбаси»)ни ташкил этиб, шу ном билан атаган ва ҳар иккала қисса ҳам бир хил саргузаштга дучор бўлган эди.

Шарқнинг йирик олими Насриддин Тусий (вафоти 1274) Ибн Синонинг «ал-Ишорот» асарига ёзган шарҳидан йигирма йил кейин унинг «Саломон ва Ибсол» қиссасини учратганини қайд этади. Тусий уни «хутба» эканлиги ҳақида ҳеч нарса демасдан қисса деб атайди. Бу эса Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» асари алоҳида қисса ҳолида ҳам, хутба шаклида ҳам тарқалган бўлиши мумкин деган таъсаввур туғдиради. Чунки «Саломон ва Ибсол» қиссасини кўрганини айтган Тусий

«Юсуф қиссаси» ҳақида тўхталмайди.

«Саломон ва Ибсол» ҳақида Хунайн ибн Исҳоқ, Ибн Аъробий, Ибн Сино, Ибн Туфайл, Абдурахмон Жомий сингари алломалар асар ёзганлар.

Ибн Сино «Саломон ва Ибсол» асарини қайси йилда ва қаерда ёзганлиги маълум эмас. Нима сабабдан Ибн Сино бу қиссани ёзган, унга бўлган туртки—ундовлар ҳам биз учун қоронғи. Нега олим ўз асарига «Саломон ва Ибсол» деб ном қўйди? Бундай ном танлашидан кузатган мақсади нима эди — булар хусусида ҳам олимнинг аниқ бир кўрсатмаси йўқ.

Балки олимнинг одамлар билан бўлган муносабатлари, касалларни даволаш жараёнида юз берган мулоқотлари бундай қиссанинг ёзилишига турткилар берган бўлиши мумкин. Араб олими Аббос Аҳмад қисса асосини Ибн Сино таржимаи ҳолидан қидирмоқни ўртага ташлаган эди.

Ундан ташқари, Шайхнинг бу қиссасининг Юсуф саргузаштига ҳам ўхшаш жойлари бор. Шунинг учун ҳам Ибн Сино буларнинг иккаласини бириктириб, «Тасалли хутбаси»га киритади.

Ибн Синонинг бу асарлари ўрта асрда мавжуд бўлган адабий шакллардан бирининг намунаси сифатида сақланганлиги билан ҳам қимматлидир. Унда бир киши образи бир неча кишилар тимсолида берилди. У турмушдаги ҳар бир кишининг феъл-атвори, унинг ҳар хил кирдикорларини маълум кишилар хусусияти каби тавдалантириб беради. Ҳатто баъзи бир сабаблар, баҳоналар ҳам маълум бир қаҳрамонлар орқаи талқин қилинади.

Масалан, Саломон бир инсон бўлса, Ибсол шу инсоннинг маърифий-руҳий даражаси, Ибн Сино Ибсол образида берилган хислатларни инсонларда кўрмоқчи

бўлади, шунга одамларни даъват қилиб, уни улуғлайди. Инсоннинг табиатида бўладиган шахвоний ҳислари Саломонни хотини образи орқали берилади. Бунда гўё истак, яъни хотин ақлини (Ибсолни) эгалламоқчи бўлади. Лекин ақл унга бўйсунмайди. Шу жиҳатдан ҳам аллома Насириддин Тусий Ибсолнинг хотинидан ўзини олиб қочиши, ақлнинг ўз оламига тортишидир, деб кўрсатади.

— Саломоннинг хотини,— дейди Тусий яна, — нафс билан бирлашиб кетиб, бир шахсга айланган, истак ва ғазабга тортадиган бадан қувватларига қўйсдир. Хотиннинг Ибсолга бўлган ишқи эса унинг бошқа қувватларни эгаллаганидек, ақлни ҳам эгаллашга бўлган интилишига ўхшатмадир. Хуллас Ибн Синонинг бу асари ўрта асрдан қолган адабий ёдгорликларнинг бир намунасидир.

Ибн Синонинг «Юсуф қиссаси» асари ҳам жижҳатидан кичик бўлишига қарамай, ёзма адабиётда шу мавзуда яратилган дастлабки асар эканлиги билан аҳамиятлидир. Тўғри, бу қиссанинг асл мазмуни қуръондан олинганлигига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Лекин Ибн Сино уни ёзишида фақат қуръонда келтирилган нақл билан қаноат ҳосил қилмаган. Буни асарнинг ёзилиш усулида, ибораларнинг тузилишида кўриш мумкин.

Маълумки, араб адабиётида қуръон энг фасоҳатли, энг гўзал услубда ёзилган асар саналади. Тилининг образлиги жиҳатидан бу тилда ёзилган ҳеч қайси асар унга тенг келолмайди, деган нақл мусулмон оламида кўпдан машҳур. Ҳатто бундай ширин тилда асарни инсон яратиш амри маҳол, деган фикр тарқалган. Шу нуқтаи назардан қаралса, Ибн Синонинг бу тўғрида асар ёзишга уриниши ва интилиши анчагина дадиллик эди.

Юсуф ҳақида фақат Ибн Сино давридагина эмас, балки ундан кейинги пайтларда ҳам кўп адиб ва шоирлар асар ёзишга уринганлар. Бу тўғрида эртақлар тўқилди, афсоналар яратилди, достонлар ёзилди. «Саломон ва Ибсол» ва «Юсуф қиссаси» асарлари биргаликда УзССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги «Мажмуат ар—расоил ал—ҳукамо» қўлёзмаи ичида сақланади.

Ибн Синонинг «Юсуф қиссаси» асари мазмуни Шарқда кўпдан бери халқ ўртасида тарқалган гўзал Юсуф ҳақидаги афсона ташкил этади. Бунда Юсуфнинг гўзаллиги ва отаси Яъқуб уни яхши кўриши, кўп вақтини шу севимли ўғли билан ўтказиб, бошқа фарзандларига кам эътибор берганлиги, бу ўртада биродарлари орасида юз берган келишмовчилик ва ниҳоят шу Юсуф сабаб бўлиб, отасидан ранжишлари баён қилинади. Ибн Сино ўз қиссасида Юсуфнинг туш кўриши ва унда икки ёритқич (қуёш ва ой) ҳамда ўн бир ёруғ юлдузлар унга сажда қилаётгани ҳақида фикр юритади. Отаси Юсуфга, кўрган тушингни ҳеч кимга айтма, акаларинг сенга ёмонлик қилишади, «Тангри сени

пайғамбарлик мулкига етишингни башорат қилибди», дейди.

Юсуфнинг биродарлари уни бирга саёҳатга олиб чиқишиб, қудуққа ташлашади. Кўйлагини қонга бўяб, Юсуфни бўри еб қўйибди деб оталарига кўрсатишади. Йўловчи қарвон одамлари сув олиш учун қудуққа челақ ташлаб тортишса чиройли бола чиқади.

Шундан бошлаб Юсуф хизматкор сифатида қарвон билан бошқа шаҳарга олиб кетилади, у ерда хўжайиннинг хотини унга ишқивоз бўлиб қолади. Хотин ўзининг ёмон ниятини амалга оширмоқчи бўлиб Юсуфни ушлаб турганида эри келиб қолади ва бирданига хотин боладан шикоят қилади, бунинг оқибатида уни зиндонга ташлашади. Зиндонда бир неча йил ётиб, одамлар кўрган тушлар таъбирини айтиб беради. Унинг таъбирлари тўғри чиқавериб, кўпчилик ўртасида машҳур бўлади. Бир кун подшонинг туши таъбирини ҳеч ким айта олмаганида, қамоқда тушини тўғри таъбирлаб берган бир амалдор туфайли Юсуф ҳақида гап айланиб қолади. Бундан огоҳ бўлган подшоҳ уни чақиртиради. Юсуф шонинг туши таъбирини айтади. Шу билан унинг наздида обрў қозонади, пайтдан фойдаланиб, Юсуф ўз хизматини таклиф қилади. У катта амалдор бўлади, очарчилик бошланганда дон қидириб, акалари Юсуф яшаётган жойга — Мисрга келиб қолади. Дастлаб уларга ўзини танитмайди, кўп ўтмай, Юсуф билан отаси кўришиб топишади, биродарлари қилмишларига пушаймон бўлиб, кеचирим сўрашади.

Қисса мазмуни шундан иборат.
«Юсуф қиссаси» асарида ҳам Ибн Сино ўзининг «нафс» ҳақидаги қарашларини адабий шаклда ифодалаган кўринади.
Ўрта аср фалсафасига мансуб шаклда талқин қилинса, бу ерда Яъқуб — нафси нотиқа — нутқли жон, яъни инсон. Юсуф эса унинг маънавий томони. Юсуфнинг биродарлари кишидаги баданий қувватлар ички сезгилардир. Хотин эса кишининг истак ва ғазабга тортадиган ҳисларига ўхшатмадир. Хотиннинг Юсуфга интилиши, унга ишқ-муҳаббат изҳор этиши эса истак қувватининг кишидаги маънавий томони, фалсафий ибора билан айтса, назарий ақлни эгаллашга бўлган интилишидир, Юсуфнинг зиндонда ётиши ғазаб қувватининг ишга тушиб ўзини кўрсатгани бўлса, унинг хотиндан ўзини тийиши ҳамда хотиннинг майлига кўнмаслиги эса ақлнинг ўз оламига тортиши ва истак, ғазаб ҳисларига берилмасликка ишорадир. Яъқубнинг Юсуфдан ажраб азоб чекишида нафси нотиқанинг ақлдан узоқлашиб, изтиробга тушиши назарда тутилади. Юсуфнинг вазирлик қилиши, тахтга ўтириши сингари олий камолатга эришишида эса ўша ақл сабаб бўлган деган фикр сингдирилган.

Юсуф биродарларининг қилмишлари орқали ички ҳисларининг ҳатти-ҳаракатлари, уларнинг ўз ишларидан хижолатликларини кўрсатиш билан эса муаллиф ақл

қувватларининг ноўрин кирдикорларини ифодаламоқчи бўлади.

Юсуф тушида икки ёриткич — куёш ва ой кўриши унинг ота-онаси, ўн бир юлдуз кўриши — биродарлари, ёриткич ва юлдузларнинг сажда қилиши — келажакда уларнинг унга муҳтож бўлишига ишора-дир.

Бу хил таъриф Ибн Синонинг «Юсуф қиссаси» мазмунига тўғри келади. Олимининг «ал-Ишорот» асарига ёзган шарҳида Насириддин Тусий «Саломон ва Ибсол» қиссасини шу тариқа изоҳлаган эди. Худди ўша шарҳ таъбирига кўра юқорида «Юсуф қиссаси»да назарда тутилган нарсаларни баён қилдик. Фалсафий нукта назардан унинг шарҳи шундай. Аммо у айни чоқда адабий асар ҳисоблангани учун қисса деб аталган.

Ибн Сино Юсуфни ориятли, номусли, соф йигит сифатида тасвирлаган. У ортиқча туйғуларга берилмайди, ҳар қандай шароитда ўзини қўлга ола билади, номаъқулчилик йўлига қирмайди. Ҳатто ўзига ёмонлик қилган биродарларидан қасд олишга уринмайди. Уларнинг ўзи охиروقибатда ҳижолат чекишларига ишонади.

Муаллифнинг «Ҳайй ибн Яқзон» қиссаси фалсафий жиҳатдан диққатга сазовор-дир. Адабий шакл бунда ҳам, Ибн Синонинг бошқа қиссаларидаги сингари унинг нафс—жон ҳақидаги ғояларини шаклда олмага етказишда восита бўлган.

Ибн Синонинг шогирди Абу Мансур Хусайн ибн Муҳаммад ибн Зайло ал—Исфаҳоний бу асарга шарҳ ёзган. Ундан кейин «Ҳайй ибн Яқзон»ни номаълум бир киши шарҳлар билан форсчага таржима қилган. Бу таржима шарҳнинг бир нусхаси Абу Райхон Беруний номидagi Шарқшунослик институти китоб фондига сақланмоқда.

Қисса 1174 йилда Ибн Азро томонидан шеър билан иброний тилига таржима қилиниб, «Ҳайй ибн Мақиз» номи билан машҳур бўлган. Худди шу нусханинг таржимаси 1736 йили Истамбулда ҳам босилган.

Урта асрларда Ибн Тубайл ва Шаҳобуддин Суҳравардийлар Ибн Синонинг бу қиссасидан ижодий фойдаланиб, шу номда тамоман бошқача, оригинал асар яратдилар.

Абу Убайд ал—Жужжонийнинг ёшига қараганда, Ибн Сино бу асарини ҳижрийнинг 414 йили (мелодий 1023) Ҳамадонга яқин бўлган Фараджон қалъасида тўрт ой қамалиб ётган пайтида ёзган. Шайх бу вақтларда 44 ёшларда эди.

«Ҳайй ибн Яқзон» қиссасининг тили, услуби жуда оғир, айрим ҳолларда қийин иборалар, ортиқча синоним сўзлар тушуниш ва таржима қилишни анча мушкуллаштиради. Бунинг маълум сабаблари бор, албатта. Ғарб олимларидан Мехрен бундай қийин шаклда фикр юритишни, Ибн Сино руҳонийлар ҳужумига учрамаслик учун қўллаган деб изоҳлайди. «Ибн Сино бу рисоаларини,— деб ёзади Мехрен,— ўзининг энг яқин шогирдлари учун

ёзган. Бу асарлардан унинг дунёга бўлган қарашини ҳам билиш мумкин».

Қисса мазмуни шундай. Ўз шахримда турган кезларимда бир сайлгоҳ жойга борганман деб ҳикоя қилинади бош қаҳрамон номидан, ўшанда кўзимга бир нуроний чол кўринди. Чол анча ёшларга борган, ўзи қари, лекин бардам, бели букилмаган, соч оқлигидан бўлақ ҳеч қандай қарилик аломати йўқ эди. Шунда чол билан гаплашгим келиб қолди, ўртоқларим билан улго яқинлашган чоғимда у бизга аввал салом бериб ўзини танитиб:

— Исмиим Ҳайй,— тирик, Яқзон — уйғоқ ўғлиман; хунарим — сайёҳлик, доим дунё китъаларини кезиб юраман, шу билан олам ишларидан хабардор бўлиб бораман,— деди.

Шу тариқа Ҳайй ибн Яқзон сайёҳатга раҳбарлик қилади, кўп ўлкалар, уларнинг иқлими, об-ҳавоси, аҳолисининг касб-хунари билан таништиради. Бу ўлкаларда яшовчи инсонлар бир-биридан тамоман фарқ қилади. Бундаги ҳар бир ўлка орқали кишилардаги характерлар кўрсатилади, уларнинг мағзини қақиб тушунилмас, ҳикоя қилинаётган нарсаларнинг ҳаммаси эртақдек таассурот қолдиради.

«Ҳайй ибн Яқзон» қиссасининг бош қаҳрамони — биринчи шахс Ибн Синонинг ўзи бўлса, унинг суҳбатдоши, ҳикоя қилувчиси — уйғоқ ўғли тирик — ақлдор. Маълумки, Ибн Сино қамоқда, барчадан ажралган, яқка ўзи қолган эди. Бу ҳолатда унга фақат илм-фан, ақлгина ҳамроҳ, угина дилкаш. Шу сабабдан у Ақлни — уйғоқ ўғли тирикни ўзига суҳбатдош қилиб олади, у билан мулоҳаза юритиб овинади. Чунки ақл, Шайх тушунчасида, барча тугунларни ечишга ёрдам берувчи, барча офатлардан қутқарувчи, барча ёмонликларни даф қилувчи бир омилидир. Ҳатто эски фалсафада ақлни нур, зиё, тангрига ҳам нисбатан берганлар. Киши ақли ундан жилоланиб, нур олиб туради, деган тушунча ҳам бор.

Қиссада уйғоқ ўғли тирик одамларга киши феъл-атворини, табиатини чуқурроқ тушуниш учун фаросат илмини — мантиқни билишга даъват қилади. Чунки бу илм Ибн Сино ибораси билан айтганда, фойдаси нақд бўлган илмлардан бўлиб, киши дидини ўстиради, фикр доирасини кенгайтиради, билган-билмаганларини кўз ўнгига келтириб, тартибга туширади.

Ибн Сино Шарқ фалсафасидаги ақлий «объект»ларни моддий нарсалар сифатида гавдалантиради. Киши характерлари бадабий қувватлар бўлиб келиб, улар биринчи шахсга нисбатан ошнолар тариқасида талқин этилади.

Қиссада олинган «объект»ларнинг фойда ва зарарли томонлари, улар билан қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида фикр юритилади. Инсон табиатан ҳар нарсани тушуниш, билиш, сезиш қобилиятларига эга. Лекин унда бир неча хислатлар — очкўзлик, зулм қилиш, ўғирлик, ёлғончилик каби Ибн Сино айтмоқчи, ёмон ошналар бор. Буларнинг ҳар бири кишини ўз

оламга тортиб, инсон табиатидаги қоби-
лятининг нормал ишлашига йўл қўймайди;
унга ҳалақит бериб, таги пуч, бўлмаган
нарсаларга майлини орттиради. Кишидаги
бузуқ ҳаёллар, ғазабланиш, шаҳватга ўчлик
қабилар ҳам одамнинг ёмон ошналари,
тўғрироғи, душманидир. Булар ёмонликка
йўлловчидир, ҳаётда киши биринчи галда,
мана шу душманларига қарши курашмоғи
керак. Ибн Сино таъбирича киши ўз тиз-
гинини ундай душманлар қўлига тутқаз-
маслиги, уларни ўзига ётаки бўлишига йўл
қўймаслиги керак. Доимо ақл ишлатиб,
улардан устун келишга ҳаракат қилмоғи
лозим. Шунда киши у «ошна»ларни тўғ-
ри йўлга бошлаган бўлади. Қаттиқ турилса,
уларни киши ўзига тобе қилиши мумкин.
«У «ошна»лар — дейди Ибн Сино, — сени
эгаллаб олмасдан олдин, сен уларни эгал-
лаб олишинг керак бўлади, бўлмаса, сени
танбал ошнанг танбал — ялқовликка суд-
райди, ёлғончи ошнанг ҳақ нарсаларни
ноҳаққа чиқаради, ёлғон-яшиқ тубсиз
нарсаларни ростга айлантриб кўрсатишга
уринади, сенга кўзбўямачи ролини ўй-
нашга хизмат қилади.

Ибн Сино бундай «ошна»ларни киши кўз
ўнгидан гавдалантириб, иложи борича
улардан узоқлашишга, озод, соф бўлиб
юришга даъват қилади.

Қиссада Ибн Сино шундай ҳикоя қи-
лади.

Мен эсу ҳушимни таниб олган чоғимда,
менда илм-маърифат олишга истак пайдо
бўлди. Кейин фанга фикр-зикрим (асар-
да «ошна-оғайнилар») билан киришдим.
Салгина ижтиҳод қилган эдим, кўзим ҳам
очилиб кетди; Унинг натижаси бўлган
Ақл (Қиссада Ҳайй ибн Яқзон) назаримга
кўриниб кетди. Менинг илм соҳасига меҳр
билан қадам ранжида қилганимни кўриб,
илм менга ўз жамолини кўрсатди, мени
қўлаб қарши олди (асарда Ҳайй ибн Яқ-
зон менга аввал салом берди).

Бундай ўйлаб қарасам, ақл-илм жуда
кадим замонлардан бери давом этиб
келади. У ўлим билмайдиган — уйғоқ,
қаримайдиган — ёш, бели букилмайдиган —
барваста, нуруний, ким унга ошна
бўламан деса, у билан қалин бўлиб кета-
ди ва уни олқишлаб кутиб олади. Мен
тафаккур қилиб, ўзимга зарур бўлган ва
билишим мумкин бўлган нарсаларни ўқиш-
га киришдим, бу йўлда ақлни ишга со-
либ, ўзимни кўп гидирлардан, ёмон кирди-
корлардан сақлашга улгуролдим: ёмон-
ликлардан четлашишга олиб борадиган
ҳар хил хусусиятларимни билиб олдим.
Кайси феъл-атворим менга дўсту, қайси-
ниси душманим эканини, қайсилари менга
фойда бериб, қайсилари зиён қилишини,
қайсилари мени тўғри йўлга-ю, қайсилари
эри йўлга бошларини англадим. Хул-
лас мен ўзимни-ўзим яхшилаб синчиклаб
ўстедим, кимлигимни тушундим ва шун-
дан кейингина ишимни билиб қилган
эдим, катта-катта ютуқларга эришдим.

Илм дунё бўйлаб кезиб юради, бир
жойда тўхтаб турмайди. Қиссада, Ҳайй
ибн Яқзоннинг ҳунарим саёхатчилиқ, дега-

нида шунга ишора бор. Илм—ақл дунёда
кишидан кишига ўтиб юради ва истовчи-
ларни ўзидан ҳар томонлама хабардор
қилади.

Қиссада бир чашма ҳақида гап боради.
Ундан тип-типиқ сув оқиб турар экан.
Қиссадаги бу оқиб турган чашма мантиқ
илмига ишорадир. Бордию одам ўша
чашма сувида чўмилса, мантиқ илмини
эгаллаган бўлади. Бу чашма хусусида га-
пириб муаллиф унинг сувидан ичганда,
аъзоларининг ажойиб бир қувват пайдо
қилиши ва у билан саҳроларни босиб
ўтишга қодир бўлиши мумкин дейди. Бу
билан эса мантиқни мукаммал эгаллаш
бошқа билимлар сирини очишга қалитдир
деган ғоя илгари сурилади.

Ибн Синонинг бу қиссаси кўп жиҳатдан
мажозий, рамзий маънодадир. Қисса бир
томондан фалсафий мушоҳадалар, иккин-
чи томондан кишилар феъл-атворини ўз
ичига қамраб ололган ҳаётини мулоҳазалар
асосига қурилган.

Ибн Синонинг яна бир «Ат-тайр»—
«Қуш» асари ҳам рамз — ишоралар билан
ёзилган бўлиб, унда жон, ҳақиқат, тангри
тўғрисидаги фикр ва ғоялар адабий йў-
синда баён этилган. Шарқнинг йирик сий-
моларидан Фаридиддин Атторнинг «Ман-
тиқ ут-тайр», улуғ Навоийнинг «Лисон
ут-тайр» каби асарларининг ёзилишида
Ибн Синонинг бу асари туртки бўлган
дейиш мумкин. Ибн Синодан кейин шу
хусусда асар ёзган ижодкорлар албатта
масаланинг моҳитини чуқурроқ ва кенг-
роқ ёритишга интиланлар.

Бу асар билан биринчи бўлиб Умар ибн
Саҳлон Совий (вафоти 1145 йил) шўғуллан-
иб, уни форс тилида шарҳлаган. Кейинчи-
лик унга жуда кўп шарҳлар битилган.

Асарнинг номи кўпинча «Рисолат ат-та-
йр» («Қуш рисоласи») деб аталса-да баъ-
зида «Китоб шабака ва ва-т-тайр» («Ту-
зоқ ва қуш китоби») номи билан ҳам юри-
тилган.

Асар аввало дўстлик, ҳақиқатга эришиш
ҳақида Ибн Сино насиҳатларидан иборат.
Буларда аллома инсонларни бир-бири
билан аҳил ва дўст бўлиб яшашга, дўстлик-
нинг қадрига етишга, унинг тўла маъносини
яхшилаб тушуниб, уқиб олишга чақиради.
Номигагина дўст бўлиб юрадиганлар иши-
ни қоралайди.

Асар қаҳрамонлари қушлар бўлса-да,
аслида унда инсонлар, инсоний муносабат-
лар ҳақида фикр юритилади.

Асар саҳифаларидан муаллифнинг ўз
кечмиши ҳақидаги воқеаларга рамзий
ишоралар борлиги аён бўлади.

«Қушлар ҳақидаги бу кичик рисола,
деб ёзган эди француз ояими Мехрен,
— чигал услубидан қатъи назар, ўз хулоса-
сида муаллифнинг ички дунёсини ва ўз
замондошлари билан бўлган муносабатла-
рини равшан кўрсатиб беради».

Бу фикрга ишонч ҳосил қилиш учун Ибн
Синонинг таржимаи холини, уни ўлкама-
ўлка сарғардон кечган ҳаётини эслаш ки-
фоя. Олгим бир жойда тинчгина яшайол-
май, шаҳарма-шаҳар кезишга мажбур бў-

лади, бир фитнадан қочиб, иккинчисига учрайди. Тарихчиларнинг ёзиб қолдиришига қараганда, ҳатто Ибн Синонинг Хоразмдан «қочиб» қолганини эшитган Маҳмуд Ғазнавий унинг расмини ишлатиб, бутун кўшни улкаларга тарқатган, қаерда шу расм эгаси кўринса, тутиб унга юборишларини тайинлаган. Бундай ҳолатларнинг ҳаммаси рамзий ишоралар, тамсилый иборалар билан «Қуш» рисоласида ўз ақсини топган.

Шу сабабдан бўлса керакки, олим бир қасидасида шундай ёзади:

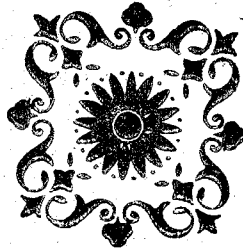
Мен улуғ бўлганда, аммо келди тор шаҳри азим ҳам,
Қийматим ошганда топмай қолди ҳаридорим менинг.

Урта аср адабиётида нақлчилик, эртақчилик услуби мавжуд эди. Қиссалар, ақсар вақтларда, реал воқеалардан ҳоли бўлма-са-да, муболаға зўрлигидан афсонавий тус олар, бу билан ўқувчини қизиқтириши бирмунча кучаяр эди. Ўтмиш адабиёти-

мизда бўлган қисса ва дostonларнинг кўпи бу жанрларнинг ҳозирги замондаги эстетик мезонларига ўхшамаслиги табиий. Лекин биз адабиётимиз тарихини ўрганар эканмиз, унда бўлган ютуқларни адибларимизнинг асл ниятлари нуқтаи назаридан, улар кuzатган мақсадга кўра қарашимиз лозим.

Урта аср адабиёти тарихи, хусусан X—XI аср адабиёти кам ўрганилганлиги сабабли гўё бу даврда адабий асарлар кам яратилгандай кўринади. Ваҳоланки, биргина Ибн Синонинг ўзи ҳам назмда, ҳам насрда бир қанча бадий асар ёзганини кўриб ўтдик. Булар, шубҳасиз, адабиётимиз тарихида бўш турган ўринни тўлдиришга хизмат қилади.

Тўғри, бу қисса ва рисоалар фалсафий йўсинда. Улардан баъзиси диний шаклда («Рисолат ал-қадр») ёки қуръон сюжетлари асосида ёзилган («Юсуф қиссаси»). Аммо бу асарлар қайси шаклда, қандай мазмунда ёзилишидан қатъи назар, ўз даври адабий ҳаётида катта роль ўйнаган ва ҳозир ҳам катта эътибор қозониб келмоқда.

Ҳабибулло Зайниддинов

ДАВР СОЛНОМАСИ

Урта Осиёда¹ XVI аср бошларига келиб янада бирмунча шиддатли, суронли давр кечарди. Айниқса, Мовароуннаҳр ва Хуросонда ўша даврлар ниҳоятда авж олиб кетган узлуксиз феодал урушлар, қон тўкишлар, тахт учун талашишлар, юртга вайроналик келтирувчи ўзаро қирғинликлар натижасида сўнгги теурийлар хонадони биринкетин инкирозга юз тутади ва охир-оқибатда унинг ўрнида Дашти Қипчоқ чўллари томонидан пайдо бўлган Шайбонийхон (Шоҳбахт 1488—1510 йиллар) бошлиқ кучли ўзбеклар давлати вужудга келиши каби мураккаб бир вақтга тўғри келади.

Ҳокимиятни ўз қўлига олгандан кейин Шайбонийхон хонавайрон бўлабошлаган юртни оёққа турғизишга, давлат ишларини тартибга солиш, мамлакатнинг иқтисодини тиклаш, илму фан, маданиятни ривожлантиришга ҳам алоҳида эътибор беради. Ўша замонда Самарқандга кўплаб истеъдодли илм-фан, санъат ва адабиёт дарғалари, масалан Ҳиротдан Зайниддин Восифий, Камолид-

дин Биноий, Муҳаммад Солих, Эрондан машҳур тарихчи, шоир, сайёҳ Фазлуллоҳ ибн Рузбехон Исфаҳоний ва бошқалар йиғилади.

Маълумки, Урта Осиёнинг Шайбонийхон ва шайбонийлар династияси ҳукмронлик қилган йиллари (1500—1599)даги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаёти мавжуд дарсликлар ҳамда қўлланмаларда кам ёритилган. Бу нарса албатта турли шаҳар, мамлакатларнинг қўлёзма фондларида сақланмаётган ўша даврларга оид тарихий асарларнинг кам эълон қилинганлиги оқибатидир. Эндиликда «Тарихи гузида нусратнома», «Шайбонийнома», «Абдулланома» ва «Меҳмонномаи Бухоро» каби XVI асрга оид қатор қимматли манбалардан ҳисобланадиган дурдона қўлёзма асарларнинг нашрга тайёрланиб чоп этирилиши шубҳасиз улкан аҳамият касб этади. «Меҳмонномаи Бухоро» номли асар ана шундай XVI аср бошларида яратилган қимматли асарлардан биридир. Бу асар, Урта Осиё, хусусан, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Эрон ва Афғонистоннинг XVI асрдаги ижтимоий ва сиёсий тарихини ўрганишда муҳим манбадир.

Тарих фанлари кандидати Раъно Жалилова бу асар устида узоқ йиллар иш

олиб бориб уни сўзбоши, таржима ҳамда кўрсаткичлари билан мукамалликда амалга оширишга интилган.

Китобда тарихчи олим Урта Осиёда XVI аср бошларида ўз кўзи билан кўрган қишлоқ ва бошқа жойларни батафсил шарҳ қилади, қалъалар, айрим нодир обидалар, қасрлар, дарёлар ҳақида муфассал гапиреди. Шунингдек, унда муаллиф яна ўзи гувоҳ бўлган, билган қабила ва халқларнинг урф-одатлари, маданияти, жойланиш ўрни, тарихи ва адабиёти соҳасига оид муҳим маълумотлар берадики, бу ҳам асарнинг қимматли томонини белгилайди. Жумладан, фирдавсмонанд Самарқанд ҳақида қалам сурганда Рузбехон Кониғилга алоҳида эътибор бериб шундай ёзади:

«Мафтунокор, сахий табиатли Самарқанд шаҳри ташқарисида Кониғил деб аталувчи яйлов бор, бу ер баъзи олимлардан эшитишимча, жуда мул серманзара ва дилкушо ерларнинг агири ҳисобланаркан. Агир деган туркча ном ҳам шундан олингандир» (152-бет). Шундан кейин муаллиф қайсики, Сурия, Миср, Ҳирот қўхистони яйловлари Самарқанднинг Кониғил яйловлари олдида ҳеч гап бўлмай қолиши, Табриз, Исфаҳон, Шерозга келганда эса, уларнинг адирлари ҳам

¹ Фазлуллоҳ ибн Рузбехон. «Меҳмонномаи Бухоро». Издательство «Наука».

бунга тенг келолмаслиги хусусида тўхталиб, шу ерга яқин Кўҳак ариғи ёнидаги тепаликда қурилган расадхона ҳақида гапирлади.

Асарда Туркистон ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам диққатга сазсвор: «Туркистон кўпгина халқлар яшайдиган маълум ва машҳур ўлка ҳисобланиши билан бирга шубҳасиз ер юзида кам учрайдиган жойлардандир. Дунёнинг барча иқлимларидан бу мамлакатга олиму дошиш-мандларнинг оқими тўхтамайди. Туркистон Сайхун дарёси бўйида жойлашган ўттизта қалъадан иборатдир... (Бу ерда Ясси, Сайрам, Сиёнок, Утрордан тузилиб ўша вақтда умумий ном билан «Туркистон» деб аталган область назарда тутилади. Ҳ. 3.). Туркистон баҳор фаслларида беҳишт нишонлик манзилга айланиб, сеҳрли гулу чечакларга тўла «боғи эрам» сайлгоҳини эслатади. Бир четден иккинчи четгача кўнгилини ажиб ҳисга тўлдирувчи турли-туман хушхидли ўтлоқлар, гузаллик оламини кашф этувчи ернинг сепи, беазаги айланади. Гўё қириқларнинг дилларга ором берувчи шифобахш ёқимли об-ҳавоси ва ширин сувлари беҳишт ва абадийлик насимидан ривоят қилаётгандай. Янтоқларнинг шоҳчалари эса худди ипга тизилган олтин тангалар сингари кўм-кўк ўсимликлар орасида товланиб туради. Яхшилаб назар солсанг, бу шоҳчалар томирлардан ўсиб чиққан ёқутга ҳам ўхшаб кетишини сезасан. Бадахшон лаълига ўхшаш ҳамма ердаги ранг-баранг анвойи гуллардан жаннат осор боғлар ҳам рашк қилаётгандай. Чашма ва оби-замзам булоқ сувлари, латиф руҳ фазо ҳавоси дил кўлфини очиб, қалбларга мангу ҳаёт бағишлайди.

Туркистонда ҳеч қачон бирон-бир тирик жон, ҳеч қандай ҳеч бир мавжудод ҳаётда юкумли касалликка ёки жазирама иссининг безгак азобида чалиниб беҳол ётиб қолгани шу пайтгача айtilган эмасдир, (73—74-бетлар). Бу тасвир Туркистоннинг жаннат боғ-

ларига зеб бўларли фусункор хушманзара чиройини ва унинг битмас-туганмас яшил бойликларини тугал тасаввур этишга кўмак беради. Шу билан бирга бу манзара ўлкамиз тарихи ва иқлимини ўрганувчилар учун фоят қимматли муҳим маълумот вазифасини ҳам ўтайди.

Муаллиф китобда дарёларга ҳам тўхталиб алоҳида боб ажратади: «Сайхун дарёси дунёнинг тўрт дарёларидан бири ҳисобланади, қайсики баъзи ҳадисларда айтилишича, унинг зилол сувлари мангу жаннатнинг муаттар тупроғидан оқиб келармиш. Бу дарё ерликлар тилида «Хўжанд дарёси» деб ҳам аталади. Ўзбеклар ва мўғуллар уни «Сирдарё» деб атайдилар. Негакки, яна ўша ҳадисларда кўрсатилишича, бу ғаройиб дарё ўз йўналиш манбаини Хўжанддан бошлаб, Шоҳрухия ёнидан оқиб ўтар экан...» (73—74-бетлар).

Бундан кейин китобда Сирдарёнинг уч юз фарсахдан (бир фарсах 6—7 км) зиёд масофа бўйлаб оқиб, охири Қорақум саҳроларида кумликлар орасига сингиб ёйиб бўлиши ва унга боғлиқ қатор муҳим маълумотлар келтиради.

«Меҳмонномаи Бухоро» китобида Рузбехон қимиз тўғрисида тўхталиб шундай ёзади. «Қимиз от сутидан тайёрланадиган арабча «лабтай ар-рамақи», туркча «қимиз» деб аталадиган ўзбекларнинг энг аъло навли, жуда фойдали, хуштаъм ичимликлари саналади. Бу шифобахш қимиз гўё жаннат ариғидан сут бўлиб оққан кавсар сувига ўхшаш ичимликдирки, унинг томчисидан киши кўкси ором топади, дилларни яйратиб, танга роҳат ва жон ато қилади, қон томирларини кенгайтириб, мияни мустаҳкамлайди. Саломатлик йўлида хизмат қилишда ҳеч қандай дори-дармон ундан (қимиздан) устунлик қила олмайди, очлик, ташналик ва чарчоқни даф этиб, сархушлик беради, қалб дарвозасини очиб, олий-ҳиммат, яхшиликка чорлайди, шодлик ҳамда қувонч бахш этади, юракдаги ҳаяжон ва

ғам-ғуссаларни ҳайдайди» (106—107-бетлар).

Китобда Рузбехон «Ўзбек улуси» термини, яъни ўзбекларнинг келиб чиқиши тарихи устида ҳам алоҳида фикр юритади.

«Ўзбекларга учта халқ киради. Уларнинг биринчиси Шайбонийга тегишли бўлган қабилалар, иккинчиси — қозқлар ва учинчиси — манғитлардир. Аштархон (Астрахон) хонликлари булардандир. Ўзбеклар юртининг бир чети океан (Каспий денгизи) билан, иккинчи учи Туркистон, учинчи томони Дарбанд, тўртинчи томони Хоразм ва бешинчи сарҳади Астрабод билан чегараланади. Бу ерларнинг ҳаммаси қишин-ёзин ўзбекларнинг кўчиб юрадиган жойлари ҳисобланади, бу учала халқнинг хонлари доимо бир-бирларига душман бўлиб келган ва бири-бири пайини қирққан» (62-бет). Албатта, китобни ўқиш жараёнида уруш-жанжалларнинг асл моҳияти оидинлашади, яъни ўша даврдаги марказлашган давлатнинг қарор топиши билан истезъмолчилар сонининг кўпайгани, тўқимачиликнинг ривожлангани, газмол ишлаб чиқариш юқори сифатли бўлгани, уларнинг пардозлаш усуллари техникавий ва бадий жиҳатдан ҳам юксак даражада турганлиги, бу ерларда тўқилдиган газмоллардан бир қисми хатто узоқ ўлкаларга, чет элларга ҳам чиқарилганлигини, айниқса, бу моллар ичида карбас (эҳтимол бўз бўлса керак. Ҳ. 3.) деган газмолга бўлган эҳтиёжнинг фоят даражада давомганлиги туфайли ўсов этаётганлиги сезилади.

Шунингдек, асарда муаллифнинг руҳи, дунёқарashi ҳам яққол сезилиб туради. Урта асрларнинг кўпгина сарой тарихчилари каби ўзининг асосий эътиборини фақатгина сиёсий воқеаларни, хонларнинг урушда кўрсатган мардлиги, рақиблари устидан қозонган зафарларини мадҳ этиш, саройдаги аъёналарнигина тасвирлашга қаратмаганлигига юқорида келтирилган мисоллар туфайли ишонч ҳосил қилиш мум-

кин. Шу билан бирга муаллиф Шайбонийхон ҳукмронлиги даврида зўрға кун ўтказган оддий халқ аҳолини ҳам ўз назар-эътиборидан четда қолдирмаган. Жумладан, ўша даврдаги авж олиб кетган тинимсиз урушлар туфайли мамлакатнинг хароб бўлабошлаганлиги, солиқларнинг кўп-лигидан халқ аҳолининг оғирлашгани, бу борада Шайбонийхон ер-сув ҳамда солиқ масалаларини тартибга солиш мақсадида Самарқанд яқинидаги Кониғил манзилида қонуншунос олимларни тўплаб махсус кенгаш ўтказганлиги, кенгашда солиқлар ва амалдорларнинг зулмидан уй-жойларини ташлаб кетганларнинг ерлари подшоҳ тасарруфига топширилиб, эгалари қайтиб келгач,

мулкларини қайтариб ундан фойдаланганликлари учун хазинадан ҳақ тўлашга буйруқ чиқариш учун қарор қабул қилингани хусусида батафсил ёзади.

1509 йили, яъни Шайбонийхоннинг Марв остонасида Эрон қўшинига бошчилик қилган шоҳ Исмоил Сафавийдан енгилб ўлдирилгунига (1510) қадар ёзиб тугалланган мазкур асарда, Шайбонийхон ҳарбий сафарларда бўлган, тўхтаган жойларию, бу ерларнинг номлари ва яна сафарга отланган кун, ой ва йиллари муқаммал кўрсатилган жадвал ҳам берилган. Жадвалда китобнинг ёзиб тугалланган аниқ вақти 1509 йил сентябрь ойи деб кўрсатилган. Бу жадвал ҳам ўша даврдаги тарихий воқеалар ва уларнинг ой, кун,

йилларини аниқлашда, ўрнишда нечоғли зарур манба ўрнида хизмат қилиши шубҳасиздир.

Фазлуллоҳ ибн Рузбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро» тарихий китоби ўзининг ҳартомонлама фактик материалларга бойлиги, оригиналлиги билан ўша давр ҳақида маълумот берувчи кўпгина тарихий асарлардан ажралиб туради.

Асар бир қадар қусур ва камчиликлардан холи эмас, албатта. Лекин Рузбехоннинг бу асари Шайбонийхон давридаги реал тарихий воқеаларни, Урта Осиёдаги, хусусан Мовароуннаҳрдаги ўша замон маданий ҳаёти манзарасини тадқиқ этишда асосий манба бўлиб хизмат этади. Шу боисдан ҳам у катта аҳамиятга эгадир.

Музайяна Алавия

ДОСТОНЧИЛИК АНЪАНАЛАРИ

Достончилик тараққийнинг ҳам тарихий қонунияти халқ ҳаёти, тирикчилик шароити, машғулот ва маънавий тайёрлигига боғлиқдир. Достон ва достончилик халқнинг ҳаётий эҳтиёжи, эстетик талабларига тўла жавоб бериб келган. Достон қаҳрамонларнинг образ ва характери орқали халқнинг бой маънавий олами акс эттирилади. Тарихий воқелик тасвирланганда мазмун равшан, шакл жиҳати аниқ, образлар ёрқин, тил содда, иборалар ўткир бўлади. Бу хислатлар халқ ижодида анъаналар билан боғлиқдир. Шу билан бирга ижодчи ва ижрочининг шахсий кифоеси, баъзи хусусиятлари ҳам аҳамиятга эга.

Шу нарса аниқки, ҳар бир санъаткор жамият ва ҳаётга ўзининг дунёқараши доирасида муносабатда бўлади. Шунинг учун шеърятнинг улўф намояндалари ўз асарларини халқ оғзаки бадиий ижодидан озикланиб ёзишларининг сабабини, улўф халқ ижодини севганлари учун, ёки ўз асарларини халқ оммасига тез етиб бориши учун фойдаланадилар десак, ҳукми бир томонлама чиқарган бўламиз. Бу масала тарихий ёндашишни ҳамда жиддий тадқиқ қилишни талаб этади.

Ижодчи айна пайтда ижрочи бахши, жировнинг достонларга ҳаётий, характерли деталлар киритиши жуда муҳимдир. Бу эса санъаткорнинг ҳаётни яхши билишидан далолат беради. Шунинг оқибатида турмуш, табиат манзараси, одамлар табиатидаги хислатлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Тарихий тушунча, диний ақида, теомил ва ойналар, урф-одат ҳам маросимлар, иримларни санъаткор бахши билиб, тушуниб, кузатиб, энг керагини хис этиб олганидан, турмушнинг мураккаблиги, аччиқ-чучуги; одамларнинг хислати ва уларнинг феъл атворидаги камчиликлар ҳақида мукаммал тасаввур беради. У мақолаларни, урф-одатларга, турли иримларга тегишли ибора, таъбирларни ишлаб достонга киритади. Ҳатто одам исми ёнига кўшиладиган лақаблар Карим чўп қўймас, Исавой, оқушоқ, Одил мўйлов, Қодир мерган каби, шунингдек қози, мингбоши, нойиб, бако-

вул, ясовул сингари мансаб атамалари ўтмиш давр характерини белгилаш билан халқнинг замонга, жамиятга кишига бўлган муносабатини ҳам акс эттиради.

Тажрибали достончи достон айтишни бошламасданок кўпчилик эътиборини тўплаш, диққатини тортиш учун айтиладиган термаларни кўпни кўрган қарилар ролига кириб, ҳаёт ҳақиқати, турмуш тажрибасидан олган таассуроти ҳам-хулосаларини ифода этади, куй ҳам шунга мосланади, кўзини ярим юмиб олиб, ўрни келганда очиб тингловчиларга қараб дам афсус, дам ҳайрат, ачиниш ёки ўкинч ё эса севинччи сўзсиз юзи, кўзи билан ифодалайди. Шавқ билан, ички тугён билан ижро этганда, тингловчилар завқ билан достон иштирокчисига айланиб кетади. Мана шунда талантнинг қудрати, маҳоратнинг кучи яққол кўринади. Бунинг учун сўзсиз айтувчида ҳам, эшитувчида ҳам маънавий тайёргарлик бўлиши шарт.

Оч қолганда зогора нон қанд бўлар,
Чарчаганда эшак гўё от бўлар.
Мулла бўлса, қалам билан хат бўлар,
Меҳр қочса қариндош ҳам ёт бўлар.

Тўқлик билан очликни, отда юриш билан эшакда юришни, қариндош билан ётни фарқига бормайдиган «Ёйиш учун яшаб, яшаш учун ейдиган» шахсда на завқ, на шавқ бўлади.

Шу ўринда бир воқеани келтиришни лозим топдик. Қашқадарё областида халқ оғзаки бадиий ижодини тўплаш, ёзиб олиш учун юрганимизда йўлимиз Китоб район Қишлоқ Совети Қайнарбулоқ қишлоғига тушди. Қайнарбулоқда таниқли бахшилардан Абдулла Нурали ўғли яшар эди. 13 кун туриб мен таржиман ҳолидан ҳикоя қилувчи «Кўнларим» достонини, Зубайда Ҳусайнова «Сайдимхон» достонини ёзиб олдик. Бахшнинг турган жойи ажойиб манзарали, баҳаво, бир томони катта қир, бир томони, «Қуриғон тоғ» деган баланд тоғ, шимоли эса Тахтақарача довони эди. Қайнарбулоқнинг ўзи жуда яқин бўлиб, тез-тез бориб унинг биқирлаб

қайнаб чиқишини кузатардик. Шоирнинг ўзи ҳам чанқаса «Ўлдирса ҳам қайнарнинг суви ўлдирсин!» деб косалаб шимирарди. Кунларнинг бирида кун ботарга яқин кекса шоир қўлига дўмбирасини олиб черта кетди. Кўзини юмиб ўлтириб, «беш минутга ҳей-ҳей...» деб турди-да; Қайнаб чиқишларинг кумуш

кўнгироқ,
Куйинга бир умр солгандир қулоқ,
Туғилган ҳам ўсган жойин шоирнинг
Сувлари шаккардай шу Қайнарбулоқ,
Кўз ёшим булоқдай оққан кунларим,

«Кунларим»ни айтаверди. Кекса шоирнинг қўшиғи, куйи бизни шундай маҳлиё қилиб қўйган эканки, атрофимизга келиб аста-аста ўлтириб шоирни тинглаб турган кишиларни сезмай ҳам қолибмиз. Ниҳоят шоир Ғурўглининг:

Бир юз йигирма ёшга кирдим
қаридим,
Қаримасам Асқар товча боридим.

деган сўзини дўмбирасиз айтиб, ҳаммага бир қараб олди-да, косадаги сувни ичди. Ўлтирганлар ойдин кечада тарқалишди. Табиат манзараси кўзга ҳам, жонга ҳам ҳаловат берарди. Қўшиқнинг таъсирчанлигини оширарди.

Булуллар маст бўлса чайқалур
кўллар,
Гулни кўрса маст бўп сайрар
булбуллар.

Бундай мисралар шеърий монологни бошлаб берувчи бандлар бўлиб ҳам хизмат қиладди.

Қирғий деган қуш ўлтирар қиёда,
Кундан кунга умринг бўлсин зиёда.

Халққа хизмат қилган, унинг майл орзуларини акс эттирган, юракларга таъсир этиб, кўпларнинг кўнглини иситган дostonчилик санъатининг тарбиявий аҳамияти ҳам одамга дунёни танитиб, ҳаёт ҳақида ўйлатиб қўйганлигидир. Жумладан, ҳиммат қанча баянд бўлса, ташвиш шунча оз бўлишини, ҳиммати йўқнинг ҳурмати йўқлигини; тўғри одамга мақсадга эришиш яқин бўлишини, хуллас, ҳаёт тажрибасида ҳосил қилган ахлоқий хулосаларини ифодалаб юракларга йўл топади. Муҳаббат улуғланади. Ғўзалликлардан баҳра олишга чақиради.

Сулувлар таърифида соддалик, самимийлик, шу билан бирга севглининг суврати ва сийратидаги ғўзаллик тасвирланади:

Қошининг қароси бордир хол бидан,
Тилининг ширини бордир боп билан.

Улуғ санъаткорларнинг яратган образлари киши кўз ўнгига гавдаланиб, фароғат бахш этади, яъни, одам ҳам, ташвишлардан узоклашиб тинчланади. Уткинч ҳасрат, аламлар унитилади. Бунга сабаб эса, тасвирнинг жуда табиий, оддий, самимий, ҳар юракка яқин бўлишида, энг муҳими, халқ қизиққан, дилини тўлқинлантирган масалагарчи кўшигишидандир. Дostonчиликда воқеани бошлаб берувчи мақол тариқа-

сидаги иборалар қаҳрамон табиатини ёритишга катта ёрдам беради. Соғлом диднинг талаби билан пайдо бўлган фикр равшанлиги, ёркинлиги учун киши қарашини ўткирлаштиради.

Фозил Йўлдош ўғли дostonнинг ўрни келган жойида фўрсатлар ғанимат, соғлиқ туман бойлик эканини тақорлайди.

Дам бу дамдир, ўзга дамни дам дема,
Бошинг эсон давлатингни кам дема.

Мана бундай мисралар одамни огоҳлантириб, ўйлатиб қўяди. Соғлиқдай бойликни қадрига етишга ундайди. Бахши:

Қаро сочи эшилгандир тол-тол,
Ҳар толига берсанг етмас дунё мол.

сингари манзарали, муболағали шеърларни шавқ билан ижро этганда, завқ билан тинглайдилар. Лекин кимда эҳтирос кучли, туйғулар тийран, билим зўр, мушоҳада ўткир бўлса, шунчалик кўп таъсирланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, «Сочининг ҳар толасига алиштира дунё-мол етмас» иборасида ўша даврда қизларни олишга тўланадиган қалинга ҳам ишора қилинади. Халқда «Ўзи бир қиз, сочи бир қиз», «Ой деса оғзи, кун деса кўзи бор», «Босган ери миннатдор, босмай ўтса гинадор», «Жамоли ой-ю кун билан тенглашади» каби таърифлар кўплай учрайди. Бир жойдан иккинчи жойга қизларни келин қилишмоқчи бўлишса, ўртада турган чечан хотинлар қизни юқоридаги мақтов сўзлар билан таърифлаганлар. Қаҳрамоннинг ҳаракат ва табиатидаги яхши ёмон хусусиятларни ифодалаш учун ўхшатиш, сифатлаш, муболаға сингари бадиий воситалардан фойдаланилган. «Ғурўглининг кўзига етти шернинг ўтини эзиб қўйгани учун, Ғурўгли расо тикилиб қоратошни қоқ ёриб юборарди».

Кўп бахшилар ижтимоий тенгсизликни ажойиб маҳорат билан акс эттиради. Айрим дostonларнинг табиати шуни тақозо қилади. Бу хислат ҳам албатта асарнинг халқчиллигидан келиб чиқади. Катта дostonчилар Ислому шоир Назар ўғли, Умир шоир Сафар ўғлининг «Соҳибқирон», «Ойпарча» дostonларида демократик майл жуда кучли. Эслимлар — юқори табақа вакиллари шох, вазир, эшон, мастон кампирлар, очкўз, тамагирлик билан ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайдиган разиллар мазлумлар бошига тушган кексиз, хилма-хил кулфат, мусибатларнинг сабабчиси эканини маҳорат билан кўрсатади. Мазлум халқ вакиллари подачи ва унинг қизлари Бўтакўз, Ойларчалардир. Адолатсиз подшо ёлғончи тўхматчилар сўзига кириб беғуноҳ она билан болаларга жудолик солиб тўхматга қолган Бўтакўзни зиндонга, чақалоқларни чўл-биёбонга ташлатади. Ақлда, ҳуснда, ҳунарда тенгсиз; покиза, виждонли подачи қизлари тирик жудолик жабрини тортади.

Дoston мазмунини баён қилишда бахшининг ўзи ёки қаҳрамон тилидан айтилган монолог, диалоглар асарни ҳаяжонли бўлишини таъминлайди. Образларнинг безовталиклари, куйинишлари яққол сези-

лади. Лирик ва драматик ҳолатлар тингловчига таъсир этиб уни тўлқинлантиради. Умуман, муурожаат, савол, нидо, жавоб, такрор, ҳатто ҳар банддаги рефрен руҳий тўлқинни кучайтиради:

Кўзда ёшим селоб бўлур тизилиб,
Сен айтмасанг, менинг кўнглим
бузилиб,
Мазгил қолмасин бунда бузилиб
Чамбилнинг лочини болам, йўл
бўлсин.
(«Интизор»).

Достондаги қаҳрамонларнинг сўзлари уларнинг кимлигини кўрсатиб туради. Меҳнаткаш омма вакили халқ жонли тилида гапириб ўзлигини намоеён этса, ҳукмрон синф кишиси гапларида эса унинг ўз мафкураси очилади. Шоҳлар учун уруш қилиш, қон тўкиш, қириш бир мақсад эканини Фозил шоир Шохдоршоҳ тилидан «Гўрўғлининг юртида хабар олиб вақтини топсак, лашкар тертиб борсак, бир қон тўкишиб кўрсак, Гўрўғлини бандга келтирсак, ё ўлдирсак, ё айтганимизга кўндирсак», деб ёзади («Интизор»). Шоҳнинг бу нияти қанчадан қанча одамнинг бошига қайғу, мусибат келтириши барчага тушунарли. Ёки шу «Интизор» достонида ёвуз, жодугар Абжўш кампир Авазга ўзини танитганда бутун қилмиш, қидирмиши сеҳргарлик, айёрликдан иборат эканини ўз тили билан шундай ифодалайди: «Аваз болам, сenga бир меҳрибонлик қилдим. Осмоннинг ости қолмай қидирдим, кўп айёрликларни билдим» қанчаларни шогирд қилиб таълим бердим. Шунча умримни ёмонлик билан ўтказдим, ҳеч бир одамга яхшилик қилмадим. Сenga ҳам яхшилик қилмас эдим, неча марта қуръа солиб кўрдим, ҳеч бир ёмонлик йўл бермади. Сenga яхшилик йўллари ни кўрсатди. Менга одамзод, жин, пари, дев ҳаммаси бирдай». Абжўш кампир кўп нарсани билади, лекин буни фақат ёмонликка ишлатади. Аммо Авазнинг хуш атвори ҳар қандай ёмонликни енгади. Абжўш кампирнинг: «Мен айёрлик китобини ўқиганман. Бир хаёлим тутади тоғу тошда юраман, бир хаёлим тутади яман билан асрони кезиб одамзод юрган жойда юраман. Кўнглим тутади парилар шаҳрини кўраман. Гоҳ осмонга учаман, гоҳ ерга тушаман. Дунёда бор гап бўлса биламан. Бир нечага яхшилик йўл, бир нечага ёмонлик йўл кўрсатиб тураман... Қаерда юрсам, макон, ухласам манзилим ҳозир бўлади, ўзим билан бирга юради, одамлар менинг маконимни қачон кўради. Менинг таъбим хоҳлайди бир дамда чўлни гулзор қиламан, гулзорни чўл қиламан, бу турган тоғларни йўл қиламан. Бу момантнинг отини Абжўш дейди. Ҳечким ёмонлик қилиб уdda қилолмайди» («Интизор».) Абжўш сўзамоллиги билан ҳатто жин, дев, париларни ҳам ўзига оғдирга олади, сеҳр, жоду кабиларга ишонган кишиларни ҳайратга солади. Бунда биз бахшининг ўзи ҳам шу кўпчиликнинг бири эканини ҳис этиб турамыз. Урни келганда шуни айтиш керакки тил, этнография, фалсафа каби кўп соҳанинг

илмий тадқиқотчилари учун ҳам достонлар бой материал беради. Олимлар достонларга шу нуқтаи назардан ҳам ёндошсалар фойдадан холи бўлмасди. Шундай қилиб қаҳрамоннинг нуқти образнинг ёрқинлиги ва ҳаётийлигини таъминлайди. Бахши, жиrownинг тили кўпинча воқеалар баёнида, қаҳрамон тавсифида сақланади. Қаҳрамонларга сўз берилганда эса бахши, уларнинг қиёфасига киради, образларнинг сўзларидан ўзларининг кўринишини гавдалантиради. Шу ўринда у роль ижро этаётгандек таассурот қолдиради. Ижрочилик соҳасида Исломо шоир Назар ўғли кўпларни доғда қолдирган. Чиндан ҳам достонни сахна асарини, иштирокиларни актёрлар деб тасаввур қилсак, тингловчилар актив томошабин бўлиб қолади.

Эргаш шоир Жуманбулбул ўғли билагонлиги, ойдин ҳаётий ҳислари, тилининг соддалиги, оҳангдорлиги сабабли, ўгли бир юрак билан севган кишининг ҳис ва туйғуларини самимий ифодалаган. Ҳолат, ҳодиса ва кайфиятга қараб сўз толган. Қўндуз сайри боғ қилиб келиш учун қизлар билан шайланиб кетаётганда уларга қараб шундай дейди:

Ярашиңа турли тақиб,
Ошиқларни ўтга ёқиб,
Қиё қараб, қошин қоқиб.
Йигитлар кўрса шу кунини,
Суякларни тошга чақиб,
Кўрган қизил, деб айтсин, деб
Оқбетига лола ёқиб,
Ўзимизга ярашсин, деб,
Лаълу маржон, ёқут тақиб,
Қиқир-қиқир кулшади.
Дарду ғам нетди улоқиб.

(«Қўндуз билан Юлдуз»).

Қофияда «қ» товушини кўп қўлланиши мусиқийликини кучайтирган. Ковуш кийган қизларнинг тақиллатиб юриш ҳаракатидан келиб чиққан. Аёллар қиёфасини берганда муболағга зўр аҳамият беради. Бахши ҳатто салбий образ яратишда ҳам ҳажвий йўлдан бориб муболағадан фойдаланади. «Равшан қараса, бир кўса, жуда кўҳна бўлиб кетган пир кўса; уч юздан ошган, тўрт юзга ёпишган жуда қари кўса ё йилдан адашган; балки беш юзга кирган доқи юнусни кўрган, жами элу юртга фириб берган, доим боз бозлик, беданабозликда умрини ўтказган, уйинг куйгур, чақасидан тарлан очган, иягини тўшти қочган; қошлари ўсган, кўзини босган. Иягининг устида бир туки бор экан, у ҳам бир қарич бўлиб ўсган, бу ёлғиз соқолига қимматбахо яхши тошлардан осган».

Мана шундай ҳам кулги, ҳам нафрат тўғдирадиган ўринлар келганда тингловчида беихтиёр самимий қийқириқлар пайдо бўлади. Муболаға, ўхшатиш, сифатлаш каби бадий воситалар воқеани тингловчига етказишда жуда аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб айтганда, халқимизнинг бешигини тебратган бу бой бадий хазинасининг сиру асрорини қизиқиб ўрганишимиз ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир.

Дилбар Қамбарова,

филология фанлари кандидати.

ШЕЪРИЯТНИНГ ОЛТИН ТАХТИДА...

Инсониятнинг маънавий мураббийсига, бадий тафаккурнинг тимсолига айланган буюк даҳолар қаторида Пушкиннинг ўрни алоҳида. Пушкин ўзининг дастлабки шеърлари биланоқ шеъриятнинг ёрқин тахтини эгаллаган, тилло тожини кийган, халқининг шони ва шарафини буюклаштирувчи мумтоз бир сиймо сифатида гавдаланди. Шунинг учун ҳам Пушкин ижоди бир ярим асрдан бери инсониятнинг маънавий ташналигини қондириб, бадий заковатини чархлаб келмоқда. Ноёб даҳоларга хос хусусиятлар Пушкин ижодида қай шаклларда намоён бўлган эди? Пушкиннинг нашр этилган илк асари «Шеър тўқувчи дўстимга» шеърига мурожаат қилайлик... Бу шеър ёзилганида Пушкин ҳали ўн беш ёшга тўлмаган (1814 йил апрель ойида «Вестник Европы» журнаliga юборилган, журнал уни шу йил 4 июлда нашр этган) эди. Аммо шеърда илгари сурилган ғоялар, шеър тўғрисидаги, бадий ижоднинг моҳияти хусусидаги фалсафий фикрлар, шоирлик масъулияти ҳақидаги тушунчалар, бадийликнинг такомил даражаси, поэтик тафаккури шаклланган, ўзининг мустақил эстетик программасига эга бўлган етуқ шоирга хос эди.

Пушкин ўзининг бутун ижоди давомида шеъриятнинг шарафли машаққатини афзал билувчи принципларига содиқ қолиб, уни энг олий гўзаллик олами деб билди ва «даҳо навқиронликнинг ҳамда гўзалликнинг мангу муҳлиси» бўлиб қолди. Ўзининг ана шу эътиқодини шоир «Бахтим ёр бўлиб, рубоб танладимми, бас»,— мисрасида ҳаяжон билан ифодалайди. Аммо Пушкин яшаган замон шоирларнинг шайдои қалбини ҳайратга солувчи мафтункор манзаралар эмас, уларни ларзага солувчи укубатлар макони эди. Буни Пушкин бутун мураккаблиги билан ҳис қилган. У шоирлик давр дардлари билан ҳамдард-

ликни тан олиш эканлигини яхши англаб «Шеър тўқувчи дўстимга» шеърда шундай ёзган эди:

Бахтлидир шеър тўқишга ҳаваси
Йўқ ҳар киши.
Умрини ўтназар тинч бўлмас.
Ғами, таъвиши.
Қадам тутган Рамаков унга
Мудҳиш сўз демас.
У — тинч ҳам хушвафт, Арист,
Чунки у шоир эмас!..

Оламга ҳайрат билан боқиб гўзаллиكنи кашф этиш, «ишқнинг азобли йўлини азиз» билан изтиробли аммо покиза туйғулардан бахт топиб ҳаётда куйиб-ёниб, инсонга ҳамдард бўлиб, Ватан учун қайғуриб яшаш тўғрисида туйғилган олий туйғуларни ифода этиш шоирга тинчлик ва оромдан воз кечиш эвазига ҳадя этилган армуғондир. Пушкин ана шундай армуғонга муяссар бўлиб, мангулик тожига эришди, аммо... бахтга, саодатга ташна ва муносиб шоир қалби таъна, дашномлар, тўхмат ва ҳақоратлар, тубан макрлар тўғрисида чилпарчин бўлди. Инсонлар қалбини ёқа биладиган бир ўтга интилган шоир қалбини ҳақоратнинг мудҳиш ўқи қонга тўлдирди. Пушкин дастлабки шеърда танлаган йўл на фақат Пушкиннинг фожиасигина эмас, бутун даврнинг фожиаси, ўтмишнинг юзи қаролиғи эди. Мана шундай мудҳиш замонда фидойи «келажак ишқи билан яшаган» қалбга эга, ноумид бўлмаё «хушнуд кунлар келишига ишонган», буюк эътиқодли шоир тинч яшашдан воз кечиб, шоирлик довуғини афзал билиши табиий ҳол бўлган. Пушкиннинг нурафшон оптимистик руҳ билан йўғрилган шеърлари битилганига бир ярим асрдан зиёдроқ муддат ўтди. Пушкин интилган замон — хушнуд кунлар, Пушкин орзу қилган авлод дунёга келди. Пушкин шеърларининг бирида

Салом,

Нотаниш, навқирон насл!

Мен кўрмасман сенинг қудратли

Камолотинг сўнгги замонда,—

деб доҳиёна тафаккур билан келгуси асрлар авлодининг камолати қудратли бўлишини башорат қилган эди. Бир дарахтнинг етилган мевалари бўлган кўп миллатли совет адабиётининг ҳар бир оҳангида улуғ шоир ҳаётбахш ғояларининг акс садосини туйиш мумкин. Жумладан ҳозирги замон ўзбек шеърининг «барки ва ривожида, кўрки ва камолатида ҳам улуғ Пушкин меҳнати улуғ Навоий бобо меҳнатидан кам эмас» (Миртемир). Пушкиннинг улуғвор овози ўзбек адабиётига ўтган асрдаёқ кириб келган эди. Н. П. Остроумовнинг «русия шуаросининг манзулларида нақл қилиб» берганлиги ҳақида сўзлар экан, Фурқат:

...Замони мозий Русия аро Пушкин
деган шоир
Жамини шоҳларни ўз китобида
баён этди.
Бу сўз гимназия ичра ўшал Пушкин
китобидан
Ўқубон Остроумов тўра бизга
таржимон этди.—

деб ёзади. Ўзбек халқи орасида революцияга қадар Пушкин ижоди қандай шаклларда тарғиб қилинган?.

Бу ҳодиса энг аввало оғзаки суҳбатларда рус зиёлиларининг ўзбек зиёлиларига сўзлаб берган «нақл»ларида рус-тузем мактабларининг машғулотларида дастлабки шаклларда рўёбга чиқди. 1883 йилдан бошлаб эса «Туркистон вилоятининг газети» бошқа рус адаблари қаторида Пушкин ижоди ҳақида ҳам мақола ва хабарлар эълон қилиб борди. Шунингдек Пушкиннинг «Шоир», «Шоирга» номли шеърлари, «Бокчасарой фонтани» поэмасига, «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ» каби асарлари таржима этилди. С. М. Граменицкийнинг дарсликларида Пушкин асарлари босилган эди, «Балиқчи ва балиқ ҳақида эртақ» 1903 йил нашр этилган Али Асқарнинг «Муаллимус соний» хрестоматиясидан ҳам ўрин олди. Ўзбек халқини Пушкин ижоди билан таништиришда рус зиёлилари томонидан Тошкентда ташкил этилган «Пушкин жамияти»нинг ҳиссаси ҳам катта бўлган. «Пушкин жамияти» 1902 йил 15 январда ташкил этилган. Бу жамият атрофида сургун қилинган Корньюшин, Худаш, Биховский каби большевиклар, Бельков, Шендриков, Федоров, Борейша каби турли партияга мансуб кишилар тўпланган эди. Жамият фақат Пушкин асарларининггина эмас, умуман рус адабиётини тарғиб қилишда самарали фаолият кўрсатди. «Пушкин жамияти»нинг фаолияти асосан «халқ ўқишлари» (рус классикларининг асарларини ўқиб, тушунтириб берилган) ишчилар учун очилган яқшанбалик мактаблар, аҳоли ўртасида китоб тарқатиш учун махсус китоб киоскларини ташкил этиш шаклларида олиб борилган

эди. Шунингдек «Пушкин жамияти» драматик жамият «Тўлқин» билан ҳамкорликда рус драматургларининг асарларини сахналаштириш, намойиш қилиш ишларида ҳам актив қатнашди. Бу икки жамиятнинг ҳамкорлиги, айниқса, Туркистонда Гоголь юбилеи ўтказишга тайёргарлик даврида ёрқин намоён бўлди. «Пушкин жамияти» драматик жамият «Тўлқин» билан биргаликда Гоголь юбилеини ўтказиш программасини ишлаб чиқади ва юбилей кунларида Гоголнинг «Ревизор», «Уйланиш» каби асарларини намойиш этишни мўлжаллаштиради.

1906 йил 14 сентябрда «Пушкин жамияти» правлениесига сайловлар ўтказилган. Мана шу мажлисда жамият ўзининг 1902—1905 йиллардаги фаолияти ҳақида ҳисобот беради. Бу ҳисоботда кўрсатилишича жамият томонидан 1902—1905 йиллар давомида 143 дан зиёд «халқ ўқишлари» ўтказилган. Маҳаллий маъмуриятнинг жамиятнинг маърифатпарварлик фаолиятини чеклашга интилишларига қарамай унинг фаолияти Тошкент билан кифояланмасдан чекка-чеккаларгача етиб боради. Авлиё ота, Перовск, Казалинск, Чимкент, Чоржўй сингари жойларда ҳам бу жамиятнинг акс-садоси сезилади. Бу ерларда жамият аъзолари картиналар намойиш этиш билан бирга «халқ ўқишлари» ҳам ўтказишади.

«Пушкин жамияти»нинг яқшанбалик мактаблари ҳам 1902 йилдан ўз фаолиятини бошлаган. Бу мактабларда ўқувчиларнинг сони эркаклар бўлимида 50 дан 80 гача, аёллар бўлимида эса 30 дан 40 гача етган. Тингловчилар асосан ишчилар, котиблар ва болалардан иборат бўлган. «Пушкин жамияти» фаолиятида, айниқса, китоб, журналлар тарқатиш ишлари муваффақият билан амалга оширилган. 1906 йилги ҳисоботда жамият минглаб нусхада даврий нашрлар тарқатганлиги ҳақида маълумот берилади (қаранг: А. В. Пясковский «Революция 1905—1907 годов в Туркестане» «Изд-во АНСССР, 1958»). «Пушкин жамияти» маориф тарқатувчи адабий-баддий жамият сифатида иш бошлаб кейинчалик революцион руҳдаги социал-демократик ташкилотга айлана боради, таъқиқланган адабиётларни ҳам тарқата бошлайди. Тошкент шаҳар бошлиғи полковник Калмиков Туркистон генерал-губернаторига берган маълумотида «Пушкин жамияти» маориф тарқатувчи жамиятгина бўлиб қолмай, социал-демократик ва революцион жамиятга айланиб кетди»,— деб ёзади (маълумотлар А. В. Пясковский китобидан олинган). Шунинг учун ҳам «Пушкин жамияти» ва драматик жамият «Тўлқин» 1910 йилнинг охирида таъқиқ этилади. Саккиз йилдан зиёд фаолият кўрсатган «Пушкин жамияти» Ўзбекистон маданият ва маориф ривожида сезиларли роль ўйнаган. Рус классикларининг асарларини тарғибот ва ташвиқот қилувчи адабий марказга айланган. Драматик театр шаклланишига ҳам таъсир этган. Ўзбекистонда рус драматургларининг асарларини намойиш этиш ўтган асрнинг 70-йилларида ноқ бошланган эди В. П. Дья-

ченконинг маълумотига кўра 1872 йилнинг декабрида Туркистон ҳарбий-топографик бўлими Гоголнинг «Уйланиш» комедиясини, Тошкент ҳарбий горизонти 2-батареяси Фонвизоннинг «Думбул бойвачча» асарини, ўқитувчилари семинариясининг талабалари Пушкиннинг «Борис Годунов»идан айрим парчаларни намойиш этишади (қаранг: В. Д. Дьяченко «Русский драматический театр в Туркестанском крае», «Театральное и хореографическое искусство Узбекистана» китоби, «Фан», Тошкент — 1966). Ҳозирча ўрганилган фактларнинг ўзиёқ «Пушкин жамияти»нинг рус-ўзбек адабий ва маданий алоқаларини тараққиётида муҳим роль ўйнаганлигини, айниқса, Урта Осиё халқларини Пушкин ижоди билан таништириш борасида катта ҳисса қўшганлигини кўрсатади. Чунончи «Пушкин жамияти»нинг энг асосий мақсади улуг шоир ижодини оммалаштиришдек бениҳоя прогрессив характер касб этарди.

Салкам бир асрдан бери Пушкиннинг буюк гоёлари, улуг инсонга хос олижаноб фикр ва гўзал туйғуларини ифода этган асарлари халқимизни мафтун этиб келмоқда, қалбимиздаги эзгулик куртакларининг камол топишига ўз ҳиссасини қўшиб, орзу-ўйларимизда акс-садосини топмоқда. Эндиликда Пушкин яратган маънавий олам ўзбек халқининг ҳам руҳий бойлигига, маънавий мулкига айланади. Зотан ўзбек совет адабиётининг пойдеворини қўйган ижодкорлардан тортиб, бошловчи қаламқашларгача бу даҳо бадийига мурожаат этиши бежиз эмас. Ҳамза, Ғафур Ғулوم, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Миртемир, Усмон Носир, Зулфия, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулум, Рамз Бобожон, Туроб Тўла сингари ижодкорлар Пушкиннинг маъно жавоҳирларига тўла уммонидан баҳра олганлар. Улар Пушкиннинг бадий ҳофизасининг қудрати ва қуввати ҳақида «Улуг Пушкин бизларнинг ҳофизамизни сержаран қилди ва фикр доирамизни осмон каби кенгайтирди, байналминналлаштирди» (Мирмуҳсин) деб қайд этадилар. Худди шу ерда масаланинг бошқа бир томони очилади яъни Пушкин даҳосига таъзим қилаётган шеърпараст ўзбек халқи ҳақида Пушкиннинг ўзи бирор тасаввурга эга бўлганми-кан?!

Бу ҳақда ҳозирча аниқ маълумотларни учратиш қийин. Чунончи улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг шухрати Россияга бирмунча кечикиб етиб борган. Алишер Навоий ижоди ҳақида берилган дастлабки маълумот рус матбуотида 1835 йилга тўғри келади. Павел Степанович Савельев «Энциклопедик лексикон»нинг биринчи томига «Алишер» деган мақолани киритади. Бу мақола аслида Хондамирнинг Алишер Навоий ҳақидаги хотиреларининг таржимаси эди (А. Клименко. «Дўстлик рамзи», «Фан», Тошкент — 1974). Лекин Пушкиннинг бу мақолани ўқиш эки ўқимаганлиги ҳақида бизга ҳеч нарса маълум эмас. Чунки бу давр Пушкин ҳаётининг сўнгги йилларига

тўғри келиб, бу пайтда шоир тарихий асарларга материал тўплаш ва ёзиш билан қаттиқ банд бўлган. У «Соф адабий бирор нарса ёзмаётган» (Пушкиннинг ўзи бу даврни шундай характерлайди) бир даврда ўзбек адабиёти ҳақидаги янгиликлар унинг эътиборидан четда қолган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шундай бўлса-да, биз Пушкин ўзбек халқи ҳақида бирор тасаввурга эга бўлганмикин деган умидда унинг асарларини кузатиб чиқдик.. Бу кузатишлар шуни кўрсатадики Пушкин Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг маданияти, адабиёти ҳақидаги маълумотлар билан таниш бўлмаган. Аммо у Урта Осиё тарихи, географиясига оид материалларни анча яхши билган.

XVIII—XIX асрларда рус халқи орасидан етишиб чиққан тарихчи ва географ олимлар ўз асарларида Урта Осиё ҳақида ҳам фикрлар юритганлар. Пушкин бу маълумотларнинг кўпчилиги билан таниш бўлиб улардан ўзининг тарихий асарларида кенг фойдаланган. «Пугачёв тарихи» асарида Пушкин Хива ва Бухоро тўғрисида, Сирдарё ҳақида, шунингдек Абулғози, Баҳодирхон ва унинг «Шажараи турк» асари ҳамда Темурнинг ҳарбий юришлари тўғрисида тўхталади. «Пугачёв тарихи»га Пушкин томонидан ёзилган шарҳларни кузатиб Нечай ва Шамай қўшнларининг Хивага юриши, Сирдарё бўйларида уларнинг мағлубиятига учраши, Нечайнинг ҳалокати, Шамай ва унинг қўшнининг хивалиқлар томонидан асир олиниши каби маълумотлар Пушкин «татар солномачиси» (XVIII—XIX асрларда Европа Урта Осиё халқларини умумлаштириб татарлар деб юритишган, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарини ҳам «Родословная татар...» деб таржима қилишган) деб атаган Абулғози Баҳодирхон асаридан олинганлигини сезиш мумкин.

«Пугачёв тарихи»да Темурнинг номи икки ўринда учрайди. Биринчидан, Пушкин бу асарда императрицанинг 1774 йил 22 октябрда Вольтерга ёзган мактубини келтиради. Бу мактубда Темур ҳақида фикр юритилган. Бундан ташқари Пушкиннинг ўзи Темурнинг Россияга 1395 йилда келганлиги тўғрисида, дон казакларининг Темур бостириб келган даврдаги ҳаётлари ҳақида маълумотлар беради. Пушкин учун Темур ҳақидаги маълумотларнинг асосий манбаи В. П. Татищев, Н. М. Карамзин асарлари бўлган. Чунки ҳар икки тарихчининг асарларида Темур ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Пушкин эса В. Н. Татищев асарларидан ҳам, Н. М. Карамзиннинг «Россия давлати тарихи»дан ҳам хабардор бўлган. Ҳатто Н. М. Карамзиннинг тарих китобини ўқиб унга қайдлар ёзади ва «Карамзин» ҳақидаги хотирасида: «Россия давлати тарихи» буюк ёзувчининг ижод мевасигина эмас, виждонли инсоннинг жасорати ҳамдир», деб баҳолайди.

В. Н. Татищев, Н. М. Карамзин, И. Бичурин, А. И. Левшин, П. Н. Ричков асарла-

рини кузатиш шуни кўрсатадики, Россияда Хива, Бухоро, Самарқанд ва Тошкент сингари шаҳарлар ҳақида етарлича маълумотлар бўлган.

Чунки Россиянинг Урта Осиёнинг мазкур шаҳарлари билан савдо алоқалари кучли бўлиб ҳаттоки улар ўртасида дипломатик муносабатлар ҳам ўрнатилган. Чунки Н. М. Карамзин Темурнинг чевараси Султон Абусаид тўғрисида маълумотлар берар экан, Темурнинг иккинчи ўғлининг чевараси Хусайн Мирзо (Хусайн Байқаро — таъкид муаллифники) номидан 1489 йил Россия подшоси ҳузурига дўстлик алоқалари ўрнатиш таклифи билан элчи юборилганлигини маълум қилади.

Н. М. Карамзин асарини «ташналик ва диққат билан» ўқиган Пушкин юқоридаги фактлардан хабардор эди, унда ўзбек халқининг тарихи ҳақида (ўзбек халқи деб айтаямиз, чунки Карамзин ва Татишчев асарларида бу сўз халқ маъносида қўлланган, ҳаттоки Карамзинда бу халқнинг келиб чиқиши ҳақида ҳам маълумотлар берилди) маълум бир тасаввур бўлган. Пушкиннинг ўзи ҳам «Пётр тарихи» асарида Петербургга Маҳмуд Баҳодирхон томонидан элчи келганлигини, бу элчи орқали Маҳмуд Баҳодирхон Пётрдан қалмиқ хони Аюқи хонни Хива билан тинч яшашга мажбур қилишни сўраганлигини, бунинг эвазига 50 000 ёрдამчи лашкар ваъда қилганлигини ёзади. Бу мақолада Татишчев Голиков асарларидан олади. Голиков венециан тарихчиси Феодазига асосланиб Маҳмуд Баҳодирхонни «татар ўзбеклари хони» деб атайди ва бу хонни қирғизлар хони деб атовчи манбалар ҳам борлигини кўрсатади. Голиков изидан бориб Пушкин ҳам: Пётр тарихининг хошиясига қирғиз сўзини қўшиб қўяди, аммо кейин ўчириб ташлайди, демек, у Маҳмуд Баҳодирхонни «ўзбек татарлари хони» деб аташни тўғрироқ деган тахминга борган.

Шунингдек Пушкин Пётрнинг Амударё бўйларига, Хивага экспедиция юборганлиги ҳақидаги тарихий маълумотларни ҳам тўлиқ келтиради. Пётр поручик Кожиннинг Каспий денгиздан Амударёгача чиқиш мумкин эмаслиги тўғрисидаги маълумотига қониқмай, Кожин билан князь Василий Урусовни қўшиб Амударё илгари Каспий денгизига қўйилиб кейинчалик бухороликлар томонидан Орол денгизига буриб юборилганми ёки йўқми аниқлаб келиш учун юборади. Пётрнунг Амударё кирокларига олтин кўм ҳақидаги овозалар ҳам қизиқтириб қўйган эди (қа-

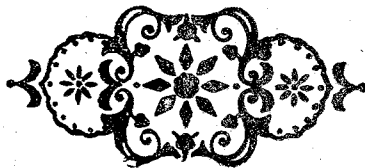
ранг: А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, стр.272, т. 9).

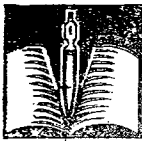
Шунингдек, «Пётр тарихи»да Бековичнинг Пётр томонидан Хивага юборилиши, Хива хони Шерғозининг унга қарши 24000 лашкардан иборат қўшин билан жанг бошлаши, голиб келаётган Бековични ҳийла билан қўлга тушириши, бир неча кишинигина ҳисобга олмаганда, бутун отряднинг қириб ташланганлиги Хива хони Бековичнинг калласини Бухоро хонига юбориб, сени ҳам, ўзимни ҳам шундай хавфли душмандан озод қилдим, деб мақтанмоқчи бўлганлиги, Бухоро хони эса Шерғозини одамхўр деб атаб Пётрда ўзига нисбатан хайрихоҳлик уйғотгани ва Пётр Бухорога чет эллар коллегиясининг секретари Флория Беневенини юборганлиги ҳақида ҳам гап боради (ўша асар 273—274-бетлар).

Пушкиннинг хилма-хил қоғозлари ичида «Татишчев ҳақида»ги мақола сақланади. У Татишчевнинг ҳаётини ўрганувчи В. Н. Берхнинг Татишчев ҳақидаги асаридан фойдаланиб ёзилган. Бу мақола Пушкинга нисбат берилди. Лекин мақолани Пушкин ёзганлиги тўлиқ аниқланмаган. Аниги шунки Пушкин бу мақолани ўзи ёзмаган тақдирда ҳам уни ўқиган. Мақола Татишчевнинг ҳаёти, географик экспедициялари, географияга, тарихга оид илмий ишлари ва Урта Осиё географиясини ўрганиш ишларидаги ташкилотчилик фаолияти ҳақида хабар беради. Шу мақолада Татишчев географик маълумотлар тўплаш учун икки офицер ҳамкорлигида Тошкентга бутун бир қарвон юборганлиги таъкидланади (қаранг: А. С. Пушкин, Полное собрание сочинений в десяти томах, т. 7, стр. 425).

Юқоридаги фактлар бошқа халқларнинг ҳаётига катта қизиқиш ва муҳаббат билан қараган буюк интернационалист шоир Пушкин Урта Осиё ҳақида жумладан, ўзбек халқи ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлган деган хулосага келишга маълум имкон беради. Бу тасаввур даражаси, характери Пушкиннинг Шарқ ҳақидаги ўзига хос тарихий бадий концепциясидаги ўрни масаласини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг навбатдаги вазифаларидан бири эканлигини тақозо этади.

Александр Сергеевич Пушкин ижодининг ғоявий-эстетик қиймати ҳақида фикр юритган сари унинг янги-янги қирралари кашф бўла боради. Улуғ шоирнинг шеъриятнинг олтин тахтидаги даврони замонда чегараланмас маконда чексиздир.

Инсон қадрининг мадҳи

Иброҳим РАҲИМ.
«ҚАДРИАБАД ОДАМЛАР», Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти. Тош-
кент — 1979.

Яқинда «Ўзбекистон» нашриёти Иброҳим Раҳимнинг «Қадриабод одамлар» китобини чоп этди. Унга ёзувчининг сўнгги йиллар мобайнида ётган очерклари, публицистикасидаги намуналар киритилган. Уларда ёзувчи халқимиз жасоратини, меҳнат фидойиларининг беқиёс қалбини, орзулари, келажак ҳақидаги мулоҳазаларини, эл-юрт бахти-саодати йўлида жонини қурбон қилган жангчиларнинг ҳаёт йўлини ҳикоя қилади.

Асар қаҳрамонлари ҳақида адибнинг ўзи куйидагиларни ёзади: «Ушбу китоб қаҳрамонлари сиртдан кўплар қатори, ҳуқуқан ҳаммага тенг, оддий замондошларимиз бўлиб, қалби нодир, руҳан юксак ҳазрати инсонлардир. Улар ўзлари учун ҳамда бошқалар учун бахт яратган ва яратётган, бинобарин, эл юрда умрбод кадр топган ва топаётган қадриабод одамлардир». Чиндан ҳам асарнинг қайси бир саҳифасини ўқиманг ана шундай инсонлар ҳаётининг тасвирига дуч келасиз.

Асардаги очерклар ва публицистик мақолаларнинг характерига кўра уларни шертли равишда уч қисмга ажратиш мумкин. Биринчисига халқимизнинг дўстликка бўлган муҳаббати ва садоқати, интернационал бурчи тасвирланган бўлиб, уларда ўзбекистонлик меҳ-

нат қаҳрамонлари, ёшлар ва студентларнинг ноқоратупроқ зона — Новгород ва Ивановодаги меҳнат фаолияти ҳикоя қилинади. Иккинчисига ўзбек пахтакорларининг фидойилиги, унинг илк қадамдан бугунгача бўлган тараққиёт йўли, элнинг ардоқлаган фарзандлари жасорати қаламга олинган. Учинчиси яъни публицистик мақолаларда ёзувчининг шахси, граждонлик бурчи биринчи планда туради.

Ижодкор халқ ҳаётининг энг қайноқ жойида, меҳнат фронтида, жасорат намён бўлаётган жойларда бўлиши ва бу ҳаётнинг нафасини қаламга олиши керак. Уни замондошларига ҳикоя қилиши ёш авлодни янги зафарларга чорламоғи лозим. Биз Иброҳим Раҳим ижодини кузатганимизда ҳамisha ана шу хусусиятга ҳаётдаги янгиликларни биринчилардан бўлиб қаламга олганига гувоҳ бўламиз. Бу шунчаки тасодифий ҳодиса бўлмасдан адиб ижоди учун характерли бўлган хусусиятдир.

Маълумки кейинги йилларда Ўзбекистондан таниқли чўлқуварлар, уста деҳқонлар ноқоратупроқ зонасига бориб янги ерларни ўзлаштиришда бошқош бўлишди. Бу ҳодиса ватанпарварлик қақиреғига айланиб ёшлар ва комсомолларнинг катта-катта группалари мазкур зонада фаолият кўрсатишди. Қолаверса бу ҳодиса халқларимиз ўртасидаги дўстликнинг чинакам намунасига айланди. Юкорида таъкидлаганимиздек янгиликни ҳамisha

биринчилар қатори қаламга оладиган ёзувчи ноқоратупроқ зонасига ҳаммадан аввал етиб борди. У ерда янги ерлар очаётган «Дўстлик», «Тошкент», «Ўзбекистон» номи билан аталувчи совхозларни барпо этаётган ҳамюртларимиз билан учрашди. Йўлдош Муҳаммадиев, Раҳимжон, Валижон, Гуландом каби қаҳрамонлар тимсолида, уларнинг амалга ошираётган ишлари мисолида дўстлик ва қаҳрамонликни тараннум этди.

Асардаги «Қадриабод одамлар», «Замондошларим» туркумига кирган очеркларда адиб элнинг катта ҳурматини қозонган, ҳаётини халқ фаровонлигига бағишлаган улкан пахта усталари ҳаётининг кураш ва интилишга тўла саҳифаларини қаламга олади. Кейинги йилларда пахтачиликда механизациянинг кенг ёйилиши билан боғлиқ бўлган муаммолар, машҳур механизаторларнинг жасорати, уларнинг кураш йўли тасвирланади. Асардаги «Ҳамроқул ота» очеркида уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамроқул Турсунқуловнинг фаолияти, унинг пахтачиликни ривожлантиришдаги катта хизматлари, колхоз ва халқ фаровонлиги йўлидаги қилган ишлари ҳикоя қилинади. Ёзувчи асарни гўё асосий воқеага унча алоқаси йўқдай кўринган Ҳамроқул ота билан унинг кенжа ўғли Рустамнинг суҳбатидан бошлайдди. Ёш Рустамжон дўстларига қаҳрамон бўлишнинг сирларини стамдан ўрганиб оламан-да, мен ҳам қаҳрамон бўламан деб айтган

Бўлади ва ҳеч дадасини ҳолига қўймай қаҳрамон бўлишнинг «сир»ларини айтиб беришни сурайверади. Ниҳоят ота уни колхоз механикашлари обод қилган қафтдай кўриниб турадиган тепаликка олиб чиқади. Шу жойдан туриб ўғлига узоқларда ястаниб ётган колхоз далаларини кўрсатар экан, бу ерларнинг ўтмишини хаёлидан ўтказди. Шу тариха оригинал бошланган очеркни ўқиган китобхон бугунги ҳаёт манзарасининг, социалистик турмуш тарзининг қандай шаклланганлигини бутун борлиги билан кўз олдига келтиради. Шу жараёнда Ҳамроқул ота образи ўз-ўзидан яъни воқеаларнинг мантиқий йўналишида шаклланиб боради. Унинг катта хизмати, ва фаолияти инсон сифатидаги шахси намён бўлади.

Ёзувчининг «Замондошларим» туркумига кирган очеркларини инсон заковати, қаҳрамон механизаторларнинг жасоратини мадҳ этишга бағишланган. Ёзувчи бу очеркларда Манноп Жалолов, Турсуной Охунова, Жавод Кучиевларнинг пахта етиштиришдаги қаҳрамонлигини ҳикоя қилар экан, қишлоқларимизда янгича фикр юритадиган, пахтани фақат йиғиб олишнинггина эмас, балки маҳсулдорлигини оширишни ўйлайдиган билимдон, замонавий колхозчининг образини яратади.

Улар республикамызда пахта етиштиришни юксак чўққига олиб чиққан, бу борада ўзларининг имкониятларини амалга оширишга интилган қаҳрамонлардир. Ёзувчи улардаги мана шу хусусиятларни тасвирлар экан, энг аввало буларни келтириб чиқарган асосий нарса — қаҳрамонлардаги инсоний фазилат, юртга бўлган онгли муносабат эканлигида деб билади.

Адибнинг «Механизаторнинг ўйлари» деб аталган очерки эса қишлоқ ҳаёти тўғрисидаги жиддий проблемаларни кўтариб чиқиши, уларни элнинг, деҳқоннинг олдига ташлаши билан характерлидир. Очеркда техникага жуда эътиқод қўйган, пахтачиликни тамомла механизациялашга интилган қаҳрамон Икромжоннинг фаолияти орқали қишлоқ хўжалик техникасини мукамаллаштириш билан боғлиқ бўлган бир қатор муаммолар ўртага ташланади. Қолаверса юқоридаги асарларда адибнинг очерк жанридаги катта маҳорати ҳам намён бўлган. Шунинг учун ҳам улар ўзбек совет адабиётида очерк жанрининг яхши намуналарига айланиб қолди. Уларнинг ордан бир неча йиллар ўтишига қарамай ҳамон китобхонлар ва жамоатчиликнинг эътиборидан тушмай келаётганлигининг сабаби ҳам ана шунда.

Маълумки ўзбек публицистикасининг ривожланиши ва камолотида Иброҳим Раҳимнинг хизматлари катта. Энг муҳими адиб бу жанрни ижодининг энг муҳим қисми сифатида давом эттириб келаётир. Бу ҳодиса шубҳасиз ёзувчининг граждонлик бурчи билан боғлиқ.

Адибнинг публицистик мақолаларида бугун янги ерларда фидойилик намуналарини намойиш этаётган азамат деҳқонлар, Улуғ Ватан уруши йилларида душман ўқига кўксини қалқон қилиб Ватан, халқ йўлида қурбон бўлган қаҳрамонлар, муқаддас заминни обод этмоқ учун ўз ҳаловатидан кечган тиниб-тинчимас қишиларнинг жасорати, хотираси, фаолияти бениҳоя жўшқинлик билан ҳикоя қилинади. Асардаги «Минг бир чинор», «Қурол ва қалам», «Олтин қўллар жасорати», «Толлимаржон», «Оламини чарақлатган бир йил» каби қатор мақолалари ҳақида, уларнинг таъсири, жўшқинлиги тўғрисида ана шундай ижобий мулоҳазалар айтиш лозим.

Таниқли адиб Иброҳим Раҳимнинг мазкур китоби унинг ўз ўқувчиларига тақдим этган навбатдаги тухфасидир.

Собиржон ТОШКАНОВ,
филология фанлари
кандидати.

Мангулик мавзуси

Тўра **МИРЗАЕВ.**
ХАЛҚ БАХШИЛАРИ-
НИНГ ЭПИК РЕПЕР-
ТУАРИ, Тошкент, «Фан»
нашриёти — 1979 йил.

Ўзбек халқининг асрлар давомиде яратилган бой оғзаки бадий ижодини ўзига хос назокат билан ижро этган, уларни кўҳна тарихнинг тўфону қасрғаларидан омон саклаб, асраб-авайлаб, янги ижодий босқичга қўтарган халқ бахшиларининг умри барҳаётдир.

Бу бебаҳо хазинани марксча-ленинча методология асосида ўрганиш бўйича ўзбек фольклоршунослари жуда кўп ишларни амалга оширдилар. Халқ ижодкорларини аниқлаш, уларнинг репертуарини ёзиб олиш, кўп нусхада чоп этиб, оммага етказиш ва ниҳоят бу асарларни илмий жиҳатдан чуқур тадқиқ этиш бўйича бир қанча эътиборга лойиқ ишлар қилинди. Шунга қарамай, халқ достончиларининг эпик

репертуарини ўрганиш ҳанузга қадар ўзининг ҳақиқий даражасига кўтарилган эмас. Мазкур соҳа бўйича академик В. И. Жирмунский ҳамда профессор Х. Т. Зарифовларнинг Москвада 1947 йилда нашр этилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» номли монументал асаридангина тўлароқ маълумот олиш мумкин. Халқ достончилигининг табиати, ундаги ижодийлик ҳамда ижрочилик, вариантлик ва версиялик каби наза-

рий масалалар бугунги кун галаби нуқтаи назаридан кенг тадқиқ қилишни талаб этади. Фольклоршунос Тўра Мирзаевнинг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» номли китобида шу масалалар хусусида фикр юритилади.

Халқ дostonчиларининг шахси ва фоолияти, дoston ижрочилиги ва тингловчилари, устоз ва шогирдлик муносабатлари, дostonчилик мактаблари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бахшиларнинг эстетик қарашлари, репертуари, анъана ва бадеҳа каби назарий масалалар монографиянинг биринчи қисмида таҳлил этилган.

Муаллиф бу масалалар таҳлилини ўзбек халқида дoston куйловчи, ижод қилувчи шахсларнинг умумий атамаси, унинг англаган маъноларидан бошлайди. Унинг ҳақи таъкидлашча, ўзбек халқида дoston куйловчи ва ижод этувчи шахслар «бахши» атамаси билан юритилади. Шу билан бирга тадқиқотчи «соқи, юзбоши, созанда» каби ўзига хос турли атамалар ҳам борлигини қайд этади. Бахшиларнинг қиссасоз ва қиссахонлардан фарқи, улар репертуаридаги асарларнинг қайси жанрга мансублиги ҳақидаги фикрлар ҳам диққатга сазовордир. Қиссахонлар томонидан айтилиб келинган «қисса»ларнинг «халқ китоблари» атамаси билан юритиш кейинги пайтларда илмий адабиётларда ҳам бир қатор чалкашликларни келтириб чиқарди. Айрим мутахассис олимлар «халқ китоблари» деган мустақил жанр мавжудлиги ҳақида гапирмоқдалар. Тўра Мирзаевнинг «халқ китоблари» асосида ётган асарларни «қисса» жанри деб юритиш ҳақидаги мулоҳазаларида жон борга ўхшайди. Чунки бундай асарлар ғоявий-бадий жиҳатлари, воқеликни акс эттириш қамрови ва нисбати, шаклий компонентларининг характериға кўра қисса жанриға мос келади. Маълумки, халқ дostonлари исталган пайтда ижро этилавермайди. Бунинг учун маълум шарт-шароит ҳамда

тайёргарлик бўлиши керак. Анъанавий дostonчилик махсус дostonчилик ўтиришларида куйлаганлар. Бу ўтиришлар эса кўп ҳолларда киш пайтлари, кишилар қишлоқ хўжалик ишларидан бўшаган вақтларда, кечқурунлари, уюштирилган. Йигинларда бахшилар аввал махсус термалар («Нима айтай» каби) ёки бирор дostonдан парча айтганлар, сўнгра тингловчиларнинг қизиқиши, майли, кайфиятиға қараб дoston ижро қилганлар. Дoston куйлаш тартибида мустаҳкам анъана тусиға кирган «дўмбира тўнкармоқ» — танаффус қилиш, бахшиға совға-саломлар бериш каби босқичлар таҳлили китобда қизиқарли ёритилган. Бундан ташқари совет даврида дostonчиликнинг табиатидагина эмас, дoston куйлаш тартибида ҳам катта ўзгаришлар вужудға келганлиги атрофлича кўрсатилган.

Китобнинг «Бахши тайёрлаш. Устоз ва шогирд муносабатлари» боби масалаларининг қўйилиши, қамрови, халқ эпоси таҳлилиға янги фикрлар қўшиши билан аҳамиятлидир.

Маълумки, бошловчи бахшилар бу санъат сирларини устозлардан ўрганади. Бу йул ўзбек халқ дostonчилигида асрлар давомида узлуксиз давом этиб келганлиги сабабли принципал моҳият касб этади. Бироқ бахши камолотға эришгач, ўзининг устозини яширади, бу санъатни ғайри табиий кучларнинг инъоми туфайли эгаллаганлигини айтади. Бу нарса бахшилар ўртасида турли хилдаги афсона ва ривоятларнинг юзаға келишиға сабаб бўлган. Муаллиф бахшилар ўртасидаги бу одат асосида бахшликнинг магик қудрат билан боғлиқлиги ҳақидаги тасаввурлар ётажанини кўрсатади.

Хоразм дostonчилигида шогирднинг ёзма манбалар орқали дoston ўрганиши, дostonчиликда шогирд — устоз муносабатларининг тубдан ўзгаришларға учраганлиги ҳақидаги қайдлар ҳам қимматлидир.

Ўзбек халқ дostonчилиги ва бахшилик санъати дос-

тончилик мактабларининг мустаҳкам анъаналари билан бевосита боғлиқ ҳолда ривожланди. Шу пайтға қадар фольклоршунослигимизда икки улкан дostonчилик мактаби (Булунғур ҳамда Кўрғон) аниқ этироф этилган, айримлари (Шеробод, Шаҳрисабз) эса тахмин этилар эди. Тўра Мирзаев кўп йиллик экспедициялар ва халқ дostonлари материалларини синчиклаб ўрганиш натижасида фанда аниқ этироф этилган дostonчилик мактаблари қаториға ўнта дostonчилик мактабини қўшадики, бу нарса умум ўзбек халқ дostonчилигининг асрий анъаналарини бутун кўлами билан ўрганишға имкон беради. Булар: Нурота, Шаҳрисабз, Нарпай, Шеробод, Қамай, Пискент, Хоразм ва Жанубий Тожикистондаги дostonчилик мактаблари ҳисобланади. Бу жойлардаги дostonчилик мактаблари ўзбек халқ бахшиларининг муайян жой билан шунчаки боғлиқлигидаги марказлашуви бўлмай, балки бевосита ана шу жойларда вужудға келган ва ўз навбатида умум ўзбек халқ дostonчилигининг маълум бир анъанасини, маълум бир услубий қиррасини белгиловчи муҳим, муқим анъаналарға эға бўлган дostonчилик ўчоқлари ҳисобланади. Бу нарса китобда дostonчилик мактабларининг юзаға келишиға сабаб бўлган устоз — шогирд муносабатлари, уларнинг муайян репертуар бойлиги, репертуардаги ўтиш ва чегараланишлар, умум ўзбек халқ дostonчилиги доирасидаги ўзига хос поэтик услуб мавжудлиги орқали далилланади.

Халқ дostonларининг асрлар оша яшаши ва яшовчанлиги, ҳар галги ижрода ўзига хос тасвир ва талқинда жаранглаб туриши уларнинг, биринчи навбатда изчил анъана ҳамда бадеҳа билан боғлиқлигида кўринади. Муаллиф халқ дostonчилигидаги анъанавийлик ва бадеҳанин моҳиятини дostonчилик мактабларининг хусусиятлари билан боғлаб таҳлил қи-

лади ва ўз фикрларини аниқ далиллашга интилади. Қисқаси, у аъна билан импровизациянинг ўзаро алоқадорлигини тўғри очиб берган.

Китобнинг версия ва вариант ҳақидаги боби ҳам ўзининг лўнда хулосалари, ишонарли фактик материаллари билан кишини қизиқтиради. Чунки халқ дostonчилиги умум фольклор жанрлари қатори бу хил қонунятдан четда эмас.

Халқ дostonчиларининг воқеликни бадий идрок этишлари, бадий сўз ва унинг қиммати, бадий асар қурилмаси ҳамда уни ташкил этган ҳар бир қисмнинг ўзаро мантиқий изчилликда боғланишини тадқиқ этиш муҳим назарий масалалардандир. Бу хусусда халқ иждокорларининг бирон бир рисола ёки қўлланмаси йўқ. Шунга қарамай, Тўра Мирзаев етакчи халқ бахшларининг эстетик қарашлари ҳақида қизиқарли, айна пайда оригинал мулоҳазалар билдиради. Бунда у бахшларнинг репертуаридаги дostonларга, термаларга, кекса авлод фольклоршуносларининг айрим қайд ва хотираларига, қолаверса, ўзининг шахсий кузатишларига мурожаат этади. Бизнингча, бундай иш кўриш тўғри ва самарали йўлдир.

Бахшлар репертуари маълум жанрлар доираси билан чегараланган бўлади. Китобнинг «Бахши репертуари» деб аталувчи бобида Тўра Мирзаев шу масала устида баҳс юритади. Ўзбек бахшларининг репертуари асосан терма ва дoston жанрлари билан чегараланади. Шу билан бирга бу бобда терма, унинг турлари, терма ижросининг ўрни ва пайти, дoston жанри ҳамда унинг турлари каби масалалар хусусида ҳам диққатга лойиқ фикрлар юритилган.

Мазкур китобда қатор яхши жиҳатлар билан бир қаторда айрим мунозара талаб ўринлар ҳам мавжуд. Жумладан, тадқиқотчи Хоразм дostonчилиги ҳақида гапирар экан, бу дostonлар «каданий жиҳатдан» бир

карра «ишлов» берилгани, тайёр текстлардан ўрганиш асосида яратилганини айтади ва бунини «дostonчиликнинг юксак профессионал босқичи» сифатида баҳолайди (15-бет). Бизнингча, оғзаки эпик аънанани текст жиҳатидан қатъийлашуви халқ дostonчилигининг юксак профессионаллашуви сифатида эмас, балки халқ дostonчилигининг сўниши, маълум доираларда фақат жонли ижрода яшаб қолиши билан изоҳланади. Агар ҳақиқатан ҳам Хоразм дostonчилигидаги ҳолат юксак профессионаллашиш бўлса, у ҳолда нега ижрода бадеҳа, дostonчиликда вариантлашиш йўқ?! Ахир халқ бахшларининг маҳоратини белгиловчи текстга ижодий ёндашиш, ҳайратомуз бадеҳа, кенг вариантлашиш каби қонуний бирликлар қани? Муаллиф юқоридаги мулоҳазасида фақат дoston ижросини назарда тутган. Аммо халқ бахшисининг юксак профессионаллашувига нисбатан қўйиладиган асосий талаб иждоқчилик ҳамда ижрочиликнинг мутаносиблиги билан белгиланади. Бу фикримиз китобнинг шу саҳифасида, бир оз қуйроқда алоҳида таъкидлаб ҳам ўтилади. Модомики шундай экан, тадқиқотчининг Хоразм дostonчилигидаги «профессионаллашуви» ҳақидаги мулоҳазалари халқ дostonчилиги хусусида кўп синовлардан ўтган объектив хулосаларга зид келади.

Дostonчилик мактаблари ҳақида Тўра Мирзаев эътиборли фикрлар билдиради. Бироқ Хоразм ҳамда Жанубий Тожикистондаги ўзбек дostonчилиги ҳақида умумий тарзда мулоҳаза юритади. Буни ўқиган китобхон гўёки бу икки катта территориядаги дostonчилик икки мустақил дostonчилик мактабини ташкил этар экан, деган хулосага келиши мумкин. Ҳақиқатан шу фикр тўғрими? Бизнингча, бу ўринда Хоразм, Жанубий Тожикистон дostonчилиги хусусида яна жиддий кузатишлар, айрим тузатишлар киритишга тўғри келади. Мисол учун Хоразм халқ

дostonчилигини олайлик. Хазорасп, Боғот, Хонқа, Янгиариқ каби Урганч яқинидаги дostonчилар, уларнинг шоғирд — устозлик муносабатларини аниқлаш; Хива, Қўшқўпир, Шовот, Тошовуз атрофларини алоҳида кузатиш; Гурлан, Тўртқўл, Амударё, Манғит атрофларини янада синчковлик билан ўрганиш Хоразм воҳасида ҳам бир эмас, бир неча катта дostonчилик мактаблари мавжудлигини тасдиқласа керак. Тўғри, айтилган жойлардаги халқ дostonчиларининг репертуари маълум даражада бир хиллик касб этиши, дostonчиликда вариантликнинг йўқлиги, бундай дostonчилик мактабларини аниқлашга монелик қилади. Аммо мана шундай жойларда дostonчилик мактаблари фақат шоғирд — устозлик муносабатлари орқали ҳам аниқланиши мумкин ва бу ҳеч қандай илмий чалкашликлар келтириб чиқармайди.

Халқ дostonчилигига ёзма адабиётнинг таъсири китобда фақат дostonларда учрайдиган ғазал, мухаммас каби шеър шаклларининг мавжудлиги ҳамда китобий сюжетларнинг борлиги ҳақидаги умумий қайдлар асосида ёритилади. Ҳолбуки, ёзма адабиётнинг умуман халқ дostonчилигига кўрсатган таъсири кенг планда, сюжет яратиш, мотивларнинг ишланиши, шартлилик ва унинг мезони; шеър тузилиши каби ҳам қурилма, ҳам шаклий хусусиятларнинг қиёсланиши орқали очилиши лозим. Эргаш Жуманбулбул ўғли саводли бўлганлиги учун ҳам унинг ижодида ёзма адабиётнинг таъсири ижобий характерга эга. Аммо Пўлкан шоир, Фозил шоир қабиладан бунинг аксини кўрамай. Шундай экан, ёзма адабиётнинг халқ дostonчилигига таъсири масаласи жуда катта — ҳам маълум бир даврнинг, ҳам дostonчиликнинг тарихий тараққиёти билан узвий боғлиқликда (диакретик ва синхроник аспектлар) ўрганиладиган масала ҳисобланади.

Ниҳоят, китобда айрим терминологик ноаниқликлар ҳам учрайди. Масалан, 74-бетда «халқнинг ижодий лабораторияси» атамаси учрайдики, уни «халқ бахшиларининг ижодий лабораторияси» тарзида қўллаш мувофиқ бўлур эди.

Юқорида айтилган муно-

зара талаб ўринлар, айрим нуқсонлар бу асарнинг амалий ҳамда назарий қимматини пасайтира олмайди. Халқ бахшилари уларнинг ҳайратомуз ижоди халқимизнинг мангулик қўшиғидир. Тўра Мирзаевнинг мазкур китоби ана шу қўшиқ ва унинг ижодчилари фао-

лиятини ёритиш борасида алоҳида аҳамият қасб этиб, бу соҳада қилинган ишлар борасида ўзига хос ўринга эга.

Баҳодир САРИМСОҚОВ,

филология фанлари кандидати.

Порлоқ инсонга қасида

Абдулла ОРИПОВ. ЮЗМА-ЮЗ.
Гафур Гулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти. Тошкент — 79.

Тип-тиниқ осмон. Кўёш тикка кўтарилади. Ариқларда сувлар шарқираб оқади. Қалдирғочлар юксак парвоз қилиб жилғаларга тўш уради. Боғлар ва далалар яшил либосга бурканган. Анвои ҳидлар, қўшларнинг шодон чуғур-чуғури сизни сархуш қилади. Кўнглингиз ёруғ туйғуларга тўлиб-тошади. Бу табиатнинг энг дилбар фасли — баҳор! У — ёшлик, гўзаллик, уйғониш рамзи!

Яна баҳор келди. Яна оламда Ажиб бир гўзаллик, ажиб бир баёт. Мен сени қутлайман шу улуг дамда Улуғ елкадошим, музаффар ҳаёт!

Абдулла Ориповнинг «Баҳор» шеъри ана шу сатрлар билан бошланган. Шоир ўз одатича тўғри мақсадга кўчади. Баҳорнинг аён хислатларидан энг муҳимини — уйғониш фаслилигини танлаб олади. Шундан сўнгги сатрларда табиатнинг уйғониш манзараси тизилади. Фикр ривожланиб боргани сари шоирнинг ҳаёли янада кенгроқ чарх уради.

Унинг дилидан икки баҳор оралиғидаги йўқотишлар ўтади. Шеърнинг қамрови кенгайди. Ранглар алмашади:

Мен сизни эслайман, аммо шу дамда,
 Мангуга кўз юмган азиз одамлар...

Ногаҳон қақиндек бир туйғу шоир қалбини ларзага солади. У кўзда ёш билан баҳорга мурожаат қилади:

Баҳор, қатра ёшим айлагил қабул,
 Онам бошига ҳам бордингмикан,
 айт!

Унинг оромгоҳи бундан олис жой,
 Олисда ётибди менинг паноҳим.
 Бугун кетганига тўлибди беш ой,
 Беш ойким, кўнсимда ёнади оҳим...

У ерларда ҳам балки баҳор. Балки мейсалар унинг атрофида ҳам бўй чўзгандир. Лекин фақат у — она бош кўтара олмайди.

«Она адабиётнинг, масалан бирон асарнинг мавзуи, ўрганиш предмети эмас,

балки ўйлар, муҳаббат ва изтироблар предметиدير. Инсон умрининг сўнгги онларигача ҳамроҳ бўлувчи буюк туйғудир», — деган эди Расул Гамзатов. Бу ерда ҳам у худди шу шаклда намоён бўлмоқда.

Умр ўтаверади, авлодлар алмашаверади, лекин дунё собит тураверади. У — боқий. Шунинг учунки, унинг бағрида тинимсиз ўсиш ва улғайиш бор. Жудалик қанчалик оғир бўлмасин, уни бир умр кўтариб юриш мумкин эмас. Ҳаётнинг ўз қонунлари мавжуд.

Фақат ўтмиш билан яшамас инсон
 Гарчанд бўлмайди ундан ҳеч озод...
 Кечаги ғамини ўйласа обдон
 Букчайиб қоларди бугун одамзод.

Тасвирдан яна ёруғ ранглар ўрин ола бошлайди. Шеърга музаффар ҳаётнинг тантанавор оҳанги кириб келади. Баҳорнинг ҳаётбахш нафаси димоғингизга урилгандек бўлади. Шоир қўлингиздан тўтиб «Баҳор сайли»га бошлайди. Она юртининг, дилбар Ўзбекистоннинг баҳорда юз очган фусункор жамолидан кўнглингиз йираб кетади. Борлигингизни ширин ва нурли туйғулар чулғаб олади. Шоирга қўшилиб, шу дилбар Ватаннинг қўтлуғ ва азизлигига, мангулигига имон келтирасиз.

Шоирнинг тафаккур ва ҳаёл доираси кенг. Шу биргина шеърда хилма-хил ранглар бор. Гоҳ нурдай енгил ва майин, гоҳ шалодадай шўх ва шаддоқ, гоҳ довулдай исёнкор ва нолакор оҳанг жилваланади...

Бундай турфа рангинлик Абдулла Ориповнинг яқиндагина босилиб чиққан ва унинг ҳозиргача ёзган шеърларининг деярли ҳаммасини қамраб олган «Юзма-юз» китобига жамланган асарларининг кўп қисмига хос хусусиятдир. Китобдаги барча шеърлар ҳақида фикр юритишга бир мақола доираси имкон бермайди. Шу сабабли биз шоир ижодининг бир хусусияти ҳақида тўхтаб, тўпلامдан жой олган уч-тўртта шеър мисолида баъзи мулоҳазаларимизни билдирмоқчимиз.

Абдулла Орипов бугунги куннинг шойри. Социалистик турмуш тарзининг чина-

кам инсоний ва ҳаётбахш моҳиятини терең ҳис қилувчи айни пайтда партия ва ҳукуматимизнинг ҳаётимизни янада гўзалроқ, янада мазмунлироқ, янада мукамалроқ этишга қаратилган ленинча сиёсатини қайноқ бир илҳом билан шеърятда ўтказаятган шоир. Гап шундаки, у инсоният излай-излай топган бу буюк ҳақиқатни, биз яшаб турган совет давронининг мазмун-маъносини идрок этар ва шарафлар экан, ўзига хос усул ва йўллар билан иш кўради. Кўпинча инсон руҳининг камалакдай рангин ҳолатларидан келиб чиқади. Гоҳ олис ўтмишга синчков назар ташлайди. Жаҳон ва инсон тарихининг буюк бурилишларидан маъно ва ҳикмат қидиради. Инсониятнинг буюк одимлари, ғолиб ва мағлуб лаҳзалари устида донишмандона фикр юритади. Гоҳ кутлуғ совет диёрининг шонли солномасини терең коммунистик эътиқод билан мушоҳада қилади. Гоҳ гап юлдузларга кўчади. Кўйнида сирли ва дилбар хаёл сақлаган юлдузли кечалар ва юлдуздан юлдузлар қадар йироқ инсонлар... Фазога юлдуздек кўтарилган, лекин аскар елкасидаги юлдузни ўрнидан кўзгата олмаган буюкликда ҳам, тубанликда ҳам беназир аср...

Шоир шеърларидаги бу хил турфа рангинлик, нурлар жилаваси, кутилмаган ташбеҳ-тафсиллар, муқоясалар, юзаки қараганда, бир-бирига унча яқин турмаган, аксинча паршон сочилгандек туюлади. Лекин синчиклаб қараган киши улар орасида бениҳоя тараңг тортилган ҳиссий, фикрий, мантиқий боғланишни сезмаслиги мумкин эмас.

Биз бу ҳақда яна ўрни билан тўхтармиз. Ҳозир Абдулла Орипов ижоди билан боғлиқ, юқоридаги гапимизга ҳам қай даражададир алоқадор бўлган муҳим ва нозик бир масала хусусида фикр билдиришни истардик.

У бир шеърда ёзади:

Бир ёқдан туганмас бахт берди
жаҳон,
Бир ёқдан туганмас ўкинч ва қадар.

Бахт ҳақидаги гап тушунарли, албатта. Бу, биринчи навбатда, советлар даврони туфайли эришилган озодлик, тенглик, ўқиш ва бунёд этиш, севиш ва нафратланиш, ўз тақдирини ўзи яратиш, меҳнатининг самараларидан баҳраманд бўлиш, бир сўз билан айтганда, инсоний яшаш ҳуқуқи. Иккинчидан, у шоир. Уз элининг назарига тушиб, мумтоз бахтга мушарраф бўлган ижодкор.

Лекин «ўкинч» ва «қадар»чи? Унинг бу «туганмас» дардини қандай тушунмоқ керак?

Бир дақиқа хаёл суринг. Бугунги кунда ер юзиде бир миллиардга яқин киши қорни тўйиб овқат емайди, қурғоқчилик кезлари йилга 30 миллион киши нобуд бўлмоқда. Ҳолбуки, қуролланишга, инсонни маҳз этишга қаратилган сарфў ҳаражат бир йилда 400 миллиард долларни ташкил

қилади. Инсон ақлу заковати олис сайёраларни кашф этмоқда. Одамнинг қадами Ойга етди. Бир ёқда эса 800 миллион аҳоли саводсиз, исмини ёзишни билмайди. Ёзувчи, Нобель мукофоти лауреати Джон Стейнбек эса Американинг Вьетнамдаги ғайриинсоний урушини мамнуният билан томоша қилиб, ўз қўли билан тинч вьетнамликка қарата ўқ отади... Булар инсоннинг «гоҳ буюк, гоҳ забун» эканлиги эмасми?!

Шоир қайд этган «ўкинч» ва «қадар» кенгроқ олиб қаралганда, шу нуқтадан бошланади.

Унинг бошқа бир шеъри «Тафаккур монолоғи»да инсоният оламига хос бўлиб келган икки асосий кутб бениҳоя умумий таразда тилга олинган эди. Негаки шеър конкретлиликни кўтармасди. «Генетика» шеърда эса инсон ва инсонийлик нисбатан конкрет. Шоирнинг лирик қаҳрамони бугунги замондошимиз, коммунист инсон. Томчи сувда борлиқ ҳаёт жамулжам бўлганидек, инсонлар ҳам ўзлари сезмаган ҳолда аждодларнинг «қош-кўз»ларидан тортиб, феъл-атворларигача мерос қилиб оладилар. Ирсият қонуни деб аталмиш ҳодиса шоир учун баҳона бўлади-ю, бундан умумлашмалар чиқаради. Аввало, у инсониятга яхлит ҳодиса, бир-бирига қайсидир жиҳатлари билан ўхшаш турган, лекин тобора тақомиллашиб борадиган ниҳоясиз ҳалқалардан иборат улкан силсиладек қарайди. Эрайигтовнинг вазмин фидойилигида ёвқур Широқнинг салобатини, Раҳимовнинг ларзакор ҳамласида Алпомиш шиддатини кўради. Шу тариқа коммунист инсоннинг қиёфаси намоён бўла бошлайди. У — замонамизнинг энг мукамал кишиси, у жаҳонда неки эзгулик бўлса, барини қалбиде ва қонида жо этиб, буюк замонага чинакам фарзанд бўла олган инсон. Айни пайтда у гулнинг муаттар ҳидларидан, шаффоф капалакнинг дилни яйратувчи ўйинидан завқланади, гулзордаги хас-чўпдан, қарга-зоғдан эса ларзага тушади. Унинг юрагига муҳаббат ҳам, нафрат ҳам ёт эмас.

Асримиз яловбардори коммунист инсондан авлодга қоладиган мерос, келгуси наслар билан уни боғлайдиган нуқталар кўп. Бу, биринчи навбатда, «курашларда тобланган хаёл», «буюк бардош». Муҳаббатга, ҳақиқатга, нурга ташналик. Лекин эртанги кун янада нурлироқ. Эртанги инсон эса янада мукамалроқ. Қачонлардир бутун дунё гўзал бир хилқатга, буюк сайёра ягона Ватанга айланади. Энг олий, энг мукамал инсон — нурдай пок, ишқдай безавол инсон майдонга келади.

Коммунизм эзгу сўздирким, зотан,
Унинг замирида энг олий қисмат...
Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истаган синмас ҳақиқат!

Бу сатрлар унинг «Альбомга» шеърдан олинган. Бу шеър 1964 йилда боси-

либ чиққан эди, Шундан буён Абдулла Ориповнинг ижодиди бу мавзу марказий ўринни эгаллаб келади. «Мутлоқ бокира инсон», «энг гўзал замона» ҳақидаги ўй ва мулоҳазалар деярли ҳар бир шеърида учрайди. Шоир бу тушунчаларни юксак, муқаддас билади. Уларнинг ҳассос муборизи сифатида ўртага чиқади.

Биз талпиниб интилган «энг гўзал замона» — коммунизм ҳақидаги гап тўқиб чиқарилган эрмак эмас. У инсониятнинг асрий дарди, армони бўлиб майдонга келган. «Озма-юз» шеърида мана шу қутлуғ келажак, уни яқинлаштирувчилар, уни узоклаштирувчилар ҳақида гап кетади. Сирасини айтганда, бу Абдулла Ориповнинг программ шеърларидан. Унда тилга олинган жуда кўп масалалар бошқаларида тўлдирилади, кенгайтирилади. Унинг тўплам сарлавҳасига чиқарилгани бежиз эмас.

Шеър мунозара руҳида. Шоир китобхон билан очиқ, юзма-юз сўзлашмоқчи. У гапни узокдан бошлайди. Ихчам бир манзара — «ташбех» орқали кишилик оламнинг илк қадамларига кўз ташлайди.

Шоирни тарихнинг қайди эмас, фалсафаси қизиқтиради.

Ижтимоий мулк асосига қурилган ибтидоий жамоа инсоният ёшлиги, маъсум, беғубор болалик эди. Ким ўз ёшлигини ҳавас қилмайди?! Шоир учун мана шу табиий, инсоний интилиш туйғуси муҳим. Лекин бу шунчаки бир бесар туйғу эмас. Унда маъно бор. Қадим аждодлар ҳаётининг андоза олгулик томонлари йўқ эмас. Лекин биз турмуши мукамал, ўзи баркамол инсонни ҳавас қиламиз.

Кичик экскурс шундай мантиқий хулосага олиб келади:

Фақат коммунизм — ул эзгу ният
Инсонга софлигин берар қайтариб.

Ҳа, коммунизм — инсониятнинг ўз ёшлигига қайтиши. Лекин у буюқ қайтиши. Баркамол бўлиб қайтиш. Бу ёшлик — етук ёшлик, нуруний ёшлик. Коммунизм — инсониятнинг излай-излай топган бахти, адаша-адаша етган манзили.

Шеърнинг мунозаравий руҳи шоирга яна муҳим бир масалани кўзгашга имкон беради. У гапни ижодкор масъулиятига, китоб билан ҳаётнинг, сўз билан ишнинг бениҳоя мутаносиб бўлиши лозимлигига буради:

Осон қутуламиз мавзудан баъзан,
Хаспўшлаб ўтамиз, ура-уралаб.
Сўнгра дод соламиз: — Фалону пистон,
Қулоққа ёқмайди деймиз — ўша гап.
Ҳолбуки, ўзимиз ахтарган бахтлар,
Бўғзимизда турган ҳар эзгу армон.
Барчаси бир сўзда жамланди, агар
Ёқмаса топингиз бошқа бирор ном!
Ҳа, мен истиқболни қўйлайман, балли,
Унда халқ йўлига туташар йўлим.
Бироқ урраларни сезмайман ҳали,
Урра демоқликка қисқандир тилим.

Коммунизм — муқаддас тушунча. Унинг қадри бениҳоя юксак. Шу сабабли у ҳақда

айтиладиган беҳуда гапдан ғоятда эҳтиёт бўлиш керак. Уни қадрсизлантирмаслик лозим. Коммунизм ҳақидагина эмас, ҳар бир нарса ҳақида гапирганда ҳам бу даркор. Сўзнинг рутбаси ғоят баланд. Айниқса ижодкор учун. Дарвоқе, бу гап унинг кўп шеърларида кўтарилган. Бунга оид ҳатто махсус шеърлари ҳам бор. Чунончи, «Жаннат» номли ҳазил шеърида у буни шундай ифодалайди: Шоир «мен» и бир кунни укасига эртак сўзлайди. Эртак афсонавий жаннат ҳақида эди. Дам ўтмай бола, ўша жаннатни топиб бер, дея йиғи бошлайди. Алдаб, қанд-қурс бериб боққа бошладим, жаннат — шу, деб уни зўрга юпатдим, — давом этади шоир.

Шеър шундай тугайди:

Лекин катталарга сўйламанг эртак,
Улардан қутулиш қийин бўлади.

Хўш, боринги, коммунизмни ердаги жаннат дейлик. Бироқ уни бунёд этиш керак. Яратиш керак. Моддий бойликларни яратиш, саноат ва қишлоқ хўжалигида мўл-кўлчиликка эришиш у қадар қийин эмас. Социалистик жамият учун характерли бўлган планли ишлаб чиқариш асосида унга эришса бўлади. Ва бу соҳада ҳозирнинг ўзида жиддий ютуқлар ҳам кўлга киритилди. Лекин «жаннат»га муносиб одамни — баркамол инсонни тарбиялаш-чи?

Бу, шубҳасиз, энг қийин, мураккаб иш. Негаки, уни декрет ва қарорлар чиқариш йўли билан план ва режалар асосида тайёрлаб бўлмайди. У жуда секинлик ва қийинлик билан бўладиган жараён. Қолаверса, бутун бошли жамиятни мутлоқ бегард, бенуқсон тасаввур қилишнинг ўзи ҳам имкондан ташқари. Ҳаётки бор экан, унда нимадир эскириши, нимадир янгидан туғилиши табиий. Бу ҳолат эса, зиддиятсиз, курашсиз кечмайди, албатта. Лекин адабиёт, жумладан шеърят инсон ижодининг юксак маҳсули сифатида доимо идеалга интилади. Жамият ва инсонни хамиша энг ёрқин ва энг тиниқ рангларда кўришни истайди. Ижодкор ҳаётдаги эскирган ва эскираётган, турмушимизга номувофиқ ва номуносиб бўлиб, тараққиётимизга тўсқинлик қила бошлаган ҳар бир нарсани бошқалардан олдинроқ, тезроқ пайқайди. Инсон ва инсонийликни талқин этар экан, унга бизнинг бу ҳақдаги тушунча ва тасаввурларимиздан кенгроқ, чуқурроқ ёндошади, уни теранроқ англайди, нозикроқ ҳис қилади.

Мозий-ку халққа толе бермади. У пиширган таомнинг хузурини бошқалар кўрди. У топган кийимни бошқалар кийди. Юлдузни кашф этиб, «авом» номини олди. Фақат унга янги давронгина бахт берди. Коммунизмда эса бу бахт янада тугал, янада мумтоз бўлади.

Бироқ коммунизм дегани ўз-ўзидан бўлмайди. Унинг учун курашмоқ керак. Бу ҳам жанг. Осон бўлмаган жанг.

Дейдилар: дунёни кураш айлар бир,
Инсон жанг-жадалда бўлар жуфту

тоқ.
Ахир, қон оқиши шартимикан, ахир,
Коммуна қайси бир жангдан

осонроқ?!

Деймизки, оламини бугдойзор боссин,
Ер юзида фақат янграсин кулгу.
Ахир бугдойзорнинг ўзи унмаским,
Дилдан кула билиш осон эмас-ку.

Беихтиёр шоирнинг «Маяковскийга» шеъри эсга тушади. Шоир шеърда унинг шижоатини, а унинг социалистик вояга ишонч ва садоқатини ҳамिशалик ўрнатиб билан, «Зотан коммунизм ўзи ҳам «Миллион-миллион Маяковский демак!»— деган эди. «Озма-юз» да ҳам у Набиевлар шиддатини бугунги авлод қонида гулуриб уришини истади. Эрка замондошидан гина қилади: «Худбин тенгдошига «гамгин» назар ташлайди, «кўлмак давра» кўрса кунгли эзилади.

Шеър давомида эл-юртнинг гаму шодлигига камарбаста турган, уни ўз жонидан ортиқ кўрган, унинг ташвишини ўз ташвишидай билган лирик қахрамоннинг кечинмаларига китобхонни шерик қилади.

Истайман, қора ранг қолмасе
жиндай,

Истайман ботмасе шу рангин кўёш.
Аканинг сингилга ачинганидай
Инсон инсон учун тўка олсе ёш.
Она халқ бахти деб ҳар вақт, ҳар

қачон,
Истайман, бир сафда турсе одамлар.

Ватан тушунчасининг маъноси жуда кенг. Туғилган уйинг, сен ўсиб катта бўлган жой, сени вояга етказган мамлакат — ҳаммаси — Ватан. Демак, ҳаммаси — муқаддас.

Мана, парчагина булут тиниқ кўл бағридан мовий осмонга кўтарилиди. Шамоллар қанотида олис-олисларга хушнуд йўл олди. Тоғ-тошлар ошди, чўллар ошди. Кезишлар жонга тегди-ю, ортига қайтмоқ истади. Бироқ шамоллар уни яна олисга ҳайдамоқчи бўлар, орқага қайтишга эса йўл бермасди. Булут бу иложсиз ҳолдан йиғлаб адо бўлди, кўз ёши селга айланди. Сўнг ирмоқ бўлди-ю, маконини ахтариб бош олиб кетди.

Абдулла Орипов инсондаги нажиб туйғу — Ватанни севишни мана шундай тамсил билан ифодалаган эди. «Қарши кўшиғи», «Ўзбекистон» шеърларида она-Ватан ҳақидаги теран ўйлар ўз ифодасини топди.

«Қарши кўшиғи» шеъри Амударё сувининг Қарши чўлига чиқарилиши муносабати билан туғилган чуқур кечинмаларни ифода этган. Шоир ўзи туғилиб вояга етган жонажон тупрокнинг дилбанд фарзанди сифатида у билан дилкаш суҳбат қуради. Унинг тарих ва тақдири, орзу ва армони билан сизни таништиради. Бе-

адад кенгликларда ястанган Қарши даштининг баҳорги чаман манзарасидан энтикиб кетасиз. Лекин «шаддод қиз»нинг бу илтифоти купга чўзилмайди. Дашт қип-қизил сажрога айланади.

Бу ерлардан Искандар, Қутайба от суриб ўтдилар. Лекин улардан работлар вайронаси, сонсиз даҳмалар қолди. Темурдан тортиб Саид Олимгача ҳеч ким бу қовжироқ чўлга қайрилиб қарамади. Замон ўтаверди, чўлнинг армони кўйнида кетаверди.

Шоир Қарши чўлининг бугунги иқболига мамнун ва шодон кўз ташлайди. Буюк замон дастурини олган улуғ халқнинг шижоатидан фахр этади.

Одамзодда ғалати бир туйғу бор. Агар туғилган қишлоғингдан бир умр ташқарига чиқмаган бўлсанг, Ватан деганда шундан бошқа жойни кўз олдингга келтира олмайсан. Борди-ю, инсониятнинг орзусини елканга ортиб, ер бағридан узилиб, фазога парвоз қилсанг-чи? Унда олисдаги Ер кўзингга тўтиё бўлиб кўринмайдимми?! Ҳа, ўшандай дақиқада сени вояга етказган Ватанинггина эмас, ернинг ҳам фарзанди бўлиб қоласан. Шоир «Она сайёра» номли шеърида худди шу туйғу борасида фикр юритади.

Космик ракетадан олинган ер шарининг сурати уни беҳудуд ҳаёллар домига тортади.

Ана — ложувард Баҳри Мухит, заъфарон Сахрои Кабир. Оқ сочли пурвиқор тоғлар, гул япроғидай тўзғиб ётган эллар... Мана бу эса боғи эрамдек буюк ва бетимсол Ватан! У ернинг шаҳаншоҳи — адолат. У жойнинг маликаси — эзгулик. Дўстликнинг рутбаси бу ерда бениҳоя юксак. Инсониятнинг асрий орзулари бирин-кетин шу ерда ушалмоқда. Қачонлардир бутун кўрраи замин бизнинг Ватан мисол мусаффо ва қутлуғ бўлади. Бутун ер юзи бахтга, чаманга чулғанади. Қадим ва танҳо замин нурли давронга юз буради. Унинг номи — Коммуна!

Мана шу қутлуғ истиқбол бизнинг Ватандан бошланган. Бинобарин, у она сайёранинг дардларини бениҳоя теран англайди. Угина дардкаш сайёрага биринчи нажотхор бўла олади.

«Озма-юз»даги асосий фикр шоирнинг кўп шеърларида шундайин, конкретлаштирилиб тўлдирилади.

Шу тариқа ҳар бир шеърда шоирдаги «ўкинч ва қадар»нинг маъно ва моҳияти англашила боради ва унинг ҳаётни янада кўркэмроқ, турмушимизни янада тотлироқ, замонамизни мусаффо, замондошимизни мукаммал кўриш иштиёқида эканлиги маълум бўлади. Китобнинг қиммати ҳам ана шундай муқаддас туйғуларни тараннум этгани билан белгиланади.

Бегали ҚОСИМОВ,
филология фанлари кандидати.

Бош редактор: МИРМУҲСИН.

Редколлегия: УЙГУН, ЗУЛФИЯ, Ҳ. ҒУЛОМ, С. АЗИМОВ,
И. РАҲИМ, И. ЮСУПОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. НАРЗУЛЛАЕВ,
Т. ТУЛА, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор ўринбосари), Ҳ. АБДУ-
САМАТОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, У. УМАРБЕКОВ, У. УС-
МОНОВ, Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Ҳ. ХУДОЙ-
БЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ.

© Шарқ юлдузи, 1980

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)

№ 7.

Орган Союза писателей Узбекистана.

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1980.

Рассом А. Қамбаров.

Техредактор М. Мирражабов.

Корректор А. Билолов.

Теришга берилди 2.04.1980 й. Босишга рухсат этилди 23.06.1980 й. Қоғоз формати
70×108¹/₁₆. Қабяриқ босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 21. Нашриёт ҳисоб
листи 20,06. Тиражи 210159. Р—13968. Заказ № 3095.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайта-
рилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди деб кўрсатилиши
шарт.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси.

Тошкент — 700129, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 320828,
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ОЧЕРК-ПУБЛИЦИСТИКА, САНЪАТ,
ХАТЛАР БЎЛИМИ — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОС-
ЛИК — 332479, РАССОМЛИК — 330918.